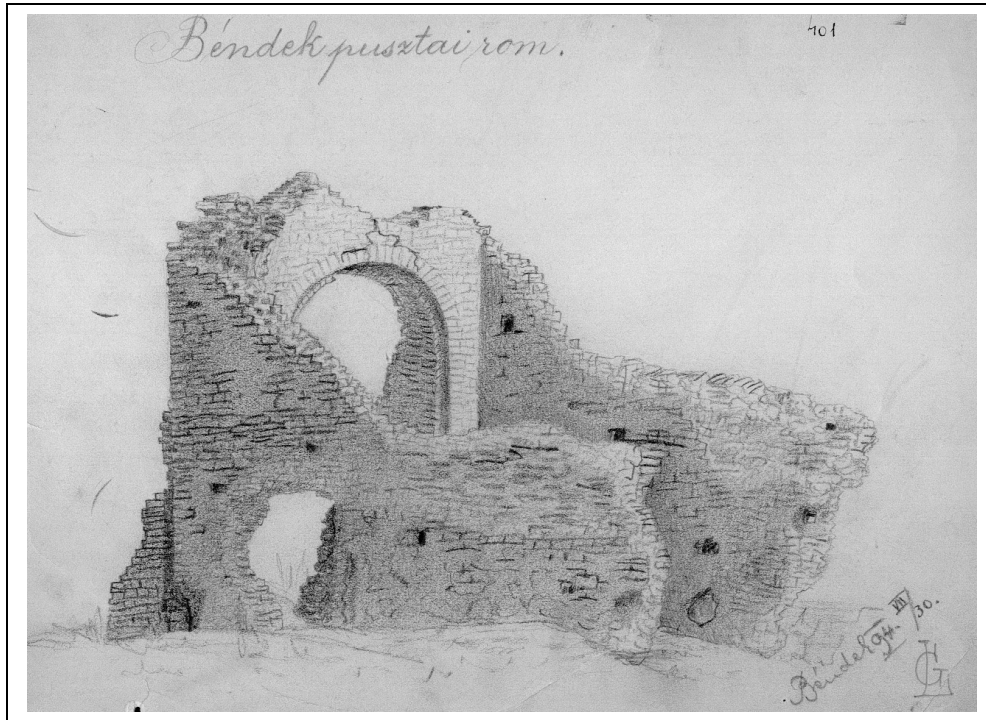


EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
RÉGÉSZETTUDOMÁNYI INTÉZET

TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYOK DOKTORI ISKOLA
Vezető: dr. Gergely Jenő

RÉGÉSZETI DOKTORI PROGRAM
Vezető dr. Szabó Miklós



M. ARADI CSILLA

**SOMOGY MEGYE ÁRPÁD-KORI ÉS KÖZÉPKORI EGYHÁZSZERVEZETÉNEK
LÉTREJÖTTE ÉS MEGSZILÁRDULÁSA**

DOKTORI (PHD) DISSZERTÁCIÓ

Témavezető:
dr. Laszlovszky József

Bírálóbizottság:
dr. Feld István
dr. Gere László
dr. Jankovich Bésán Dénes
prof. dr. Kubinyi András
dr. Miklós Zsuzsa
dr. Romhányi Beatrix
dr. Valter Ilona

BUDAPEST
2007
TARTALOMJEGYZÉK

I. BEVEZETÉS.....	5
II. KUTATÁSTÖRTÉNET.....	8
<i>a) Magyarországi kutatások.....</i>	<i>8</i>
<i>b) Somogy megyei kutatások.....</i>	<i>13</i>
III. AZ EGYHÁZAK KUTATÁSÁNAK MÓDSZERTANI ÁTTEKINTÉSE, ÚJ IRÁNYZATOK.....	16
1. A TOPOGRÁFIAI KUTATÁSOK KÜLFÖLDI ÉS HAZAI ALKALMAZÁSA A PLÉBÁNAKUTATÁS TERÉN.....	16
<i>a) Magyarországi forrásadottságok és azok következményei.....</i>	<i>16</i>
<i>b) Külföldi kutatások áttekintése, alkalmazási lehetőségek.....</i>	<i>16</i>
<i>c) Magyarországi alkalmazások.....</i>	<i>18</i>
2. AZ OKLEVELES ADATOK, FORRÁSOK FELHASZNÁLHATÓSÁGA.....	19
<i>a) Somogy megyére vonatkozó írott forrásanyag áttekintése.....</i>	<i>19</i>
<i>b) A forrásanyag használhatósága.....</i>	<i>22</i>
3. A PLÉBÁNIASŰRŰSÉG ÉS A DEMOGRÁFIA KAPCSOLATA.....	23
<i>a) A magyar demográfia kutatás Árpád-korra és középkorra vonatkozó megállapításai.....</i>	<i>23</i>
<i>b) A pápai tizedjegyzékből levonható demográfiai következtetések.....</i>	<i>26</i>
<i>c) A templomok alapterületének demográfiai alkalmazhatósága.....</i>	<i>26</i>
<i>d) A temetőásatások demográfiai hasznosítása.....</i>	<i>27</i>
4. A PATROCINIUMKUTATÁS ISMÉRVEL.....	27
<i>a) Alapító neve.....</i>	<i>27</i>
<i>b) Védőszent országos ünnepe.....</i>	<i>28</i>
<i>c) Uralkodó család kedvelt szentje.....</i>	<i>29</i>
<i>d) „Bizánci” szentek.....</i>	<i>29</i>
<i>e) Erekllyebirtoklás.....</i>	<i>30</i>
<i>f) Szerzetesrendek, betelepült lakosság kedvelt szentjei, püspökségek, főesperességek titulusának hatása.....</i>	<i>31</i>
<i>g) Női szentek előfordulása.....</i>	<i>31</i>
<i>h) A titulusadás tárgyi forrásai.....</i>	<i>32</i>
5. A HELYNÉVKUTATÁS HASZNÁLHATÓSÁGA.....	32
<i>a) Törzsnévi, népnévi eredet, foglalkozásnévből képzett helynevek.....</i>	<i>32</i>
<i>b) Személynévből képzett helynevek.....</i>	<i>33</i>
<i>c) Vásároshelyekből eredő elnevezés.....</i>	<i>33</i>
<i>d) Egyháza végződésű és templomi titulusból képzett helynevek.....</i>	<i>33</i>
<i>e) Képzős, több tagból álló helynevek.....</i>	<i>35</i>
6. A TÉRKÉPEK ÉS DŰLŐNEVEK TANÚSÁGAI.....	35
<i>a) Somogy megyére vonatkozó térképek topográfiai vizsgálata.....</i>	<i>36</i>
7. A RÉGÉSZETI, MŰEMLÉKI KUTATÁSOK ALKALMAZÁSA.....	39
IV. SOMOGY MEGYE HATÁRA, FÖLDRAJZI ADOTTSÁGAI.....	40
V. A KORAI EGYHÁZSZERVEZET REKONSTRUKCIÓS KÍSÉRLETE.....	44
1. A MAGYAR EGYHÁZSZERVEZET ELFOGLALT HELYE AZ EURÓPAI ÖSSZKÉPBE, JOGI SZABÁLYOZÁSA.....	44
<i>a) Az angol egyházszervezet kialakulása.....</i>	<i>44</i>
<i>b) A lengyel egyházszervezet létrejötte.....</i>	<i>46</i>
<i>c) A magyarországi egyházszervezet kezdeteinek néhány jellemzője.....</i>	<i>48</i>
2. A SOMOGYI EGYHÁZSZERVEZET LÉTREJÖTTE.....	56
<i>a) Pannonhalma fennhatóságának kérdése.....</i>	<i>56</i>
<i>b) A somogyi és segesdi főesperesség.....</i>	<i>59</i>
<i>c) Az esperességek somogyi jelenléte.....</i>	<i>60</i>
<i>d) A korai központok elhelyezkedése a megyében.....</i>	<i>62</i>

3. A KORAI PLÉBÁNIASZERVEZET SOMOGY MEGYÉBEN.....	62
a) A plébániahatárok kialakulásának okai.....	62
b) Királyi birtokok.....	65
c) Egyházi birtokok, jószágigazgatóságok.....	65
d) Világi birtokosok.....	67
e) A plébániahatárok stabilitása.....	68
f) A plébániák területe.....	69
g) A tizedszedés története, somogyi tizedfizetés.....	70
h) Anyaegyház – filiális egyház kapcsolata.....	73
i) Exempt monostorok, egyházak, királyi kápolnák kérdése.....	80
4. BENCÉS MONOSTOROK, PRÉPOSTSÁGOK, KÁPTALANOK ÉS LOVAGRENDEK SZEREPE SOMOGYBAN.....	83
a) Zsinati szabályozások.....	83
b) Az apátságok, lovagrendek és prépostságok szerepe a lekipásztori munkában.....	85
c) A bazilita monostorok kérdése.....	88
5. A MAGÁNEGYHÁZTÓL A KEGYÚRI JOGIG.....	89
6. TEMPLOMTÍPUSOK, TIPOLOGIAI CSOPORTOK KÉRDÉSE AZ ÁRPÁD-KORBAN.....	93
VI. A KÉSEI EGYHÁZSZERVEZET REKONSTRUKCIÓJA.....	106
1. A MEGSZILÁRDULT EGYHÁZSZERVEZET.....	106
a) Exempt egyházak a középkor derekán.....	106
b) A kegyuraság eladományozása, áruba bocsátása.....	110
c) A templomok pusztulásának okai.....	112
d) Az egyházak jövedelme.....	115
2. A KOLOSITOROK ÁLLAPOTA ÉS HITÉLETI SZEREPE SOMOGY MEGYÉBEN.....	115
a) A koldulórendek és a pálosok szerepe a lekipásztori munkában.....	115
b) A monasztikus rendházak középkorvégi állapota.....	120
c) A szerzetesi hivatás.....	121
3. A PAPSÁG DIFFERENCIÁLÓDÁSA.....	121
a) A papság helyzete a középkor második felében.....	121
b) A somogyi papság állapota.....	123
4. EGYHÁZI TESTÜLETEK, OLTÁRALAPÍTÁSOK.....	126
a) Vallási társulások, oltáralapítások Magyarországon.....	126
b) Somogyi oltáralapítások, misealapítványok.....	130
5. TEMPLOMTÍPUSOK, TIPOLOGIAI CSOPORTOK KÉRDÉSE A KÖZÉPKORBAN.....	134
VII. A KÖZÉPKOR LITURGIÁJA.....	146
a) A magyarországi liturgia eredete és megnyilvánulásai.....	146
b) Harangok, liturgiai eszközök, keresztek.....	149
VIII. VÁSÁROS HELYEK, MEZŐVÁROSOK HELYZETE.....	152
IX. SOMOGY MEGYE PATROCINIUMAINAK ÖSSZEHASONLÍTÓ ELEMZÉSE.....	155
X. TEMPLOM KÖRÜLI TEMETŐK.....	161
XI. A TEMPLOMOK MENTSVÁRFUNKCIÓJA.....	166
XII. A 13–14. SZÁZAD ÉS A 15–16. SZÁZAD FORDULÓJÁN MEGRAJZOLHATÓ SOMOGYI EGYHÁZSZERVEZET TOPOGRÁFIAI SZEMPONTÚ ELEMZÉSE.....	179
XIII. ÖSSZEFOGLALÁS.....	183
RÖVIDÍTÉSEK FELOLDÁSA.....	188
IRODALOMJEGYZÉK.....	189
ÁBRÁK JEGYZÉKE.....	208
TÉRKÉPEK JEGYZÉKE.....	210

„A legnagyobb, legnépesebb, legmagyarabb, legrégebb eredetű, történeti múltban leggazdagabb megyéink egyike: várostalan, kötelen, erdőséges és nagy termékenységű föld.”

Baksay Sándor: Somogy

I. BEVEZETÉS

A disszertáció elsődleges célkitűzése az egykori Somogy megye középkori egyháztopográfiájának és egyházszervezeti rekonstrukciójának elkészítése volt. E célkitűzés szem előtt tartásával készült el a terület középkori egyházi intézményeinek teljességre törekvő adattára, amelynek különböző szempontú elemzése során az egyháztopográfia és az egyházszervezet általános és néhány speciális kérdésére, valamint történeti változásaira igyekeztem választ keresni. Az adattár létrehozásában Somogy megye mai közigazgatási határait vettem alapul, még akkor is, ha ez az állapot a középkorban sohasem állt fenn. A középkor folyamán jelentős, és több korszakban bekövetkező változások voltak a megye területe vonatkozásában, és mivel a jelen munka mind az Árpád-kor időszakára, mind pedig a késő középkorra vonatkozóan megfogalmaz következtetéseket, önkényes lenne ezeknek a határoknak a kiválasztása is (ld. későbbiekben). A középkori megyehatárok pontos vonalát sokszor még a kortárs, oklevél kiállító hiteleshelyek sem tudták eldönteni, így nem egy esetben egy-egy falut, hol Somogy, hol pedig Tolna megyéhez soroltak. Az alapul vett régészeti topográfiai kutatás, és a megyei múzeum adattára a mai megyei szervezethez igazodik, ugyanakkor természetesen figyelembe vettem a középkori egyházi közigazgatás határait is.¹

Az adattárban összegyűjtött 383 településen (352 esetben középkori írott forrásban szereplő, míg 31 alkalommal újkori vagy régészeti adat alapján rekonstruálható egyházas település) található a régészeti/újkori adatokkal együtt 404 templom, 27 kápolna és 56 oltár komplex módon történő kiértékelésére törekedtem, egyházszervezeti, építéstörténeti, topográfiai következtetések levonásával, azonban vitathatatlanul nagy hangsúlyt kapott a topográfiai szempontú megközelítés, amelyet a megye történeti adottságainak figyelembevétele diktált. Somogy megye az ország azon területei közé sorolható, ahol a török hódoltság után a középkori település-, és egyházhálózat jó része elpusztult és már nem települt újjá. A falu-, és templomhelyek lassan feledésbe merültek, az újonnan betelepült lakosság jó esetben ezeket dűlő-, és határnevekként őrizte meg.

A modern egyházszervezeti kutatásokban az írott források mellett egyre nagyobb szerepet tulajdonítanak a régészeti-topográfiai források elemzésének, és ebben a vonatkozásban különösen az angliai vizsgálatok hoztak nagyon sok módszertani újítást. Ezzel magyarázható, hogy a disszertációm iro-

¹ Tari 2000. Tari Edit Pest megyei munkája hasonló okokból dolgozott fel egy modern megyét.

dalmi utalásaiban kiemelt módon, felülreprezentáltan szerepel az angol irodalom anélkül, hogy az egyházszervezet kialakulása során közvetlen történeti párhuzamokat feltételezhetnénk.

Az egyháztopográfiai kutatások egyháztörténeti szempontból hozzájárulnak az egyházszervezet szerkezeti és térbeli sajátosságainak jobb megismeréséhez (pl. a plébániaszervezet területi elhelyezkedése, a központi helyekkel való kapcsolata stb.), településtörténeti szempontból pedig a középkori településhálózat rekonstrukciójának elengedhetetlen elemei.

A megye méretéből és változatos természeti viszonyaiból adódóan különféle települési adottsággal rendelkező régiókat ötvöz; a kereskedelmi utak vonzásában létrejövő Balaton és Dráva parti mezővárosoktól és falvaktól, az erdőkben bővelkedő zselici aprófalvas irtványtelepüléseken és a Nagyberék és a Kis-Balaton lápvilágába benyúló kisebb lápfalvakon, tanyabokrokon át a vízszegény, gyakorlatilag lakatlan lapos dombhátságig. E településformák egyik, talán nyugodt szívvel a legfejlettebbnek mondható szegmensét jelentették a templommal is rendelkező települések. E kategorizálás során azonban mindenképpen ki kell térnünk arra a tényre, hogy a templomos települések között is lényeges fejlettségbeli különbségeket tapasztalhatunk, míg a főesperesi székhelyeken 5-6 egyházi intézménnyel találkozunk (Segesd, Somogyvár), addig más falvak csak egyetlen kápolnával rendelkeztek (Poszonyi). A templomok alapítóinak, építetőinek személyazonossága – a kolostorok, monostorok és prépostságok kivételével – csak a legritkább esetben maradt fenn, amelynek egyik okaként a nagyfokú birtok elaprózódottságot tekinthetjük. Annyi azonban így is körvonalazható, hogy az Árpád-korban jelenlévő nagyszámú egyházi birtokos és templom építető helyébe, főleg a 13-14. század fordulójától, nem egyszer nagyobb birtokalapításra vállalkozó világi birtokosok (pl. Marcali család), illetve kisbirtokosok léptek.

Célom egy olyan megyei szintű egyházi topográfia elkészítése volt, amely szervesen illeszkedik a már korábban elkészített, hasonló témakörű dolgozatokhoz (ld. Pest, Veszprém, Zala stb.) és amely, egy majdani országos kataszter részét képezhetné. Ugyanakkor a dolgozat továbbgondolása, a valószínűsített, a már ismert, illetve a még nem megtalált lelőhelyek koordinátarendszer szerinti nyilvántartásba vétele szükséges. A dolgozat egyháztörténeti, építéstörténeti sajátosságokat érint, korábbi kutatások alátámasztásául szolgál, ugyanakkor a helytörténeti kutatások számára is elérhető információt tartalmaz.

Célkitűzéseim között egy bizonytalanabb, korai (Árpád-kori) egyházszerveződés és egy határozottabban rekonstruálható, többféle forráscsoporttal alátámasztható, kései (14-15. századi) állapot rögzítése szerepelt. Itt az írott forrásanyag mellett, építészeti és régészeti sajátosságokat (temetők leletanyaga, építéstechnika, anyagbeli, formai elkülönítés, méret) is figyelembe vettem. Ugyancsak külön hangsúlyt fektettem az egyházi titulusok vizsgálatára, valamint a belőlük kinyerhető periodizálás, illetve esetleges építetőjére utaló névadási szokások feltérképezésére. Végül a templomok felszerelésére, a hitélet mindennapi gyakorlására utaló forrásanyagot is feldolgoztam.

Végezetül külön köszönettel tartozom Laszlovszky Józsefnek a dolgozat elkészítésében nyújtott hasznos tanácsaiért, Belényesy Károlynak, B. Benkhard Lillának, Gere Lászlónak, Jankovich Besan

Dénesnek, Költő Lászlónak és Valter Ilonának az ásatási dokumentációkba való betekintésért és a dolgozat létrejöttében nyújtott segítségükért, a Civertan Bt.-nek a légifotók használatáért, valamint tágabb családomnak a hosszan tartó türelmükért.

II. KUTATÁSTÖRTÉNET

a) Magyarországi kutatások

Az egyházszervezet kutatása meglehetősen későn vált önállóvá Magyarországon, nagyon sokáig más tudományágaknak alávetve, azokat kiegészítve jelent meg. Első megnyilvánulásai a látványos, de bizonyos tekintetben már a tudományosság igényével megjelenő nagy megyei monográfiák a 19–20. század fordulóján. A Borovszky Samu–Csánki Dezső által szerkesztett vármegyesorozat a kor tudományos szintjén foglalkozik településtörténeti és egyházszervezeti kérdésekkel.² Fontos forrást jelentenek az egyháztörténészek számára Fényes Elek e korban írott feldolgozásai is.³

E korai korszakban azonban az egyházak kutatását leginkább a művészettörténészek alapozták meg, akik közül némelyek már a topografikus megközelítéstől sem idegenkedtek. A művészettörténeti alapokon meginduló kutatás nagy alakjai többek között Érdy János, Pulszky Ferenc, Henszlmann Imre, Ipolyi Arnold, Révész Flóris, Forster Gyula és Békefi Remig. Hasznos segédanyagot nyújtottak a középkor kutatóinak az Ortvy Tivadar által feldolgozott pápai tizedjegyzékek,⁴ illetve Csánki Dezső adattára.⁵ Az okmánytárak, a *Monumenta Vaticana*-kötetek, az okleveles forrásanyagok közzététele szintén elősegítették a munkát. 1858-ban megalakult az MTA Archaeológiai Bizottsága, és megindult a tudományos igényű kiadványok szerkesztése (*Archaeológiai Értesítő*, *Archaeológiai Közlemények*). 1872-ben létrejött a Magyarországi Műemlékek Országos Bizottsága, amely a műemlékek összeírásán, ismertetésén és historizáló szellemű helyreállításán fáradozott. Megszülettek az egyes szerzetesrendek történeti adatait egybegyűjtő monográfiák – mint például a 12 kötetes bencés rendtörténet és Békefi Remignek a ciszterci monostorokról írott munkái. 1937-ben Fekete Nagy Antal a településtörténet és az egyháztörténet összekapcsolására vállalkozott.⁶ Az első világháború után előtérbe kerülő történeti-régészeti irányzat eredményeképpen a figyelem már nemcsak a királyi/egyházi központok felé irányult, hanem a helytörténeti kutatásokhoz kapcsolódóan a falusi templomok is előtérbe kerültek.⁷ A második világháború előtti időszak egyháztörténetének utolsó nagy összefoglalását a *Szent István Emlékkönyv* nyújtotta, melyet a kor vezető történészei – többek között Balanyi György, Váczy Péter, Moravcsik Gyula, Szekfű Gyula, Szentpétery Imre, László Gyula – írtak.⁸

² Borovszky S. – Csánki D.: *Magyarország vármegyéi és városai*.

³ Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára*. I–IV.

⁴ Ortvy Tivadar: *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve*. I–II. 1891–2. Budapest.

⁵ Csánki Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*. I–III., V. 1890–1913. Fekete Nagy Antal – IV. 1941. Budapest.

⁶ Fekete Nagy Antal: Településtörténet és egyháztörténet. In: *Századok*. 72. 1937. 417–431.

⁷ Szabó Kálmán: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. In: *Bibliotheca Humanitatis Historica*. III. 1938. 79–135.; Papp László: Ásatások a XVI. században elpusztult Kecskemét vidéki falvak helyén. In: *A MNM Néprajzi Tárának Ért.* 23. 1931. 137–152.

⁸ Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. I–III. 1938. Budapest.

A 40-es évek végétől az egyháztörténeti kutatások egy időre – politikai okok miatt – háttérbe szorultak, majd a 60-as évektől fokozatosan kezdett oldódni az elszigeteltség. A kutatás spektruma kiszélesedett, a történészek és művészettörténészek mellett a régészek, építészek, helytörténészek, sőt nyelvészek is mindinkább foglalkozni kezdtek középkor-történeti kutatásokkal, és ehhez kapcsolódóan az egyházakkal is. A nyelvészek a történelmi adatok segítségével helynév-tipológiát alkottak, vizsgálva a helynevek típusainak időrendiségét, a névadás módját és körülményeit,⁹ majd ezen adatok segítségével a történészek a korai birtokviszonyok megállapítására törekedtek, illetve kialakulásuk idejét és módját vizsgálták.¹⁰

A második világháború után a középkori falukutatás, a falu kialakulásának, szerkezetének megismerése került előtérbe.¹¹ Igazán nagy lendületet a faluásatás (Méri István vezetésével), illetve a topográfiai módszerek megjelenése adott. A 60-as évektől szisztematikus topográfiai gyűjtés indult, amelyet a *Magyar Régészeti Topográfia* megjelent kötetei fémjeleznek.¹² Ennek eredményeképpen nagyszámú középkori egyház helyét sikerült azonosítani. Előtérbe került a demográfiai kutatás is, amely a középkor vonatkozásában több kérdés kapcsán is az egyházi összeírások adatait vette alapul.¹³

Megindult a kisebb régiókat felölelő, régészek által kezdeményezett komplex településtörténeti kutatás, illetve az ahhoz kapcsolódó egyházas helyek feldolgozása. Ennek a helytörténethez is szervesen kapcsolódó irányvonalnak egyik legkorábbi reprezentánsa Zoltay Lajos volt a 20-as években, aki már ekkor is feldolgozott archeológiai és levéltári forrásokat.¹⁴ A régészeti összefoglalások azonban

⁹ Kniezsa István: Magyarország népei a XI. században. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. II. 1938. Budapest. 365-472, Kiss Lajos: Korai magyar helység-névtípusok. In: *Honfoglalás és nyelvészet*.; Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. I-II. 1988. Budapest.

¹⁰ Kristó Gyula: *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta Historica. 1976.

¹¹ Szabó István: *A falurendszer kialakulása Magyarországon, X-XV. sz.* 1966. Budapest; Szabó I.: *A középkori magyar falu*. 1969. Budapest; Maksay Ferenc: *A magyar falu középkori településrendje*. 1971. Budapest; Bálint Alajos: A középkori Nyársapát lakóházai. In: *Móra F. Múz. Ék.* Szeged. 1962. 39-111.; Gerevich László: A csúti középkori sírmező. In: *Bp. Rég.* XIII. 1943. 103-167.; Méri István: Beszámoló a tiszalök-rázompusztai és a türkeve-mórici ásátások eredményeiről. In: *AE.* 79. 1952. 52-55, *AE.* 81. 1954. 138-152.

¹² A régészeti topográfia első kötete Veszprém megye régészeti topográfiája névvel jelent meg 1969-ben.

¹³ Györffy György: Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. In: Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája*. 1963. Budapest. 45-62, 428-430, Györffy György: A pápai tizedlajstromok demográfiai értékelésének kérdéséhez. In: *Mályusz Elemér Emlékkönyv*. 1984. Budapest. 141-157, Pálóczi Horváth András: *Régészeti és demográfiai módszerek Árpád-kori településtörténeti kutatásainkban*. 1973. Nagyvásonyi konferencia anyaga. 41-67, Kristó Gyula: Magyarország lélekszáma az Árpád-korban. In: Kovacsics József (szerk.): *A honfoglalás- és Árpád-kor népessége. Magyarország történeti demográfiája*. I. 1963. 42-95.; Szabó István: Magyarország népessége az 1330-as évek és az 1526-os évek között. In: Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája*. 1963. Budapest.

¹⁴ Zoltay Lajos: *Települések, egyházas és egyházatlan falvak Debrecen város mai határa és külső birtoka területén a XI-XV. századokban*. 1925. Debrecen; Szabó Ferenc: *Borsod megye Árpád-kori templomai*. 1936; Koválovsky Júlia: Régészeti adatok Szentes környékének településtörténetéhez. In: *Rég. Füzet.* I/5. 1957. Budapest; Valter Ilona: Régészeti adatok a Bodrog-köz honfoglalás-kori településtörténetéhez. In: *HOME*. IV. 1964. 131-141.; Mesterházy Károly: Régészeti adatok Hajdú-Bihar megye területe IX-XIII. századi településtörténetéhez. In: *DMÉ.* 1973. 95-174.; Balogh István: Adatok az Alföld középkori történetéhez. In: *AE.* 80. 1953. 141-150.; Müller Róbert: *A középkori településhálózat kutatása*. Nagyvásonyi Konf. 1974; Bándi Gábor: *Adatok Baranya megye Árpád-kori településtörténetéhez*. JPMÉ. 1963; Blazovich László (szerk.): *A Körös-Tisza-Maros-köz települései a középkorban*. Dél-alföldi évszázadok. 9. 1996. Szeged; Írásné Melis Katalin: Adatok a pesti síkság Árpád-kori településtörténetéhez. In: *BTM*. 1983. Budapest. 5-69.; Dávid Katalin: *Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiája*. 1974. Művészettörténeti füzetek. VII.

nem találtak nagy visszhangra történeti munkáinkban. Sokszor úgy tűnt, hogy a két szakma „elbeszél” egymás mellett, s a közös kutatásra nem sok lehetőség nyílt.

Az egyházkutatás harmadik vonulatát – a régészet és a történeti kutatások művelői mellett – a művészettörténészek képviselték. Nem kisebb nevek, mint Genthon István, Gerevich Tibor, Levárdy Ferenc, Dercsényi Dezső, Entz Géza, Marosi Ernő, valamint az építészek közül Guzsik Tamás neve kívánczik a felsorolásba.¹⁵ Ugyancsak építészeti problémákkal foglalkozott Kozák Károly, aki a különféle szentélyzáródások tipológiáját és korszakolását állította fel, valamint az egyes szerzetesrendek építészetének elhatárolását kísérelte meg, míg Gervers Molnár Vera a középkori rotundákat gyűjtötte össze.¹⁶

Az egyházkutatás szerves részeként a patrocíniumkutatás is kibontakozott, melynek első képviselője még az 1930-as években Schwartz Elemér volt.¹⁷ Később Kovács Béla és Szabó János Győző foglalkozott behatóbban e témával, legutóbb pedig Mező András, aki 2003-ban megjelent nagyszabású művében a történeti Magyarország területén előforduló középkori titulusokat dolgozta fel.¹⁸ A bizánci eredetű patrocíniumokról Mesterházy Károly írt tanulmányt, míg az ortodox egyház helyzetét a középkori Magyarországon Moravcsik Gyula dolgozta fel.¹⁹ A szentkultuszhoz szervesen kapcsolódik a búcsújárás, amelynek történetét Bálint Sándor munkáiból ismerhetjük meg, legutóbb pedig Csukovits Enikő foglalta össze a zarándoklatok históriáját.²⁰

¹⁵ Genthon István: *Magyarország műemlékei*. I–II. 1951. Budapest; *Magyarország művészeti emlékei*. I–III. 1959. Budapest, Gerevich Tibor: *Magyarország román kori emlékei*. 1938. Budapest; Dercsényi Dezső: *Római kori építészet Magyarországon*. 1972. Budapest; *A középkori magyar falu temploma*. Szépművészet. IV. 1943, Entz Géza: *A gótika művészete*. 1978. Budapest; Nyugati karzatok román kori építészetünkben. In: *Művészettörténeti Ért.* 1959. 130–142.; Levárdy Ferenc: *Magyar templomok művészete*. 1982. Budapest; Marosi Ernő: *Magyar falusi templomok*. 1975; *A középkori művészet világa*. 1969; *A középkor művészete. I. 1000–1250*. 1997. Budapest; Guzsik Tamás: Tájékoztató rendellenességek a középkori templomépítészetben. In: *Építés-Építészettudomány*. 7. 1975. 91–104.

¹⁶ Kozák Károly: Győr-Sopron megye középkori egyenes záródású templomairól. In: *Arrabona*. 7. 1965. 133–156.; Borsod megye egyenes szentélyzáródású középkori templomai. In: *HOMÉ*. 1965. Miskolc. V. 223–257.; Három- és négykaréjos templomok Magyarországon. In: *Arrabona*. 5. 1963. 171–192.; Korai sokszögzáródású templomok megjelenése az ország középső és nyugati részén. In: *Magyar Műemlékvédelem*. IX. 1984/1. 73–114.; Közép-Európa centrális templomai, IX–XI. század. In: *VMMK*. 1985. 107–144.; Félköríves szentélyű templomaink a XI. században. In: *AE*. 1966/2. 47–65.; Téglából épített körtemplomaink és centrális kápolnáink a XII–XIII. században. In: *MFME*. 1976/1977/1. 49–89.; Gervers Molnár Vera: *A középkori Magyarország rotundái*. Művészettörténeti füzetek 4. 1972. Budapest.

¹⁷ Schwartz Elemér: A patrocínium a helységnévféjtés és a településtörténet szolgálatában. In: *Századok* 67. 1933. 188–191.

¹⁸ Kovács Béla: Magyarország középkori patrocíniumai. In: *Agria*. XXV–XXVI. 1989–90. 407–419.; Kovács B.: *Az egri egyházmegye története 1596-ig*. 1987. Eger; Szabó János Győző: Adatok a patai főesperesség korai történetéhez. In: *Tanulmányok Gyöngyösről*. 1984. Gyöngyös. 21–89.; Klaniczay Gábor: A középkori magyarországi szentkultusz kutatás problémái. In: *Történelmi Szemle*. 1981. 273–286.; Mező András: *A templomcím a magyar helységnevekben, 11–15. század*. METEM. 1996. Budapest; *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. METEM. 2003. Budapest.

¹⁹ Mesterházy Károly: Adatok a bizánci kereszténység elterjedéséhez az Árpád-kori Magyarországon. In: *DDMÉ*. L. 1970. 145–182.; Moravcsik Gyula: The role of the Byzantine church in medieval Hungary. In: *Studia Byzantina*. 1967. Budapest. 326–340.

²⁰ Bálint Sándor – Barna Gábor: *Búcsújáró magyarok*. 1994. Budapest; *Ünnepi Kalendárium*. I–II. 1977. Budapest.; Csukovits Enikő: *Középkori magyar zarándoklatok*. 2003. Budapest.

A liturgiátörténeti és egyházi kutatások inkább csak a 80-as évektől indultak újra jeles képviselőik révén (Török József, Erdő Péter).²¹ A liturgiai és művészettörténeti kutatások összekapcsolására, a szakrális tér és funkció együttes vizsgálatára Guzsik Tamás tett kísérletet.²²

A plébániakutatás és egyháztörténet módszeres kutatása a rendszerváltás után – többek között a METEM kiadványainak is köszönhetően – rohamos fejlődésnek indult.

A templom- és plébániakutatások egy sor újabb, régészek tollából származó összefoglalást eredményeztek, amelyek végre kiléptek a névtelenség homályából. Elég, ha csak Valter Iлона munkásságára utalunk: *Romanische Sakralbauten Westpannoniens* című művében a templomok adatainak régészeti szempontú egybegyűjtésén túl feldolgozta a kapcsolódó forrásanyagot, számba vette a birtokviszonyokat, a templomi titulusokat és a román kori építészeti részleteket is. Ugyancsak komoly szakmai munka áll Tari Edit *Pest megye középkori templomai* című könyve mögött, amelyben a mai Pest megye összes középkori templomának régészeti és irodalmi adatát feldolgozta.²³ Legutóbb K. Németh András Tolna megye középkori templomai gyűjtötte össze és elemezte doktori disszertációjában.²⁴

A történészek a múltban (kevés kivétellel) nem fordítottak komoly figyelmet a templomsűrűség alakulására, a vidéki egyházakra, a plébániák kegyuri helyzetére, a faluközösség és a templom kapcsolatára, így e téren számos megválaszolatlan kérdés maradt. Mindezek ellenére fontos megemlékezni az 1930–50-es évekből származó, de már a plébániaszervezet feldolgozását is megcélzó kiadványokról,

²¹ Radó Polikárp: A magyar liturgia eredete a XI. században. In: *Vigília*. XXII. 1957. 391–399.; Dobszay László: A középkori magyar liturgia István-kori elemei. In: Glatz Ferenc – Kardos J. (szerk.): *Szent István és kora*. 1988. Budapest. 151–155.; Török József: A középkori magyarországi liturgia története. In: *Kódexek a középkori Magyarország történetéhez*. 1985. Budapest. 49–66.; A latin liturgia hazai történetének kezdetei. In: Hajdú Á. – Kokas Zs. (szerk.): *Egyház és művelődés. Pannonhalma, 996–1996*. 1997. Budapest. 80–90.; Erdő Péter: A Szent István-i egyházszerzés és Európa. In: Hanza Gábor (szerk.): *Szent István és Európa*. 2001. Budapest. 43–53.; *Egyházzog a középkori Magyarországon*. 2001. Budapest; Püspöki Nagy Péter: Szent István egyházszerzete. Előzmények kánonjogi háttere. In: Glatz F. – Kardos J. (szerk.): *Szent István és kora*. 1988. Budapest. 59–90.; Szentirmay Alexander: Die Anfänger des Rechts der Pfarrei in Ungarn. In: *Österreichisches Archiv für Kirchenrecht. Vierteljahresschrift*. 1959. 33–36.

²² Guzsik Tamás: *Szakrális építészeti terek funkcióelemzése. II. Nyugati középkori liturgiák és építészetük*. 1988.

²³ Szabó Ferenc: *Borsod megye Árpád-kori templomai*. 1936.; Kovács Béla: *Román kori templomok feltárása Heves megyében*. EMÉ. V. 1967. 35–63.; Koppány Tibor: A Balatonfelvidék román kori templomai. In: *VMMK*. 1. 1963. 81–114.; Késő-gótikus építészeti emlékek a Balatonfelvidéken. In: *VMMK*. 2. 1964. 189–199.; Középkori templomos és egyházas helyek Veszprém megyében. I–II. *VMMK*. 1967. 117–150., 1972. 213–241.; Kozák Károly: XI–XIII. századi egyházi építészet Veszprém megyében. In: *VMMK*. 1969. 223–233.; Módy György: Árpád-kori falusi templomok építésze Hajdú-Biharban. In: *Építészet az Alföldön*. I. 1989. Nagykovács. 41–56.; Valter Iлона: Román kori templomok kutatása Zala megyében. In: *Műemlékvédelem* 2. 1976/2. 62–89; Valter Iлона: *Romanische Sakralbauten Westpannoniens*. Burgenland Mosaik. 1985/1. Eisenstadt; A magyar keresztény államiság építészeti emlékei a Dél-Dunántúlon – Zala, Somogy, Tolna megyében. In: Huszár Z. (szerk.): *Kereszténység és államiság Baranyában*. 2000. Pécs. 111–131.; Középkori egyházi épületek kutatása. In: *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszzerű feladatai*. 1985. Budapest. 317–341.; *Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon*. METEM. 2004. Budapest; Guzsik Tamás: Veszprém megye középkori templomépítészetének kutatási kérdései. In: *VMMÉ*. 1979. 14. 163–201.; Tari Edit: *Árpád-kori falusi templomok Cegléd környékén*. 1995. Cegléd; *Pest megye középkori templomai*. Studia Comitatus. 27. 2000.; Biczó Piroska: Adatok Bács-Kiskun megye középkori építészetéhez. In: *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében*. 1987. 71–80.; Németh András, K.: A középkori Tolna vármegye korai templomairól. In: *VMMÉ*. XXIII. 2001. Szekszárd. 391–405.; Kiss Gábor: A történeti Vas vármegye 11–12. századi templomairól. In: Bende L. – Lőrinczy G. – Szalontai Cs. (szerk.): *Hadak útján*. X. 2000. Szeged. 379–391.; Németh Péter: *A középkori Szabolcs megye települési*. 1997. Nyíregyháza; Lestyán Ferenc: *Megszentelt kövek*. I–II. 2000. Gyulafehérvár.

²⁴ K. Németh András: *A középkori Tolna megye templomai*. 2006. kézirat

amelyek Gárdonyi Albert, Jankovich Miklós és Pásztor Lajos tollából születtek.²⁵ Legteljesebben Mályusz Elemér és Fügedi Erik foglalkozott a 70-es évek elején elinduló egyház- és plébániaszervezet-kutatással. Mályusznak a középkori Magyarország egyházi társadalmáról készített s máig ható monografikus összefoglalása, valamint Fügedinek a nemzeti monostorról, illetve a nyugat-felvidéki terület egyházszerzetéről írott művei²⁶ mellett több, ugyancsak jelentős munka látott napvilágot. Teljesre törekvő felsorolásuk reménytelen vállalkozás, de a lényegesebbek kiragadása is érzékeltetheti az e tárgykörben megjelent irodalom színvonalát. A szerzők közül többen a térítés és az egyházszerzet alapjainak lerakását kutatták, míg mások a városi plébániák területével foglalkoztak (hány pap él egy plébánián, mekkora terület tartozik egy adott plébánia alá, mindez lakosságszámmal is kifejezve). Természetesen ilyen jellegű kutatásra csak a bőséges forrásanyaggal rendelkező városok estében volt lehetőség.²⁷ Fontos lépést jelentett a kutatásban Györffy Györgynek az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzát okleveleken keresztül megrajzoló munkája.²⁸ Meg kell említeni a plébániaszervezettel és a szerzetesrendek történetével, valamint topográfiájával foglalkozó legújabb kutatási eredményeket Romhányi Beatrix és M. M. de Cevins tollából.²⁹ Némely munka pedig már átlép a középkori Magyarország határain, és a környező országokkal (Lengyelország, Csehország) összehasonlító vizsgálatnak veti alá a kialakult egyházszerzetet.³⁰

²⁵ Gárdonyi Albert: Városi plébániák kiváltságos állása a középkorban. In: Domanovszky S. (szerk.): *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése 80. fordulójának ünnepére*. 1933. Budapest. 163–182.; Pásztor Lajos: A magyar vallás élete a Jagellók korában. In: *Századok*. 1941. 75. 39–57., 140–183.- Jankovich Miklós: Buda környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. In: *Bud. Rég.* XIX. 1959. 57–98.

²⁶ Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. 1971. Budapest; Fügedi Erik: Középkori település- és egyházszerzet az egykori Nyugat-Felvidéken. In: *Regnum*. 1944–6. 117–140.; *Kolduló barátok, polgárok, nemesek*. 1981. Budapest; Fügedi Erik: Sepelium corpus eius in proprio monasterio. A nemzeti monostor. In: *Századok*. 1991. 125/1–2. 35–67.; Fügedi Erik: Kirchliche Topographie und Siedlungsverhältnisse im Mittelalter in der Slowakei. In: *Studia Slavica*. 5. 1959. 363–400.

²⁷ Kristó Gyula: Az -egyház(a) utótagú helynevekről. In: *Tanulmányok az Árpád-korról*. 1983. 450–455.; *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. 1988. Budapest; Érszegi Géza: A kereszténység első századai. In: Somorjai Á. – Zombori I. (szerk.): *Ecclesia Sancta. I. A katolikus egyház Magyarországon*. 1991. 27–35; Körmendy Adrienne: A falusi plébániák hatása a faluközösség kialakulására. A Szepesség példája. In: Fügedi Erik (szerk.): *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. 1986. Budapest. 117–158.; *Plébániaszervezet szerepe a Szepességben. Művészettörténeti tanulmányok a középkorról*. 1986. 117–158; Kubinyi András: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. 1993. Budapest; Egyház és város a későközépkori Magyarországon. In: Jónás I., Sz. (szerk.): *Társadalomtörténeti tanulmányok a közeli és régmúltból. Emlékkönyv Székely György 70. születésnapjára*. 1994. Budapest; Gericz József: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. METEM. 1995. Budapest; Györffy György: *István király és műve*. 1977. Budapest; Szent László egyházpolitikája. In: *Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 20. évfordulójára*. 1971. Túrkeve. 63–71.; Koszta László: A kereszténység kezdetei és az egyházszerzés Magyarországon. In: Kristó Gy. (szerk.): *Az államalapító*. 1988. 153–207.; L'organisation de l'Église Chrétienne en Hongrie. In: Csernus S. – Korompay K. (szerk.): *Les Hongrois et L'Europe : Conquête et intégration*. 1999. Párizs–Szeged. 293–306.; A középkori magyar egyházra vonatkozó történeti kutatások, 1948–1988. In: *AETAS*. 1993. 1.;

²⁸ Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–III. 1963–1987. Budapest.

²⁹ Romhányi Beatrix: Korai egyházak az esztergomi érsekség területén. In: *Magyarok térben és időben*. 1996. Tatabánya–Esztergom; *Tudományos Füz.* II. 1999. Tata. 265–276.; *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. 2000. Budapest.; Cevins, M. M. de: *Az egyház a késő középkori magyar városokban*. 2003. Budapest; Cevins, M. M. de: Les paroisses Hongrois au Moyen Age. In: Csernus S. – Korompay K. (szerk.): *Les Hongrois et L'Europe : Conquête et intégration*. Párizs–Szeged. 1999. 341–357.

³⁰ Székely György: *Gemeinsame Züge der Ungarischen und Polnischen Kirchengeschichte des XI. Jh. Acta Univ. Scient. Bp. Hist.* 4. 1962.; Ruttkay, Alexander – Slivka, Michal: Kirchliche Institutionen und ihre Stellung in der Wirtschafts- und Siedlungsentwicklung der mittelalterlichen Slowakei. In: *Archaeologica Historica*. 10. 1985. 333–356.; Kloczowski, J.: *Les paroisses en Bohême, en Hongrie et en Pologne (XIe–XIIIe siècles)*. Le insti-

b) Somogy megyei kutatások

Somogy megyében a középkori egyház- és településtörténeti kutatások az egész megyére vonatkozó, összegző jelleggel ez ideáig még nem készültek el. Ennek egyik oka, hogy a megyében a topográfiai munkálatok csak elszórtan, egy-egy kisebb területi egységet felölelve történtek meg, nagyrészt egyéni kutatások eredményeképpen.³¹

A 19. században meginduló kutatások javarészt a Balaton-partra koncentráálódtak, bár Rómer Flóris terepbejárásai során az 1870–80-as évek folyamán már a Kapos mentén is kutatott és sikerrel azonosított több középkori templomot.³² A Balaton-part tudományos igényű feldolgozása *A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei* címmel több kötetben jelent meg a múlt század első évtizedében. A Lóczy Lajos szerkesztésében napvilágot látott mű kötetei közül számunkra Békefi Remig írása a legfontosabb, amely ábécérendben, településnév alapján sorolja fel a Balaton-környék váraira és középkori templomaira vonatkozó adatokat.³³ A Balaton környékét szerencsére kellőképpen tágran értelmező mű hibái ellenére ma is fontos forrásanyag. Kuzsinszky Bálint később ezen adatokat is felhasználva állította össze *A Balaton környékének archaeológiája* címmel (Budapest, 1920) rendezett formában a terület régészeti lelőhelyeinek gyűjteményét. A kutatás a továbbiakban sem tudott elszakadni a Balaton-parttól, mint ezt számtalan mű jelzi: legutóbb Koppány Tibor tollából, amely a művészettörténeti és régészeti adatok mellett a forrásanyag összegyűjtésére is vállalkozott.³⁴

Somogy megyéből sem hiányozhatnak a 19–20. század fordulóján készült monografikus összefoglalások, melyekhez hasonló próbálkozások máig történnek.³⁵

Míg művészettörténeti értelemben már Genthon István nyomán (lásd korábban idézett műveit) képet alkothatunk – ha csak felsorolásszerűen is – Somogy középkori templomairól, addig az első je-

tuzioni ecclesiastiche della societates Christiana dei secoli XI–XII. Diocesi, pievi e parocchie. Actes du colloque de Milan. (1–7 Settembre 1974) Miscellanea del Centro di Studio Medioevali VIII. 1977. 187–198.; Merhantová, Anézka (szerk.): *Romanische kunst in Polen, der Tschechoslowakei, Ungarn, Rumanien, Jugoslawien*. 1974. Praha; Gieysztov, Alexander: Le fonctionnement des Institutions ecclésiastiques rurales en Bohême, en Pologne et en Hongrie aux 10e et 11e siècles. In: *Christiizzazione ed organizzazione ecclesiastica delle campagne nell'alto Medioevo. Espansione e resistenze*. 10–16 Aprile 1980. I–II. 1982. Spoleto. Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'alto Medioevo. 925–954.; Borovi József: *Az esztergomi érseki egyházmegye felosztásának és a besztercebányai–rozsnói–szepesi püspökségek alapításának története*. 1962. Eger. 1–50. (A cseh egyházfejlődéssel veti egybe a magyart.), Borovi József: Parallele zwischen der böhmisch-polnischen und der ungarischen Kirchenorganisation. In: *Millenium dioceseos Pragensis. 973–1973*. Wien-Köln-Graz. 1974. 50–63.

³¹ Legutóbb Jankovich B. Dénes és Költő László irányításával, a honfoglalás-kori vaskohászat emlékeinek összegyűjtésére irányuló, extenzív terepbejárást kell említenünk (Somogyfajsz, Somogyjád és Kaposvár környékén), amely azonban hasznos adalékkal szolgált a középkori településkutatás számára is. Hasonlóképpen hasznosak, 1–1 kisebb terület tekintetében, a rendezési tervekhez kapcsolódó terepbejárások is.

³² Rómer Flóris: Román- és átmenetkorú építmények hazánk területén. In: *Arch. Közl.* 7. 1876., valamint *Jegyzőkönyvei*. A kercesligeti, göllei, kisgyuláni és nagyberki templomhelyet kereste fel.

³³ Békefi Remig: A Balaton környékének egyházai és várai a történeti korban. In: Lóczy Lajos (szerk.): *A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei, 1904–1920*. III. kötet. 1907. Ugyancsak e kiadvány tartalmazza Makay Béla *A Balaton és vidéke a történeti korban* című (1913) munkáját.

³⁴ Margittay Rikárd: *A Balaton-part vár- és templomromjai*. 1936; Entz Géza – Gerő László: *A Balaton-környék műemlékei*. 1958. Budapest; Radnóti Aladár – Gerő László: *A Balaton régészeti és történeti emlékei*; Koppány Tibor: A Balaton környékének műemlékei. In: *Művészettörténet-Műemlékvédelem*. III. 1993. 195–225.

³⁵ Borovszky S. – Csánki D.: *Magyarország vármegyéi és városai*; Csorba József: *Somogy vármegye ismertetése*. 1857. Pest; Kanyar József (szerk.): *Harminc nemzedék vallomása Somogyról. Történelmi olvasókönyv*. 1989. Kaposvár; Izmenyi Éva – Nagy Jenő – Troszt Tibor (szerk.): *Somogy megye kézikönyve*. 1998. Budapest.

lentősebb, az egész megyére kiterjedő régészeti szempontú számbavétel csak 1964-ben született meg.³⁶ Igaz, hogy a műben a források hiányoznak, az egyházas helyek pedig nem különülnek el, mégis dicséretes és időszerű volt egy régészeti szempontú gyűjtés megjelentetése. Nagyobb léptékű építészeti szempontú kutatásokat, alaprajzi felméréseket Szigetvári György és Guzsik Tamás végzett a területen.³⁷ A 80-as években Maróczky Erzsébet (Somogyszil, Lábod-Hosszúfalú, Mernye) és Lukács Zsuzsa (Buzsák-Fehérkápola, Szöcsény, Lengyeltóti), míg az utóbbi időben Gere László műemléki kutatásairól kell megemlékeznünk (gyugyi templom). A felmenő középkori részletekkel rendelkező templomokról készült szűkszavú fényképalbum, Horváth Zoltán György és Gondos Béla munkája a közelmúltban jelent meg.³⁸

A 70-es évektől meginduló településtörténeti-topográfiai kutatást néhány földrajzi jellegű munka is segítette. Somogy megye földrajzi neveinek összegyűjtésével fontos forrásgyűjtemény került a kutatók kezébe, amely méltó folytatása lett Pesty Frigyes munkájának.³⁹

Két jelentősebb, a régészeti és irodalmi adatokat is egybegyűjtő, nagyobb területet felölelő településtörténeti feldolgozás született a régióban Müller Róbert és Jankovich B. Dénes tollából.⁴⁰ A Kaposvár környéki topográfiai rekonstrukciót – csak írásos adatok feldolgozásával – Györffy György kísérelte meg elvégezni, míg a Balaton környékének műemléki elemzését Koppány Tibor készítette el.⁴¹

Az egy-egy településre kiterjedő helytörténeti munkáknak se szeri, se száma. Talán első reprezentánsuk Burics László 1933-ban megjelent kötete, de kisebb szünet után a 70–80-as években, majd legutóbb a millenniumhoz kapcsolódóan is adtak ki könyveket.⁴² Ezen kiadványok közül némelyek tudományos igényvel készültek, míg másokat a lokálpatrióta érzület szült. Ugyancsak az országos tendenciákat követve Somogy megyében is bevonják a nyelvészeket a történeti kutatásokba.⁴³ (A levéltári anyaggal kapcsolatos kutatási eredményeket lásd a III. fejezetben!)

³⁶ Kocztur Éva: *Somogy megye régészeti leletkatasztere*. Rég.Füz. II/13. 1964.

³⁷ Szigetvári György: *Építészeti emlékek Somogyban, 1000–1900*. 1973. Kaposvár; Guzsik Tamás: *A magyar falu középkori templomépítészete. III. Somogy megye parochiális egyházai*. 1980. Budapest. (AZ OMF megbízásából műemléki kutatásokat is végzett a megyében, többek között a törökkoppányi templom késő gót maradványait tárta fel.)

³⁸ Horváth Zoltán György-Gondos Béla: *Somogy, Tolna és Baranya középkori templomai a teljesség igényével*. 2004. Kaposvár

³⁹ Végh József (szerk.): *Somogy megye földrajzi nevei*. 1974; Bendefy László – Nagy Imre, V.: *A Balaton évszázados partvonalváltozásai*. 1969. Budapest; Pesty Frigyes: *Magyarország helynevei. Somogy vármegye*. 1864. (Reprint: *Somogy megye helynévtára*. Fontes Comitatus Simigiensis. I. Szerk. Bősze Sándor. 2001. Kaposvár.)

⁴⁰ Müller Róbert: A Fonyódi járás középkori településhálózata. In: SMM. 6. 1975. Kaposvár. 35–60.; Jankovich B. Dénes: Adatok a Rinya-völgy középkori településtörténetéhez. In: SMM 7. 1976. Kaposvár. 3–38.

⁴¹ Györffy György: Kaposvár az Árpád-korban. In: Kanyar József (szerk.): *Kaposvár. Város történeti tanulmányok*. 1975. 63–73.; Koppány Tibor: A Balaton környékének műemlékei. In: *Művészettörténet-Műemlékvédelem*. III. 1993. Budapest. 195–225.

⁴² Burics László: *Nagyatád község múltja és jelene*. 1933; Mikóczi Alajos – Solymosi László: *Nagybajom története*. 1979. Kaposvár; Horváth József: *Balatonlelle története*. 1943. Veszprém; Magyar Kálmán: *Babócsa története*. 1990. Babócsa; *Szántódpuszta és környéke a középkorban*. 1983. Szántód; Kanyar József (szerk.): *Fonyód története*. 1993. Kaposvár; Stirling János (szerk.): *Kötcse monográfiája*. 1996. Kötcse; Bősze Sándor (szerk.): *Nagyatád monográfiája. I–II*. 2001. Nagyatád; Bozsóky Pál Gergő: *Segesdi krónika*. 1993. Szeged; Kanyar József (szerk.): Siófok. 1989. Kaposvár; Friesz Kázmér (szerk.): Zamárdi. 1997. Zamárdi. (A felsorolás a teljesség igénye nélkül készült.)

⁴³ Várkonyi Imre: *Somogy megye helységneveinek rendszere*. 1984. Kaposvár.

Az első régészeti igénnyel véghezvitt Somogy megyei feltárások a somogyvári bencés apátság-hoz és Gerecze Péter nevéhez köthetők, bár a monostor területén már korábban, kevésbé szakavatott módon is folytak kutatások.⁴⁴ A Somogy megye székhelyén épült apátsági templom később is a kutatás előterében maradt, mint erről számos kiadvány is tanúskodik (legújabb feltárását több éven keresztül Bakay Kornél végezte).⁴⁵ A másik, szintén fontos és korai bencés monostor, Zselic/Kaposszentjakab mintha kevesebb figyelmet kapna.⁴⁶ Az egyes templomok régészeti kutatása egy-két kivételtől eltekintve (például Darnay Béla balatonboglári ásatása 1937–8) az 1960-as évektől, a hács-béndeki és a látrány-rádpusztai romok feltárásával indult el,⁴⁷ melyekhez csatlakozott Valter Ilona (Somogyvamos, Szenyér, Teleki), B. Bernhard Lilla (Buzsák-Fehérkápola, Szöcsény, legutóbb pedig Lengyeltóti), Maróczy Erzsébet (Lábod-Hosszúfalu), Draveczky Balázs (Denna) és Sági Károly (Főnyed). Több évtizedes kutatómunkát folytatott Magyar Kálmán, melynek során főleg a nemzeti központok régészeti emlékeit kutatta és dolgozta fel. E kutatómunka gyümölcseként számos templomot (köztük apátságot) is feltárt.⁴⁸ Hasonlóképpen gyarapította az ismert Kapos menti egyházak számát Bárdos Edith 61-es úti ásatásával, míg a közelmúltban több templomfeltárásra is sor került.⁴⁹ Bárdos Edithnek és Magyar Kálmánnak a plébániakutatás témakörében elért eredményei azonban nem vezettek összegző tanulmányhoz, bár Magyar Kálmán foglalkozott a 10–11. századi bizánci kapcsolatok Somogy megyei adataival, valamint patrocíniumkutatással is.⁵⁰

⁴⁴ Gerecze Péter: A somogyvári Szent Egyed monostor-templom maradványai. In: *Arch. Közl.* 20. 1897. 131–160.

⁴⁵ A teljesség igénye nélkül: Bakay Kornél: Jelentés a somogyvári bencés apátság feltárásáról. I–II. In: *SMK.* 1–2. 1973. 342–348., 1975. 191–207.; Dercsényi Dezső: *A somogyvári Szent Egyed apátság maradványai.* 1934; Levárdy Ferenc: A somogyvári apátság román maradványai. In: *Művtört. Ért.* 17. 1968. 165–188.; Marosi Ernő: Egy gótikus Madonna Somogyvárról és a Szent Egyed apátság keringője. In: *Művtört. Ért.* 1972. 93–103.; Magyar Kálmán (szerk.): *Szent László és Somogyvár.* 1992. Kaposvár.

⁴⁶ A feltárásokat Nagy Emese végezte. Nagy Emese: Előzetes jelentés a kaposszentjakabi apátság feltárásáról. In: *SMK.* 1973. 335–339.; Szabó Tünde, L.: A kaposszentjakabi bencés apátság műemléki helyreállítása. In: *Műemlékvédelem.* 1976/3. 165–8.

⁴⁷ Parádi Nándor és Éri István ásatásai. Az ásatások részletes irodalmi felsorolása az adattárban található.

⁴⁸ A teljesség igénye nélkül: Magyar Kálmán: *A középkori Segesd város és megye története, régészeti kutatása.* Somogyi almanach. 45–49. 1988; *A honfoglalás és Árpád-kor régészeti emlékei.* Nemzeti történelmünk. I. Kaposvár 1993; A babócsai nemzeti központ kutatása. I. In: *SMK.* 3. 1978. 131–153.; A babócsai Nárciszos–Basakert Árpád-kori és középkori településtörténete a régészeti kutatások alapján. In: *SMK.* 10. 1994. 73–93.; A ferences kolostorok Somogyban. In: *Kolduló rendi építészeti kutatások Magyarországon.* 1988. Szeged; Babócsa története a honfoglalástól a mohácsi vészig. In: *Tanulmányok Babócsa történetéből.* 1990. Kaposvár; Ispáni és nemzeti központok kutatása Somogyban. I. Egyházak és temetők. In: *SMK.* 4. 1981. 43–77.; Régészeti kutatások a középkori Hedrehely területén. In: *SMK.* 3. 1978. 165–185.; Somogyvár ispánsági és megyeközpont. In: *SMM.* 1979. 3–50.; A segesdi királynéi ispánság történetéről, XI–XV. század. In: *SMM.* 1985. 3–76.; *Szántódpuszta és környéke a középkorban.* 1983; Siófok története a honfoglalástól a mohácsi vészig. In: Kanyar József (szerk.): *Siófok. Várostörténeti tanulmányok.* 1989. 43–80.; Nagyatád és környéke XI–XV. század településtörténete és régészeti emlékei. In: *SMK.* 12. 1996. 113–162.

⁴⁹ Bárdos Edith: Középkori templom és temető Kaposvár határában. I–II. In: *SMK.* 3. 1978. 187–234., *SMK* 7. 1987. 5–82. A főnyed-gólyásfai, a Valkői, a Szárszói, a Maróti, a Bodai/Bodvicai és a Boglári templomok kutatásáról az adattár vall.

⁵⁰ Magyar Kálmán: A X–XI. századi bizánci kapcsolataink somogyi forrásairól. In: *SMM.* 12. 1981. 3–22.; Magyar Kálmán: Adatok a Szent György névadás somogyi forrásaihoz. In: *SMM.* 2. 1971. 3–40.; A somogyvári apátság Péter titulusának forrásairól. In: *SMM.* 1975. 19–34.

III. AZ EGYHÁZAK KUTATÁSÁNAK MÓDSZERTANI ÁTTEKINTÉSE, ÚJ IRÁNYZATOK

1. A TOPOGRÁFIAI KUTATÁSOK KÜLFÖLDI ÉS HAZAI ALKALMAZÁSA A PLÉBÁNAKUTATÁS TERÉN

a) Magyarországi forrásadottságok és azok következményei

Mivel Magyarországon történeti okok következtében kevés középkori oklevél maradt fenn, és a középkori településszerkezet egyes régiók tekintetében teljesen megsemmisült, a középkori település- és egyházhálózat rekonstrukciója során más források és az azokat értelmező módszerek segítségére is szükségünk van.

A régészetben alkalmazott topográfiai módszereket először az angolszász szakirodalomban hasznosították a plébániakutatás terén. Ez a tény egyáltalán nem meglepő, mivel a települések topográfiai vizsgálata (*deserted medieval villages, central place theory* stb.) szintén angol kezdeményezésre indult. A szigetország – sajátosságaitól adódóan – módot ad bizonyos tendenciák megállapítására, amelyek a magyar viszonyokra is alkalmazhatónak tűnnek.

b) Külföldi kutatások áttekintése, alkalmazási lehetőségek

Az angol plébániakutatás a 11. század végére legkevesebb 4500 plébániajogkörrrel rendelkező templommal számol a szigetországban. Mindezek ellenére az írásos forrásokban bővelkedő Angliában is a plébániatemplomok legalább 35%-áról (legfeljebb 70%-ról) nincs írásos dokumentum.⁵¹ Angliában a településrégészet nagy múltra tekint vissza, és már korán felfedezte magának a plébániatemplomokat. Nemcsak egyszerűen egy-egy templom alapos kutatását tartották szem előtt, hanem a regionális felépítést is vizsgálták, az egyes települések és egyházak egymáshoz való viszonyát és kapcsolatát (az úthálózatot), a plébániaterület kiterjedését, határát.⁵² Ennek az irányvonalnak John Blair a legrangosabb képviselője, akinek nevéhez főleg a korai korszak kutatása kötődik.⁵³ Az egyházkutatás topográfiai módszerű vizsgálati eredményeinek összegzése rajta kívül Richard Morris, illetve Michael Aston nevéhez fűződik.⁵⁴ Összegéseikben a plébániaszervezet gyökereit, kialakulásának folyamatát vizsgálták a normann hódítás előtti időszakban. A templomok topográfiai vizsgálata során a templomok és a hozzájuk tartozó települések viszonyát, a templomok egymás közti kapcsolatát, illetve a templomok és az ún. szent helyek/zarándokhelyek relációját elemezték. Ismertté vált, hogy templomok már a 8–9. században is keletkeztek (elég csak a nagyszámú minsterekre gondolni), bár ezek kevés kivétellel fából

⁵¹ Morris, R. K.: *The church in the countryside. Two lines of inquiry.* In: Hooke D.: *Medieval village.* 1985. Oxford University. Committee for Archaeology. 47.

⁵² Platt, C.: *Medieval England.* 1987. London; Aston, M.: *Interpreting the landscape.* Landscape archaeology and local history. 1985. London.

⁵³ Blair, J. – Pyrah, C. ed.: *Church Archaeology – Research Directions for the Future.* CBA Research Report. 104. Council for British Arch. 1996; Blair, J.: *Secular minster churches in Domesday Book.* In: Sawyer, P. ed.: *Domesday Book. A Reassessment.* 1985. London. 104–142.; Blair, J. – Sharpe, R. ed.: *Pastoral care before the parish. Studies in the early history of Britain.* 1992. Leicester.

⁵⁴ Morris, R. K.: *Churches in the landscape* 1989. London, Aston, M.: *Interpreting the landscape* 1985. London

készültek, és a későbbi kőtemplomok sokszor már nem a helyükre épültek. A templomok plébániajogköre azonban ebben az időszakban még nem mondható állandónak, csak a 13. századra kristályosodott ki – az újonnan alapított városok kivételével – a mai rendszer.

A központi helyek/egyházias helyek létrejöttének modellezését Glanville Jones szemléletes módon készítette el. Ábrája (multiple estates, vagy megsokszorozódott birtokok) egy nagy kiterjedésű terület hipotetikus felosztását adja, egyszerre több funkciót is érintve. A központban az ún. caput birtok áll, amelynek a többit alárendelték. Általában itt található a kúria, a templom, és sokszor már a korábbi korszakokban is megtelepedtek itt értékes földrajzi adottságai miatt. Folyó melletti sík vidékeken fekszik, esetleg királyi/egyházi birtok vagy adminisztrációs központ (századközpont), elnevezése egyezik a birtokéval, illetve sokszor földrajzi gyökerű. Körbeölelik a tőle függő viszonyban lévő, erdős területen fekvő szolgáltatófalvak, amelyek a megtelepedés szempontjából egy-egy másodlagos területet (például erdő, mocsár) közösen birtokolnak. A függőfalvak templomai az anyaegyháznak vannak alárendelve. A 11–12. századra az új központok körül új birtoktestek létesültek.⁵⁵ **2/a. ábra.**

A plébániahatárok sokszor nem idomultak világi adminisztrációs vagy birtokhatárokhoz. Különböző természeti adottságok befolyásolták a megtelepedést és ezzel együtt a plébánia méretét. Sík vidéki vagy csak kissé változatos területeken a plébániák nagyobb sűrűsége a jellemző. Változatos felszínformák mellett, alföldi és felföldi területek határán hosszított plébániaterületeket találunk. Magaslatocon egy-egy plébániához nagy terület tartozott a ritka megtelepedés miatt. A plébániahatárokat gyakran a már meglévő utak vonalához igazították, más esetben olyan világi birtokhatárokat követték, amelyeket természetes és ember alkotta határokkal definiáltak (patakok, utak, földhasználat, művelési ágak közti változás). Gazdasági szempontból fontos helyek, például vízimalmok a patak irányában nyújtották meg a plébániakörzet határát. Ugyancsak lényeges szempont volt a templom megközelítésének lehetősége. **4. ábra.** A templomépítéseknel a meredek oldalakat általában kikerülték, vagy kripta létesítésére, a szentély megemelésére használták fel. Szükséges volt a víz és a templomkert biztosítása is. 1500-ra egy kis faluban így is kb. 3000 temetkezéssel kell számolnunk. Bár a korai időszakban többékevésbé szabályosan temetkeztek, a templomkert szűk volta miatt hamarosan többszintes rátemetkezésekre került sor. A templomkert szintje a temetkezések hatására megemelkedett, bár többnyire eredetileg is a kisebb kiemelkedéseket keresték.

A települések elköltözése a 12. században is zajlott; így, illetve a későbbi pusztásodás során válhatott magányossá egy-egy templom. Ha megszűnik a plébánia, az elhalt plébánia területét beleolvastják a létezőbe, amely szabálytalan formát eredményez. Ha a templom központi helyen állt, gyanítható, hogy a településsel egy időben alapíthatták, ha viszont a falu végén található, felmerülhet, hogy a templom később épült, vagy a falu a későbbiekben elköltözött. A tervezett települések és a plébániarendszer között nincs kapcsolat. Sok esetben a tervezett 12. századi településeken nincs templom, mert a plébániaszerkezet ekkorra már megszilárdult. Pickering völgyében (Vale of Pickering) a tizen-

⁵⁵ Aston 1985. 34–35.

nyolc tervezett település között Pamela Allerston tizenkettőben nem talált plébániatemplomot, míg másik négy kápolnaként működött Pickeringnek alárendelve.⁵⁶

Az angliai adatok mellett a többi európai országban a topográfiai irányultságú feldolgozások meglehetősen ritkák. W. E. Berry a plébániafejlődés modelljének alkalmazásával kísérte meg a korai szervezet megrajzolását Dél-Burgundiában.⁵⁷ Mivel a 13. század végére jól dokumentálható a plébániarendszer, a szerző ebből kiindulva vizsgálta a korábbi időszakot. **3/a. ábra.** Két 11. századi töredékes listával összevetve a vizsgált területeken a 13. századi plébániák 85%-áról van adatunk. Az egyéb források mellett a titulusokat is felhasználta, ezért meglehetősen bizonytalan adatokat kapott. A plébániacentrumok népesség- és aktivitási koncentrációt jelentettek. Általában a központi településen épült fel a plébániatemplom, és a plébánia területe a vonzáskörzetnek felelt meg. A székhelyen kívüli hitélet ellátására egy főpap (archpriest) igazgatása alatt álló presbytérium jött létre, amely mellett nem plébániái jogkörű falusi oratóriumok is léteztek. A 10–11. században kialakult a főesperesi hivatal, amely a főpápok köré csoportosított plébániák szervezetét felügyelte.

Topográfiai szempontból egy-egy plébániát négy befolyásoló tényező együttesében vizsgál a szerző: tengerszint feletti magasság, jellemző topográfiai szituáció, kapcsolat vízfolyásokkal és viszonylagos magasság (felvidékiség vagy alföldiség).⁵⁸ A vizsgált területen a települések 89%-a 385 m tengerszint feletti magasság alatt található, 450 m fölött nagyon ritkák a települések (3%). A 6. század előtti templomok 300 m alatt épültek, és csak a következő évszázadokban észlelünk emelkedést. A Meroving-időszakban a fő folyóvölgyektől való elfordulás figyelhető meg, a 8. században pedig a templomok egyre inkább a felső folyások mellé épültek. A 11. századra a plébániák fele kapcsolódott közvetlenül folyókhoz, patakokhoz. A korábban domináns alföldiség a 9. század végére felföldiségbe csapott át. Az éghajlati és környezeti tényezők együttes hatása a földhasználatra is kihatott. A 11–13. század éghajlati optimuma után a 14. század a kis jégkorszak kezdetét hozta. A hideg időszakok a völgytalpi megtelepedést segítik, túlzott esőzések azonban az áradásos területekről való elköltözésre ösztönöznek.⁵⁹

A fentebb vázolt külföldi modellek és módszerek alkalmazása egy ilyen forráshiányos területen, mint Somogy megye sok szempontból hasznosnak bizonyulhatnak. A természeti adottságok figyelembevétele a plébánia határok lehatárolásában, a központi funkciók és elhelyezkedés értékelése az időrendiség megállapításakor kapaszkodókat nyújthat az egyházszervezet területi rekonstrukciójában.

c) Magyarországi alkalmazások

Magyarországon eddig csak néhány próbálkozás történt a faluszervezet topográfiai jellegű kiértékelésére, inkább csak a települések/templomok topográfiai megjelenítéséig jutott el a kutatás. A Keszthelyi

⁵⁶ Morris 1989. 276.

⁵⁷ Berry, W. E.: Southern Burgundy in late Antiquity and the Middle Ages. In.: Cramley, C. L. – Marquard, W. H. ed.: *Regional dynamics. Burgundian Landscapes in Historical Perspectives*. 1987. N.C.

⁵⁸ Berry 1987. 508.

⁵⁹ Somogyban a középkori falvak kerülnek a homokos háttakat, és inkább a vízparti megtelepülés domináns. Ez részint a vízközelség igénye miatt alakult ki, másrészt ugyan e homokhátak mezőgazdasági szempontból kevésbé voltak értékesek, viszont kiválóan alkalmasnak bizonyultak erdőművelésre, makkoltatásra.

és a Tapolcai járás, illetve a Bodrogköz magyarországi részének illetően elemzését más kutatók (pl. Valter Ilona) korábbi eredményeire támaszkodva Pálóczi Horváth András végezte el.⁶⁰ A keszthelyi és a tapolcai régióban 131, a Bodrogköz területén 42 településről tudott írott vagy régészeti adatot említeni. Régészeti terepmunkával a valamikori településhálózat 80%-át lehetett azonosítani, a középkori települések negyedénél lehetett folytonosságra gyanakodni.⁶¹ Míg a falvak 73%-áról van okleveles adatunk a 14. század előtti periódusból, rosszabb az arány, ha a korai Árpád-kort vizsgáljuk: itt a települések 1/3-ánál régészeti bizonyítékot sem talált. A falvak egymástól való távolságát 3,3–4,3 km-re tette, és határukat átlagosan 11,2 km²-ben állapította meg. A vizsgálat hiányossága, hogy nem tagolja a közel 300 esztendő településviszonyait, így elképzelhető, hogy nem kortárs településeket vizsgált. Szabó István 2500–6500 helységgel számolt a 11. században, de ezek negyedéhez-ötödéhez tartozott csak temető.⁶² Pálóczi szerint a tatárjárás előtt 13–16 ezer, míg a 14. század elején 18–19 ezer településsel kell számolnunk, a faluhatár pedig 17–28 km² között változhatott.⁶³ A közelmúltban elkészült (pl. K. Németh András, Tari Edit, stb.) egyháztopográfiai munkák új adattárjai és eredményei alapján újra lehet értékelni ezeket az adatokat, és nagyobb biztonsággal lehet összehasonlító számításokat végezni az ország különböző régióira vonatkoztatva.

2. AZ OKLEVELES ADATOK, FORRÁSOK FELHASZNÁLHATÓSÁGA

a) Somogy megyére vonatkozó írott forrásanyag áttekintése

A középkori Somogy megye nagy része okleveles forrásokban szegény, nem utolsósorban a török hódoltság alatt bekövetkezett pusztulás miatt, más területek viszont – és itt főleg a megye északkeleti, Balaton-parti része vehető tekintetbe – magyar szemszögből nézve még gazdagnak is mondhatóak, ami főleg az egyházi birtokosok nagy száma és a birtoklás hihetetlen szabdaltsága miatt fordulhat elő. Ez a szabdaltság az egyháziak esetében joggal feltételezhető, mivel birtokaik nagyobb része adományokból tevődött ki, s csak kisebb hányadát kapták alapításukkor – és már akkor sem egy tömbben. Mindazonáltal Somogy megyére ez fokozottabban is érvényes lehetett, hiszen Kara esetében a kevert birtoklást somogyi szokásnak is nevezték (*mora terre Simigiensis*),⁶⁴ ami több településnél egy-egy birtokeladáskor vagy adományozáskor a földek szétválasztásának lehetetlenségével járt együtt. (Például Tepej, Méhes, Csicsal birtokon a pannonhalmiak földjét nem lehetett elválasztani a falubeliekétől.)⁶⁵

⁶⁰ Pálóczi Horváth András: Régészeti és demográfiai módszerek Árpád-kori településtörténeti kutatásainkban. In: Éry, I.: *A magyar középkor kutatóinak nagyvászonyi találkozásán elhangzott előadások, hozzászólások*. 1973. Veszprém. 41–67. A Bodrogköz településtörténetére ld. még: Valter Ilona: A Borogköz honfoglaláskori és középkori településtörténete. *Agrártörténeti Szemle* 1974. 1-2. 1-55., Egyházhelyek és templomok a középkori Bodrogközben. *HOMÉ* 8. 1969. 115-142.

⁶¹ Pálóczi 1973. 46–48.

⁶² Pálóczi 1973. 56.

⁶³ Pálóczi 1973. 60–61.

⁶⁴ SMM–B. 92. 7. DL 49223.

⁶⁵ SMM–B. 96. 53. DF 283849.

A 13. századtól számolhatunk az írásbeliség általánossá válásával, így Somogyban is – az egyházi birtokok kivételével – csak e század második felétől vagy inkább a következő század első negyedétől jelennek meg jelentősebb számban oklevelek. A levéltári kutatások egyik korai, a gyakorlatba is átültetett kísérleteként tartjuk számon Glaser Lajosnak a Dunántúl középkori úthálózatáról írott művét.⁶⁶ **6. ábra.** A Somogy megyei források összegyűjtését első ízben (bár tévedésektől sem mentesen) Csánki Dezső kísérte meg sokszor idézett művében.⁶⁷ Az irányítottan Somogy megye írásos forrásaival foglalkozó kiadványok első szakmai igényű feldolgozása Kumorovitz L. Bernát nevéhez köthető, aki már korábban, a veszprémi regeszták kapcsán is foglalkozott a területtel.⁶⁸

Bár a megyében több kolostor/prépostság is látott el hiteles helyi funkciókat (Bő, Csurgó), csak a somogyi konvent 1319–1392 közötti anyaga maradt ránk. A Somogy Megyei Levéltár saját kiadványaiban nagyszabású forrásközlést kezdeményezett a Magyar Országos Levéltárban fellelhető okleveles anyag feldolgozásával: a somogyi konvent oklevélregesztáinak közzététele a 70-es évektől napjainkig tart Komjáthy Miklós, majd halála után Borsa Iván révén.⁶⁹ Fontos forrásközlések kapcsolódtak bizonyos szerzetesrendekhez irataihoz, itt legfőképpen a pálosok anyagának közlését kell említeni, amely kiegészítette az országos kiadványsorozatot (DAP). Ezek segítségével végezte Guzsik Tamás a somogyi pálos kolostorok topográfiai azonosítását.⁷⁰ Hasonlóképpen, a 18–19. századi egyház-látogatási jegyzőkönyvek forrásként való alkalmazásának igénye is megjelenik az országos forrásközlés (ACP) mellett Somogy megyei feldolgozásokban.⁷¹ A templomokra vonatkozó szétszórt adatokat az országosan is ismert nagy okmánytárakon kívül családi levéltárakból lehet begyűjteni. Az eléggé megritkult családi levéltárak, az uradalmak anyagának közlésében, legújabb feldolgozásában ugyancsak Borsa Iván jeleskedett, a korábbi kiadások esetében pedig – birtoktörténeti szempontból – a Hédervári és a Zichy család okmánytáraiban találunk adatokat Somogy megye középkori templomait illetően.⁷²

⁶⁶ Glaser Lajos: Dunántúl középkori úthálózata az oklevelek alapján. In: *Századok*. 1929/7-8. 257-285.

⁶⁷ Csánki Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*. I–III., V. 1890–1913, Fekete Nagy Antal – IV. 1941. Budapest.

⁶⁸ Kumorovitz L. Bernát: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. 16. 1964. 43-83; *Veszprémi regeszták*, 1301–1387. 1953. Budapest.

⁶⁹ Komjáthy Miklósnak és Borsa Ivánnak 1970-től a *Somogy megye múltjából* című levéltári évkönyv több kötetében megjelent forrásközlése a somogyi konvent okleveleiről. Borsa Iván ezenfelül a szenyéri uradalom anyagát és a Mérey család levéltárát is feldolgozta; ezek ugyancsak a levéltári évkönyvekben jelentek meg.

⁷⁰ Bándi Zsuzsa: A szakácsi pálos kolostor középkori oklevelei. In: *SMM*. 1986. 27–66.; Molnár István: A magyarországi pálosok Zöld kódexének Somogy megyei regesztái. In: *SMK*. 1975. 217–233.; Gál József: Pálos kolostor Nagyszakácsiban. In: *SMK*. 1992. 217–231.; *DAP=Documenta Artis Paulinorum*. 1–3. kötet. MTA Művtört. Csoport forráskiadványai. XII–XIV. kötet. 1976; Guzsik Tamás: Eltűntnek hitt pálos építészet Somogy megyében. In: *SMM*. 17. 1986. 5–26.

⁷¹ *Acta Cassae Parochorum. Egyházmegyék szerint besorolt iratok. 7. füzet. Erdélyi, váci és veszprémi egyházmegye, 1733–1779. Művészettörténeti adatok*. Az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának forráskiadványai. XVII. 1980. Budapest; Dóka Klára (szerk.): *Egyház-látogatási jegyzőkönyvek katalógusa. 4. Veszprémi egyházmegye*. 1997. 7. *Pécsi egyházmegye*. 1999. Budapest; Horváth József: Padányi Bíró Márton veszprémi püspök egyház-látogatási jegyzőkönyve Somogyvárról és leányegyházairól. In: *SMK*. 2. 1975. 235–248.; Uő.: Egyházi viszonyok a déli Balaton-parton a 18. században. In: *Somogyi Honismereti Híradó*. 1981/2. 16–30.; Körmeny József: Fa- és sövénytemplomok a Veszprémi Egyházmegye területén a XVIII. században. In: *VMMK* 10. 1971. 53-83.

⁷² Mérey család levéltára: *SMM-B*. 92. 3–28., 93. 3–26., 94. 23–50. Szenyéri uradalom levéltára: *SMM-B*. 78. 57–86., 79. 59–150., 81. 26–46., 84. 77–134., 85. 87–186., 86. 73–86.. Nagy Iván et al.: *A zichi és vászonkeői Zichy család idős ágának okmánytára*. I–XII. 1886–1931. Budapest; Radvánszky Béla – Závodszy Levente: *A*

Somogy megye egyháztörténete szempontjából a pápai tizedjegyzék jelenti az első többé-kevésbé megbízható, bőséges forrásgyűjteményt.⁷³ Mivel a kiadott okmánytárak tanulmányozása mellett levéltári kutatások végzésére nem nyílt módomban, minden bizonnyal újabb egyházak vagy legalábbis újabb adatok előkerülésével kell számolnunk a jövőben is. A veszprémi püspökség és káptalan által, valamint a pannonhalmi és tihanyi bencés apátságok számára kiállított okleveleket az országos forrásközlések tartalmazzák.⁷⁴ Közölnek Somogy megyei adatokat a 19–20. század fordulóján megjelent okmánytárak,⁷⁵ valamint a szegedi kiadású, regesztaszerűen közreadott Anjou-kori oklevéltár is, melynek kiadása napjainkban is folytatódik.⁷⁶ Nagyon hasznos forrásoknak bizonyultak a supplicatiókat tartalmazó vatikáni kérvénykönyvek, bár feldolgozásuk még folyamatban van.⁷⁷

Az 1332–7 között készült pápai tizedjegyzék mellett egy másik, igaz, már a török fenyegetettség idejében összeállított jegyzékről is meg kell emlékeznünk egyháztörténeti érdekessége miatt. 1542-ben a török előnyomulás okán rendkívüli hadiadó kivetéséről döntöttek a besztercebányai országgyűlésen, amelyet – rendhagyó módon – az egyháziaknak is meg kellett fizetniük. Azért is különösen értékes ez a forrás, mert itt találkozunk a somogyi esperességek (igaz, nem teljes) felsorolásával.⁷⁸ A török kor utáni időkből a canonica visitatiók (a veszprémi egyházmegyében csak 1698-tól folyamatosak), vagyis az egyház-látogatási jegyzőkönyvek adnak sajnos meglehetősen bizonytalan támpontot az egyes templomok elhelyezkedéséről, állapotáról.⁷⁹ Az egyes plébániákon vezetett Historia Domusok csak a 18. század végétől indulnak, azonban a protocollumokhoz hasonlóan nem egy esetben érdekes adatokkal

Héderváry család oklevéltára. I–II. 1909–1922. Budapest.

⁷³ Ortway Tivadar: *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzék alapján feltüntetve. I–II. 1891–1892. Budapest.*

⁷⁴ Kumorovitz L. Bernát: *Veszprémi regeszták, 1301–1387. 1953. Budapest; Lukcsics József – Fraknói Vilmos: Monumenta Romana Episcopatus Vespreniensis. 1–4. 1896–1907; Pfeiffer János: A veszprémi egyházmegye legrégebbi egyházlátogatásai, 1554–1760. 1947. Veszprém; Sörös Pongrác – Erdélyi László: A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. I–XII/B. 1902–1916. Budapest.*

⁷⁵ Mályusz Elemér – Borsa Iván: *Zsigmond-kori oklevéltár. I–V. 1951–1997. Budapest; Szentpétery Imre: Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica. (Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke). I–II/1. 1923–1943. Budapest; Borsa Iván – II/2–4. 1961–1987. Budapest; Fraknói Vilmos (szerk.): *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series I. Tom. 1–5. 1887–1889. Budapest; Nagy Imre et al.: Codex Diplomaticus Hungaricus Andegavensis (Anjou-kori okmánytár). I–VII. 1878–1920. Budapest; Wenzel Gusztáv: Codex Diplomaticus Arpadianus continuatus (Árpád-kori új okmánytár). I–XII. 1860–1873. Pest–Budapest; Fejér György: Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. 1829–1944. Buda–Budapest; Nagy Imre et al.: *Codex Diplomaticus patrius (Hazai okmánytár). I–V. 1865–1873. Győr, VI–VII. 1876–1891. Budapest; Nagy Imre – Deák Farkas – Nagy Gyula: Hazai Oklevéltár, 1234–1536. 1879. Budapest.; Györffy György: Diplomata Hungariae Antiquissima. I. 1000–1131. 1992. Budapest; Theiner, August: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. I–II. 1859–1860. Romae.****

⁷⁶ Kristó Gyula et al.: *Documenta Res Hungariae tempora regum Andegavensium Illustrantia, 1301–1340. I–XIV. 1991–2001. (Folyamatban.) Szeged.*

⁷⁷ Bossányi Árpád: *Regesta supplicationum. Pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású okmányai. I–II. 1916–8. Budapest; Lukcsics Pál: XV. századi pápák oklevelei. 1–2. 1931, 1938. Budapest.*

⁷⁸ *Egyháztörténeti emlékek a magyar hitújítás korából. I–V. 1902–12. Budapest.*

⁷⁹ *Acta Cassae Parochorum. Egyházmegyék szerint besorolt iratok. 7. füzet. Erdélyi, váci és veszprémi egyházmegye. 1733–1779. Művészettörténeti adatok. Az MTA Művészettörténeti kutatócsoportjának forráskiadványai. XVII. Budapest. 1980; Dóka Klára (szerk.): *Egyház-látogatási jegyzőkönyvek katalógusa. 4. Veszprémi egyházmegye. METEM. 1997., 7. Pécsi egyházmegye. 1999. Budapest; Horváth József. Padányi Bíró Márton veszprémi püspök egyház-látogatási jegyzőkönyve Somogyvárról és leányegyházairól. In: SMK. 2. 1975. 235–248.; Egyházi viszonyok a déli Balaton-parton a XVIII. század közepén. In: *Somogyi Honismereti Híradó. 1981/2. 16–30.; Körmeny József: Fa- és sövénytemplomok a Veszprémi Egyházmegye területén a XVIII. században. In: VMMK. 10. 1971. 53-83.***

szolgálnak a korábbi egyházak elbontásával, esetleges átépítésével kapcsolatban is. (ld. vörsi Historia Domus)

b) A forrásanyag használhatósága

Mennyire használhatóak ezek a források? A teljes kép megrajzolása sajnos csak ábránd marad. A legtöbb segítséget nyújtó pápai tizedjegyzékek a legszegényebb plébániákat kihagyták összeírásaikból, és sokszor annyira rontott formában tartalmazznak egy-egy településnevet, hogy azonosítása lehetetlenné válik. Somogy megyében, ha figyelmesen nézzük a felsorolást, legtöbbször egy-egy útvonal rajzolható meg: tehát az egymás közelében fekvő falvak is egymás után következnek a tizedjegyzékben, mintegy segítséget nyújtva az azonosításhoz, néha azonban egy-egy abszurd törés újra bizonytalanságba taszítja a kutatót. A megadott pénznemek is csak némi nehézséggel egységesíthetők, a felsorolások nem egyszer pontatlanok. Az egyház-látogatási jegyzőkönyvek hiánya, illetve kései, 16. század közepi megjelenése szintén gondot okoz, hiszen Somogy megye nagy része ekkorra már a hódoltság területéhez tartozott.

A későbbi jegyzőkönyvek csak a legritkább esetben adnak számot helyesen a korábbi egyház tulajdonságáról, még ha esetleg annyit meg is említenek, hogy a falu határában romokban állt az eklézsia. A titulusváltásnak legalább három oka vethető fel. A török uralom alatt a népesség nagy része elenyészett, és az újratelepítéskor már nem ismerték a korábbi templom patrocíniumát (ugyanakkor érdekes módon a településnevek, ha csak dűlőnév formájában is, fennmaradtak). A visszaköltöző lakosok hányattatásuk miatt már nem bíztak eléggé korábbi védőszentjükben, és készakarva választottak egy „megbízhatóbb” szentet (bár attól még emlékezhetek volna a korábbira). A harmadik ok a reformáció 16–17. századi előretörésében keresendő, amely szinte a teljes megyét érintette. Ugyanakkor bizonyára az előzőekkel függött össze az a tény, hogy a hódoltság után (de még a Mária Teréziához kapcsolódó rendelet előtt) a falvak többsége elmozdult korábbi helyéről, így a továbbra is használt temető – amely általában a romos templom körül feküdt – a falu szélére/határába került, és a falun belül új egyházat építettek.

A másik problémát a források viszonylag kis száma, illetve inkonzisztens volta okozza – így fordulhat elő, hogy egy templom hol kápolna, hol pedig parochiális egyház formában fordul elő. Sokszor abban sem lehetünk biztosak, hogy amennyiben egy forrás egyszer már plébániaként citált egy egyházat, az biztosan az is marad, mint ez látható Szabás és Ötvös esetében. A legtöbbször – például határjáráskor, eladományozáskor – az oklevél kiállítója számára lényegtelen volt az egyház jogi kategóriájának megrajzolása, így nem is törekedtek pontosságra, s gyakran az egyszerű ecclesia elnevezéssel illették. Még rosszabb a helyzet, ha a plébániahatárok megrajzolását is célul tűzzük ki, illetve ha az anyaegyház-fília kapcsolatok kibogozásába kezdünk. Ezt egy-két elszórt adaton kívül (Kőröshegy–Szárszó, Tepej–Fajsz, Györök, Segesd–Aranyos, Szentpál–Szentpéter, Gamás–Boglár és Csupak, Atád–Baráti, Ötvös–Szabás, Atád, Fejéregyháza–Marót, esetleg Marcali–Léta) nem tudjuk feltérképezni. Kőröshegy környékén már 1233-ban is olyan jelentős volt a templomsűrűség (a pannonhalmi

apátság és a somogyi papság közti tizedperben a jabai, zamárdi, gányi, endrédi, kőröshegyi, szóládi, csepelyi, túri, gamási, csegei, királytöreki és más egyházakat említik),⁸⁰ hogy egy filiális rendszer rekonstrukciója már abban az időben is lehetetlennek tűnik.

Jobb a helyzet a szerzetesrendi iratanyag esetében, ahol mind a bencések (1508–), mind pedig a pálosok (Gyöngyössy Gergely, 1520 körül) vizitációja fennmaradt a megyében, így legalább a késő középkori állapotok rögzíthetőek. Mivel a megyében egyetlen szabad királyi város sem volt – ugyan Somogyvár még a 11. században nagy reményekkel indult, azonban 1410-es eladományozása végleg pontot tett városi „karrierje” végére –, a városi iratanyag (például testvérületek, számadáskönyvek) sem áll rendelkezésre. Néhány megmaradt várleltár nyújt még némi támpontot (lásd Szenyér).

3. A PLÉBÁNIASŰRŰSÉG ÉS A DEMOGRÁFIA KAPCSOLATA

a) A magyar demográfia kutatás Árpád-korra és középkorra vonatkozó megállapításai

Az elmúlt évtizedekben számos kísérlet történt az Árpád-kori népességszám meghatározására, de ezek a legalapvetőbb pontokban is jelentősen eltértek egymástól. Anélkül, hogy áttekintenénk e kérdés teljes vonatkozó irodalmát, érdemes röviden kitérni arra, hogy a legutóbbi időben milyen elképzelések születtek, illetve ezek és a korábbi munkák milyen forrásproblémákkal néztek szembe a kérdés tárgyalásánál.

Kimerítő és egyben kaotikus összefoglalást ad az Árpád-kori Magyarország lélekszámának alakulásáról Kristó Gyula.⁸¹ A honfoglalás korában – Dzsajhani munkáját véve alapul – a magyarok haderejét húszezer főben adja meg, melyhez a köznép számarányát (magyarok, csatlakozott kabar törzsek, illetve a többségben itt élő szláv–avar maradványok) hozzáadva a Györffy György által valószínűsített 500 ezerrel szemben 250–350 ezerre becsüli a lakosságot (háznépenként csak 4,5-es szorzót használ a Györffy által elfogadott 5-ös szorzóval szemben).⁸² Györffy 11. századi adatai kapcsán – aki 1 millió fővel és 5 fő/km²-es népsűrűséggel számolt – Kristó felveti, hogy Györffy egyházi tulajdonban lévő településeket vizsgálta (ám ezekre az adományozás idejéből valók az adatok), és hogy a sűrűbben lakott Duna menti régióból származnak az adatok. Kristó somogyi adata alapján (Dorogon tíz háznépet említenek) jóval kevesebb lakossal számol. A Zselicbe egyedül a pannonhalmi kanászok települését helyezi, a harminc háznép disznópásztorhoz azonban tíz makkoltató falu is tartozott. Egyébként Somogy megye tekintetében az 58 háztartással rendelkező Gamás falut vagy a 107 mansióval bíró Csernekefalvát is tehetné volna vizsgálata tárgyává.

Legutóbb Vékony Gábor végezte el az Árpád-kor népesedési viszonyainak vizsgálatát az ún. korrekciós visszaszámlálás módszerével, melyet Molnár Erik már 1949-ben alkalmazott. A népesedési folyamat szabályszerűségeit szem előtt tartva és az 1437-es év körüli adatokból kiindulva, általánosságban 0,2 % növekedési rátával számolva (a 10. századra a nagyobb bevándorlás miatt 0,5 %-os mu-

⁸⁰ ÁÚO I. 312–3., PRT I. 162.

⁸¹ Kristó 1996.

⁸² Kristó 1996. 110., 154, Vékony Gábor szerint 4,66-os szorzót lehet alkalmazni az időszakra. Vékony 2001. 94.

tatót alkalmaz), meglehetősen automatikus számolással jóval magasabb lakosság számot feltételez a korai Árpád-korra (1000-ben 1,44 millió, 1155-ben 1,96 millió, 1241-ben 2,33 millió, 1241/6-ban 1,98 millió).⁸³ Bár Vékony módszere e forráshiányos időszakban alkalmasnak tűnik a lakosság szám tág keretek között való meghatározására, nagyon sok buktatót is rejt magába, melyeket a szerző egyéni forrásválogatással próbált áthidalni. Nem lehet a bevándorlás/betelepedés időszakát egy századra minimalizálni, mint ahogy kérdéses a székelyek létszámának meghatározásában a 15. századi rendelkezések alapján minden birtokon két családdal számolni már 1270-ben. Problémát jelent a 14. század elején a plébánia-falu egész országra alkalmazott 1:2 arányszám (pl. később betelepülő területek stb.), illetve a lakosság szám meghatározásában egységesen 20 háztartás/falu arány alkalmazása (pl. vásáros helyek, tanyaszerű települések).⁸⁴ Ugyanakkor az a felvetése, hogy a 10-11. századfordulójára korábban megállapított alacsony lakosság számából a Zsigmond-kor végi adatok nem származhatnak, mindenképpen megfontolandó.

Györffy szerint a 14. századi baranyai adatok alapján a Dunántúlon 12–15 km²-nyi határral bírtak a falvak, és egymástól 3,5–3,9 km-re feküdtek, ami a sűrűn lakott balatoni régióban, Somogy megye tekintetében igaz is, azonban a belső-somogyi homokháton és a Marcali-háton már ritkább volt a falusűrűség. Az Alföldön a falvak átlagos távolsága már 6,6–9,5 km volt.⁸⁵ Ezeket az adatokat visszavetíteni a 11. századra azonban problematikus, hiszen akkor még megállapodott faluhatárokkal sem számolhatunk. Az alföldi részek ritkább népsűrűsége is inkább a középkor második felétől alakult ki. A 12. század végén Györffy szerint az ország népessége 1,8–2,2 millió között, míg Kristó szerint csak 1–1,1 millió körül mozgott.⁸⁶ Györffy az adatot III. Béla jövedelem-összeírása alapján, a 12 magyarországi püspöki jövedelem (23 200 M) segítségével számolta ki, az összeget a tized ³/₄-eként értelmezve. (Azonban, mint tudjuk, ritkán maradt a tized ¹/₄-e a plébánosnál.) Az exempt egyházak, illetve a Pannonhalmának tizedet fizető Somogy megye kvázi bevételét hozzáadva, majd a só-, rév- és vásárvámok tizedét levonva állapította meg a 13 600 M-t, amely szerinte a mezőgazdasági termelésből származott (egy háznép dézsma alá eső termésére átlag 0,5 M-t vett), majd ehhez a nem termelő népesség számát hozzáadva kapta a népességszámot.⁸⁷ Vékony a rendelkezésre álló kevés forrásadat alapján népsűrűséggel kapcsolatos számításokat is végzett, melyek általánosítása mindenképp problematikus (11. sz. – 8,16 fő/km², 12. sz. – 9,7 fő/km²)⁸⁸

Kristó a tatárjárás pusztításaival kevéssé számol (10-15 %), mivel az Albeus-összeírás dunántúli adatait veszi figyelembe, és így a keleti országrész nagyobb arányú pusztulása (lásd Rogerius) elsik-

⁸³Al Garnáti 1150/1-1153/4-ben készült leírását - mely szerint Magyarország 78 városa (vármegyéje) Iszfahánhoz és Bagdadhoz hasonlít – Vékony a lakosság szám meghatározására használja fel. Ugyanakkor Dzsajhani adatának valóságosságát megkérdőjelezi, mivel Liutprand szerint a 899/900. évi brentai csatában Berengar serege létszámában háromszor haladta meg a magyarokét (Berengar serege egy száz évvel későbbi adat alapján 15 ezer főből állt). Vékony 2001. 89, 92, 99.

⁸⁴Vékony 2001. 90.

⁸⁵Kristó 1996. 123.

⁸⁶Kristó 1996. 130.

⁸⁷Kristó 1996. 131–5.

⁸⁸Vékony 2001. 94.

kad. Míg Kristó szerint a népesség 1,02–1,22 millióra csökken, Györffy 50 %-os, egymillió csökkenést feltételez, Vékony pedig 15 %-os emberveszteséggel számol.⁸⁹ 1300 körül a főpapok jövedelme csak 17 474 M, amit részben a kiváltságolt réteg (telepesek, mezővárosok) számának növekedése okozott. Kristó ekkor 1,4–1,6 millió lakost feltételez, míg Györffy szerint az 1330-as évekre a népességszám a 2 milliót is meghaladta.⁹⁰ A 14. század végére a népesség a bevándorlás és a szaporodás eredményeként tovább növekedett, a pestis negatív hatása az urbanizáció elmaradottsága miatt kevésbé érződött, ugyanakkor a határvidéki erdős területeken irtványtelepülések nagy száma is nyomon követhető. A Zsigmondkor végi adatok 400 ezer háztartásról tanúskodnak - a demográfiai fellendülést a bevándorlás mellett, az 1330-as évektől Zsigmond haláláig tartó viszonylag békésebb periódus okozhatta. Ehhez képest a 15. század végére, az 1494-95. évi Ernuszt-féle számadás⁹¹ erős visszaesést tükröz a háztartások számában – Szlavónia nélkül nagyjából 266 ezer portáról van tudomásunk. Gondot okoz a 1-1 adóegység, jelen esetben a jobbágytelek belsőségét, sessió-ját jelentő porta nagysága, amelyhez már a 14. század végén is több háztartás tartozott.⁹² Nehézséget jelent az egyes családok nagyságának meghatározása, más szorzószámot kell alkalmazni a nyugati demográfiai mintákat követő arisztokrácia és polgárság, valamint a keleti mintákat felmutató parasztság esetében. Ugyanakkor számításba kell vennünk a nem jobbágy - és így nem adófizető népesség számarányát is (szabadok, nemesek, egyháziak, a királyi városok és kiváltságolt területek lakossága), amely az össznépesség közel 13 %-át tette ki. Nem fizettek adót a falusi bírák, a szegények, az 5 % mentességet élvezők, a földesurak belső szolgálatában állók sem. Az egytelkes nemeseket és a zselléreket ugyan összeírták az Ernuszt-féle számadásban, azonban ők csak az adó felét voltak kötelesek fizetni, így a lakosságon belüli arányukat is meg kell határozni. Ezek figyelembevételével Engel Pál szerint a Zsigmondkor végi népességszám 3,4-3,5 millióra tehető, míg Kubinyi András a 15. század végén 3 millió körüli népességszámot tart reálisnak.⁹³ A lakosságszám csökkenésére a pusztásodás adatai is utalnak, bár ezek egy része a mezővárosok irányába tartó népességkoncentrációval, illetve összeköltözéssel is magyarázható. Ehhez járultak a délvidéken a török pusztítások, valamint egyes régiókban a túl sűrű településhálózat. A legnagyobb népsűrűség Pilis megyében és a szőlőtermő területeken (Dél-Dunántúl, Szlavónia, Szerémség) alakult ki.⁹⁴ A szintén sűrűn lakott Somogy megyében a 15. század végén Kubinyi legkevesebb 98400, legtöbb 111820 főt tart valószínűnek, és népsűrűségét 15,5-17,6 fő/km² között határozta meg.⁹⁵

⁸⁹ Vékony 2001. 88.

⁹⁰ Kristó 1996. 154.

⁹¹ Az 1494-95. évi számadás 14 megye kivételével egész Magyarországra nézve tartalmaz adatokat. Kubinyi az adóegységet a Szlavóniában megadott füsttel azonosította. Kubinyi 1996. 137-138.

⁹² Egy Ung megyei adat szerint 100 portára 137 háztartás jutott. Engel 1997. 116, A Mátyáskori törvények alapján egy háztelken több épület is állhatott, amelyekben több család élt. Az összeköltözések fő oka a magas adó volt. Kubinyi a Garai-Szécsi birtokosztály elemzésekor hasonló eredményeket kapott. Kubinyi 1996. 137-138.

⁹³ Engel 1997. 116, Kubinyi 1996. 152.

⁹⁴ Magyarország története 1998. 277–279.

⁹⁵ Kubinyi 1996. 158.

b) A pápai tizedjegyzékből levonható demográfiai következtetések

Egy másik gyakran vizsgált kérdés, hogy a pápai tizedjegyzékből mennyire lehet megbízható demográfiai következtetéseket leszűrni. A keresztes hadjárat céljaira szolgáló pápai tizedet Magyarországon 1275 után kezdték gyűjteni. 1317–30 között az üresedésben lévő egyházi stallumok jövedelmét szedték, majd 1331-ben rendeletet hoztak a hat éven keresztül történő gyűjtésre (minden egyházi személy éves jövedelmének egy tizedét volt köteles beszolgáltatni), amely számos zökkenővel, több-kevesebb sikerrel zajlott, az egyháztörténészek számára azonban megkerülhetetlen forrásanyagot biztosít.⁹⁶ Az 1332–7 közötti jegyzékből (az exempt egyházaktól és a 6 ezüst M éves jövedelemmel nem rendelkező plébániáktól nem szedtek tizedet), egyes egyházmegyék hiányoznak (győri, nyitrai, váci, más egyházmegyék jobban vannak dokumentálva: a veszprémi egyházmegye esetében három, a pécsi püspökségnél négy év anyaga áll rendelkezésünkre. A plébániák számbavétele főesperességi kerületek szerint történt. A befizetett összegek csökkenő tendenciát mutatnak, az előző évben elmaradt befizetéseket nem pótolták,⁹⁷ így a befizetések nagyságából nehezen lehet következtetni egy-egy plébánia kiterjedésére, már csak azért is, mert a plébánosok jövedelme nem függött automatikusan a hozzájuk tartozó lelkek számától, azt a tizedköteles javak milyensége határozta meg (pl. bortized). A beszedett tized pénzneme rendkívül tarka képet mutat, ami tovább nehezíti a helyzetet – a parvos (kis dénár), grossos (garas), pensa parvorum (kis penza), latos (széles dénár), banalis (báni dénár), ferto (negyed márka) mind egy időben szerepel.

A tizedjegyzéket demográfiai vizsgálatokra Györffy György alkalmazta, aki a szászvárosi dekanátus 1334-i füstök (házak) szerinti cenzuslajstromával vetette össze. 1 füst után 1,6 D-t, tehát 0,2 garast fizettek, így 1 garas adó öt házat jelentett.⁹⁸ Ezzel az automatizmussal azonban kizárja a számításból a szegényebb, féltelkes zselléreket. Csak hét települést vizsgált: 75%-os valószínűséggel egyezett a kijelölt érték, két helységnél pedig erős eltérést tapasztalt. Ez a módszer általánosításra nem ad lehetőséget. További gondot jelent a kiváltságolt plébániák köre, ahol a szőlők után adómentességet élveztek, a dézsmát évente egy összegben fizették, és a plébánia tizedének negyedét (vagy a teljes tizedet) megtarthatták.

c) A templomok alapterületének demográfiai alkalmazhatósága

Kralovánszky Alán számításai alapján a 11–12. században a templomok átlagos területe 33 m² – amelyben kb. 100 felnőtt és 50 gyerek fért el, míg a 12–13. században 65 m² – itt 290–300 fő tudott egy időben tartózkodni.⁹⁹ A Somogy megyei példák ennél jóval nagyobb méretet valószínűsítenek. A korábbi, 12–13. századi periódusban 40–120 m² közötti, míg a 14–15. századi átépítések során 100–250 m² közötti alapterülettel számolhatunk akkor is, ha csak a plébániatemplomokat vizsgáljuk.

⁹⁶ Fejérpataky 1887.

⁹⁷ Györffy György: A pápai tizedlajstromok demográfiai értékelésének kérdéséhez. In: Balázs Éva, H. – Fügedi Erik – Maksay Ferenc (szerk.): *Mályusz Elemér emlékkönyv*. 1984. Budapest. 141–157., 141–2.

⁹⁸ Györffy 1984. 155–6.

⁹⁹ Fügedi 1981. 392.

Ugyanakkor nagy merészségnek tűnik egy-egy templom méretéből a népességszámra következtetni, hiszen a méretet a kegyúr gazdagsága vagy áldozatkészsége legalább annyira befolyásolta. A templomokban feltehetően ülőalkalmatosságokat is építettek (lásd például a lengyeltóti templom ülőfülkéit), és nem szorosan egymás mellett álltak a hívek. Ugyanakkor nagyobb tömeg befogadására is képesek voltak e templomok, amire az eskütételkor jelenlévők nagy száma is utal.

d) A temetőásatások demográfiai hasznosítása

A demográfia kutatások során óvatosan kell kezelnünk a temetőásatásokat: „A temetők sírszámából a falu lakosságának számára való következtetés azonban még akkor is körülményes feladat, ha tudjuk, hogy egy vagy több temetője volt valamely falunak, s hogy azoknak minden sírját felásták. Meg kell állapítani a temetőbe való temetkezés korát és időtartamát, vagyis a temető használatának idejét,¹⁰⁰ és hogy mekkora területen elhelyezkedő népesség használta. Bár a múltban számos kísérlet történt a középkori temetők paleodemográfiai és paleoszerológiai elemzésére, a templom körüli temetők szorosan egymásra temetkezése, illetve az ennek következtében bekövetkező csontvázpusztulás/szóródás okán, ezek nem hozták meg a remélt eredményeket. Ugyanakkor az is megállapítható volt, hogy a falusi lakosságszám vonatkozásában az írott források ellentmondanak a régészeti temetőfeltárások adatainak. Ennek egyik oka azzal magyarázható, hogy a középkori temetkezések csak mintegy 0,26 %-ának feltárása történt meg.¹⁰¹

4. A PATROCINIUMKUTATÁS ISMÉRVEI

A templom a helyi és távolabbi vidékek közéletének színtere volt, amelynek búcsúünnepére (védőszentjének névünnepére) összesereglettek az emberek. Erre a napra gyakran a vásártartás jogát is megszerezték az egyházak. A korai, 11. századi forrásokban az egyház sokszor mint önálló jogi személy, tulajdonos jelenik meg, így 1055-ben a Szent Kelemen-egyház nemcsak a Tihanyi alapítólevélben szerepel magányos templomként, hanem még 1211-ben, a gamási határjárásban is, és Lelle feltehetően csak később szerveződött köré.¹⁰² A templomok titulusa nemcsak szentre, hanem valamely hittitokra vagy isteni személyre is utalhat, ezért csak az egyszerűség kedvéért használjuk a patrocínium elnevezést.

Minek alapján választották ki egy-egy templom védőszentjét? Erre a kérdésre nem adható egyöntetű válasz, ehhez minden egyes egyház alapításának ismerete lenne szükséges.

¹⁰⁰ Szabó 1966. 73–4.

¹⁰¹ Vékony 2001. 97.

¹⁰² Mező 1996. 34.

a) Alapító neve

Szórványos adatok alapján feltételezhető, hogy a templom sok esetben az alapító nevét kapta – például a csurgói johannita kolostor templomát Szent Margit tiszteletére szentelték, feltehetően az alapító, III. Béla azonos nevű nővérének a kívánságára (1193). I. András királyunk pedig Szent András tiszteletére alapította visegrádi görög monostorát (itt neveltetése kapcsán az orosz fejedelemség védőszentjének, Szent Andrásnak a hatását is gyaníthatjuk). 1416-ban Szerdahelyi Márton a szerdahelyi pálos kolostorhoz épített kápolnáját ugyancsak saját nevével egyező módon szenteltette fel.

Az egyházi birtokosoknál szokásban volt a saját egyház védőszentjének más egyházra történő ráruházása, s elterjedt a szerzetesrendek kedvelt szentjeinek tisztelete. Így Somogy megyében elsősorban a pannonhalmi bencés kolostor szerepére gondolhatunk a Szent Márton patrocínium nagyfokú elterjedése kapcsán. Szent Mihályt, bár a veszprémi székesegyház védőszentje is volt, egész Magyarországon megkülönböztetett tisztelet övezte. Koraiságára utal, hogy a 8. század első negyedében Szent Bonifác, a germánság megtérítője a germán főisten, Wotan kultuszhelyeit felszentelte, és Szent Mihályról nevezte el. Adalwin salzburgi érsek 864 karácsonyán Pribina székhelyén, Kocel birtokán szintén Szent Mihály tiszteletére szentelt fel templomot (Bogyai Tamás ezt Veszprémmel azonosította). Az István név mellett az újonnan megkeresztelt fejedelmek vagy fivéreik gyakran kapták a Mihály nevet.¹⁰³ Szűz Mária tiszteletének elterjesztése többgyökerű, bár természetesen ciszter hatásokat is gyaníthatunk (ez Somogyban nem lehetett döntő). Főleg a 12. században használatos templom-, majd kápolnatitulusként vagy a mariánus ferences rendházak védőszentjeként. Magyarország szempontjából fontos az a tény is, hogy az ország védőszentje volt.

¹⁰³ Uzsoki 1991. 87.

b) Védőszent országos ünnepe

Fontos befolyásoló tényező lehetett a védőszent ünnepének megtartási kötelezettsége, amelyet a zsinati határozat 38. cikkelye határozott meg. Ezek a következők: Szent István vértanú, Szent János evangélista, aprószentek, gyertyaszentelő Boldogasszony, circumcisio, vízkereszt, húsvét, Szent György vértanú, Szent Fülöp és Jakab apostolok, Szent Kereszt feltalálása és felmagasztalása, áldozócsütörtök, pünkösöd, Keresztelő Szent János, Szent Péter és Pál apostolok (már I. András király alatt), Szent Jakab, Szent Lőrinc, Nagyboldogasszony, Szent István király, Szent Bertalan apostol, Kisboldogasszony, Szent Máté apostol, Szent Gellért püspök, Szent Mihály arkangyal, Szent Simon és Júdás/Taddeus, mindenszentek, Szent Imre, Szent Márton, Szent András, Szent Miklós, Szent Tamás apostol. Ehhez rendeli Kálmán a Szentháromság ünnepét (I. tk./72.). Magyarország patrocíniumainak 14. századig terjedő, Kovács Béla által készített gyűjteményében 2490 eset közül 2011 alkalommal találkozhatunk az előbbi felsorolásból származó szentekkel (80,77%).¹⁰⁴ Somogy megyében az összes ismert középkori patrocínium száma 264, ebből 200 esetben, 75,76%-ban a zsinati szentekkel találkozunk. Ez a nagyfokú országos egyezés azt a koncepciót látszik alátámasztani, hogy az egyházszervezet közel egy időben alakult ki Magyarországon. Kovács 96 szentet sorol fel munkájában, Somogy megyében ez a szám a kápolnákkal és oltárokkal együtt 51.

c) Uralkodó család kedvelt szentje

Több szent tiszteletének korai elterjedése az uralkodócsaládhoz köthető: Szent István a Koppány elleni csatában Szent Mártont, Szent Györgyöt és Szűz Máriát hívta segítségül, seregének zászlait is az ő képmásukkal díszítette. Csanád ugyancsak Szent György segítségéért folyamodott Ajtony elleni küzdelmében a kis Gellért-legenda alapján. (Szent György iránti megbecsülését alapításai – oroszlámosi monostor, csanádi székesegyház – is alátámasztják.)

¹⁰⁴ Kovács Béla: Magyarország középkori patrocíniumai. In: *Agria*. XXV–XXVI. 1989–90. Eger. 414.

d) „Bizánci” szentek

Szent Márton kiemelkedő szerepe a Dunántúlon természetesen köthető savariai születéséhez is, Szent György tisztelete azonban egy sor kérdést vetett fel a hazai patrocíniumkutatásban. Több kutató a bizánci egyházhoz kötötte tiszteletét, sőt némelyek Saroltot, valamint Koppányt magát is gyakorló keleti kereszténynek tartották. Ellenvetésként hadd idézzem itt Török József egyháztörténészt a schizma (1054) előtti állapotokról: „Querfurti Bruno 1003-ban Saroltról, István anyjáról írta: »vezetése alatt a kereszténység megkezdődött, de pogánysággal vegyült a megfertőzött vallás, és rosszabb kezdett lenni a barbárságnál«. Bruno kitétele a »megfertőzött vallásról« semmi módon nem vonatkozhat a görög egyház befolyására. A keleti és nyugati kereszténység ekkor minden rítusbeli különbség ellenére még egynek tudta magát.”¹⁰⁵ Gáldi László szerint pedig: „A schizma előtt mindennemű éles szembeállítás illuzórikus.”¹⁰⁶ Tehát ekkor az egyetemes egyházi szokások érvényesültek a magyar templomi névadásban. Szent István döntése természetesen elindított egy folyamatot, amely azonban csak 1054 után (sőt 1122-ben) kapott különösebb hangsúlyt.

A magyar uralkodók vallási türelmére jó példa a görög monostorok utóélete; még a 13–14. század fordulóján is értesülünk róluk. III. Ince Imre királyhoz intézett levelében írja: „quia vero nec novum est, nec absurdum, ut in regno tuo diversarum nationum conventus uni domino sub regulari habitu famulentur, licet hoc unum sit tibi Latinorum [vagyis francia] coenobium cum tamen ibidem sint multa Graecorum...”¹⁰⁷ Az 1304. március 31-én Rómában kelt, XI. Benedek pápa által kiadott határozat a magyarországi domonkos provinciális perjelre bízta a döntést két olyan szerzetes ügyében, akik latin papok fiai voltak, és akiket apjuk a szerzetbe lépés előtt görög rítus szerint kötött házasságban nemzett.¹⁰⁸ A forrás alapján egy átmeneti időszakba nyerünk bepillantást: a görög hitből megtérő személyek akár szerzetesekké is válhattak, előzőleg kötött házasságukat annullálhatták, és gyermekeik is minden bizonnyal szerzetesek lehettek.

Ugyancsak érdekes összeütközésbe enged bepillantást a Rilai Szent János ereklyéjéhez kapcsolódó legenda magyar vonatkozású részlete. 1183-ban III. Béla király a szerbekkel közös hadviselés során Szófiából elszállította Magyarországra a szent maradványait, mivel értesült csodatévő erejéről. Az ereklye Esztergomba került, ahol az érsek nem hitt annak szentségében, és tiszteletét megtagadva nem térdelt le előtte. Az érsek emiatt elvesztette hangját, amelyet csak akkor nyert vissza, amikor az ereklye csodatévő képességét elfogadta. A király a szent nagy erejét látva megrémült, és a maradványokat 1187-ben visszaszállította.¹⁰⁹ Igazából az ortodox ereklyékkel szembeni ellenállás mutatkozik meg az érsek részéről, amely megtörni látszik a király engedékenyebb politikáját.

¹⁰⁵ Török József: *A katolikus egyház és liturgia Magyarországon*. Mundus. Budapest. 2000. 17.

¹⁰⁶ *Nyelvtudományi Értesítő*. 70. 282.

¹⁰⁷ Mon. Rom. I. 13.

¹⁰⁸ AOT I. 288.

¹⁰⁹ Mijatev, Petăr: Bolgár–magyar kapcsolatok a századokon át. Történelmi áttekintés az V. századtól a XV. század elejéig. In: Csavdar Dobrev – Juhász Péter (szerk.): *Tanulmányok a bolgár–magyar kapcsolatok köréből*. 1981. Budapest. A valóságban II. István hatolt be Bizánc területére a Belgrád–Braničevo–Niš–Sofia útvonalon 1127-ben, és lehet, hogy ekkor kerültek az ereklyék az országba. Makk Ferenc: *The Árpáds and the Comneni*. 1989. 24.

Magyarországon egyes szentek tiszteletét több kutató kötötte a bizánci egyházhoz (Szent Miklós, Szent György, Szent Kozma és Damján, Szent Pantaleon, Szent Demeter). A szentek megismerése, relikviáik megszerzése jöhetett a keleti egyház irányából, ám a későbbi tiszteletükre alapított templomok nem tartoztak a keleti egyház fennhatósága alá. Mesterházy Károly az említett szentek ünnepnapjainak a keleti egyházhoz való idomulását vizsgálta a Szelepcsényi-kódex alapján, amit Somogy megyében a délszláv etnikum jelenlétéhez kapcsolt.¹¹⁰ Ugyanakkor Török József a szentek és a perikoparendszer alapján rajnai–lotaringiai hatást vél felfedezni. A kódexet magyar munkának tartja, mely a liége-i egyházmegye számára készült.¹¹¹ Szent György tiszteletét nem lehet a keleti egyház számára ki-sajátítani, hiszen Anglia védőszentje is volt. Korai elterjedése Szent István bolgárok ellen viselt hadjáratahoz is köthető (1018), amelyről az említett szent és Szent Miklós ereklyéit hozta magával.¹¹² (A Szent György-ereklye Csanádra került.) Szent Miklós maradványainak nyugati tiszteletét későbbre datálják, mivel azokat 1087-ben szállították Kis-Ázsiából Bariba.¹¹³ A plébániahálózat kiépítése már a nyugati kereszténység szerveződése alatt folyt, még akkor is, ha egyes szentek korábbi tisztelete kelet felől érkezett Magyarországra. Szent Demeter somogyi tisztelete a szávaszentdemeteri monostor somogyi birtoklásához látszik kötődni.

e) Ereklyebirtoklás

Az ereklyebirtoklást amúgy is az egyik legfontosabb tényezőként kezelhetjük, és talán ezért terjedhetett el a hazai szentek kultusza kései kanonizációjuk ellenére (Szent Gellért, Szent András-Zoerárd és Szent Benedek zoborhegyi remeték, Szent István és Szent Imre – 1083, Szent László – 1192, Szent Erzsébet – 1235).¹¹⁴ Érdekes azonban megfigyelni, hogy a 12–13. században kanonizált szentek tiszteletére inkább kolostorokat, oltárokat, kápolnákat szenteltek, ami a plébániaszervezet korábbi kiépülésére utal. Szent László legendaciklusát előszeretettel ábrázolták a templomok északi falán. Szent László somogyi titulusainak nagy száma mindenképpen visszavezethető somogyvári temetkezésére, mivel már hivatalos felszentelése előtt is védőszentnek választották (Almád, Disznó, lullai prépostság).¹¹⁵

f) Szerzetesrendek, betelepült lakosság kedvelt szentjei, püspökségek, főesperességek titulusának hatása

Egyes szenteket némely szerzetesrendek szívesen választottak kolostoruk védőszentjének: a ciszterek és ferencesek Szűz Mária-kultusza már régóta ismert, míg a domonkosok előszeretettel nevezték el

¹¹⁰ Mesterházy Károly: Adatok a bizánci kereszténység elterjedéséhez az Árpád-kori Magyarországon. In: *DMÉ.* 1968/70. 145–182. 171.

¹¹¹ Török 1997. 84.

¹¹² Veszprémy 2002. 54. (A namuri Szent Albán-templom 1047 körüli alapítása kapcsán említik meg, hogy Leodvon, lotaringiai származású bihari püspök ezen ereklyékből juttat az említett egyháznak.)

¹¹³ Mező 1996. 40.

¹¹⁴ A későn kanonizált szentek körébe tartozott Szent Gotthárd – 1131, Becket Szent Tamás – 1173, Szent Ferenc – 1228, Szent Domonkos – 1234, Szent Klára – 1255. A szentté avatások feletti pápai hatáskör csak IX. Gergely alatt, 1234-ben rögzült végérvényesen.

¹¹⁵ Egy 1103-ból, II. Paschalis pápától származó oklevél tartalmazza Almád és Disznó titulusát, azonban Almád korai pusztulása miatt (1230 után már nem szerepel az oklevelekben) nem zárható ki az oklevél szavahihetősége.

egyházukat Szent Miklósról (lásd Mesztegyőt is). A Mindenszentek patrocínium elterjesztésében a clunyi szellemiségű bencések, illetve a keresztések jártak az élen, míg Keresztelő Szent János kultusza a johannita lovagrend mellett a keresztelőegyházaknak köszönhető. Szent Jakab kultuszának terjedését a 11. századtól a compostellai zarándoklat segítette elő. A Szent Margit-tisztelet elterjesztésében II. András király 1217–18-i kereszties hadjárata is szerepet játszott, amikor a szent fejedelmét is magával hozta, bár sok korábbi említése ismeretes. Szent Erzsébet tisztelete később, 1235-i szentté avatása után német földön terjedt el, de ezzel egy időben Magyarországon is megjelent (lásd: hetesi plébánia-templom). A betelepült idegen lakosság is hozhatta magával kedvenc védőszentjét, így latin (vallón, olasz) telepésekre gondolhatunk Szent Egyed, Szent Ányos, esetleg Szent Apollinaris esetében, bár ez utóbbi, mint a ravennai bazilika védőszentje, egyháztörténeti szempontból is kapcsolható Magyarországhoz (1001. húsvét: az esztergomi érsekség felállítása), míg Szent Ányos tisztelete (lásd Marcali) a tihanyi apátságából is kiindulhatott (1055). A zalavári apátság hatását gyaníthatjuk a maróti Szent Adorján-templom patrocíniumában. Ugyanígy kapcsolható a pannonhalmi apátság birtoklásához a Szent Márton patrocínium Kőröshegy és Csaba esetében. A veszprémi püspökség hatását kereshetjük a Szent György (keresztelőkápolna) és Szent Mihály (székesegyház) titulusok elterjedésében (bár mindkét szent országos viszonylatban is nagy tiszteletnek örvendett), míg Szent Péter – a pápaság hatásától most eltekintve – a pécsi egyházmegye védőszentje volt (kultuszának 2/3-a a nyugati ország-részre esett). A székesfehérvári prépostságot Szűz Máriának ajánlották fel, birtokai közül Mernye védőszentje lett. Sajnos a kevés adat nem teszi lehetővé ennek a jelenségnek tendenciaként való értelmezését. Az említett patrocíniumok nagyfokú elterjedésében azonban a birtokos egyházak szerepét nem hagyhatjuk figyelmen kívül.

g) Női szentek előfordulása

Feltűnően ritkán fordulnak elő női szentek. Ez magyar jelenség (a szabolcsi zsinat sem említi őket), egyedül a városias, német telepésekben bővelkedő országrészekben fordulnak elő nagyobb számban mint védőszentek. (Somogyban Szent Erzsébet tiszteletére 6, Szent Margitéra 3, Szent Mária Magdolnáéra 2 és Szent Katalinéra 5 templomot, kápolnát vagy oltárt találunk.) Kései elterjedésükre utal, hogy sok esetben kápolna- vagy oltártitulusként fordulnak elő.

h) A titulusadás tárgyi forrásai

A szabolcsi zsinat mellett még két értékes forrással rendelkezünk a szentek korai tiszteletéről: ezek a magyar Szent Korona, illetve a koronázási palást. Az eredetileg miseruhának készült palástot Gizella a székesfehérvári prépostságnak adományozta 1031-ben. Az apostolok ábrázolása mellett a palást legalsó sorában mártírok képei sorakoznak: Kozma és Damján, Pantaleon, György, Vince, István, Kelemen, Sixtus, Kornél és Lőrinc. A Szent Korona görög részének szentjei: Kozma és Damján, György, Demeter, Mihály és Gábor ábrázolása, valamint a latin rész apostolképei, illetve azok maradványai tükrözik az egyes szentek magyarországi kultuszát.

5. A HELYNÉVKUTATÁS HASZNÁLHATÓSÁGA

A magyar helynévkutatás egyik irányvonala a helynevek kronológiai használhatóságát vizsgálva, különböző tipológiai csoportokat alkotott az egyes helységek létrejöttének meghatározására. A kronológiai ismérvek fontosak egyes templomos települések létrejöttének kérdésében is, a templomokra vonatkozó helynevek, és ezek esetleges kronológiai helyzete, pedig önmagában is adatokkal szolgálhat a templomhálózat létrejöttének, vagy átalakulásának idejére vonatkozóan.¹¹⁶

a) Törzsnévi, népnévi eredet, foglalkozásnévből képzett helynevek

A törzsnévi eredetű helységnevek legnagyobb számban a 11. század közepe előtt keletkeztek, és az ilyen helyneveket a környék lakossága megkülönböztetett szándékkal adta. Legtöbbször egy-egy későbbi ispánsági vár körül tömörültek, esetleg fontosabb utak védelmét látták el.¹¹⁷ Gondot jelent a 3 kabar törzs nevének meghatározása – a Káliz, Kalán, Székely, Varsány, Ság, Tárkány, Berény, Bercel, Berencs, Böszörmény, Ladány, Oszlár, Örs helynevek – nem egy esetben tévesen - felmerültek a kutatások során.¹¹⁸ Hasonlóan korán, a 13. század előtt keletkeztek népnévi eredetű helyneveink. Kristó Gyula a 14. század végéig tartja elképzelhetőnek kialakulásukat, sőt ennél későbbi keletkezésüket sem tartja kizárhatónak pl. névkölcsönzés következtében.¹¹⁹ Az Árpádok nagyarányú telepítő tevékenységére utal – mind a Balaton-parton, mind pedig Somogyvár környékén – a törzsi és népnévből képzett helynevek sokasága (Berény, Besenyő, Nándord, Kér, Keszi, Oszlár, Ság, Varsány, Örs). **16. ábra.**

Nagy számban találunk foglalkozásnévből képzett helységneveket is a települések között (Ács, Fonyó[d], Orda, Taszár, Ötvös, Vasad, Disznó, Márcadó, Kovácsi, Kürtös stb.). Györffy György szerint a fejedelmi szolgáló falvak rendszerének első kiépítése megelőzte az államszervezést (ld. veszprémvölgyi alapítólevélben szereplő falu nevek), de a szervezetet a későbbiekben továbbfejlesztették, a várszervezet alá rendelték, és egészen az 1200 körüli évekig új elemekkel bővült (pl. erdőispánságok). Szent István országosan kialakította a szolgáló népeken alapuló udvari gazdaságok szervezetét, amelyekhez speciális szolgálónépeket távolabbról csatolhattak (pl. folyami halászok) E foglalkozásnevek falunevekké akkor váltak, ha egy falu lakóinak összességét azonos szolgálatra kötelezték

¹¹⁶ A korai helynevek vizsgálatát a nyelvészek oldaláról Melich János (*A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest 1925-1929), Kniezsa István (*Magyarország népei a XI-ik században*. In: Serédy Jusztinián (szerk.) *Szent István Emlékkönyv* II. Budapest 1938. 365-472) és Benkő Loránd (*A szlávok népnevei Anonymusnál és ómagyar nyelvi hátterük*. In: *Név és Történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest 1998. 58-75, Ómagyar kori helyneveink vizsgálatának néhány szempontja. *uott.* 111-120) végezték el, történeti oldalról Györffy György (*A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig I. Századok* XCII. 1958. 12-87., *A magyar törzsnevek és törzsi helynevek*. In: Kovács László - Veszprémi László (szerk.) *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest. 1997. 221-235.), Kristó Gyula (*Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Acta Historica Szegediensis* LV. Szeged. 1976, Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfű Gyula: *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez*. I-II. Szeged 1973/1974), valamint a helynevek egy csoportjának feldolgozása révén Mező András (*A templomcím a magyar helységnevekben. (11-15. század)* Budapest 1996) és Kázmér Miklós (*A „falu” a magyar helynevekben. XIII-XIX. század*. Budapest 1970) foglalkozott.

¹¹⁷ A törzsnévi eredetű településnevek számbavételét Török Sándor végezte el (*Mi volt a neve a három kabar törzsnek? Századok* CXVI. 1982. 988-1059.): 27 Nyék, 38 Megyer, 19 Kürt, 18 Gyarmat, 27 Tarján, 24 Jenő, 51 Kér, 47 Keszi törzsnevet gyűjtött össze, ám e számadat nem tekinthető véglegesnek.

¹¹⁸ Melich 1925-1929. 366, Kniezsa 1938. 371, Török 1982

¹¹⁹ Kristó 1976. 39, 61, 64.

másféle, szolgálatra kötelezett falvak között. Azonos szolgálatot ellátó népek azonban más falvakban is éltek. A foglalkozásnév nem csak új telepítés nyomán válhatott falunévvé, hanem új szolgálati viszony kialakulásával is.¹²⁰ **17. ábra.**

b) Személynévből képzett helynevek

A legdominánsabb helynévadási gyakorlat Somogyban mindazonáltal pusztá személynévi gyökerű volt. Sajnos e névadás szorítható legkevesbé időhatárok közé: a 11–13. század folyamán egyaránt keletkezett. A földrajzi köznévi gyökerű települések sem keletkeztek már a 13. század után – erre is szép számban ismerünk példát a megyéből (például Főnyed, Kőröshegy). A népnevek személynevek és köznevek gyakran képzőkkel alkottak helyneveket.

c) Vásároshelyekből eredő elnevezés

A vásártartás napjáról elnevezett helységnevek többsége is a 11-13. században keletkezett. Felmerül a korai települések nevének a faluhatár rögzülésével együttjáró megváltoztatása, főleg a 12-13. század előtti időszakban (pl. Péntekhely/Tát).

d) Egyháza végződésű és templomi titulusból képzett helynevek

Érdekes problémát vetnek fel az előző fejezet részben már érintett -egyháza végződésű, illetve a templomok védőszentjének nevéből képzett helynevek. Ezeket a helyneveket a korábbi kutatás a tatárjárás utánra datálta, bár első előfordulásuk nem egy esetben ellentmondani látszik ennek (például villa Sancti Georgii – 1091 – a somogyvári apátság alapítólevelében, Szentháromság szigete a veszprémi apácák alapítólevelében, Szentborbás, Szentmária 1221-től, Szentkirály 1233-tól, Szentmárton, Szentjakab 1061-től, Szentmihály 1231-től, Szentszixtus 1229–30-tól már szerepel a forrásokban). Ezeket az épületeket talán különálló templomként emelték (mint amire Szent Kelemen, a későbbi Lelle temploma, vagy Szent Péter, a későbbi Fok egyháza kapcsán akad példa), összhangban korai királyaink törvényeivel, és a melléjük később települő falu esetleg felvette a nevüket. Mező András szerint a névtípus a 11–15. század eleje között keletkezhetett, derékhada valahol 1250–1350 közé tehető. A pápai tizedjegyzékben 282 ilyen típusú helynév fordul elő. A legtöbb patrocíniumi helynévadás 30 titulus között oszlik meg, a legtöbbet György, Mihály, Márton és Miklós esetében találjuk. Azt már Mező András is észrevette, hogy az ilyen jellegű helynevek a Dunántúl déli részén sokkal gyakrabban fordulnak elő (Somogy: 83, Zala: 107, Baranya: 73).¹²¹ Használatuk Délnyugat-Európában is gyakori. A mai Somogy megyében a 39 elnevezés 22 titulushoz kötődik, a legtöbb a György, Márton, Mihály, Király (István), Pál és Szent Kereszt patrocíniumhoz kapcsolódik.¹²² Mező szerint a titulások jó eséllyel váltak helységnévvé, ha egytemplomos kis településekre vonatkoztak, ha a falu keletkezése és a templom építése egy időben zajlott, ha a templom eredetileg a falutól külön épült fel, ha egy terület

¹²⁰ Györfly 1983. 46, 205, 245, 428, 448.

¹²¹ Mező 1996. 228–230. Előfordult, hogy egy település kettős névvel rendelkezett: Bogysiszló, más néven Keresztúr.

¹²² Mező András a középkori Somogy megyére nézve 63 esetről tud, amely 28 titulushoz kapcsolódott.

adományozása a védőszent javára történt, ha új telepítéskor előre meghatározták a falu nevét, vagy ha a település osztódásakor a templom titulusát kapta az alapnév a többi megkülönböztető jelző (Kis-, Új-, Al- stb.) helyett (Szentandráskölked). Az ilyen szentek nevéből képzett helységnév a patrocíniumadás országos tendenciáit követi Szűz Mária kivételével, amely országos első helyéről visszaesik.¹²³

A jelzős szerkezetű, -egyháza végű elnevezések külön csoportot alkotnak (lásd Fejéregyháza). A hamisított pécsváradi alapítólevél szerint Szent István két királyi kápolnát adományozott a monostornak, az egyik a monostorral teljesen szomszédos Szent Péter, míg a másik Fejéregyháza volt.¹²⁴ Szent Márton monostora közelében is volt egy Fejéregyháza elnevezésű falu, amelynél Kálmán serege a rabló keresztes hadakat szétverte.¹²⁵ Egy 1184–8 körüli oklevélben Theobald ostiai püspök, a Szent-szék magyarországi követe megerősíti a veszprémi káptalan javára tett adományt – ekkor Túr, Kortó, Ősi és Beke mellett Alba Ecclesia (Karád mellett feküdt) is szerepel.¹²⁶ Talán nem járunk messze az igazságtól, ha Fejéregyháza esetében az elnevezést nem csak a templom anyagára utaló jelzőként értelmezzük, hanem a korai egyházi struktúra (királyi kápolnák) maradványait gyanítjuk. Ugyanakkor ez a név nem egyedi módon magyarországi, más országokban hasonló elnevezéssel találkozhatunk (például Angliában Whitechurch).

A védőszent+egyháza utótagú helynevek esetében ténylegesen elpusztult falvak jelölését valószínűsíthetjük. (Hasonlóképpen értelmezhető a titulus+telke összetételű helységnév is, amely inkább a keleti országrészben terjedt el a 14–15. században.¹²⁷

A templomos falvak nem egy esetben kettős nevűek, ami sokszor azonosításukat is megnehezíti, mivel mindkét néven külön is említhetik őket. Egy Zala megyéből származó, 1338. április 25-én kelt adat Szeglak, más néven Szentmiklós faluról szól, ahol Szent Miklós tiszteletére szentelt egyház állt.¹²⁸ Az ilyen típusú helynevek másik keletkezési módja a későbbi, már a 13. századtól megfigyelhető faluosztódáshoz köthető – ekkor a templommal rendelkező falurész vagy felvette az egyház nevét (például Szentandráskölked), vagy egyszerűen az Egyházás- előtagot kapta (például Egyházastaszár).

e) Képzős, több tagból álló helynevek

Míg a -gy, -st(i) képző a helyneveket a 11-12. századra keltezi, a -d(i), -t(i) képző használata a 12. századra esik, az -i képzőt azonban tágabb határok között (11-13. század) alkalmazták.¹²⁹

Az összetett, két vagy több tagból álló helységneveket a 13-15. század között alkalmazták előszeretettel. A -terra/földje utótag a 12–13. században keletkezett, és mind a lakott, mind pedig a lakat-

¹²³ Mező 1996. 42–3. A délszláv hatásra utal egyébként a Szent Jánost helyettesítő Szent Iván formula is. A tíz leggyakrabban előforduló szentnév (Miklós, György, Kereszt, Márton, Mihály, Péter, Mária, Iván, Mindszent, Király) alkotja az összes előforduló helységnév 62%-át (862 eset). A megkülönböztetett jelzős helységnevek a 13. századtól szaporodtak el.

¹²⁴ PRT XII/B. 13., PRT X. 117–8. Később a birtokaikon épülő többi templom e két kápolna főkegyházaként létesült. Az apátság tizedszedéssel kapcsolatos elbitorló intézkedései is ezen alapultak.

¹²⁵ Török 2002/b. 24.

¹²⁶ Mon. Rom. I. 4.

¹²⁷ Mező 1996. 245–7.

¹²⁸ SMM–B. 97. 21. DL 90551.

¹²⁹ Solymosi 1976. 144.

lan falvaknál használták (a falu határán belül általában trágyázott, művelt földet jelentett). Elnépteledett faluhely jelentéssel falunév+telek utótag esetében fordul elő, személynévi összetételben birtokosára utal, tehát lakott – ez a forma a 13. századtól terjedt el.¹³⁰ Kétségtávol újabb keletű az Újfalu/Újlak elnevezésű falvak/településrészek sora (13–14. század), ugyanakkor Újfalu plébánia-temploma szintén tizedfizető már 1332–7 között. Újlak és Újnép templomait csak a 15–16. század fordulójától említik, és az 1542-es lajstromban szerepelnek. Végül a 13. század közepére, a 14. század első felére datálják a birtokosnév- vagy helynévelőtagú és falu/falva/falud/laka/háza/telke/földe/ülése végződésű falvak csoportját. A néhány házból álló tanyaszerű településekből, irtványfalvakból, kis falukezdeményből a későbbi időszakban nem egy esetben valószínűsítős falu lett, amelyekbe templom is épülhetett, akár már a 13. században is. Így ezek is figyelembe veendőek, még akkor is, ha nem feltétlenül biztosítanak nagyon pontos keltezési lehetőséget. Általában kisbirtokosok tulajdonában voltak, és számuk más somogyi régiókkal összevetve kimagaslóan nagy volt a Zselicben. **18. ábra.**

Valójában a helynevek nem nyújtanak jelentősebb segítséget egy-egy templom datálásához, hiszen amennyiben a falu neve nem utal egyházára, a falu keletkezése és a templom első említése között bármikor épülhetett a templom.

6. A TÉRKÉPEK ÉS DÜLŐNEVEK TANÚSÁGAI

Fontos tényező a topográfiai kutatások során a korabeli, illetve a 18–19. századi térképek vizsgálata. A 16–17. században jelentek meg az első említésre méltó térképek és térképgyűjtemények, melyek többek között Somogy megye területét is ábrázolták (Apianus, Münster, Moletius, Lazius, Sambucus, Ortelius, Mercator, Maginus Sansonius, Hevenesi, Homann, Hasius, Seutter, Lotter stb.).¹³¹

A leggazdagabb térképi forrást mindazonáltal a II. József korabeli első katonai felvétel nyújtja (1782–5 között). A térképfeliratok alapján (pl. Rudera) nem mindig különíthető el 1-1 középkori templom, bár több esetben Alte Kirche elnevezéssel is találkozunk. Sok esetben a településen belül álló templom középkori gyökerét lehet e térképlapok alapján bizonyítani, főleg ha az újkori templom építési dátumát a térkép megelőzi. Még hasznosabb az összeírás mellékleteként szereplő országleírás, bár ennek alapján a templomok pontos lokalizációja nem végezhető el, mivel a felmérés csak a templomok anyagáról és állapotáról számol be.

A 18. század végétől, a katolikus intézményrendszer újjáalkotásával megjelennek az egyházmegyei/főesperesi térképek, melyek elsődleges célja az egyházi intézmények feltüntetése volt.

Újkori térképeink is hasznos információkat rejthetnek 1-1 templomhely azonosításában, a feltüntetett dülő, vagy határnevek vonatkozásában. A Szentegyház/Pusztaszentegyház elnevezések mellett a Török-, Ó-, Öreg-, Rossz-, Dült- előtaggal ellátott templom/egyház összetétel is a középkori templomot jelöli. Érdemes a Temető- előtagú dülőneveket is belevonni a kutatásba, mivel sokszor a templomra már csak elhagyott sírkertje utal.

¹³⁰ Földes 1983. 332–4., 340.

¹³¹ Makay 1913. 175.

a) Somogy megyére vonatkozó térképek topográfiai vizsgálata

A 16. századi állapotok térképi ábrázolásának használhatósága

Az első forrás az ún. Lázár deák nevéhez köthető térkép, melyet Apianus vagy Bienevitz Péter német csillagász és matematikus adott ki 1528-ban „*Tabula Hungariae ad quattuor latera*” címmel.¹³² **29/a. ábra.** A térkép egy korábbi kiadásáról is említést tesz, Cuspinianus Jánoséról, aki 1510–11-ben többször járt Miksa császár követeként II. Ulászló királynál, s feltehetően ekkor szerzett tudomást a térképről. Ezt a még Mohács előtt kiadott térképet bővítette felirata szerint Collimitius, feltüntetve a török háborúskodás vonalát, a meghódított területeket és a meghódított helységeket.¹³³ A térképen a Balaton mérete jóval meghaladja a maít (85,33×18,55 km), ám ez nem következik a térképkészítő ismereteinek hiányosságából, hiszen akkor ténylegesen nagyobb felületű volt a tó, melyet a hozzá csatlakozó Kis-Balatonnal ábrázoltak. Hasonló vízbőség okozhatta Tihany szigetként való megjelenítését is (ezt egyébként az okleveles adatok is alátámasztják; Tihany a 11. században is sziget volt). Somogy megye területén több várat, illetve egyházat ábrázoltak: Szakácsi, Somogyvár, Teus (Diós), Tard, Csepely, Kereshek (Köröshegy), Zantes (Szántód), Fok, Kosme/Kosznis (Kozma?), Túr, Osztopán, Bó, Berzen-ce, Bolhás, Segesd, Szentersébet, Csököly, Korpád, Mike, Besenyő, Visonta, Babócsa, Kálmánca. Berzenca környékén a három név nélküli erősség talán Kiskomárt, Nagykanizsát és Csurgót jelöli. Tanulságos az erősségek és templomok változatos ábrázolása. Sajnos arról nincs adatunk, hogy a térkép készítője a valóságot jelenítette-e meg. A középkori ábrázolások alapján erre kevés esélyt látunk, inkább hihető, hogy egyfajta tipizálás alapján dolgozott. Az azonban tény, hogy törekedett a fontosabb települések – jelen esetben a mezővárosok – ábrázolására.

A következő említésre méltó mappa Wolfgang Lazius 1552-6 évi, jelkulccsal ellátott térképe, amely ugyan méretarányában és részletességében a Lázár térkép kétszerese, de annak valójában csak átdolgozása.¹³⁴ Magyarország Ortelius Ábrahám 1580-ban megjelent térképgyűjteményében a 76. táblán található, és Lazius adatai alapján jelenik meg. **29/b. ábra.** A Tihanyi-félsziget helytelenül a tó déli partjára keveredett, és a helységnevek többsége is hibás helyszínen, elferdített formában jelenik meg: Szentgyörgy, Kiskomár, Hídvég, Marót, Kéthely, Zelye (Lelle), Fonyód, Köröshegy, Karád, Vázsony (Fejér megye). A tó élesen észak felé kanyarodik, hossza 90–92 km a belefoglalt mocsarak és a Kis-Balaton révén, szélessége 20 km.¹³⁵ A 77. táblán Zsámboki (Sambucus) János javított rajzát találjuk **30/b. ábra.** 1579-ből: ő már hegyeket, dombokat, folyókat, erdőket és mocsarakat (Nagyberken) is megjelenített, bár a Balaton alakja még mindig hibás, és a települések sem a valódi helyükön találhatóak (Kéthely, Marcali, Marót, Szőcsény, Keresztúr, Lak, Somogyvár, Fonyód, Karád, Tard, Kadarkút). Fonyódot csaknem szigetként/félszigetként ábrázolja a Nagyberken keresztül a Balatonba siető Mocsár-ér, illetve a Kele-víz ölelésében. A Tihanyi-félsziget átkerül az északi oldalra, és mellette Szigli-

¹³² A mintegy 1400 földrajzi névből 1270 településnevet ábrázol a térkép – ebből azonban csak 356 található a mai Magyarország területén. Papp-Váry - Hrenkó. 1989. 15. 54-55.

¹³³ Makay 1913. 177.

¹³⁴ Papp-Váry - Hrenkó. 1989. 15, 58-59.

¹³⁵ Makay 1913. 183–184.

get is szigetként jelenik meg, amiről IV. Béla oklevelei is megemlékeznek a 13. század második felében.¹³⁶ (Ugyanakkor a Balaton magas vízállásának ellentmondani látszik, hogy Tihanyt félszigetként jeleníti meg.)

Végül Mercatornak a német császárság országairól készült 1589. évi földrajzi atlaszáról kell még szólni, mivel a gyűjteményben Hungaria Regnum is szerepel. **30/a. ábra.** Ez a térkép is Lazius térképén alapul, és Tihany ismét a rossz oldalra kerül. Az említett helységnevek: Szentgyörgy, Komár, Hídvég, Marcali, Marót, Lelle, Tard, Csepely, Karád, Fonyód, Kőröshegy, Szántód, Fok, Csák, Somogyvár, Lak, Koppány, Hetes, Vázsony.¹³⁷

A 16. század végén a Somogy megyei erősségek közül csak Babócsa és Kiskomár volt magyar kézen, a vármegye csak névleg létezett, 1596-ban pedig Rudolf dekrétuma alapján Zalával egyesítették. Ezzel önállósága több mint egy évszázadra megszűnt.

18. századi térképi ábrázolások

A töröktől való visszafoglalás után újabb térképek készültek. Christoph Müller térképe 1709-ből már sokkal valóságosabbnak tűnő partvonalakkal ábrázolja a Balatont – ekkor Tihany már félszigetként jelenik meg. A Balaton-parti helységek sorában Berény, Buzsák, Csehi, Lelle, Ószöd, Teleki, Szólád, Sarsan (Szárszó), Kőröshegy, Kiliti már helyes sorrendben szerepelnek, ha nem is teljesen a valóságnak megfelelő távolságban egymástól.¹³⁸ A 18. század közepének neves térképésze, Mikovinyi Sámuel a Magyar Királyság vármegyéit bemutató sorozatából Somogy vármegye lapja is elkészült. **31/a. ábra.** A térkép csak kevés helységet jelenít meg: a meglévők kb. ¼-ét, csak a fontosabb templomos falvakat; viszont gazdag a vízhálózata, és várábrázolásokat is tartalmaz. Az alábbi helységeket jelöli: Balatonkeresztúr, Balatonszentgyörgy, Battyány, Bár, Vörs, Gyülevész, Tótszentpál, Hollád, Keszi, Boronka, Bize, Libickozma, Hőgyész, Simongát, Boda, Tivadar/Kivadár, Harangos, Rinyaszentkirály, Marjánc, Hosszúfalu, Füle, Zádor, Lengyeltóti, Balatonszemes, Vése, Szárszó, Ószöd, Kereki, Teleki, Bonnya, Döröcske, Maros, Somogyszil, Sántos, Balatonberény, Kismarót, Nagymarót, Bújlak, Ács-Magyarai, Kéthely, Sári, Varjaskér, Mesztegnyő, Acsa, Magyaród, Kis és Nagy Gánna, Cser, Atalla, Korpád. A Balaton déli partja mentén húzódó országutat részben víz borította, Balatonkeresztúr és Lelle között a Nagyberek mocsarain átgázolva lehetett csak közlekedni. A fonyódi hegy déli oldalán nyílt vizű csatorna húzódott, elvágva azt Somogy többi részétől. A Sió völgyében, Ádánd helységtől délnyugatra a Sió-gátak lerombolásáig (1856-ig) a felgyülemlett víz nagy tavat alkotott. Ekkor még a Sió két ágban torkollott a Balatonba: az egyik Foknál, a másik a mai torkolatnál.¹³⁹ A 18. század végéből, 1792-ből származó, a Kapos árterét ábrázoló térkép széles, mocsaras területet ábrázol a folyó két partján. **31/b. ábra.**

¹³⁶ Makay 1913. 187–188.

¹³⁷ Makay 1913. 191–192.

¹³⁸ Mérey 1993. 111.

¹³⁹ Bendefy 1976. 136–137.

A megye szempontjából a leggazdagabb térképi forrást a II. József korabeli első katonai felvétel jelenti. A felmérés idején Somogy megye nagy részét mocsár és nádas borította, a térkép a vízszabályozás előtti állapotot mutatja. A Balaton környékén jelentősebb településként Lellét és Keresztúrt találjuk. Az oszlopokra és szelvényekre tagolt térkép településeihez leírás is társul. A falvak központi épülete a templom volt, melyet sok esetben fallal öveztek, mint az a kőből és téglából épült épületek számbavétele során kiderül (például Görgeteg, Visonta, Babócsa, Bolhó, Nagybjom, Nagyatád, Mernye, Somogyszil). Több településen a régi templom romjait is megemlítik, mint Sávoly, Szökedencs, Vid, Vése, Inke, Gadány, Lábod, Hosszúfalu, Besenyőpuszta, Rádpusztá, (Szőlős)Kislak, Buzsák, Somogyvamos, Kürtőpuszta, Remetepusztá, Somogygeszti, Alsóbogát, Kapolypusztá, Kereki, Ádánd, Torvaj, Ogaj (Ugaj) esetében – ezek kivétel nélkül templomos helyek voltak a középkorban.¹⁴⁰

Veszprémi egyházmegyei térképek

Az 1771-ből származó, a veszprémi püspökség területét bemutató térkép felosztásánál a segesdi főesperességet középkori méretéhez képest megnagyobbodva látjuk, míg a somogyi főesperesség maradványaiból alkották meg a kaposvári esperességet. **32. ábra.** A regölyi főesperesség Balaton-parti részét valamelyest megnövelve a palotai esperességhez csatolták. A segesdi esperesség alá 18 plébánia tartozott – zárójelben a filiák száma szerepel –: Buzsák (2), Csokonya (17), Csököly (18), Fajs (7), Felsőseged (6), Iharos (14), Kéthely (4), Lad (28), Marcali (3), Mesztegnyő (1), Nagyatád (8), Nagybjom (5), Nemesvid (4), Sámson (6), Szulok (3), Tapsony (6), Tótszentpál (3), Vörs (6). A kaposvári esperesség 22 plébániája: Andocs (3), Attala (8), Gölle (1), Hetes (10), Igal (2), Kaposvár (6), Karád (2), Kercseliget, Kisbár (3), Kőröshegy, Látrány (4), Lengyeltóti (2), Mernye (16), Nágocs, Somogyvár (5), Szentbalázs (13), Somogyszil (6), Szólád (5), Szőlősgyörök (4), Tab (6), Taszár (6), Törökoppány (4), míg a palotai esperesség somogyi plébániái: Endréd, Fok (2), Kiliti (3), Nagyberény (2), Zamárdi. A felsorolás érdekessége, hogy talán Nágocs kivételével az összes plébánia (45 db) helyén vagy biztosan állt, vagy valószínűsíthető (Tarany, Kaposvár) a középkorban templom, sőt a filiák többsége (244 db) is rendelkezett már korábban egyházzal.

A plébániahatárok teljesen ad hoc jellegűnek tűnnek, így fordulhat elő, hogy míg a segesdi esperesség egyik plébániája (Lad) alá 28 filia tartozott, addig mások önmagukban alkottak plébániát (Zamárdi, Endréd, Kőröshegy?, Kercseliget, Nágocs). Ez feltehetően a lakosság számával függött össze, ám bizonyára más okok – például a birtoklás, a reformáció – is közrejátszhattak. Egy 1812-ből származó megyetérkép (*Descriptio Geographico statistico topographica comitatus Simighiensis*, amely Széchényi Ferenc és Rummy Károly György nevével fémjelezve jelent meg) a plébániákat és monostorokat is összeírta. A veszprémi püspökséghez 51 plébánia, 8 adminisztrátor és 6 helyi káplán tartozott, a kolostorok közül pedig a segesdit, a nagyatádit, az andocsit és a mesztegnyőit veszik számba. A pécsi püspökséghez ekkor négy plébánia és egy adminisztrátor tartozott.¹⁴¹ Valóságos, javadalommal is

¹⁴⁰ Dobai 1983. 99–161, DVD - Az első katonai felmérés: Magyar Királyság 2004 (Mozaikolt 2006). Arcanum.

¹⁴¹ Tóth 1988. 48.

bíró apátság ekkor csak a zselicszentjakabi volt, amelyhez Szentjakab, Lakócsa, Szentborbás, Tótújfalu és Potony tartozott. Címzetes apátság volt a babócsai és a somogyvári. A prépostságok közül javadalommal bírt a kaposfői/szentbenedeki Szentbenedek és Patca faluval, Újfalú- és Pátpusztával. A lullai, a sámsoni (?) és a koppányi (?) prépostság csak címmel bírt.¹⁴²

Ugyancsak fontos egyháztörténeti forrás egy 1841-ből származó Veszprém egyházmegyei térkép.¹⁴³ **33. ábra.** A térképlap különböző jelöléssel próbálja elkülöníteni az anyaegyházakat (Mater cum Eccl. Et Paroch./Ecclesia mater cum Par. Et Cap., Mater cum Admin.) a közönséges egyházaktól (pagus cum Ecclesia/praed: im pop. Cum Eccl.). Hasonló módon a romos kápolnákra (Capellae Desolatae), illetve kolostorokra (Claustra Desolata) is kiterjed a térképszerkesztő figyelme, bár sajnálatosan az utóbbi jeleket kevésbé használja. A térkép alapján 117 egyház töltött be plébániai/anyaegyházi szerepet, bár elosztásuk még mindig meglehetősen önkényesnek tűnik: Őszöd, Szólád, Kereki, Csepely és Kötöcske egymás mellett található, mégis mindegyikük plébánia. Az előzőekben már vázolt három eseten kívül további nyolc település templomát nem ismerjük a középkorban (Zselickisfalud, Csurgónagymarton, Drávatamási, Csombárd, Szántód, Mosdós, Toponár és Bálványos). Abban mindenestre biztosak lehetünk, hogy a plébániaszám fokozatosan növekedett a 19. század közepéig.

7. A RÉGÉSZETI, MŰEMLÉKI KUTATÁSOK ALKALMAZÁSA

A régészeti, műemléki adatok egybegyűjtése alapvetően fontos egy egyházi topográfia megalkotásában, ezért erre nem is térnék ki bővebben. A régészeti periódusok, átépítések korszakolása nélkül alaprajzi kategóriák létrehozása is lehetetlenné válna. Szintén rendkívül hasznos a templomok okleveles adatait egybevetni a tényleges épületek keltezésével és a templom körüli temetők leletanyagának periodizációjával. Ezen források módszertani problémáit kimerítően vizsgálták a korábbi hasonló munkák (pl. Pest megye, Tolna megye), így az ott található általános megjegyzések megismétlésére nincsen szükség, az ottani módszertani szempontok nem különböznek lényegesen a Somogy megyeikétől.

¹⁴² Tóth 1988. 49.

¹⁴³ A térképet Vizer István készítette, s Kopácsy József veszprémi püspök és esztergomi érsek látta el ajánlásával. A Magyar Országos Levéltárban őrzik. S. II. 755.

IV. SOMOGY MEGYE HATÁRA, FÖLDRAJZI ADOTTSÁGAI

Somogy megye még a legkorábbi, Szent István által alapított vármegyék köréhez tartozik, hiszen első említését a Pannonhalmi alapítólevél tartalmazza. Milyen határok között jött létre a megye, és ezek mennyire voltak változatlanok a középkor folyamán? A természetes határok mennyiben jelentettek közigazgatási határt? A 11. században a mainál jóval nagyobb terület tartozott a megyéhez, egyes elképzelések szerint egészen a Száváig terjedt, ám bizonyítottan Dráván túli területekkel is rendelkezett. A somogyi várnak nagy számban voltak Dráván túli birtokai (Garicsban, Gordovában, Csezmicében), amely területek eladományozása ellentéteket szított.¹⁴⁴ A zágrábi püspökség létrehozásakor egyébként nem csak Somogy megye területi integritása sérült, hanem Zala megyéé is. Nem véletlen, hogy e két megyéből rendelt officinariusokat Szt. László a zágrábi egyház számára.

A 13. század közepét követően biztosan megjelenik Segesd, mint különálló egység, több adat comitatusként nevezi. Kristó Gyula Kálmán herceg alapításának véli (1244-ben, első említésekor ugyanis az ő tulajdonában találjuk), melyet annak halála után IV. Béla, mint uralkodói magánbirtokot feleségének adományozott.¹⁴⁵ A 13. század második felétől, a 14-15. századi eladományozásokat túlélve, az Óbudai uradalom mellett egyedülként maradt meg a királyné birtokában. Zsoldos Attila, a királynéi intézmény Árpád-kori kutatása során észrevételezte, hogy a királynéi birtokok döntő többsége a Dunántúl középső sávjában, a veszprémi egyházmegye területén helyezkedett el, és e közül is kimagasló a somogyi birtokok száma. Szerinte a segesdi uralkodói magánuradalom (predium) már a 11. században kialakult – ezt egyébként exempt egyháza is alátámasztani látszik – azonban ispánsággá (comitatus) csak 1200 körül vált.¹⁴⁶ Az írott források alapján a segesdi ispánság területe jóval kisebb volt, mint a főesperességé (Gesztenye, Lábod, Ötvös, Erdősokonya, Dobsza, Kálmáncsehi, Szob és a Zala megyei boradók mellett, 1327-ben Verőce, Aranyos és a már korábban említett Segesd, Lábod és Csehi városokat, valamint Szentambrus, Szabás, Két Atád, Bolhás, Darány, Újlak (és Ötvös, Csokonya) falvakat foglalta magába. 1389-ben zálogba adott tartozékai között találjuk még Barcsot, Belcsőt, Csákányt és Visontát.)¹⁴⁷ A segesdi területnek ténylegesen a királyné udvartartásának ellátása volt a fő funkciója, és területileg nem vált el Somogy megyétől, ugyanakkor e szerepe nem magyarázza kielégítően az oklevelekben 1240-től szereplő segesdi főesperesség létét.

Míg északról és dél felől Somogy megyét természetes határ övezte (Balaton, Dráva/Száva), Tolna, Baranya és Zala megyék irányában ez nem volt mindig ilyen egyértelmű. Úgy tűnik, hogy a közép-

¹⁴⁴ 1163-ban Dubrava erdőt, Szent László adományát megerősítve II. Béla a zágrábi egyháznak adta, ám a somogyi vár jobbágysai azt erőszakkal visszavették. Kristó 1988. 259-260.

¹⁴⁵ Kristó 1988. 256-257.

¹⁴⁶ Zsoldos 2005. 41.

¹⁴⁷ Zsoldos 2005. 42-43. Érdemes megjegyezni, hogy a királyné segesdi tartózkodásával kapcsolatban közvetlen adattal nem rendelkezünk, azonban a 13. század közepétől a király bizonyíthatóan több ízben is ellátogatott ide. Ugyanakkor Izabella jogtalanul elvett birtokainak visszaszerzésére irányuló somogyi (és nem segesdi) tartózkodására 1289-ből rendelkezünk információval. Zsoldos 2005. 89, 92.

kor folyamán létezett egy olyan, nem túl széles sáv, melyen belül 1-1 település hovatartozását a pillanatnyi erőviszonyok döntötték el (ld. Kazsok, Ósi, Szigetvár).

A somogyi és segesdi főesperességek, a pápai tizedjegyzék (1332-7) alapján történő területi lehatárolása révén a megye keleti és nyugati körvonala is meghúzható, természetesen csak az egyházas települések tekintetében.¹⁴⁸ A 14-15. századra lényegében az újkori elcsatolásokat megelőző megyehatár alakult ki, bár Szigetvár várát és városát olykor Baranyához, a Nagyberkitől Törökkoppányig található településeket Tolna megyéhez számították.

A következő nagyobb változást, a megye létének teljes megszüntetését, az 1596. évi VII. dekrétum mondta ki; a magyar királyság kezén ekkorra már csak egy keskeny sáv maradt, melyet Zala megyéhez csatoltak, míg a hódoltság területet két szandzsákba (szigetvári, koppányi) sorolták. A visszafoglalás után csak lassan alakult újjá a megye, mivel a falvak 75 %-a elpusztult.

A megye területi integritását a 20. században sem tudta megőrizni, mivel 1948-ban a csurgói járás Nagykanizsa környéki falvait Zalához, 1950-ben a szigetvári járás nagy részét Baranyához csatolták, míg Siófokot, Bedegkért, Kányát, Tengődöt, Balatonszabadit és Siómarost (Tolnából néhol közel 12 km-es sávot) Somogy megyéhez csatolták. A legújabb határkiigazításra 1975-ben került sor, amikor Attalát és Kaposulát Tolna megyéhez csatolták.

A mai Somogy megye egész területe a Dunántúli-dombsághoz tartozik, közepesen tagolt táj, mely az Alföldnél változatosabb, de tagoltsága kisebb a középhegységekéénél. Három tájtypus váltakozik a területén: legmélyebben fekvő térszínei ártéri síkságok (a Balaton-medence részei és a Közép-Dráva-völgy), Belső-Somogy tipikus futóhomokos hordalékkúpsíkság, a legmagasabb és legmozgalmasabb térszín pedig önálló dombságokat alkotnak (Marcali-hát, Külső-Somogy, Zselic). **1. ábra.**

Belső-Somogy kis reliefenergiájú futóhomok-terület, a meridionális irányba hosszan elnyúló Marcali-hát két részre osztja. Homokját az Ős-Zala és a Dunántúli-középhegység felől érkező patakok halmozták fel a pleisztocénben. A Balaton kialakulása után a folyóvízi feltöltést eolikus felszínformálás váltotta fel. A szél nagy területen szétterítette a homokot, a félig kötött homokfelszíneken homoklepleket alakított ki, gyakoriak a szélbarázdák, a garmadák és a maradékgerincek. Kisebb természetes tavai a futóhomokos felszín mélyedéseiben keletkeztek, legismertebb köztük a fűz- és égerlápjáról, madárvilágáról híres Baláta-tó.

A megye területén található ártéri síkságok szinte kivétel nélkül Belső-Somogy futóhomokos hordalékkúpsíkságához kapcsolódnak: északon a Balaton-medence tájai (Kis-Balaton és Nagyberék, ill. a somogyi parti sík), délen pedig a Közép-Dráva-völgy. A Kis-Balaton és a Nagyberék a Balaton-medence része volt, az előzőt a Zala hordalékai és a lecsapolási munkálatok, utóbbit a part mentén épülő turzások különítették, ill. rekesztették el a tó medencéjétől.

A Kis-Balaton a Dunántúli-középhegység déli előterében az újpleisztocén–holocén határán kialakult süllyedéksorozat része, amely a legutóbbi időkig nyílt víztükörrel kapcsolódott a Balatonhoz.

¹⁴⁸ Keleten Kiliti, Ketye, Nagyberény, Bábonymegyer, Zics, Kara, Kisbárapáti, Igal, Magyaratád, Kaposhomok, Szentbalázs, Szentluka, Szentmargitapuszta, Somogyapáti, Tótszentgyörgy, Várad, Szentborbás, míg nyugaton Zákány, Belezna, Móríchelypuszta, Fakospuszta, Zalaszentjakab, Szökedenec, Balatonberény.

Feltöltődése, láppá, mocsárrá formálódása a történelmi időkben – részben különféle mesterséges beavatkozások révén – fejeződött be. A Zalaapáti-hát és a Marcali-hát között elterülő síkláp kiterjedése a Balaton mindenkori vízállásától függően változott. Magas vízállásnál mélyen benyomult Belső-Somogy területére, alacsonyabb vízállásoknál a megsüllyedt medence mélyebben fekvő részeire korlátozódott. A 60 km²-nyi lápvidék nagy része a megye határán kívül esik. Somogy megyéhez a 4 km² kiterjedésű Főnyedi-berek tartozik: ez Főnyed tájkán keskeny „nyakkal” kapcsolódik a lápvidék középső területéhez, amelynek a Zala-torkolatig terjedő része ugyancsak a megyéhez tartozik.

A látszólag egyhangú lápvidéket a vízborítástól függő vízi életközösségek mozaikos elrendeződése kifejezetten változatossá, sokszínűvé teszi. A Kis-Balaton legmélyebb medencéit borító nyílt víztükör foltjait (a lápszemeket) egykor úszólápok, nádasok, sásos-zsombékos helyek (semlyékek) övezték, amelyeket a szigeteken és a láp szélein sásrétek, dús fűvű láprétek és égeres-rekettyések váltottak fel. A mocsaras, nedves vidék népies neve egyszerűen „sár” volt; gyakran nevezték „bozóttnak” is. Ha legelésre alkalmas helyek is előfordultak a bozótban, akkor „bereknek” hívták. A mocsaras környezetből csak kissé kiemelkedő szigeteken a régészeti adatok alapján a történelmi korokban kisebb tanyabokrok, lápfalvak létesültek, a háborúk idején pedig védelmet nyújtottak a menekülőknél. A török kor utáni állapotokról találóan jegyezte fel Bél Mátyás: „Somogy olyan, mint egy nagy sziget, tele láppal és eliszaposodott folyók mocsaraival. Az erdők majdnem a síkságból nőnek ki. Többnyire tölgyesek.”¹⁴⁹ A megtelepedés szempontjából azonban a víz közelsége jelentette az elsődleges szempontot, s így a szárazabb löszhátakat, valamint a Zselicet inkább makkoltatásra használták.

A Balatont kísérő keskeny somogyi parti sík csak a meridionális völgyek közt, a turzásokkal le választott berkek területén szélesedik ki. A meridionális hátaik előterében meredek, 10–70 m magas, alámosott abrúziós partfalak keletkeztek (szemesi, földvári, világos-aligai „magaspartok”). Alacsony hegyként, az emberi megtelepedés számára kifejezetten előnyös helyként emelkedik ki a Nagyberkek lapályából a bazalttufából felépült boglári és fonyódi Vár-hegy.

Belső-Somogy futóhomokos síksága meredek, 10–20 m-es alámosott peremmel szakad le a Közép-Dráva-völgy morotvákka, elhagyott medrekkel tagolt ártéri síkjára. E jól védhető peremen sorakoznak az egykori végvárok.

Nyugat-Külső-Somogy domborzatát az észak–déli irányú hátaik és a köztük húzódó völgyek határozzák meg. Az egykori Pannon-tenger üledékeiből felépült hátaik (Boglári-, Karádi- és Balatonföldvári-hát) a Balaton árterületéből meredeken emelkednek ki, 280–300 m magasságot érnek el, s dél felé fokozatosan alacsonyodnak. Kelet-Külső-Somogy területén az újpleisztocén törések a Balatonnal párhuzamos futású aszimmetrikus völgyeket (Jaba-, Kis-Koppány- és Koppány-völgy) és dombhátaikat alakítottak ki. Észak felé néző oldaluk meredek és csuszamlásra hajlamos, a déli, hosszan elnyúló lejtők lankásak, általában lösszel fedettek, jó termőképességűek. A Sió és Kapos menti, szintén Kelet-Külső-Somogyhoz tartozó löszfelszínen a táj lealacsonyodik, és gyengén tagolt, löszfedte dombság képét mutatja.

¹⁴⁹ Müller 1975. 37.

A megye délkeleti részét a Kapos völgyéből meredek lejtőkkel kiemelkedő, erősen tagolt, sűrű erdőségekkel borított dombvidék: a Zselic foglalja el. A 300 m fölé kiemelkedő önálló dombság kelet–nyugati vízválasztóján húzódik a jelenlegi megyehatár. A Kapos felé lefutó kis patakvölgyek erősen felszabdalták a lösszel borított lejtőket. Az éles gerincek közé bemélyülő völgyek helyenként kis foltokban feltárták a keményebb, meszes kötőanyagú pannon-tengeri homokkőrétegeket is; ezt az anyagot Gálosfa környékén évszázadok óta építőkönek használták.

A változatos földrajzi jelleg nagymértékben meghatározta a településhálózat milyenségét, egyben létrejöttének korlátait is jelentette. A jó talajadottságú, vízben bővelkedő területeken kialakuló településsűrűség mellett, szép számban, korlátozó tényezők is megjelentek – mocsaras területek, hosszanti, É-D-i irányú dombhátak, mély völgyek - melyek a K-Ny-i irányú úthálózat kialakulásának gátját is jelentették.

A templomépítéshez szükséges anyagok közül a fa – a megye kiterjedt erdőségeinek köszönhetően – szinte mindenhol rendelkezésre állt, ám ezek közül is kiemelkedett a mai napig szinte teljesen beerdősült zselici régió. Ugyancsak nagy területen (a homokkal fedett belső-somogyi tájak kivételével) fordult elő a téгла-, illetve paticsgyártáshoz szükséges agyag. Gondot jelentett azonban a kő, amelyet - leszámítva a kis foltokban felszínre bukkanó zselici lelőhelyeket – vagy a Mecsek felől, vagy a Balaton É-i partjáról szállították, ami magyarázza a kőből épült templomok ritkább előfordulását. Ugyanakkor a téglatemplomok díszítéseként is megjelennek kőfaragványok – ajtó-, ablakkeretek, timpanonok stb. - ám ez a kőanyag nem egy ízben még nagyobb távolságból érkezett, egy-egy kőfaragó műhely nyomán.

V. A KORAI EGYHÁZSZERVEZET REKONSTRUKCIÓS KÍSÉRLETE

1. A MAGYAR EGYHÁZSZERVEZET ELFOGLALT HELYE AZ EURÓPAI ÖSSZKÉPBE, JOGI SZABÁLYOZÁSA

Mivel az egyházszervezet felépítése mindenütt hasonló alapelvek mentén és célból jött létre, ha más konkrét gyakorlatból is sarjadt, talán nem tanúság nélküli egy, a forrásadottságaiban sokkal jobban el látott ország (Anglia) fejlődésének áttekintése, mielőtt a magyar gyakorlatra áttérnénk. Érdekes az alapelvektől való eltérést vizsgálni, amelyből az is kiténik, hogy már a korai egyházszervezetben is létezett szabályozás, amitől a valóságos helyzet sok tekintetben különbözött. A két ország gyakorlata között fontos párhuzamokat figyelhetünk meg, ezek mögött azonban nem érdemes direkt hatásokat feltételezni.

Hasonló módon tanúságos a magyarországi egyházszerveződéssel közel egy időben létrejött, azzal egy sor párhuzamosságot felmutató lengyel példa ismertetése.

a) Az angol egyházszervezet kialakulása

Bár hazánkhoz képest Angliában a térítés jóval korábbra datálható, a helyi egyházak (local church) hálózatainak kiépítése csak évszázadokkal később következett be. A korai időszakban megformálódó minster hálózat látta el a lelkipásztori teendőket (pastoral care), azonban e mellett többféle funkciót is egyesített magában. A helyi egyházak a 11-12. század folyamán létesültek – a plébániahálózat hihetetlenül rövid idő alatt, robbanásszerűen formálódott meg.

Az angol szakirodalom szerint itt is szabályozásra szorult az egyházi szervezet gyakorlata. Angliában a 672-es Hertfordi Konferencia megtiltotta a püspököknek, hogy beleavatkozzanak más püspökségek ügyeibe, a szerzeteseknek pedig nem engedélyezték a vándorlást egyik monostorból a másikba.¹⁵⁰ E tiltások eredménytelenségére Wulfstan worcesteri püspök még a 11. században is saját körzetén kívül szentelt fel templomokat.¹⁵¹ A 8. századra a pasztoráció még mindig nem töltött be központi szerepet, amire Beda *Ecclesiastical History* című művében is utal York püspökségének nagy területe kapcsán: „... úgy tudjuk, hogy népünknek sok falva és tanyája megközelíthetetlen hegyvidékeken és sűrű erdőségekben található, ahol éveken át nem jár püspök, hogy ellássa a teendőket..., mindazonáltal az adófizetés alól egy ember sincs felmentve.”¹⁵² Beda erősen kritikusan szemléli az egyes monostorokban folyó életet, ahol a regulát semmibe veszik. A monostor birtokait különféle kedvezmények illették meg (például hadba vonulás alóli mentesség), így nem meglepő, hogy a világi urak monostoralapítás címén tettek birtokadományokat, majd ezeket mint sajátjukat használták tovább.

A minstertemplomok problematikája, tanúságai

¹⁵⁰ Morris, R.: *Churches in the landscape*. 1989. London. 123.

¹⁵¹ Morris 1989. 143. William of Malmesbury életrajzírásából.

¹⁵² Morris 1989. 125., EHD 1. 802. Ezek szerint a pasztorációt a püspök még mindig személyesen végezte.

Angliában általánosságban a központi birtokon álló, jogi szempontból jelentősebb templomokat minster néven említették, ugyanakkor monostorokat vagy káptalanokat, de egyszerű egyházi épületet is jelenthetett. A 10–11. századra megszilárduló terminológiában azokat a templomokat jelzi, ahová az emberek az adójukat fizetik. Keresztelési és temetkezési joggal, tanítási és vizitációs kötelességgel bírtak, és leányegyházakat láttak el papokkal. Tehát püspöki indíttatásra plébániafunkciót tölthettek be, ám bár jóval nagyobb, nem egy esetben a közigazgatási egységhez (hundredhez) kapcsolódó területen, amelynek központjában a valamikori királyi birtokközpont állt. A korai időszakban papok és klerikusok is minsterekben, közösségekben éltek, sokszor szerzetesekkel együtt, a magányos falusi papi lét csak később alakult ki.¹⁵³ Elmondható, hogy a 7–8. században egy átlagos minstert az uralkodói „villá”-ban, vagy mellette létesítettek, és a nagy kiterjedésű területen papjai kezdetleges lelképásztori funkciókat is elláttak. Fő funkciójuk azonban másban rejlett, temetkezési helyként szolgáltak. (Repton minster – a merciai királyok temetkezési helye.)

A királyi városokban létesített templomok tényleges plébániafunkciókat láttak el a 10–11. században, a 8–9. században azonban királyi magánkápolnaként kezdték működésüket, ahol az uralkodó és környezete vallási igényeit kellett kiszolgálniuk. Alapításukat nem lehet plébániaszervezeti stratégiaként értelmezni, mivel ezeket a létesítményeket csak a 10–11. században ruházzák fel adminisztrátori jogokkal. Némileg ellentmondani látszik ennek a tény, hogy 655-ben Osuia, Wessex királya hat berniciai és hat deirai monostort alapít, ahol a nagy számok tervszerűsége utalhatnak.¹⁵⁴

A normann hódítással megszüntetett minster a hozzá tartozó plébániaterület nagyságából, illetve a későbbi plébániák elszakadása során kialakuló szabálytalan határvonalból ismerhető fel. A változás időszaka sok konfliktushoz vezetett az anya- és leányegyházak között, mivel a minsterek ragaszkodtak eredeti jogaikhoz (például a temetkezéshez). John Blair szerint a késő középkori forrásokban szereplő két-három rektor vagy plébános egy templom körül még mindig a valamikori minstereket jelzi.¹⁵⁵ A minsterek sok későbbi város magját képezték, a templom körüli területhez a 12–13. században tervszerű utcahálózat csatlakozott. Bár történeti tekintetben a magyar egyházszerkezet más gyökerű, és kifejlődése is lényegesen későbbi, mint az angol példa, hasonlóságokat így is megfigyelhetünk. A minsterekéhez hasonló funkciót láttak el nálunk a főesperességi központok, amelyek egy-egy világi adminisztrációs szervezet (megye) alapján létesültek.

Ugyan a minsterek papságától szigorúbb életet követeltek meg, a valóságban az idők folyamán mégis külön házakban éltek, házasodtak, világi dolgokkal foglalkoztak. Tanult emberek lévén a királyi kápolna ügyeit is intézték, sok esetben iskolát tartottak fenn, bár a *Domesday Book* időszakában sokszor már helyettes papot állítottak maguk helyett a plébániafunkciók ellátására.¹⁵⁶

A plébániák kialakulása

¹⁵³ Blair 1995. 205.

¹⁵⁴ Blair 1995. 207.

¹⁵⁵ Blair 1985. 139. (Hasonló mondható el mezővárosainkról is, amelyeknek fejlődése jóval megelőzi tényleges oppidumként való említésüket.)

¹⁵⁶ Blair 1985. 124.

A plébániák kialakulásának nagy korszaka Angliában a 11–12. század volt. Míg 1086-ban a *Domesday Book* Angliában 2700 templomot említ, addig a 13. században 8000 plébániával számolhatunk a szigetországban. 1130 után már kevés adat szól teljesen új plébániák létesítéséről, a plébániaszervezet inkább a már meglévő kápolnák plébániákká emelésével bővült. A templomok számának ilyen ugrás-szerű emelkedése hihetetlenül rövid idő alatt zajlott le, óriási építési lendülettel.

A templomalapításokat 1000 előtt csak kevéssé befolyásolta plébániaigény. Az 1000 utáni alapítások során létrejövő leányegyházak láncolata mellett azonban az anyaegyház még mindig fontosabb helyet töltött be a hívők életében. Eadgar 2. Törvénykönyve szerint: „minden tizedet a régi minsternek kell fizetni..., az a lovag, akinek a saját birtokán templom van temetővel, 1/3-át saját templomának adhatja”.¹⁵⁷ A régebbi intézmény védelme itt is érzékelhető, akárcsak a Karoling típusú egyházszervezet esetében, ahol az újonnan alapított templomokat a létező anyaegyházak alá leányegyházként, kápolnáként rendelik, megteremtve így egy függőségi láncolatot. A későbbi plébániák többségét a világi birtokosok alapították, de létük az írott forrásokban csak a 10. század második negyedében jelenik meg, és 940-re válik meghatározóvá, amikor már a minsterek hatáskörét fenyegeti.

A korai, kisméretű sajátgyházak létéről Aethelred és Aelfric törvényeiből is értesülhetünk. Aelfric szerint a templomokat 1000 körül a malmokhoz hasonlóan adták-vették.¹⁵⁸ Lanfranc érsek a 12. században kezdeményezi a templomok kivonását a világi birtokosok tulajdonából. Sok templomból ekkor plébánia válik, míg mások elpusztulnak, lakóépületekké alakulnak át. A párhuzamosan zajló településkoncentráció hatására egyes templomokat kibővítenek. A 12–14. század között a világi alapítónak a templom ügyeibe történő beleszólása visszaszorult, legalábbis az írásos adatok hiányoznak, mindazonáltal a templomépítések nagy erővel folytak az adott időszakban is (a hívek által fenntartott hajóban mellékhajó-építések). Ehhez járult még a 13. században a purgatórium doktrínájának kialakulása, amely bűnbocsánatot hirdetett templomi adományok, elmondandó imák esetén.

Az angol törvények tükrében valószínűsíthető, hogy a templomok gyorsabban épültek, mint ahogy azokat pappal tudták volna ellátni. Worcesterben Szűz Mária reformált monostorának perjele még 1050-ben is tanít vasárnap és ünnepnapokon, a szegényeknek alamizsnát oszt, és gyerekeiket megkereszteli, tehát plébánosi funkciót is ellát, amiért egy külhoni szerzetes meg is feddi.¹⁵⁹ Pap állításához adományra volt szükség, erre nagy számban a 10–11. századi végrendeletek utalnak. A 12. században is még több kategóriába sorolhatók az egyházi emberek (világi klerikusok, egyházi férfiak, az udvartartás káplánjai). Általában „mobil” életformát folytattak az udvar és a plébánia között. E vándor papok egy csoportja a hívek figyelmét „megfertőzve” elvonta őket a területileg illetékes plébániától.

b) A lengyel egyházszervezet létrejötte

A Mieszko fejedelem által elkezdett és Vitéz Boleszláv által folytatott lengyel állami és egyházi szervezet kiépítése sok tekintetben a magyar viszonyok párhuzamának tekinthető. A korai, a megdeburgi

¹⁵⁷ Blair 1995. 198.

¹⁵⁸ Aelfric, *Lives of the Saints* I. 430., Law of the Northumbrian priest 20. EHD. I., R. Morris 1989. 150.

¹⁵⁹ Rosser. 1992. 277.

érsekségnek alárendelt Poznani missziós püspökséget követően, 999-ben, az egyházszervezet élére önálló lengyel érsekség került Gniezno székhellyel, ahová Szent Adalbert maradványait is eltemették.¹⁶⁰

Lengyelországban hozzánk hasonlóan kevés korai forrás szól a plébániaszervezet kialakulásáról. Az általános elképzelések szerint a lengyel hercegségekben az első püspöki, monostori, uralkodói és ispáni templomok az erődített központban épültek. 1075-ben VII. Gergely pápa levelében, melyet II. Boleszlávhoz intézett, megjegyzi az egyházi struktúra hiányát; „püspökeiteknek nincs szilárd érseki székhelyük”, és kevés püspökség nagy területeket látott el.¹⁶¹ A *Gall Névtelen krónikája* a 12. század első két évtizedében helyi templomok alapításáról számol be. A 11. században tehát – főleg az uralkodóhoz hű bárók körében – megindultak a templomépítések, a 12. század harmadik évtizede pedig már a tizedgyűjtés rendszerezését jelenti (II. Ince pápa, 1136, a gnieznói érsek tizedösszeírása).¹⁶² 1207-ben III. Ince pápa megfeddi a lengyel klerikusokat, akik patrónusukat fontosabbnak ítélték püspökeiknél, amikor elhanyagolták a cathedaticum (a főesperes vizitációs díja) megfizetését, és a templomot nem bocsátották rendelkezésére. Ekkor egy-egy parochia (körzet) több locából (helyi templomból) állt. A plébániatemplomok elterjedésének korszaka 1170–1230 közé tehető. 1200 körül egyes helyeken a templomok már 10 km-re épültek fel egymástól – a gnieznói érsekség területén ekkorra 800-1000 templommal számolhatunk. A 13. század folyamán újabb 2000 plébánia létesült, ami mellett a monostor- és kolostorhálózat is kiépült, elsőként a püspöki székhelyek közelében.¹⁶³ Az ecclesia matrix (anyaegyház) védelmére számos pápai intézkedést ismerünk (III. Celesztin: 1193, IV. Ince: 1250, 1253). Egy-egy parochia területén tilos volt a kápolnaépítés. A tiltások ellenére a 12–13. században a plébániatemplomok száma rohamosan növekedett, papokkal való ellátásuk azonban nehézségekbe ütközött. A papok és szerzetesek, valamint apácák létszáma Magyarországhoz hasonlóan elenyésző volt, a lakosság 0,3 - 0,4 %-át tették ki, és ezek 2/3-a is a városokban élt.¹⁶⁴ A Szent Vincent ágostonos kanonokok parochiája alá 1201-ben hét helyi templom tartozott. A kanonokok még később is meg akarták őrizni a plébánosi funkciót, amely az 1226 után alapított Szent Mária Magdaléna-plébániával való konfliktushoz vezetett. A papok kinevezésének jogával más egyháziak (ciszterek, ferencesek) is élni akartak. A papokat Lengyelországban a korai időszakban három kategóriába sorolták: világi klerikusok (akik az udvar és a kezdeti plébániakörzetek között utaztak, „mobil” életformát folytattak), egyházi emberek és az udvartartásnál szorgoskodó káplánok.¹⁶⁵

Lengyelország újraegyesítését követően az unióval létrejött területen is megindult az egyházszervezet kiépítése 1375-ben egy új érsekség (Halicsi) létrehozásával. A plébániák száma a 14. század eleji 3000-ról a 16. század elejére, 6000-re nőtt, főleg az újonnan megtérített területek egyházszervezetének kiépülése révén.¹⁶⁶ A plébániaterület nagyságában azonban jelentős aránytalanságokat tapasztal-

¹⁶⁰ Kloczowski-Müllerowa-Skarbek 1994. 15-16.

¹⁶¹ Györffy 1971. 63.

¹⁶² Góreczki 1993. 23–25.

¹⁶³ Kloczowski-Müllerowa-Skarbek 1994. 32-33. 1200-ra már körülbelül 100 monostor létesült.

¹⁶⁴ Kloczowski-Müllerowa-Skarbek 1994. 58.

¹⁶⁵ Góreczki 1993. 69.

¹⁶⁶ A lengyel-litván unióval jött létre a Gniezno alá rendelt wilnoi püspökség. Kloczowski-Müllerowa-Skarbek 1994. 45-47.

hatunk (30-5000 km² között); a fejlettebb egyházi struktúrával rendelkező területeken (pl. gnieznói érsekség) ez 30-100 km² között mozgott. Általánosságban azonban elmondható, hogy a lengyel plébániák nagy kiterjedésűek voltak, sokszor több mint 10 falu is tartozott 1 templomhoz, az 1 falu-1 templom modell csak az Odera-Visztula vidékén, a német telepes falvak esetében figyelhető meg.¹⁶⁷ **3/b. ábra.**

c) A magyarországi egyházszerkezet kezdeteinek néhány jellemzője

A térítések kora

Magyarországon a kereszténység felvételének kezdetei (9. század eleje), a salzburgi és passauai egyházmegyék sikertelen egyházmegye-alapítási próbálkozásai kevés nyomot hagytak. Egyedül Zalavár (Mosaburg) környékén bizonyítható valamiféle kontinuitás. A Zalavár-várszigeti ásatások az 1950-es évektől folynak először Fehér Géza, majd Cs. Sós Ágnes, végül napjainkban Szőke Béla Miklós és Ritóók Ágnes vezetésével. A Várszigeten, egy három osztatú terület déli, földszáncal övezett részében Priwina/Pribina és Chozil/Kocel lakóhelye állt, északon egy palánkfalal kerített udvarház, illetve kolostor a papok szállásaival, míg keleten az elővár foglalt helyet. Templomai, a Keresztelő Szent János templom, a kőből épült Szűz Mária-templom és a Szent Adorján tiszteletére, salzburgi mesterek által emelt szerzetesegyház, valamint Priwina és Chozil által alapított további 28 templom, egy működő egyházi struktúrát sejtetnek. 1019-ben a sziget déli harmadában szentelték fel a 24x10 m külméretű, 3 hajós, félköríves szentélyű Szent Adorján templomot, melynek formáját, későbbi átépítések után (13. századi erősítések, török elleni végtár funkció), Giulio Turco 1569. évi alaprajza őrizte meg. Az egyház a korábbi Szűz Mária templomra épülhetett, mivel az északra és ÉK-re feltárt temetőrészlet a 9. század közepétől az Árpád-kor végéig tartalmazott sírokat.¹⁶⁸ Esetleges kontinuitás merült fel a szombathelyi Szt. Márton templom és, illetve a pécsi Cella Septichora kapcsán is. Szombathelyen 860-ban a keresztény temető területén már biztosan állt a korábban sírkápolnából átépített templom a körülötte fekvő temetővel. E templom helyére emeltek Szent István uralkodása idejében egy faszervezetű templomot, majd a 11. század végén egy félköríves szentélyű téglatemplomot. A középkori temető töretlen használatára a 9. századtól van adatunk. Kérdés azonban, hogy ezekben az esetekben milyen típusú kontinuitásról beszélhetünk (kultusz hely, keresztény népesség, patrocínium, rom, stb.)

A templomok többsége azonban fából épülhetett, és elenyészett a honfoglalás korára. A magyarok hittérítésének első lépéseit a bizánci egyház tette meg (948, 953: a harka és gyula – Bulcsú és Tormás – bizánci megkeresztelkedése, illetve a bizánci püspökküldés – Hierotheosz). A görög térítés sikereit mutatja, hogy Szent István megkoronázásának idején Ajtony görög rítusú monostort alapított. A turkok metropolitáját még 1028-ból is említik a források.¹⁶⁹ A római egyház 963-ban indít csak térítő-püspököt Magyarországra (Zacheus püspököt, akit feltehetően még Géza apja, Taksony kért 962-ben,

¹⁶⁷ Kloczowski-Müllerowa-Skarbek 1994. 51.

¹⁶⁸ Szőke 2000. 136-138. A Karoling-kori Szt. Adorján templom azonban nem itt, hanem a sziget közepénél került elő.

¹⁶⁹ Kristó 2000. 123.

Liutprandus cremonai püspök híradása alapján, és aki 964-ben a páduai zsinaton mint a magyarok püspöke vett részt). Géza fejedelmet végül a Sankt Gallen-i apát, Bruno 972-ben keresztelte meg. A sikeresnek mondott térítés során 5000 nemesebb magyart és számtalan foglyot kereszteltek meg (Piligrim hamis levele alapján). Ekkor terjedhettek el a Szent Gál helynevek. A passauai és salzburgi versengés, a püspökség jogelődjét bizonygató hamisítások végül kudarcba fulladtak.

A térítőpüspökségek működése a lengyel és bolgár példák nyomán 15–30 évvel megelőzte a teljes egyházszerkezet kialakítását. A Hartvik-legenda is beszámol Géza püspökségalapításairól – ám ezt csak keresztény uralkodó tehetette. Géza csak 973 (Quidlinburg) után nyitotta meg az országot a német hittérítők előtt.¹⁷⁰ Hartvik szerint „a fejedelem parancsára a zabolátlan nép számos helyen összegyűlt, a szent püspök [Adalbert] a társaival szentbeszédeket tart, és buzdítása nyomán az ország fiai folyamatosan térnek meg, és veszik fel a keresztséget, miközben számos helyen egyházakat emelnek”. Ha Adalbertnek a magyarok térítésében játszott szerepét Püspöki Nagy Péter alapján át is értékeljük, mivel magyar földön csak rövid ideig, 995-ben időzött, a köréhez tartozó Anasztáz/Asztrik és Radla/Sebestyén közvetítette hatását. Ismertségére utal, hogy az esztergomi székesegyház védőszentjévé vált.

Érsekségek, püspökségek alapítása

A független magyar egyházi struktúra kiépítése az esztergomi érsekség (mater et caput) megalapításával 1001 húsvétján Ravennában következett be. A Dunántúlra kiterjedő fennhatósággal ekkor a veszprémi püspökség már biztosan létezett. Veszprém feltehetően már Sarolt alatt királynéi székhely volt, a püspökség létrejöttét a nagyobb Szent István-legenda Gizellához kapcsolta (feltehetően a házasságkötés környékén, 996–7 táján létesülhetett).¹⁷¹ Mivel érsekséget legalább három meglévő püspökség alapíthat, másik két püspökség meglétét kell feltételeznünk. Az esztergomi püspöki székhely a pannoni apátság alapításakor már szintén fennállt, a harmadik püspökség talán Kalocsa lehetett.

Még ennél is érdekesebb problémát vet fel a kalocsai érsekség létrejötte, hiszen a Pseudo Isidorus-i gyűjtemény egy önálló királyságban csak egy 10–11 suffragáneus püspökséget felölelő egyháztartomány felállítását tartja üdvösnek. (Ezt az elvet követte a Nagy legenda írója is, ám ennek némileg ellentmond a Szent Gellért életrajzában szereplő 12-es szám.)¹⁷² Nagy Szent Miklós pápa rendelkezése és a Pseudo Isidorus-i elvek alapján az érseki széket az uralkodó székhelyén kell megalapítani: „senkit az érsekek közül primásnak ne nevezzenek, csupán azokat, akik a fővárosban működnek”. Querfurti Bruno szerint a fekete magyarok térítése az új évezred első évtizedében következett be. Talán megkockáztathatjuk, hogy ez a terület korábban Turkia görög püspökének területe volt. A Hartvik-legendában megőrzött történet talán arra utal, hogy Kalocsát eredetileg püspökségként alapították, és csak később,

¹⁷⁰ Püspöki 1988. 67–8.

¹⁷¹ Török József szerint: „Helyesebb azt gondolni, hogy az egyházjog minden követelményének eleget téve, csak az esztergomi érsekséggel párhuzamosan szerveződött meg a veszprémi püspökség, tehát nem előbb, mint 1001-ben.” Török 2002/a 32.

¹⁷² „Most ugyanis az az akaratom, hogy a 12 püspökséget, melyek felállítását országomban elterveztem, püspökökkel betöltsen.” Török 2002/a 46. Ugyanakkor Dalmáciában is két érsekség (Zára, Spalato) létezett, amelyekhez tíz püspökség tartozott.

a térítés befejezésével (1003–1008 között) emelkedett érseki rangra. A kalocsai érsekség Koszta László megítélése szerint a 12. századig bizánci, korábbi itáliai mintára visszamenő, egyháztartománnyal nem bíró (autokefál) érsekség lehetett,¹⁷³ ám Török József ezt nem tartja elképzelhetőnek. A későbbiekben a nagyobb püspökségekből választották le a kisebbeket. A tíz egyházmegye hat székhelyén ispánsági vár is állt. Azon püspökségek titulusaiban, ahol ellenállásba ütközött az egyesítés, harcos szenteket találunk.

1007 novemberében a magyarok érseke is megjelent a frankfurti zsinaton, s a bambergi dóm felszentelésekor, 1012-ben a mellékoltárok felszentelésében (a kriptá lejáratá előtti Szent Hilarius-, Remigius- és Vedasius püspök oltár) a magyar érsek is részt vett.¹⁷⁴

A Hartvik-legenda szintén beszámol a püspöki egyházak alapításáról, amelyeknek „terjedelmes kerületüket egyenként kijelölte [ti. Szent István], és mindegyiknek mindenben alkalmas egyháznagyot tett az élére”. A püspökségek kialakításánál legtöbb esetben a természetes határokat tartották szem előtt.

A templom- vagy plébániaalapításra a megyés püspök adhatott engedélyt (akkor is, ha ezt a jogkörét nem tudta maradéktalanul érvényesíteni), s némely esetben (például a püspöki szék üresedésekor) a káptalan, a főesperes is élhetett ezzel a joggal. A nyugati kereszténységben – a niceai zsinat 4. kánonja szerint – az egyházak az illetékes megyés püspök ellenőrzése alá tartoznak, ami alól a 7. századtól a pápához közvetlenül tartozó „nullius” egyházak kaptak mentességet. Nálunk – Európában egyedülálló módon – a királyi alapítású egyházak az esztergomi érsek felügyelete alá tartoztak.¹⁷⁵ Alexander Szentirmai és Mezey László a bizánci egyházbizonyítványok gyökereit véli felfedezni e jelenség mögött.¹⁷⁶ A IV. lateráni zsinat után, 1215-től a templomépítés már hivatalos formában is püspöki engedélyhez volt kötve, amelyben az esetleges adományok mellett benne foglaltatott a leendő templom titulusa is.¹⁷⁷

A valóságban a püspökök egymás kárára is lehettek, Szent László idejében például Dezső kalocsai püspök István pécsi püspök egyházmegyéjének egy részét elbitorolta.¹⁷⁸ Előfordult, hogy egy püspök templomfelszentelési joga sérült. Egy 1222 körül kelt oklevél szerint Uros szentmártoni apát a győri egyházmegyében leégett és fölépített templomait a győri püspök ellenében a váci, nyitrai és zengi püspökökkel szenteltette fel.¹⁷⁹

A bizánci befolyás kérdése

Az egyház helyét a társadalomban Szent István ugyanúgy rögzíti, mint azt a mainzi zsinaton tették a Német-római Birodalomban, 847-ben. Ugyanakkor a keleti egyház befolyása is érvényesült. Szent Ist-

¹⁷³ Koszta 1991. 77., Török 2002/a. 37.

¹⁷⁴ Török 2000. 109.

¹⁷⁵ Koszta 1993. 79.

¹⁷⁶ Mezey 27., Szentirmai 1961. 73–83.

¹⁷⁷ Szuromi Szabolcs szóbeli közlése alapján.

¹⁷⁸ PRT VII. 58.

¹⁷⁹ PRT I. 653.

ván II. Konrád ellenében Bizánc szövetségét kereste, Imre eljegyzése is e politikához köthető. Nem tiszta a kép I. András esetében, aki Kijevben, Bölcs Jaroszlav udvarában keresztelkedett meg, és annak lányát, Anasztáziát vette nőül, Visegrádon pedig bazilita kolostort, Tihanyban barlangmonostort alapított. II. Orbán pápa 1096-ban, Kálmán trónra kerülésekor a következőket írta: „A magyarok népe már régtől fogva téves útra tért, s üdvösségének pásztoraitól elhagyatva, idegen nyáj nyomába szegődött.”¹⁸⁰ Szent László lányának, Piroskának a bizánci császárral való házasságát tekintve elképzelhető, hogy erősödött a bizánci befolyás. Kálmán, mint korábbi váradi püspök, VII. Gergely pápa reformjainak követőjeként a római egyház érdekeit messzemenően szem előtt tartotta. 1106-ban a guastallai zsinaton a főpapok kinevezési jogáról is lemondott. Egy 12. századi bizánci forrás (Kinnamosz bizánci történetíró munkája) alapján 1164-ben, mikor Manuel császár Bács városába vonult, görögül éneklő egyháziakat talált itt, s a települést „a Szerémség metropolisza” néven is illették.¹⁸¹ Idriszi arab utazó pedig görög tudósokról számolt be.

Bács szerepe szintén sok kérdést vet fel. A 11. század végén egyesített, kétpólusú kalocsa–bácsi érsekség kialakulását sokan próbálták megfejteni. Török József szerint a szerémi püspökség továbbélése nem bizonyítható, és ugyanúgy elképzelhetetlen a két rítus és egyházjog egyesítése. A bizánci befolyás erősödésétől való félelem okán tagadta meg Lukács esztergomi érsek III. Béla megkoronázását – a pápa közbelépése nyomán végül a kalocsai érsek koronázott.¹⁸² E félelem nem meglepő, hiszen tudjuk, hogy III. Béla Manuel császár udvarában az ortodox hitre is áttért, 1166-ban pedig a konstantinápolyi zsinaton despotesi címet és rangot kapott. Fiát, Imrét Bizáncban még keleti rítus szerint keresztelték, 1185-ben pedig lányát, Margitot II. Izsák Angelosz császárral házassította össze. A tanult érsek huzakodásában az egyházi hatalomról kialakított új koncepció is szerepet játszott. Azonban nem téveszthetjük szem elől, hogy a keleti és nyugati egyházak igazi szétválása a negyedik keresztes hadjárat következménye.¹⁸³

Törvényi szabályozások

A korai időszakban Magyarországon a királyok egyház-politikai és kormányzati hatalma jelentős volt – püspökségeket alapítottak, püspököket és apátokat neveztek ki, zsinatot hívhattak össze, egyházi törvényeket bocsáthattak ki, kiváltságokat adományozhattak. A püspökök jelölésének jogát még Nagy Károly szerezte meg a Német-római Császárság területére, máshol pedig a megkeresztelt uralkodó gyakorolhatta e jogot. VII. Leó pápa 964-ben I. Ottó császár hatalmát az egész Imperiumra kiterjesztette, sőt a császár püspökségek szervezésére is engedélyt kapott. A római zsinat megtiltotta az olyan püspökjelöltek felszentelését, akiket I. Ottó nem hagyott jóvá.¹⁸⁴

¹⁸⁰ Érszegi 1991. 31.

¹⁸¹ Török 2002/a 134., 2002/b. 112. (Ekkor vitte el a szávaszentdemeteri kolostorból az 1072 óta ott őrzött Szent Prokopiosz-kézereklyét, és egyesítette Nišben a többi darabbal.)

¹⁸² Érszegi 2000. 32.

¹⁸³ Török 2002/a. 137.

¹⁸⁴ Püspöki 1988. 72.

Már első királyaink törvényeiben megjelenik a vasárnap tisztelete, az előírt templomba járás (Szent István I. tk./9. 1001 körül, valamint Szent László szabolcsi zsinati határozataiban: I. tk./11., 1092), amely alól még kibúvót jelentett a falvak nagy távolsága. A templomok rohamos gyarapodásáról értesülünk István király elhíresült törvényében (tíz falu építsen egy templomot, ruháról és oltárta- karókról a király gondoskodjék, papról és könyvekről a püspök; II. tk./1.). Hasonló megfogalmazás a Karoling-korból ismeretes. A 675. évi toledói zsinaton tíz mansióban határozták meg annak a közös- ségnek a méretét, amely képes egy templomot fenntartani.¹⁸⁵ Szent István ezen elvét – miszerint „a tar- tomány az, amelynek 10 vagy 11 alárendelt városa van... és egy püspöke” – a Pseudo Izidorus-i hamis dekretális gyűjteményből meríthette, amely a 10. század 60-as éveitől volt használatban Rómában.¹⁸⁶ Szent László zsinati határozatában már a pogánylázadás következtében, valamint a régiség miatt el- pusztult templomokat említik (I. tk./7–8.), ahol az előbbieket az illető egyház papjainak, míg az utób- biakat a püspöknek kellett helyreállítania. Kálmán törvénykönyvében, 1100 körül pedig a templomépi- tés kötelezettsége már csak az izmaelitákra (a mohamedánokra) vonatkozik (I. tk./47.).

A templomalapításokat kísérő adományokat szigorúan biztosítani kellett (Szent László, I. tk./5., 23., az esztergomi zsinat határozatai, 1100). Kálmán I. tk.-ében előírja, hogy „a keresztények temetke- zési helyei csak a templomok körüli térségben lehessenek”.¹⁸⁷ A tized fizetését már István II. törvénye elrendelte (II. tk./18.), ehhez járult Kálmán kiegészítése (I. tk./25.), amely a tizedfizetést az adókra és vámokra is kiterjesztette. Az esztergomi zsinati határozat a templomok eladását tiltja (1100/43.), amely ennek a szokásnak az elterjedésére utal. A papok és szerzetesek helyzetének rendezetlensége tű- nik elő a határozat rendelkezéseiből, amelyek az apátokat eltiltják a keresztelés, feloldozás, misemon- dás jogától, illetve a püspöki jelvények viselésétől (36.), valamint elrendelik, hogy a szerzetesek egy monostorhoz kötődjenek, és ne vándoroljanak (41.). A misék tartását mindinkább a templomokhoz igyekeznek kötni, illetve utazás közben is elrendelik a hordozható oltár használatát (Kálmán, I. tk./68.). Talán a legfontosabb dokumentum a korai időből a szentek ünnepeinek a szabolcsi zsinati ha- tározatban előírt tisztelete, amely jelentős forrásanyag a patrocíniumkutatás számára. A *Corpus Iuris Hungarici* inkorporálta I. András 1047-ben írott törvényeit is, miszerint: „A városok, mezővárosok(?), falvak építsék fel ismét a ledöntött és elpusztított [Vata-féle lázadás!] templomokat.” A törvény a hit terjesztését és a papság védelmét is szem előtt tartotta.¹⁸⁸

Mivel a 11–12. században még a királyi birtokok hegemoniája érvényesült – az ország területé- nek 70%-át tették ki –, a törvényeket előíró uralkodónak a templomalapítások terén is élen kellett jár- nia. A korai egyházszervezésben egyrészt bizonyos párhuzamok figyelhetők meg más európai orszá- gokkal, másrészt az arra való törekvés, hogy a magyar egyház minél hamarabb integrálódjon a 11–12.

¹⁸⁵ Romhányi 1999. 265.

¹⁸⁶ Erdő 2001. 49.

¹⁸⁷ Szilágyi Lóránd: *Árpád kori törvények*. Budapest. 1961. 48.

¹⁸⁸ Uzsoki 1997. 19–21.

század fejlődésébe. Az egy templom – tíz falu elv látszik érvényesülni Lengyelországban is, ahol 1217-ben Lubiaz, Slup és Ujazd plébániája alá tíz–tíz falu tartozott.¹⁸⁹

Korai egyházak említése az írott forrásanyagban

Korai egyházaink meglétéről némi tájékoztatást okleveleink, legendáink nyújtanak. A veszprémi püspökség 1009. évi alapítólevelében Veszprém, Fehér, Kolon és Visegrád várait minden egyházzal, kápolnájukkal és oltárakkal együtt a veszprémi egyháznak rendelték alá.¹⁹⁰ Eszerint legalább már a várispánságok területén állt templom. Győr első egyháza megelőzte a püspöki székesegyház alapítását: „prima ecclesia fundata erat capella illa, quae habetur in cimiterio S. Adalberti et vocatur capella S. Abraham”.¹⁹¹ Hasonló korai egyház állott Sólyban Szent István vértanú tiszteletére, ahonnan a veszprémi püspökség alapítólevelét keltezték.¹⁹² Az esztergomi, az előbbivel egyező titulusú egyház a kutatók többsége szerint még Géza alapítása, a veszprémi Szent Mihály-székesegyház pedig már a pannonhalmi alapítólevelével is említette. A püspöki székesegyházak mellett, német mintára, káptalani egyházakat és szerzetesi közösségeket alapítottak (Győr–Pannonhalma, Veszprém–Veszpémvölgy, Pécs–Pécsvárad).

Szent István a legenda tanúsága szerint az újonnan alapított egyházakat bőkezűen ellátta javadalmakkal (majorsággal, udvarházakkal, edényekkel, istentiszteleti eszközökkel). A legenda részletesen leírja a fehérvári préposti templom díszes külsejét a szentélyrekesztővel, márványpadlóval, arany oltártáblákkal és a főoltár feletti cibóriummal. A Szűz Mária-prépostság hármassal bírt: itt őrizték a királyi ereklyekincseket, a klenódiumokat, és istentiszteleti hely is volt. Az uralkodó bármely püspököt megbízhatott a gyóntatás és az olajszentelés elvégzésével. Ünnepeket is a püspök csak a király jelenlétében celebrálhatott, vagy ha a személyéről a prépostság exemptiójának (*propria capella*) következtében annak tagjai döntöttek. Emellett az egyházi tized is megillette őket.¹⁹³

A *Képes krónika* tanúsága szerint Szent István az általa alapított egyházakat évente háromszor végiglátogatta, mindegyik oltárnál imádkozott, majd ezt követően megvizsgálta az épületeket, és felügyelte helyreállításukat. Kérdés azonban, hogy ez az adat mennyire alkalmazható Szt. István korára, vagy csak egy későbbi gyakorlat, illetve elvárás visszavetítése.

Keresztelő Szent János ünnepén száz ember kérte, hogy Gellért szentelje meg azokat a helyeket, ahová templomokat kívántak építeni. Iskolát létesített, a tanítványok közül többet pappá szentelt, és az újonnan létesült plébániák egyházigazgatóivá tette őket.¹⁹⁴ Ha némiképp túlzott is a legenda írója, nem kételkedhetünk abban, hogy a 11. században nagyarányú plébánialapításokkal kell számolnunk. A templomalapításhoz előírt adományok biztosítása ugyancsak világi alapítók meglétére utal.

¹⁸⁹ Góreczki 1993. 48.

¹⁹⁰ Veszprémi 2002. 31.

¹⁹¹ Balanyi 1938. 347.

¹⁹² Uzsoki 1991. 88.

¹⁹³ Gyórfy 1983. 317-319. A *Képes Krónika*, Szent István Nagylegendája és a Hartvik legenda alapján.

¹⁹⁴ Gyórfy 1983. 367, Veszprémi 2002. 87-88.

Kik építették meg ezeket a templomokat? A többségükben egyszerű fa- vagy téглаépületek nem kívántak nagyobb szakértelmet, azonban a díszesebb és jelentősebb egyházak építésénél kőfaragókat is alkalmaztak. A *Képes krónika* az óbudai prépostság építésével kapcsolatban görög kőfaragókat említ (magistri lapicide de Graecia).¹⁹⁵ E görög mesterek talán Velencéből érkeztek, mivel a prépostságot alapító Orseolo Péter családja a második San Marco-székesegyház építésében is közreműködött. Ez mindenesetre a 11. századi művészetben fellelhető bizáncias hatást is magyarázná.

A főesperességek megalakulása

A főesperességek kialakulása Nyugat-Európában már a 6. században végbement, papjaikat kezdetben archypresbyter vagy archidiaconus névvel illették, és feladataik közé tartozott a fiatal klerikusok képzése, a szegénygondozás, az egyház vagyoni ügyeinek felügyelete, a templomjegyzék elkészítése, a vizitáció és az igazságszolgáltatás. A 10. századra alakult ki az egy egyházmegye – több főesperes struktúra. Németországban a szász püspökség területén az ősplébániákból létesültek nagy számban főesperességek. A felső-rajnai területen a mi megerendszerünkhöz hasonló, dékáni szinten szervezték meg, míg Dél-Németországban kevés (Trier esetében öt) tartozott egy-egy püspökség alá. Magyarországhoz hasonlóan itt is nagy különbségek jelentkeztek az egy-egy főesperesség alá tartozó plébániák számában.¹⁹⁶

Magyarországon – Cseh- és Lengyelországhoz hasonlóan – a főesperesi egyházak voltak az első plébániatemplomok is. Szent István I. törvénye (1001) megemlíti, hogy az ispánnal együtt szereplő pap neve presbyter/sacerdos, később sacerdos parochianus, végül 1092-ben a szabolcsi zsinaton archipresbyter, vagyis főesperes volt.¹⁹⁷ A 11–12. század fordulójára alakult ki az archidiaconus elnevezés, aki 13. századtól a káptalan tagjaivá váltak.

A 14. századtól hatalmuk csökkent, általában helynökként alkalmazták őket. Gellért Nagy legendájában a szent munkatársai, a magyarul is beszélő Albert, Fülöp, Henrik, Konrád, Krátó, Tasziló és István hirdették az evangéliumot, és „qui archidiaconatus habentes, edificabant ecclesias in urbibus et villis”.¹⁹⁸ Ez az adat is világosan mutatja, hogy a korai időszakban a főesperesek szerzetesi gyökerűek voltak. Általánosságban megállapítható, hogy a főesperesi székhelyeken (országos viszonylatban 92 főesperesség és hét egyéb intézmény ismeretes), az ispáni várakban, valamint az ezekhez tartozó váraljai településeken épültek az első egyházak. Csehországban, Magyarországhoz hasonlóan, a főesperesi központok egybeestek az ispánsági központtal, mintegy vonzáskörzetet alkotva a vár-egyház-piac hármassággal.¹⁹⁹

E kezdeti egyházak stabilitása azonban megkérdőjelezhető. Visegrádon a Szent István-kori plébániatemplomot a 11. század második felében esperesi templom céljaira kibővítették, míg a falu plé-

¹⁹⁵ Képes Krónika. 1986. 87.

¹⁹⁶ Fügedi 1944–6. 125.

¹⁹⁷ Valter 2004. 45.

¹⁹⁸ Balanyi 1938. 355.

¹⁹⁹ Gieysztor 1982. 931–6.

bániatemplomát a Duna partján építették fel.²⁰⁰ A megyeszékhelyeken már a korai időben két egyház épült: a főesperesi templom általában Szűz Mária titulussal (Sopron, Szabolcs) az ispáni vár mellett, illetve a váraljai település plébániatemploma, amely sok esetben Szent Mihály tiszteletére volt szentelve (lásd Segesd). A régészetileg kutatott főesperesi templomok a várban (Abaújvár), annak külső részében (Gyöngyöspata), illetve a vár környezetében (Szabolcs, Visegrád) álltak.²⁰¹ A főesperesi székhe-lyek körül általában kisebb-nagyobb temetőrészleteket tártak fel, ami valószínűsíti, hogy plébániai fel-adatokat is elláttak.²⁰²

Paphiány a korai egyházszervezetben

1020-ban Magyarországon, az esztergomi érseket meglátogató regensburgi prépost az érseknél a pa-pok mellett szerzeteseket is talált.²⁰³ (A 8–10. század között Németországban már kettévált a világi – székesegyházi – és szerzetesi rítus Szent Benedek regulája alapján.) A paphiány biztos jeleként értel-mezhetjük a 11–12. század fordulójáról keltezhető adatot a papok helyhez kötéséről (esztergomi zsi-nat, 23.). A paphiány bizonyos fokú orvoslását jelentette, mikor a verduni tűzvész miatt 1047-ben, I. András alatt 24 székesegyházi kanonok testületileg áttelepült Magyarországra, ami egyben a francia hatás erősödését is magával hozta.²⁰⁴ Gellért Kis legendájában további utalásokat találhatunk a kiala-kulófélben lévő egyházszervezetre és paphiányra. Mikor Marosvár meghódítása után csanádi püspök-ké vált, más monostorokból rendeltek alá szerzeteseket, tehát Zalavár, Pécsvárad, Bakonybél, Pannon-halma voltak az első papi nemzedékek kibocsátói, de Gellért is, tolmácsok segítségével közreműködött az ígihirdetésben. Mint tudjuk, Szent Gellért maga is szerzetesként indult. A keresztény hittérítés rob-banásszerű karakterét fejezi ki az a lázas tevékenység, amelyet e szerzetesek – akik egyben esperesek is voltak – végeztek: például keresztelés, ígihirdetés, templom- és káptalani iskolaalapítás stb. E szer-zetesekek közül hét beszélt magyarul, ami vagy magyar gyökereikre, vagy már korábbi jelenlétükre utal.

Mályusz Elemér szerint a 11–12. században 150–200 főt tett ki a tanult papi réteg.²⁰⁵ A felső papság soraiba tartoztak a káptalan tagjai is, akik általában egyetemet végeztek, és már korán egy írás-tudó réteget alkottak. Jegyzőként, kancellárként lehetett őket alkalmazni, a püspöki/érseki kormány-zást segítették, emellett naponta hétszer zsolozsmáztak. A káptalani intézmény tagjai a 13. századig a szerzetesekhez hasonlóan közösségekben éltek, utána a nagyobb jövedelmek miatt (amit főleg a lakos-ságszám növekedése eredményezett) külön házakba költöztek, bár testületi jellegük megmaradt. Csak a misén és a vecsernyén kellett megjelenniük, a zsolozsmázást helyettesekkel (prebendariusokkal) vé-geztették. Mivel a kanonoki hivatal betöltéséhez nem kellett papnak lenni, egy idő után elterjedt a cím-

²⁰⁰ Valter 2004. 35.

²⁰¹ Abaújvár: Gábor Judit, Gyöngyöspata-Póctető: Szabó J. Gy., Szabolcs: Németh P., Visegrád-Sibrik-domb: Szőke M. ásatása. (Szabó 1984. 24–25.)

²⁰² Wolf 2005. 133.

²⁰³ Györffy György: *István király és műve*. 1983. Budapest. 187.

²⁰⁴ Uzsoki 1997. 21.

²⁰⁵ Mályusz 1971. 40.

nek a világiak számára történő adományozása (például az esztergomi székeskáptalannak király és a királyné is tagja volt).²⁰⁶

Külön réteget képeztek a királyi káplánok (capellani domini regis), élükön a 12. század közepéig a királyi kápolnaispánnal (comes capellae regiae). Többek között Jankovich Miklós és Kumorovitz L. Bernát foglalkozott a hatáskörükkel, melyből a kancellária gyökerezett.²⁰⁷ A szervezet Karoling mintára vezethető vissza. Magyarországon a 11. századtól a király környezetében feltűnő klerikusokat nevezték káplánoknak, akik tanúként szerepelnek a somogyvári apátság alapítólevelének záradékában, 1091-ben. A királynénak és a hercegnek külön kápolnaispánja, káplánja volt. A 12. század elején Kálmán dekrétuma kivonta a királyi és hercegi káplánokat az egyházi bíróság hatásköre alól. III. Béla alatt a kápolnaispán a királyi pecsét őrzője volt, a királyi káplánok által alkotott királyi capella pedig közjogi, hiteles helyi funkciót látott el. 1435-től hatáskörük már biztosan szűkült, és csupán egyházi jellegűvé vált.

A papság helyzetének jogi szabályozása csak későn, 1222-től következett be, amikor bevezették a privilegium forit, az egyházi bíraskodás kiváltságát, valamint az egyháziak adómentességét.

2. A SOMOGYI EGYHÁZSZERVEZET LÉTREJÖTTE

a) Pannonhalma fennhatóságának kérdése

Külön problémakört jelent Somogy megye különleges státusza, melyet a pannonhalmi alapítólevél kiadása (1001–2) óta eltelt időszakban számtalan esetben értelmeztek különféleképpen. Eszerint a pannonhalmi apátság, amely a Monte Cassinó-i apátság szabadságát is elnyerte, Somogy megyében a tizedszedés jogát is adományba kapta (comitatu quodam nomine Sumigiense... decimationem de omnibus negiciis, praediis, terris, vineis, segetibus, vectigalibus, vinumque hospitum, quod in praediis eorum excresceret, ne parochiano episcopo pertinere videretur, sed magis abbati eiusdem monasterii...).²⁰⁸ E jog mellett azonban más rendelkezésekről is hallunk: a szerzetesek apátjuk halála után másikat választhattak, és azt bármely kívánt püspök felszentelhetette, sőt a rendeket is bárhol, bármely püspöktől felvehették. Egyedül ezen monostor apátja előtt vonulhatott capella, valamint püspök módjára szandálban ünnepelhetette a szentmisét. Ez utóbbi kitétel azért is lényeges, mivel a monostort ténylegesen már az alapítólevél sem ruházta fel püspöki jogokkal – a szerzetesek felszentelésével kapcsolatban ez világosan kiderül –, ugyanakkor nem rendeli alá a veszprémi püspökségnek, exempt apátságként kezeli. Különleges státuszából adódóan azonban a püspöki jogok körébe tartozó bizonyos engedményekkel felruházta az apátot, ami azért is érdekes, mert királyaink törvényei éppen az ellenkező irányban hatottak.

²⁰⁶ Mályusz 1971. 62., 67.

²⁰⁷ Jankovich 1959. 78–9.

²⁰⁸ Thoroczky 2002. 258, Érszegi 1996. 50–52. Már Szent István Nagylegendája is említi Pannonhalma tizedszéddel kapcsolatos kiváltságát.

Somogy megye sajátos helyzete miatt a tizedszedés körül az egész középkoron át bonyodalmak sorát figyelhetjük meg, mivel a plébániahálózat kiépülésével ez mind nagyobb bevételt jelentett. Bár Szent István adományával a somogyi tizedek Pannonhalmának jártak²⁰⁹ – amit az apátság több ízben a pápai kúriával erősített meg (és a pápai döntések is rendre alátámasztották az apátság jussát) –, ezzel a joggal a szerzetesek sok esetben nem tudták élni.²¹⁰ 1232-ben a zágrábi püspökség Somogy megye Dráván túli területeinek tizedszedési joga mellett a Dráván inneni Szent Barnabás-, Szent Kereszt-, Szűz Mária- és Szentháromság-kápolnák tizedeit is megkaparintotta.²¹¹ A monostor legnagyobb ellenlábasa a veszprémi püspökség, illetve a káptalan volt. A veszprémi püspök joghatósága a krizma-, ol-tár-, bazilika (egyház)-, valamint papszentelésre terjedt ki a monostornak a veszprémi egyházmegyében fekvő egyházai és kápolnái fölött, azonban a fenti adatok tükrében e jogát nem tudta maradéktalanul érvényesíteni (lásd kanászok kápolnája, Remete).²¹² Igazából egy „róka fogta csuka” állapot látszik kialakulni a két egyházi hatalmasság kapcsolatában. 1212-ben III. Ince pápa a veszprémi egyházmegyei apátoknak, prépostoknak és más exempt egyházak főpapjainak meghagyta, hogy az egyházi szentségeket ne vegyék fel más püspöktől.²¹³ Ugyanebben az évben a veszprémi püspök és az apátság között per támadt a somogyi tized negyedét, illetve az egyházi joghatóságot illetően. III. Ince pápa 1215. szeptember 9-i ítéletében az egyházi jövedelmeket Pannonhalmának ítéli, a veszprémi püspök csak lelki joghatóságot gyakorolhatott.²¹⁴

1228–30 között újra fellobbant az ellentét. A még Imre király idejére visszanyúló szövevényes ügyből kiderül, hogy több somogyi faluban (a Csernekfalva, illetve Somogyvár környéki településeken) a plébános híveivel együtt átpártolt a veszprémi káptalanhoz, amely kedvezőbb feltételeket helyezt kilátásba a tized és egyéb szolgáltatások kapcsán. A veszprémi káptalannak az említett falvakban birtokai is voltak – ez lehetett egyik oka a hűtlenségüknek. A tizedper végén az apátság összességében 35 falu tizedét kapta vissza.²¹⁵ Az apátság egyszerűen járandóságként fogta fel a tizedjövedelmeket; 1239-ben, a bogáti egyház tizedbevétele kapcsán ennek „sicut omnes aliis Simigiensis” formulával hangot is adott.²¹⁶ 1238-ban a veszprémi püspökség három birtokának (Gerezd, Peremarton és Acsa) tizedét is az apátság kapta.²¹⁷

A tizedszedés körüli bonyodalmak és pereskedések később a somogyi egyházak papjainak szintjéig is elértek. Ezek után joggal vetődhet a fel a kérdés, hogy a pápai tizedjegyzékben hogyan szerepelhet a veszprémi püspökség alatt a somogyi és a segesdi főesperesség. Ennek legalább kétféle ma-

²⁰⁹ PRT I. 146. A tized $\frac{3}{4}$ -e volt az apátságé, $\frac{1}{4}$ -e a plébánosnál vagy a patrónusnál maradt.

²¹⁰ Úgy tűnik, hogy a monostor e jogát a 13–14. században veszíti el végérvényesen, illetve szorul vissza a saját birtokain alapított egyházak tizedszedéséhez, ugyanakkor az apátság tizedszedési jogát még 1502-ben is megerősítették. Mon. Rom. IV. 120, Érszegi 1996. 54.

²¹¹ ÁÚO XI. 243.

²¹² PRT I. 151.

²¹³ PRT X. 517.

²¹⁴ Mon. Rom. I. 24., PRT I. 315–6.

²¹⁵ PRT I. 157–9, 691, Az apátság 10 megyére kiterjedő szórt birtokállománya közel 100 birtokból állt, 2243 házával (ebből a jelentős, 300 háznépet számláló Zselicerdővel). Solymosi 1996. 523.

²¹⁶ PRT I. 318.

²¹⁷ PRT I. 163.

gyarázata lehet. Mivel a püspökség gyakorolta a lelki fennhatóságot a megyében – ennek kézzelfogható példájaként a segesdi főesperes már a 12–13. századtól a veszprémi káptalan tagjává vált –, így a kötelező vizitáció alkalmával a tizedet is beszédhették, és ez már összeszedett állapotban került az apátsághoz. Gyanítható egy olyan magyarázat is, hogy az 1332–7 közti években a tized bevételeit külön pápai rendeletre a Szentföld visszahódítására kellett fordítani, így ezek összeszedése, mivel bevétel nem kapcsolódott hozzájuk, nem állt elsődlegesen az apátság érdekében. Ugyanakkor talán közelebb járunk az igazsághoz, ha feltételezzük, hogy a 13–14. század fordulójára Pannonhalma elveszítette a somogyi tizedszedés kiváltságát, amelyet 1001–2-től élvezett (bár ennek látszik ellentmondani az a tény, hogy még 1726-ban is kivetették a tizedet Somogyra). E jogot csak a teljesen királyi tulajdonú területeken gyakorolhatta szabadon, és az eladományozásokkal lassan kicsúszott a kezéből.

A pannonhalmi apátság a tizedszedés mellett más jogokat is bírt, vagy legalábbis kísérletet tett ezek megszerzésére. 1246-ban Bertalan veszprémi püspök panaszában felrója az apátságnak, hogy több egyházat engedélye nélkül építettek. Hasonló panasszal élt a veszprémi püspök a somogyvári apátság ellen 1203-ban, mivel az az általa létesített egyházat más püspökkel szenteltette fel.²¹⁸ E jogok bizonyára a mindkét monostorra jellemző különleges státusszal magyarázhatók – végső soron exempt apátságok voltak, így a szabad püspökválasztás jogával is rendelkeztek. A hosszadalmas pereskedések után talán érthető módon nem a veszprémi püspökséget preferálták. 1414-ben a káptalan még mindig pereskedett a Somogy megyei tized negyedének a fele miatt, melyet végül jogosan meg is nyert.²¹⁹ Némileg más színben tünteti fel az apátságot egy 1495-ből származó panasz, mely szerint a pannonhalmiak birtokáról (a fentebb felsoroltakon kívül Kőröshegy és Szárszó is érintve volt) a papok nem mentek el a veszprémi püspökség zsinatára.²²⁰ 1504-ben viszont a pannonhalmiak által egybehívott zsinatról hiányzott Sebestyén szárszói pap, aki még a bortized megfizetésének sem tett eleget.²²¹ Ez már talán túlnyúltni látszik a konzekvensen ismétlődő pápai döntéseken, miszerint Somogy egyházai anyagi szempontból Pannonhalmának, egyházi szempontból a veszprémi püspökségnek vannak alárendelve.

Napjainkban is élénk eszmecsere alakult ki Pannonhalma joghatóságával kapcsolatban, amelyben két nézet ütközik. Az egyik szerint Pannonhalma a zágrábi püspökség alapításáig kvázi püspökségként működött a somogyi régióban (a Nagy legenda nyomán), míg a másik csak a tizedszedést tartja elfogadhatónak. Ezen elképzelések alapja és egyben a vita tárgya a veszprémi püspökség 1009-ből származó ún. alapító okirata, melyben fennhatóságának kiterjedését is felsorolják Visegrád, Fejér, Veszprém, Kolon megyékre – Somogy tehát hiányzik a felsorolásból. Ezt feloldandó kissé elhamarkodott és némileg erőltetett magyarázatok születtek (ti. Kolon megyébe olvasztották be ideiglenesen a már korábban létező Somogy megyét), ugyanakkor az alapelképzelés, miszerint a püspöki jogok rendi (potestas ordinis) és joghatósági (potestas iurisdictionis) felosztásából csak a második (és annak is csu-

²¹⁸ Békefi 1907. 191.

²¹⁹ ZSO IV. 427., PRT III. 183–4., PRT I. 154. (III. Ince pápa 1215-i ítélete alapján Pannonhalma köteles volt a veszprémi püspökség számára somogyi birtokai tizedének ¼-ét, valamint a püspök ellátására évi 10 M-t fizetni. A tized ¼-én a veszprémi káptalan a plébánosokkal osztozkodott.)

²²⁰ *Mon Rom* IV. 33.

²²¹ PRT III. 174.

pán egyik része) került az apátságához, alapvetően helyes. A rendi jogok körébe tartozott az egyházi rendek feladása, a templom-, pap-, oltár- és olajszentelés, a bérmlás, az apátok benedikálása, míg a joghatóságához az egyházi vagyon kezelése, a bíraskodás, a javadalmak, kiváltságok adományozása, a zsinatok egybehívása, a plébániai és kolostori vizitációk. Bár az alapítólevélből valóban hiányzik Somogy megye megnevezése, azért nem tartom elfogadhatónak 1001/2–1061 közötti létének szüneteltetését – talán azért hiányzik a felsorolásból, mert nem teljes joggal bírta a püspökség. 1240-ben Bertalan püspök már hat főesperességet sorol fel, és köztük a somogyi és a segesdi is szerepel.²²²

b) A somogyi és segesdi főesperesség

A főesperesi templomok kivétel nélkül kisméretű, egyhajós épületek voltak; ebbe a spektrumba a Bakay Kornél által Somogyváron feltárt, monostor melletti épület (Szent Péter és Pál-templom?) is beletartozik. Igaz, itt később támpilléres megerősítés is látszik, sőt a középkor folyamán temető is övezte, tehát akár plébániatemplomként is azonosítható (sajnos a közlés nem elegendő ennek eldöntésére). A legkorábbi sírok a monostor körüli területről származtak, de ezek a női és gyermekvázak miatt sem köthetők a szerzetesekhez, tehát lehet, hogy 1091 előtt itt állt az első központ. (A somogyvári monostor északi részén a sekrestye/káptalanterem/ apátsági kápolna diszkontinuitása korábbi templom létét valószínűsíti.) A segesdi főesperesi egyház azonosítása még nem történt meg teljesen egyértelműen (talán a vár területén kell keresni), plébániatemploma azonban a váralján állt, és Szent Mihály tiszteletére szentelték. A főesperesek lényeges hasonlósága a minsterpapokkal abban is rejlik, hogy sokan közülük már a korai időszakban tanult emberek voltak, és a királyi közigazgatásban töltöttek be tisztségeket. A főesperességi templomok körül a középkor folyamán ugyanúgy városok fejlődtek, mint Angliában, bár ez nálunk a megyei struktúrával is összefüggésbe hozható. Kommunitasként való megnyilvánulásukkal, lakóhelyük monostori elrendezésének kérdésével még adós a kutatás.

A 11. századtól említett főesperesi tisztség a 12–13. század fordulója környékén változásokon megy keresztül: a főesperesnek a püspöki székhelyre történő költözésével, a káptalan tagjává válásával fokozatosan csökken az intézmény jelentősége, legtöbbször csak adományozott címmé válik, és viselője csupán jövedelemforrásnak tekinti. A pécsi káptalan 1217-i oklevele a tisztségviselők között hét főesperest említ (a püspökséghez még a pozsegai prépostság tartozott) – ebből kiderül, hogy a tatárjárás idejére a főesperesek már a székeskáptalan tagjai voltak. A veszprémi püspökség területén hat főesperesség osztozott. Ugyanakkor fokozatos elhalása a valós plébániaszervezet 12–13. századi kialakulásához is köthető, a külön papok által ellátott kis templomok időszakában létük ellentmondásossá válik. Ekkor a főesperesek/esperesek népes kíséretük társaságában évenként egyszer kötelező jelleggel végiglátogatták a rájuk bízott területet, amint ez egy 1255-ös győri egyházmegyei oklevélből is kitű-

²²² A témával kapcsolatban lásd: Solymosi László: Püspöki joghatóság Somogyban a XI. században. In: *Turul.* 1999/3–4. 100–107.; Püspöki joghatóság a somogyi régió felett Szent István korában. In: *Turul.* 2001/1–2. 38–43.; Zsoldos Attila: Somogy megye korai történetének forrásairól. In: *Turul.* 2001/1–2. 44–50. Ellenvélemény: Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása.* 1988. 226., 254.

nik. E körutak alkalmával cathedraticumot, 1255-ben az anyaegyházaktól fertót, a kápolnáktól harmadot szedtek, amelyet az egyház jövedelmezősége szerint számítottak ki („ad hec achidiaconi cum suam visitant parochiam... scilicet de matrice ecclesia dimidium fertonem, et de capella tria pondera”).²²³ 1498-ban ezt egységesítették, s egyházanként 1 Ft-ban állapították meg.²²⁴ A népes kíséret eltartása is a plébánosokat terhelte, és sokszor visszaélésekre is alkalmat adott; végül 1450-ben az esztergomi zsinat nyolc főben állapította meg a kíséret létszámát.²²⁵ A főesperesek számára az 1279. évi budai zsinat a kánonjogi végzettséget is előírta, amelyet a káptalan tagjaként és az egyházi bíraskodásban betöltött szerepük révén is tudtak hasznosítani (emberölés bizonyos esetei, asszonyok becsületsértései, leánynegyed, hitbér, jegyajándék stb. ügyei).²²⁶

Meglehetősen kevés és nem is teljesen megbízható adatunk van arra nézve, hogy egy-egy főesperességhez, esperességhez hány plébánia tartozott. Az 1332–7-i pápai tizedjegyzék tanúsága szerint a somogyi főesperességhez igen sok templomot soroltak (176), míg a segesdi jóval kevesebb egyházzal rendelkezett (73). (A regölyi főesperességnek csak kis része esett a mai Somogy megye területére 14 plébániával.)²²⁷ Ezek közül összesen 242 egyházat tudtam azonosítani (167-et a somogyi, 58-at a segesdi, 1-et a veszprémi és 16-ot a regölyi főesperesség területéről; az eltérések a mai megye eltérő kiterjedéséből is adódnak). **25. térkép.** Az 1542-es adóösszeírás alapján a somogyi főesperesség területére 189 egyház esett, és körülbelül 80–100-at valószínűsíthetünk Segesd esetében.

c) Az esperességek somogyi jelenléte

Az egyházi struktúrában a főesperességek alá tartozó esperességek tárgyalása már a középkori adatok ritka volta miatt is háttérbe szorult. Létük mindazonáltal már a 13. század közepétől egy sor adattal bizonyítható. 1261-ben Gergely, valamikori „vice archidiaconus Simigiensis” nevével találkozunk,²²⁸ 1327. június 13-án pedig András esperes, acsai plébános szerepel egy eskütétel kapcsán.²²⁹ A balatonszögi kerület mint esperesség (de angulo Balatin) 1359-ben fordul elő; Tamás mesztegnyői pap itt volt esperes.²³⁰ 1436–1463 között Szöcsény György nevű plébánosa egyben balatonszögi és mesztegnyői esperes is volt (Georg plebanus de Zechen et vicearchidiac. de angulo Balatini).²³¹ A balatonszögi esperesség (vicaria) területe a Balaton–Segesd vonal mentén húzódott a Marcali-hát nyugati oldalán, Szakácsi és Tapsony falvakon át, másik oldalát a somogyvár–segesdi út képezte, és Pusztakovácsi, valamint Somogyfajsz érintésével a Marcali-hát keleti oldalán haladt. 1385-ben Szakácsiban szerepel Miklós létai pap neve is, aki a „de viccaria Szakácsi”-hoz tartozott.²³² 1402. augusztus 18-án Péter es-

²²³ HO VIII. 63–4.

²²⁴ Mályusz 1971. 83., 124.

²²⁵ Mályusz 1971. 124.

²²⁶ Mályusz 1971. 99.

²²⁷ Somogy vm. 415–9.

²²⁸ ÁÚO III. 14.

²²⁹ SMM–B. 96. 65., DF 200134., valamint V.R. 77.

²³⁰ SMM–B. Zs. 86. 28. DL 4867.

²³¹ SMM–B. Zs. 86. 41, 49. DL 12867.

²³² SMM–B. Zs. 86. 31. DL 7125.

peres a (balaton)szentgyörgyi egyház rektora.²³³ 1456. január 16-án Balázs marcali plébános egyben esperes is,²³⁴ 1515. április 24-én pedig Márton, teleki plébánosát említik hasonlóképpen.²³⁵ 1544-ben a Marcali alá tartozó plébániákat sorolták fel (23 db): Henézd, Korpád, Bölcső, Györgyes, Merke, Marcali, Bize, Kéthely, Berény, Bar, Nagymarót, Szabás, Komárom, Karos, Galambok, Inke, KISSZENTPÁL (Porrogszentpál), Zákány, Bélavár, Mindszent, Baráti, Iharos és Nagyberény (Iharosberény).²³⁶

Az esperességek legteljesebb felsorolása azonban 1550-ből származik: ekkor a somogyi főesperesség alá tartozó tíz esperességet említik: Kálmánca (19), Hedrehely (18), Kapoly (14), Kaposfő (20), Somodor (21), Somogyvár (21), Gyugy (sive Gamás) (22), Fejéregyháza (18), Zics (17), Fok (sive Che/Kő) (19), amelyekhez összességében ekkor 189 plébánia tartozott.²³⁷ **26. térkép.** A fenti adatok alapján valószínűnek tűnik, hogy egy vicariatushoz kb. 18-20 plébánia tartozott. Sajnos a forrás a segesdi főesperesség esperességeit nem sorolta fel, de talán a korábbi adatok alapján a balatonszögi/mesztegyői, a marcali, a szakácsi és a segesdi vicariákkal számolhatunk, amelyekhez még a Zala megyei móríchelyi esperességet adhatjuk (1342-ben említik). Így erre a területre a 16. század közepén 80-100 plébánia esett.

Az esperességi központok egy részében a 16. századra már jellemző volt egy bonyolultabb egyházi struktúra megléte, ami természetesen a feladatok sokszínűségéből is következett. Így Kálmáncsán 1542-ben archidiaconust, prepositust és négy rector altarist, Marcaliban plebanust, rector capellét és öt rector altarist említenek a források.²³⁸ Természetesen Segesdre és Somogyvárra is jellemző ez a megfigyelés. Nem egy fejlettebb esperességnél megfigyelhető monostor vagy kolostor megléte is (Hedrehely és Segesd: ferences kolostor, Somogyvár: bencés apátság, Szakácsi: pálos kolostor, Mesztegyő – a balatonszögi esperesség feltételezett székhelye –: domonkos kolostor, Kaposfő: premontrei prépostság), ami természetesen mezővárosi rangjához is kapcsolódik. Bár ezek a folyamatok egymást erősítve jöttek létre, és nehéz lenne időrendiséget felállítani közöttük; vagy ha mégis, az az esperességek javára billentené a mérleg nyelvét. Érdekesebb a másik csoport (Kapoly, Somodor, Gyugy/Gamás, Fejéregyháza, Zics, Fok/Kő), amely falvak esetében esperességi székhelyükből nem következett a fellendülés. Ezzel szemben nem egy olyan településről hallunk, amely ugyan nem volt esperességi központ, ott mégis összetett egyházi struktúrával találkozhatunk (Kőröshegyen 1518-ban Sebestyén a plébános, s mellette öt oltárigazgatót találunk,²³⁹ Lábodon pedig 1542-ben a plébános mellett egy kápolnarector és két oltárigazgató szerepel). Tehát a fejlettségnek nem volt kritériuma az esperesség.²⁴⁰ A forrásokból látszik, hogy az esperesek egy-egy falu plébánosi tisztségét is betöltötték – feltehetően az esperesi központból kijárva vagy helyettesek által.

²³³ SMM–B. Zs. 86. 35. DL 8855.

²³⁴ SMM–B. Zs. 86. 45. DL 15022 .

²³⁵ SMM–Bo. 93. 182. oklevél. DL 62006.

²³⁶ ETE IV. 332.

²³⁷ ETE V. 461., Pfeiffer–VEL 1947. 6.

²³⁸ ETE IV. 134., 140.

²³⁹ PRT III. 172–7., 221., 712.

²⁴⁰ ETE IV. 137.

d) A korai központok elhelyezkedése a megyében

Somogyban 4 Besenyő, 6 Berény, 4 Kér, 3 Örs, 2 Oszlár, 2 Ság, 1 Landord/Nándord, 1 Varsány és 2 Keszi nevű helynév található, a Balaton és Úrhida között, kb. 5 km-re egymástól és Somogyvár körül. Feltehetően még Koppány ellenében létesült katonai szolgáltatófalvak gyűrűjét alkották, hasonlóan Úrhida, Váty, Tolna, Dombóvár és Kolon várához. A megye ispánsági és főesperességi központja, Somogyvár a 11–13. században élte virágkorát. A Szent István-kori központot királyi szolgáltatófalvak (Fonyód, Álc, Vasad, Kölked, (Puszt)kovácsi, Vértes, Szakácsi, illetve a Balaton-parton Szántód, Nyest és Orda), valamint katonai települések (Fehér- és Feketebézsény, Landord, Örs, Oszlár, Balatoncsehi, Varjaskér, Magyar) övezték. **16. ábra.** A várbirtokra vonatkozóan csak 13. század eleji adatok maradtak fenn; ekkorra a szervezet már erősen bomlásnak indult. Ugyanakkor a Balatontól délre haladó, országos jelentőségű Nagyút biztosítását is ellátták ezek a falvak (Besenyő, Oszlár, Kér, Csehi). **17. ábra.**

Különleges helyzete volt a megye másik főesperességi központjának, Segesdnek. Segesd a középkorban a királynéi magánuradalom központja, amely körül a várispánságokhoz hasonlóan szolgáltatófalvak sorakoztak (Udvarnok, Ötvös, Csatár(tó), Kovácsi, valamint a Dráva mellett Aranyos, Molnári, Halászi). A segesdi főesperesség hatósugara a Balatontól a Dráváig terjedt Somogy megye nyugati felében.

A Kapos völgyében, a Csernekfalva udvarháza és a rupolyi várbirtok körül kialakuló harmadik központhoz tartozhattak a Kapos-völgy és a Zselic találkozásánál sorakozó szolgáltatófalvak: Bárd(Udvarnok), Kovácsi, Mérő, Taszár, Fonó, Tárkány, Udvarnok, Mészár, Szűcs, Disznó, Márcadó. Csernekfalván királyi kúria állt, melyhez tíz falu tartozott: „de villa Chernech que curia regalis fuit ...et decem villarum pertinentium ad eandem curiam”.²⁴¹ Hasonló kúria állt Kortónál is, amelyet 1001/2-ben a veszprémi püspök kapott meg.

A Kapos völgye esetében a korai városodásnak megfelelően, a városiasság külön, egymás közelében elhelyezkedő településeken jelenik meg: Szentjakab – bencés monostor, Rupoly – vár, Szerdahely – hetivásár. A területi elhelyezkedés is – folyó és erdő találkozási pontja – kedvező feltételeket biztosított a centrummá alakuláshoz, ám ez a birtok eladományozása miatt megtorpant.

Mind Segesd, mind pedig Somogyvár és Kaposvár környékén vasművességgel kapcsolatba hozható szolgáltatófalvak feküdtek: Kovácsi, Vasad, Csatártó, Vértes, Tárkány.²⁴²

3. A KORAI PLÉBÁNIASZERVEZET SOMOGY MEGYÉBEN

(27. térkép.)

a) A plébániahatárok kialakulásának okai

Demográfia

²⁴¹ PRT I. 158., 691.

²⁴² Magyar 1996. 117.

A plébániahatárok kialakulását, egy-egy plébánia nagyságát, kiterjedését nyilvánvalónak látszik első sorban a népességszám alakulásához kötni, amint ez a jobb forrásadottságú területek adataiból (pl. Anglia) is kitűnik. Ez azért is lehetett így, mivel a kezdeti időszakot leszámítva, a tizedjövedelem biztosította a bevételek nagy részét. A népcsoportok szerinti elkülönülés mellett, a népességszám az oka annak, hogy a városokban több plébánia is létrejöhetett. A mezőgazdasági szempontból jó adottságú területek nagyobb népességet tudtak eltartani, itt kis területű plébániák csoportját találjuk. Az 1066–1348 közti periódusban Angliában a lakosságszám 1,5 millióról 3,5 millióra növekedett, ami az egyes falvak körüli nagy kiterjedésű területek eltűnéséhez, illetve az irtványfalvak megjelenéséhez vezetett. Ez a gazdasági fellendülés és jólét 1150–1250 között több plébánia átépítését eredményezte, illetve az új templomok építését serkentette. (Például a Rutland régióban 6–9000 ember 52 plébániát épített, ami azt jelentette, hogy 40–50 házanként állt egy templom.)²⁴³ A megállapodott jómódnak a „fekete halál” vetett véget 1348-ban, minek következtében 1377-re 2,2 millióra csökkent Anglia lakosságának száma. Az apróbb falvak elnéptelenedtek, és soha nem települtek újjá. A pusztásodás, az elszegényedés és a járványok miatt bekövetkezett népességszám-csökkenés a sűrű, rögzített plébániahatárok mellett nagy gondot jelentett, és sok plébánia pusztulását okozta. 1400-ra a lakosságszám az 1100-as évekére csökkent, ezért a kevésbé jó adottságú településeket elhagyták, a rosszabb életkörülményeket biztosító, savas, homokos, vékony talajú, mészköves területekről elköltözött a népesség. Ez a folyamat a városokat is érintette: Winchesterben 1300 előtt 57 templom állt, 1400-ra 33, 1600-ra csak 12 maradt. A megmaradt templomok azonban tovább fejlődtek, mivel a hívek anyagi támogatása így nem aprózódott el. 1350-től napirenden voltak a plébánia-összevonások és -megszüntetések.

Csábítóan tűnik a plébániasűrűség mértékének egyetlen magyarázatát a lélekszám alakulásához kötni, ám ez korántsem mutatná a valós viszonyokat, annak ellenére, hogy tagadhatatlanul a legdöntőbb mértékben befolyásoló tényező volt. Györffy György a Balaton környékét az ország egyik legsűrűbben lakott területének tartja, és a plébániaszervezet térképre vetítése sem látszik ennek ellentmondani.²⁴⁴

Birtokos szerepe

A sűrű plébániaszervezet másik oka a birtoklási struktúrában rejlik. A plébániák egy része egy birtoktesthez kapcsolódott, de volt olyan is, amelyhez több birtok tartozott.²⁴⁵ Ilyenkor a templomot is több birtokos kezelésében találjuk, s osztott kegyuraságról beszélhetünk. Előfordult, hogy egymás közelében két templom épült, ha a falu két birtok központja, vagy ha a településen idegen (német, vallon) telepések jelentek meg; ilyenkor a különböző jogállású emberek más-más templomot látogattak. Ezekben az esetekben vagy elhalt az egyik templom, vagy két plébánia létesült egymás szomszédságában, közvetlen közelében. (Például a Buzsák határában fekvő Kéki falut [1398] 1564-ben már Szentdénés-kéki és Szentmihálykéki falvakként említik.) Hasonlóképpen két temploma volt Bár (Kisbárapáti), Ga-

²⁴³ Austin Lane Poole: *Medieval England*. I–IV. 1958. Clarendon Press Oxford. Vol. I. 26.

²⁴⁴ Györffy 1963. 48. (In: Kovacsics.)

²⁴⁵ Morris 1989. 230.

más (Lelle környékén), Karád és Tepej falvaknak, míg Andocs, Belcs (Magyaratád közelében), Dombo és Kapoly települések Egyházas- és Kápolnas- előtaggal ugyancsak két részre bomlottak. Egyedülálló módon három templomról van tudomásunk Kőlked falu esetében – a három falurészt egyébként már 1268-ban említették a források.²⁴⁶ Leginkább Felsőkölked különíthető el, amely várföld volt, és amelynek Szent András tiszteletére szentelt templomáról már 1273-ban megemlékeztek Kétkölked adománya kapcsán.²⁴⁷ Kiskölked Öreglak és Kisberény környékén feküdt,²⁴⁸ talán az 1484. november 11-én említett Szentmártonkölkeddel azonosítható.²⁴⁹ 1423. december 10-én Szentlőrinc-kölked elnevezéssel találkozunk egy Szentmihálykői kapcsán felmerülő ügyben – ez a későbbi Szakácskölkeddel (királynéi szakácsok birtoka) látszik megegyezni.²⁵⁰ A tizedszedés joga így egy falun belül is több kegyúrhoz tartozhatott.

Az adatokat tovább lehetne sorolni, de a fentiek alapján is látszik, hogy a plébániahatár kiterjedése az építető anyagi áldozatvállalásán is múlt, valamint azon, hogy milyen javadalmakkal látta el egyházát. A plébániaszervezet – legalábbis a 13. századot követően – már nem viselte magán egy átgondolt struktúra nyomait, sokkal inkább egyes birtokosok presztízsét látszott növelni, elvárásainak látszott megfelelni. Így fordulhat elő, hogy egymáshoz nagyon közel plébániák létesültek (bizonyára a kegyúri egyházak váltak plébániákká), míg másutt csak nagy távolságban találunk egy-egy templomot. Ekkor már nem a hívek ellátása volt az elsődleges szempont. Ez a folyamat összefüggést mutat a Szabó István által végzett megfigyelésekkel, amelyek a kishemesi településekre vonatkoztak a 14–15. század folyamán. A családi birtok megosztása és a szétköltözések hatására a falu határán belül új településrész jött létre. 1341-ben például a köveskáli nemesek közül 13-an kitelepedtek a határba, ahol templomot építettek, és településüket új névvel illették. Ezek a kuriális falvak gyakran váltak a későbbiekben életképtelenné.²⁵¹ (az Eigenkirche kérdéssel kapcsolatban ld. később)

Tudati tényező

Harmadik okként kezelhetjük egy adott régió kereszténységének mértékét, mivel ez a tudati tényező is kihatott a templomsűrűsége.²⁵² A külföldi kutatások szintén többféleképpen magyarázzák a templomépítéseket, -átépítéseket, -nagyobbításokat. Ezeket részint a gazdasági fejlődés okozhatta (lásd a 14. század végén az angol textilipar felfutását), ugyanakkor sok esetben a szubjektív tényezők sem elhanyagolhatóak. A 13. századtól elterjedő purgatórium doktrína szerint a templomépítések pénzügyi támogatása a búcsú egyik eszközévé lett, és vele a purgatóriumban töltött idő is lerövidíthető. Leginkább

²⁴⁶ HO III. 16.

²⁴⁷ ÁÚO XII. 81–2.

²⁴⁸ Csánki II. 622.

²⁴⁹ SMM–B. 83. 67. DF 268258.

²⁵⁰ SMM–B. 2002. 824. oklevél, DL 50290.

²⁵¹ Szabó 1966. 95–7. Ugyanakkor ezzel párhuzamosan bizonyos fokú koncentráció is megfigyelhető a központi helyek irányában

²⁵² De Cevins 1999. 344.

a királyi birtokokon sok templomalapítás köthető exempt plébániák megalakulásához.²⁵³ (az exempt plébániákkal kapcsolatban ld. később)

b) Királyi birtokok

A királyi birtokok plébániaszervezete élenjárt a fejlődésben (ld. fentebb), ami mind korai központi szerepével, mind pedig anyagi lehetőségeivel magyarázható. Somogyvár mint várbirtokoközpont, megyeszékhely, Segesd mint királynéi uradalmi központ, a csernekfalvai, és kortói udvarházak, valamint a korai időszakban szintén királyi tulajdonban lévő Kálmáncsa, Atád sorolható ide.

c) Egyházi birtokok, jószágigazgatóságok

A nagy egyházi birtokosok területén jobbra egyenletes plébániahálózattal számolhatunk már a 11–12. századtól (lásd Pannonhalma és Tihany birtokain: Rád, Tard, Gamás, Boglár, Fonyód, Kőröshegy, Fok). Az áttekinthető rendszer azonban hiányzik, mivel a nagy monostorok, káptalanok csak ritkán jutottak összefüggő birtokadományokhoz, illetve nem egy esetben egy-egy falu birtoklásában osztozniuk kellett más birtokosokkal (például Csaba faluban a veszprémi káptalan, a pannonhalmi apátság és a nyúl-szigeti apácák is birtokosok voltak – a falu templomát egyébként Szent Márton tiszteletére szentelték). A 13. századtól az elszórt birtokadományok zárt tömbbé alakítása válik céllá az egyházi birtokosok körében is. A korai templomok egy csoportja kápolnaként, illetve nem egy esetben bazilikaként szerepel forrásainkban.

A legsűrűbb egyházi birtoklásnak a megye északkeleti harmadában lehetünk tanúi. A megye legnagyobb egyházi birtokosának a fehérvári káptalant tarthatjuk, amely 1229-ben a Balatonkiliti–Ádánd–Bábonymegyer–Tab–Karád–Bonnya–Mernye–Osztopán–Somogytúr–Boglár vonaltól északra összesen 65 településen volt birtokos, és csak hét faluban nem. Bár nem egyedüli birtokos a területen, mindenképpen birtokkoncentrációval kell számolnunk, ami leginkább a pannonhalmi apátság birtokait érintette hátrányosan.

Ugyancsak gazdag adományokban részesült a zselicszentjakabi apátság, főleg a Győr nemzetség révén a Zselicben, Kaposvártól délkeletre; itt 53 falut soroltak fel az összeírások. A pannonhalmi apátság Somogyvár környéki és zselici birtoklására (összesen 24 faluban) nem egy esetben a Szent Márton patrocíniumok nagy százaléka is utal. **5. ábra.** A Balaton-part mentén, főleg keleti, Tolnához közeli részében a fehérvári johanniták (14 helységben), a lövöldi karthauziak, a veszprémi püspökség, és káptalan, a dömösi prépostság és a tihanyi apátság, az óbudai és fehérvári káptalan, illetve a fehérvári keresztesek rendelkeztek még számottevő birtokadományokkal, míg Igal környékén a nyúl-szigeti apácák aránylag zártabb birtoklását figyelhetjük meg. A megyén belüli monostorok/kolostorok közül – Somogyvárt és főleg Zselicszentjakabot leszámítva – egy sem rendelkezett jelentősebb birtokadományokkal, az adományozók sok esetben csak egy-két telket, malmot, mezőt ajándékoztak.

Már a 11–12. század fordulóján, de legkésőbb a 13. század elejére elterjedtek az egyházi birtokosok, akik egymással is sokszor vetélkedve, pereskedve próbáltak – legtöbbször, mint már láttuk, si-

²⁵³ Blair–Pyrah 1996. 65.

kertelenül – összefüggő birtoktestet létrehozni.²⁵⁴ Ez a tény sok, egyháztörténeti szempontból is lényeges megállapításhoz vezetett (aránylag korai egyházak, nem egy esetben két-három templom megléte az osztott birtoklás miatt).

A nagy távolságban székelő egyházi birtokosok jószágigazgatóságok révén tudták szétszórt birtokaikat vezetni. Meglepően sok adatunk van ilyen intézményekről, ahol nem egy esetben az állandó jelleggel itt székelő egy-két szerzetest, illetve curiájukat, grangiájukat is megemlítik. Kőröshegy és Remete esetében bizonyítottan templom/kisebb kolostor (cenobium) is épült. Remete egyébként a pannonhalmiak tizedkerületi központja, ispánsága (kiskés) is volt. 1225-ben Uros pannonhalmi apát Gamástól délnyugatra, Vityapuszta határában két ekealj (240 hold) földet vett, és erre kápolnát épített Szent Jakab tiszteletére, illetve mellé egy kis szerzetesházat is emelt.²⁵⁵ Az 1226-ban Remeteszentjakab formában előforduló település különleges szerepet játszott az apátság Somogy megyei birtokai között.²⁵⁶ Ezt a bencés remeteséget a későbbiekben Róbert veszprémi püspök a vityai várjobbágyokkal felgyújtatta, II. András azonban 1230-ban elrendelte a kápolna újjáépítését, és szerzetesekkel való ellátását. 1232-ben IX. Gergely pápa megerősítette a kápolnát – eddigre tehát már biztosan újjáépült.²⁵⁷ Az Albeus-féle összeírás (1237–40) is megemlíti (Szent Jakab cenobiuma), és az is kiderül, hogy az itteni szerzetesek gazdasági ügyintézéssel is foglalkoztak.²⁵⁸ 1418-ból ismerünk adatot a remetei tisztek meglétéről. 1449-ben Jutasi Máté remetei gazdatiszt, 1502-ben Berecz remeteudvarhelyi ispán nevével találkozunk. 1505. január 5-én az apátság remeteudvarhelyi tisztjei és Tamás szakácsi pap között a tizedfizetés kapcsán konfliktus támadt. 1520-ban Füredi Péter apát Tolnai Máté remeteudvarhelyi kúriáján tartózkodott. 1525. augusztus 3-án a remeteudvarhelyi ispánsághoz tartozó területről tizedet gyűjtenek. 1534. július 25-én Remeteudvarhely tartozékait, tizedeit, a kiskésnek nevezett tizedkerület összes jövedelmét 400 Ft-ért adták bérbe.²⁵⁹

E tizedgyűjtő birtokközpont mellett azonban az apátságnak több jószágkormányzósága is volt, például 1376-ban Kőröshegyen is.²⁶⁰ Az apátságnak egy másik fontos központja lehetett Tardon – a veszprémi káptalanhoz átpártolt falu 1228-ban, IX. Gergely pápa utasítása alapján kerül vissza Pannonhalmához. A pápai irat szerint a Szent Üdvözítő-egyház a pannonhalmiak curiája mellett, az ő telükön épült, és szerzeteseik székháza is itt áll, amelyet Imre király idejében már bírtak (residencia monachorum).²⁶¹ 1261-ben és 1273-ban a pannonhalmiak tardi grangiájáról is megemlékeznek.²⁶² 1336-ban Vilmos pannonhalmi apát megszabta Somogy megyei jobbágyainak szabadságát és költözködési jogait, miszerint Bogát, Kara, Tepej, Szamárkút, Tard és Rád falvakban a jobbágyoknak Szent György

²⁵⁴ 1310-ben a pannonhalmi apátság Nyirakol elnevezésű, a Zselicben fekvő birtokát elcseréli Tepej, Méhes, Csicfal falvakbeli területekre, ahol a monostor birtokai keverten fekszenek a falubeliekével. SMM–B. 96. 53. DF 283849.

²⁵⁵ PRT I. 312., SMÚZ 2. 46.

²⁵⁶ PRT I. 312.

²⁵⁷ PRT I. 313., 676.

²⁵⁸ PRT I. 312., SMÚZ 2. 46.

²⁵⁹ PRT II. 194., 286–7., 593., 758.

²⁶⁰ PRT II. 77., 159.

²⁶¹ PRT I. 312., 691., 699.

²⁶² PRT II. 77., 341., ÁÚO IV. 30–1.

és Szent Márton napon kellett leróniuk fizetségüket. Ekkor említi az apátság itteni házait, szerzetesi szálláshelyeit („item si qui in predictis possessionis nostris cellaria domos aut aliqua edificia fecerint”).²⁶³ E helységekben Pannonhalma által alapított kápolnák/egyházak álltak, melyeknek bevételeit nem egy esetben a pannonhalmi apátság renoválására, világítására, díszítésére fordították.²⁶⁴

Bár leginkább a pannonhalmi apátságról vannak adataink, hasonló jószágigazgatóságokat tartottak fenn más egyházi birtokosok is: Nagyberényben a veszprémi káptalan, Csepelyen a lövöldi karthauziak, Csicsalban a tihanyi apátság (ahová 1251-ben egy állandó szerzetest is kirendeltek),²⁶⁵ Igalban pedig a nyúl-szigeti apácák. **1. térkép.** E jószágigazgatóságok a megye északkeleti sarkában tömörültek, ahol nagy számban voltak jelen egyházi birtokosok, nemegyszer több is egy faluban. Pannonhalmának a Zselicben lévő területei (kanásztelepülések) mind a királyi birtokokkal, mind pedig a megye egyik legnagyobb birtokosának számító Győr nemzetséggel (és így a szentjakabi apátság birtokai-val is) határosak voltak.

d) Világi birtokosok

A Győr nemzetség Kaposvártól délre elterülő birtokállománya majdnem összefüggő volt, főleg ha az általuk alapított zselicszentjakabi apátság birtokait is hozzávettük – amire kegyuraságuk alatt számtalan példa adódott. A nemzetség oly mértékben személyes birtokaként kezelte az apátság javadalmaikat, hogy 1377-ben egyik ágát, a Dersfi ágat kegyuraságának gyakorlásától is megfosztották, amit csak 1386-ban tudott visszaszerezni.²⁶⁶

A megye ősi nemzetségei közül a Tiboldok Babócsa környékén, a Bő nem, a Rádiak és a Harc nemzetség hasonló nevű településeik környékén birtokoltak már jóval kisebb összefüggő területeket a megyében, majd a középkor második felében ezeket is elveszítették. A középkor későbbi szakaszában a Marcaliak tudták a legnagyobb terjedelmű birtoktestet egybegyűjteni, láthatóan tudatos birtokegyesítési törekvéseik révén. Legnagyobb birtoklásuk idején négy vár vagy várkastély, tizenegy város és vagy félszáz település tartozott hozzájuk. Ezt a birtokot szerezték meg kölcsönös megállapodással, házasság révén a Batoriak, akik birtokközpontot is létesítettek.²⁶⁷ Kisebb sikerrel, de hasonló intenzitással kezdtek birtokgyarapításba a Tapsonyi Anthimiek, az Enyingi Törökök, a Gordovai Fancsok, a Berzencei Lorántfiak, a Battyányiak, és a megye nyugati szélén a Kanizsaiak. A 15. századra mintha visszaszorultak volna az egyházi birtokosok, helyettük a világi főurak birtokakkumulációja figyelhető meg. Az elszegényedő bencés apátságok nem egy esetben birtokaikat is áruba bocsátották vagy elzálogosították egy-egy monostor renoválása érdekében.

A világi birtokosok egyházalapítása változatos képet mutat. Ott, ahol ténylegesen korai világi nagybirtokosról van tudomásunk (például a Győr, illetve a Tibold nemzetségről), a királyi és egyházi

²⁶³ AOM III. 316–7., Csánki II. 650.

²⁶⁴ PRT I. 318. 1226-ban a kőröshegyi egyház jövedelmét használták fel. PRT I. 309.

²⁶⁵ PRT X. 119.

²⁶⁶ Kumorovitz 1964. 59–61.

²⁶⁷ Csánki II. 567.

templomépítésekhez viszonyítva időben alig megcsúszva, sőt nemritkán velük egy időben történnek a templomépítések a birtokközpontokban (például a zselicszentjakabi monostor 1061-ben).

Sokkal bizonytalanabbak vagyunk a kis- és középbirtokosok, a szolgáltatófalvak esetében, mivel ezek a törpebirtokok nemegyszer egy-egy falura terjedtek ki. Ilyen területet találhatunk Marcali környékén is. Magától értetődően nem létezett olyan mérvű anyagi háttér sem, hogy ezek a plébánia-templomok a korai időszakban megépülhettek volna. Annál izgalmasabb az 1332–7-i pápai tizedjegyzékben szereplő, egyes területeken nagy sűrűségű plébániahálózat. Úgy tűnik, hogy egyes törpebirtokok mégiscsak rendelkeztek olyan anyagi háttérrel, amely egy-egy plébánia fenntartásához elegendőnek bizonyult és meghatározta a templomhálózat milyenségét.

e) A plébániahatárok stabilitása

Bár a plébániahatárok a középkor folyamán a korábbi kutatások szerint meglehetősen stabilak voltak, némely esetben mégis felmerült meghatározásuk igénye, míg máskor ezek a határok bizonytalanak tűnnek, amint ez a Baranya megyei Giurgii/Györki és Szentháromság esetében is látszik. Egy 1452. szeptember 28-án kelt oklevél szerint Hajmás és Monyorós falvak hovatartozása ügyében per támadt a györki Szent Margit- és Szentháromság-egyház között.²⁶⁸ A plébánia területét a megyés püspök határozta meg úgy, hogy az el tudja tartani a plébánost is. A tényleges szempont tehát a lakosság száma, illetve a fenntartó tehetősége volt, emiatt alakulhattak ki bizonyos területi szabálytalanságok. Egy 1244-ből származó, IV. Béla által kiadott egyházépítési engedély a jövendő kápolnai Szent Erzsébet-parochia alá tartozó falvakat és népeket is felsorolja („primo Kapusd, villa porcariorum nostrorum Castri Poseniensis, item Igrech villa Jocularum eiusdem Castri nostri circa fluuium Barzanch, item villa Chatey, item villa nobilium de Borsa, item nobiles Jobagiones Castri Daud et aly, item Ikran Zous et Mortun populi Castri Poseniensis. Item parte superiori ipsius ecclesie Tekulchen nobilis cum suis proximis. Item villa Bahun usque Vyscham possessionem Tyburcy iuxta Barzanch ad ecclesiam beate Elyzabet Capulna”).²⁶⁹

Tudunk olyan esetről is, amikor egy templom birtoklására több falu is igényt jelentett be. Egy 1422-es határjárás alkalmából a Somogy megyei Baráti és Fajsz falvak között a Keresztelő Szent János-templom birtoklása körül vita keletkezett, mivel az egyház a két falu közötti határban épült.²⁷⁰ 1536-ban a gamási plébánia alá tartozott Gamás mellett Csopak és Boglár falu is – ez utóbbi maga is plébániás hely volt a pápai tizedjegyzék alapján.²⁷¹

Ugyancsak a plébániakörzet megváltoztatásának igényét fogalmazza meg egy 1340-ből származó oklevélben Band mester, hegyesdi várnagy, mikor Zala megyei birtokán álló Szent Anna-templom körzetéhez kívánta csatolni Berzenche falut, mivel kevés nép tartozott alá.²⁷²

²⁶⁸ Luk. II. 312.

²⁶⁹ HOkI. 11., Ákrit I/2. 238., megerősítés 1313-ból AOM I. 291–2.

²⁷⁰ HO III. 322. (1422. augusztus 12.)

²⁷¹ PRT X. 396.

²⁷² AOT XXIV. 284.

Korai templomok felhagyása Somogy megyében Somogyvár környékén következett be (Horpács, Ság, Varsány, Almád stb.), ezeket már a tizedjegyzék sem említi. Okai között a túl sűrű településhálózaton kívül a hatalmaskodások (Horpács), a pusztásodás és a faluhatár rögzülésével bekövetkező 13–14. századi koncentráció is szóba jöhet.

Különleges esetekben Magyarországon is adtak be kérelmet egyházegyesítésre és templomát helyezésre, amelyet a pápai kúria bíralt el. Bár a forrás nem Somogy megyéből származik, érdekessége miatt fontos megemlíteni. 1447. november 29-én a zágrábi püspökségben fekvő Dubovica vártemplomának, valamint a falu plébániájának (Szent Mihály) a gazói Szent Jakab parochiális egyházzal történő egyesítése érdekében folyamodtak engedélyért.²⁷³ 1258-ban a zágrábi püspöknek engedélyezték a székesegyház áthelyezését a városon belül alkalmasabb helyre.²⁷⁴ 1311-ből mind áthelyezésről, mind pedig egyházegyesítésről van adatunk. Gentilis pápai követ engedélye alapján a Pozsony melletti Szent Gotthárd-egyház a közelében fekvő Szép (Pulchra) falu elpusztítását követően – mivel a templom lakosság nélkül maradt – áthelyezhető és újjáépíthető Pozsonyban Szent Gotthárd és Szent András apostol tiszteletére (ez utóbbi egyház a város falai mentén a pozsonyiak által pusztult el). A szokatlan kettős patrocínium ilyen esetekben árulkodó lehet. A templom parochiális jogait a Pozsony melletti Szent Mihály-egyház rektora kapta meg – tehát itt valójában a forrásainkban ritkán fellelhető plébániamegszüntetéssel/-összeolvasztással van dolgunk, amelynek oka a lakosság fenntartó képességének, jelen esetben számának csökkenése.²⁷⁵

1433-ban a Tolna megyei Solyagi Sebestyén a pápához intézett kérelmében három falujának egyházait – az általa újjáépített sólyagi Szent György-egyházat, a gyulai Mindenszentek- és a tabai Szent Margit-egyházat – Solyagon kívánta egyesíteni, mert a mondott plébániák háborúskodások miatt elpusztultak. A három falu összefüggő birtoktestet alkotott, és egyházaik egymástól néhány km-re feküdtek.²⁷⁶

f) A plébániák területe

Magyarországon a plébániáknak nagy területük volt: az 1320-as években 38,5 ha volt az átlag, és két-három falvanként állt egy egyház, míg ez Nyugat-Európában ez idő tájt 1 ha is lehetett.²⁷⁷ Angol párhuzamokat tekintetbe véve a plébániaterületet igen eltérő lehetett: például a fejlett délangol vidékeken a 10,3 km²-es területtől a rosszabb természeti adottságú helyeken a 48 km²-es területig igen változatos képet mutat.²⁷⁸ Lengyelországban a plébániák egymástól akár 20 km-re is feküdhetnek (gnieznói érsekiség területe), központibb területeken ez a távolság 6–8 km.²⁷⁹ Dél-Burgundiában a plébániasűrűség már a 7–8. században 10–15 km-es.²⁸⁰

²⁷³ Luk. II. 252.

²⁷⁴ ÁÚO II. 300.

²⁷⁵ AOT III. 67.

²⁷⁶ Lukcsics II. 1938. 155. sz.

²⁷⁷ De Cevins 2003. 24.

²⁷⁸ Morris 1989. 233.

²⁷⁹ Góreczki 1993. 46-48.

²⁸⁰ Berry 1987. 502.

Magyarországon a városokban is nagyobb távolságra álltak egymástól a templomok; a városok felében ráadásul csak egy plébánia volt. Egyedül a püspöki városok különböztek ettől jelentősen, amelynek oka a korai városiasodás mellett a népesség nem egységes volta (német, latin, magyar) lehetett. Nem egy esetben, az egyes népcsoportokhoz kapcsolódó plébániaterület területi elhatárolódása csak jóval létrejöttük után következett be (ld. Buda).

A korábban megépült plébániák is gátolták az újabbak létrejöttét (például a budai Miasszonyunk-plébánia ellenezte a Mária Magdolna- és a Szent Péter mártír leányegyházak egyenjogúsítását). A ritkább plébániaszervezet másik oka a kolduló rendi kolostorok kvázi plébániai funkciójában kereshető.²⁸¹

Marie-Madeleine de Cevins a 15–16. századra egy 65 km²-es plébániaterülettel számol, ami egyes sűrűbben települt régiókban (például a Balaton környékén) lényegesen kisebb.²⁸²

Somogy megye északkeleti harmadában, az egyházi birtoklásra utaló sűrű plébániahálózat alakult ki (3–7 km/plébánia átlagosan). Ugyanilyen sűrűsödés figyelhető meg a megyeszékhely, Somogyvár környékén, illetve valamivel kevésbé intenzíven a mai Kaposvártól délre, ami a korai királyi központ túl a Győr nemzetségből származó Szerdahelyi család többé-kevésbé összefüggő birtokait jelzi.

A megye többi részén viszonylag ritkább elrendeződést találunk, sok esetben utakhoz, vízfolyásokhoz kapcsolódóan (a csurgó–babócsai út mentén, Fonyód–Hetes vonalában). Belső-Somogyban az egyenes vonalban végigvezető plébániahálózat szintén egy út meglétét jelenti, és Kaposvártól délre is hasonló elrendeződéssel számolhatunk. A települések szempontjából lényeges elem, a víz hiányával magyarázható, hogy a megye egyes területei üresen maradtak (főleg a magasabban fekvő, víztelen homokhátak). Itt egymástól 20 km-re találhatók a plébániák. Meglepően ritka plébániahálózatot mutat a megye másik főesperességi központjának, Segesdnek a környéke: itt a plébániasűrűség csak 10–15 km-es.

g) A tizedszedés története, somogyi tizedfizetés

A tizedszedés szabályozása

A tizedszedés szabályozása már Gelasius pápa nevéhez köthető. A 799–80-ban kelt rendelet alapján a tizedet négy részre kellett osztani, három részét a püspöknek, a papoknak és a szegényeknek kellett adni, míg ¼-ét az egyházi felszerelések beszerzésére kellett fordítani. A későbbiekben az újonnan megtérített területeken a püspök a teljes tizedet szedte.²⁸³ 1140-ben a *Decretum Gratiani* alapján a káptalanok saját kezelésű birtokaikon a tizedet maguknak szedhették.²⁸⁴ A káptalanok sok esetben el is engedték a tizedszedést a betelepítés előmozdítására, talán emiatt is pártoltak át a somogyi papok nagy számban a veszprémi káptalanhoz. A tized mértékének megállapítása az évszázadok folyamán a pénz értékéhez kapcsolódóan változott. A kezdeti terményben való tizedfizetést felváltotta a pénzben kirótt

²⁸¹ De Cevins 2003. 21–26. (A mesztegyői domonkos kolostor ennek jó példája.)

²⁸² De Cevins 1999. 348. (Az átlagon belül nagy eltérések is lehetnek, például az esztergomi egyházmegyében ez a szám 56 km², míg a kalocsai egyházmegyében 97 km².)

²⁸³ PRT I. 145.

²⁸⁴ PRT I. 174.

illeték, amely 10 kepe gabona után 2 D-os gabonatizedet és 10 köböl bor után 2 D-os bortizedet jelentett. 1326-ban ezt a tizedmennyiséget már mint rossz szokást említették, s mivel már csak kb. 1/20 mennyiséget jelentett, a megemelésén fáradoztak.²⁸⁵ A 12. században a tized 1/4-e maradt az alsó papságnál, azonban a 13. századtól a dézsmanegyed felét a káptalan tartotta meg magának, míg a leányegyházak dézsmanegyedük negyedét (tehát a dézsma 1/16-át) kötelesek voltak átengedni az anyaegyház plébánosának (presbyter parochialis). Ezt quarta magistralis néven szedték.²⁸⁶ (A tizedszedést nem véletlenül támogatták királyaink is, mivel a Magyarországon összegyűjtött tized 1/3-a őket illette.)²⁸⁷ Egy 1327-i oklevél alapján a zágrábi egyházmegye tizedszedése kiterjedt a bárány, kecske, méhkas, búza, zab, árpa (ezekből augusztus 27-ig kellett leadni a tizedet), a köles és egyéb őszi gabonák (november 8-ig) és a bor, valamint a disznó (november 18-ig) tizedére. Ha az adót időre lerótták, 1/16-át visszakaphatták, azonban ha december 15-ig nem fizették meg, 1/2–5 M-ig terjedő büntetésben részesültek.²⁸⁸

Gondok a tizedfizetés körül

Az egyházi birtokosok is előszeretettel éltek a tizedfizetés bojkottálásával, eltulajdonításával. Mind a pécsváradi, mind pedig a zalavári apátság magának követelte e jogokat.²⁸⁹ 1215-ben a fehérvári johaniták 33 éve, míg az ispotályosok már 40 éve szedték saját birtokukon a tizedet.²⁹⁰ Némely esetben egyes oltáralapítványok is juthattak tizedhez – az esztergomi Szent Adalbert-székesegyház Szűz Mária-oltára például a marosfalvi Szent Márton-egyház tizedét kapta, ám bár ezzel a Szent Márton-templom is elégedett lehetett, hiszen a bortized negyede mellett a terménytized harmada, míg a kisebb tized fele maradt az egyháznál.²⁹¹ Nem egy esetben hatalmaskodás során próbáltak egyes apátságok tizedhez jutni, mint 1326-ban is, amikor a pilisi ciszter apátot, Jánost, valamint Miklós nevű szerzetesét a pápa kiközösítette, mivel az apát a veszprémi egyházmegyében fekvő Kálóz falu papját egyházából kizárta, helyébe pedig Miklóst helyezte a kánoni és rendi szabályok ellenében, és a tizedet is lefoglalta.²⁹²

A középkor folyamán azonban mindinkább lanyhult a világi birtokosok tizedfizető kedve is. 1296-ban Pál pécsi püspök panaszt tett III. András előtt, hogy Moys nádor hét éve nem fizetett tizedet, a tizedszedőket kifosztotta, és foglyul ejtette.²⁹³ Egy 1301-es oklevélben a pannonthalmi apátság panaszáról értesülünk, mivel a nemesek tíz év óta nem fizetnek tizedet. A szentszéki követ ekkor a Somogy megyeieket felszólította a pannonthalmi apátságnak járó illetmény lerovására.²⁹⁴ 1336-ban már konkrét

²⁸⁵ AOT X. 186.

²⁸⁶ Jankovich 1959. 60.

²⁸⁷ AOT XXIII. 143. 1339. április. 14.

²⁸⁸ AOT XI. 230.

²⁸⁹ PRT X. 117–8. A pécsváradi apátság földjének határain belül más birtokosoktól is maga akarta szedni a tizedet, két parochiájának (valamikor kápolnájának) papjait maga szándékozott kinevezni, és püspök módjára kívánt megjeleníteni.

²⁹⁰ PRT I. 164. A fehérvári káptalan pedig nem volt tizedfizetésre kötelezhető.

²⁹¹ AOT X. 133.

²⁹² AOT X. 185.

²⁹³ CD. VI/2. 18–19.

²⁹⁴ PRT II. 347, AOT I. 84, AOM I. 15.

tan a Marcaliak disznói és gadányi tizedei ügyében merült fel ellenvetés – ők négy éve nem fizettek.²⁹⁵ 1364-ben említik, hogy Tapsonyi Anthimus somogyi birtokai után 18 éven át nem fizetett tizedet az apátságnak.²⁹⁶ 1417-ben a gellyei nemesek, majd pedig egy 1418. február 27-i oklevél szerint – Zsigmond nemesi tizedmentességére hivatkozva – több somogyi nemes is megtagadta a tizedfizetést.²⁹⁷ A nemesi birtokok az 1439. évi 2. törvénycikk alapján is tizedmentességet élveztek, új telepítések során pedig a tized amúgy is a telepítő egyház birtokosát illette.²⁹⁸ A tizedszedés kapcsán hatalmaskodásokkal is találkozunk: 1444-ben a veszprémi káptalan osztozói birtokán Marcali Vajdafi Imre és János parancsára Gordovai Fancs Péter és Morochelyi Farkas László 200 Ft-nyi bortizedet szedett be.²⁹⁹ 1533-ban Enyingi Török Bálint lefoglalta a somogyi tizedeket, majd egy 1535-ös egyezség értelmében évente 3000 Ft bérleményt fizetett értük.³⁰⁰

Az 1332-7-i pápai tizedjegyzék tanúsága Somogy megyében

Az 1332–7-i pápai tizedjegyzékben szereplő plébániák átlagosan 20–60 kis D között adóztak, csak a városias települések templomai (a somogyvári Szent Péter-, Szent György- és a hedrehelyi plébánia) emelkedtek ki közülük, ha az apátságokat (Kaposzentjakab, Segesd) figyelmen kívül hagyjuk. Nagyon sok plébánia nem adózott minden évben, főleg a segesdi főesperesség területén akadozott a fizetés. Más települések közel azonos mértékben adóztak mind a 3–4 év folyamán (Béndek, Denna, Hedrehely, Varjaskér, Mernye, Szil, Somogyvár (Szent Péter), Balatonszabadi, Balatonszemes, kaposzentjakabi monostor, Teleki, Zics).

A városias településeken kívül (ld. alább) ugyancsak sok tizedet fizető települések a Nagyberektől keletre, a megye legsűrűbb plébániahálózatával rendelkező, többségében egyházi tulajdonban levő területén helyezkednek el (Csehi, Csepely, Györök, Kánya, Pócsa, Szentgyörgy 1., Szólád, Tengőd), vagy pedig a szintén korai központi szerepet ellátó Kapos-völgy/Zselic területén, ahol ritkább plébániahálózat és világi birtoklás figyelhető meg (Rupoly, Szentbalázs, Szentlika, Szentmiklós, Szentpál 4., Szerdahely 3.). A korai megtelepülésen kívül, míg a Balaton mellett a gazdasági háttérrel a hadi út révén a távolsági kereskedelemhez való csatlakozás jelentette, a Zselicben főleg a makkoltatás és a méhészkedés biztosította a fő jövedelmet. Érdekes, hogy a sok tizedet fizető Balaton-parti falvakból nem lett oppidum. Ennek okát talán az osztott birtoklásban láthatjuk; hiányzott az egy irányba ható érdekképviselet.

Más települések tizedfizetése azonban jóval elmaradt az átlagosnak mondható 30–40 D-től, hiszen csak egy-két garast vagy 10–20 D-t tudtak befizetni. E települések komoly arányt képviselnek, közel 20%-ot tesznek ki. A pápai tizedjegyzékben előforduló 242 tizedfizető egyház (238 település) újabb 34 településsel bővül az 1542-es adólajstrom alapján, ezek leginkább a Dráva, a Rinya és a Kis-

²⁹⁵ PRT II. 96–7.

²⁹⁶ SMM–B. 98. 31. DF 207286.

²⁹⁷ PRT III. 189., 489.

²⁹⁸ PRT III. 179–180.

²⁹⁹ SMM–B. 89. 13. DF 201297.

³⁰⁰ PRT III. 203., 778., 793.

Balaton kevésbé sűrű plébániahálózattal rendelkező területén keletkeztek. A Rinya mentén több új telepítés (Újlak, Újnép) is köthető e későbbi időszakhoz. Kérdés, hogy ezek a plébániák a 14. század elején még kápolnák voltak-e, vagy későbbi alapításúak. Ezen falvak plébániáiról általánosságban a 14–15. század fordulójáról vannak először okleveles adataink, ami persze nem zárja ki korábbi alapításukat.

h) Anyaegyház – filiális egyház kapcsolata

Nevezéktan

A templomok elnevezése nem mindig konzekvens, például az ecclesia elnevezés magában foglalja alá- és fölérendelt egyházakat is. A capella általában nem teljes jogú, önálló pappal nem rendelkező építmény, amely egy másik egyházhoz kapcsolódik. Hogyan értelmezhetjük a forrásainkban olykor felbukkanó basilica elnevezést? A 11. századtól előforduló terminus technicus két esetben korai, település nélkül álló egyházra látszik utalni, a harmadik forrás plébánia értelemben alkalmazza az elnevezést. A Tihanyi alapítólevél szerint az apátságnak adományozták 1055-ben a Törk (Török) falu északi sarkán, a Balaton mellett Szent Péter tiszteletére szentelt bazilikát, illetve Fok torkolatánál a foki révet.³⁰¹ A Szent Kelemen-basilica első ízben 1055-ben, szintén a Tihanyi alapítólevélben fordul elő; ekkor még falu nélkül, Gamástól északkeletre találjuk.³⁰² A tihanyi apátság birtokaként 1211-ben is még ugyanezen a néven említik (basilicam S. Clementis), később Lelle falu temploma lett.³⁰³ István veszprémi püspök az exemptióra törekvő plébánosok elleni, 1319-ben kelt oklevelében a plébánia szinonimájaként említi a basilica szót.³⁰⁴ Az elnevezés talán összefügghet a bencés plébániákkal, bár a források szerint ezek a templomok már az adomány előtt álltak.

Ladányi Erzsébet a Bars megyei barátkai plébánia 1156-os alapítólevele kapcsán a parochia szó jelentését kutatta. E szó korai forrásainkban előforduló többértelműségére már Jankovich Miklós felhívta a figyelmet az 1075-ös garamszentbenedeki alapítólevél kapcsán. („et parochiam, ecclesiam videlicet beate Marie semper virginis, de villa Knesech, quam antea dum capella lignea esset habuit, quia regalis fuit habeat”). A kifejezés másik korai előfordulásában, a dömösi prépostság adományait 1138-ban megerősítő oklevélben ugyanezzel a névvel az esztergomi egyházmegyét (parochia archiepiscopi) jelölték, tehát a szónak egyszerűen körzet jelentése volt.³⁰⁵ A veszprémi káptalan birtokainak számbavételét megerősítő 1082-es oklevélben, az itt szereplő határjárásban is előfordul: „prima enim meta adiacet a parte Balatun, circa viam, ubi separatur parochia de Schala [Zala] a Besprem [Veszprém]”.³⁰⁶ Itt a parochia szó feltehetően főesperesi értelemben szerepel. A korai nyugati, illetve lengyel

³⁰¹ PRT X. 11. 1211-ben is még ebben a formában említik a későbbi Fok falu templomát.

³⁰² PRT X. 11.

³⁰³ PRT X. 384.

³⁰⁴ VR. 52, AOT V. 242.

³⁰⁵ Jankovich 1959. 70.

³⁰⁶ H.O. IV. 21.

használatban a parochia szó a püspökség és plébánia közti átmenetet jelentette, amely több locából és az ezekhez tartozó templomból állt. 1207-ben III. Ince pápa a lengyel klerikusokat utasította, hogy a parochia minden templomát a főesperes rendelkezésére kell bocsátani.³⁰⁷ A bencések, illetve a kanonokok területén is szerveztek parochiát: 1201-ben a Szent Vincent ágostonos kanonokok parochiáján hét helyi templom állt.³⁰⁸ Későbbi jelentése csak a 15. századtól terjedt el a nem exempt állapotú egyházak elnevezésére, kánonjogilag pedig csak a tridenti zsinat erősítette meg.³⁰⁹

Somogy megyei adatok az anyaegyházak és a filiális templomok különböző jogállására

Magyarországon az anyaegyházak és a filiák közötti kapcsolat tisztázására a középkor folyamán nem készült teljes kimutatás, a tizedjegyzékhez hasonló rendszerezés, bár az okleveleket összegyűjtve így is számottevő mennyiségű forrással dolgozhatunk. A korai adatokból kitűnik, hogy az anyaegyházakat akár kápolnaként is említhetik, ugyanakkor legtöbb esetben védelmükben lépnek fel. A filiák jogai nem egy esetben csak misetartásra korlátozódtak, és ritkán kapták meg a temetkezés jogát is, a tizedszedés ügyében pedig szinte kivétel nélkül az anyaegyház jogait védik az ítéletek (ilyen jogot csak a kiváltságolt területeken – például a Szepességben – az erdélyi szászok, illetve az új telepítéseknél létesített egyházak nyertek).

III. Ince pápa 1215. szeptember 9-én kelt, a veszprémi püspök és a pannonhalmi apátság közti somogyi tizedpert lezáró ítéletében a tepeji egyházi jövedelmeket Pannonhalmának ítélte, mivel Szent István adománya alapján Somogy megye felett a veszprémi püspök csak lelki joghatóságot gyakorolhatott. Ugyanakkor a fajszi és gyrki/curbei híveket (parochianos) a tepeji kápolna alá rendelte vissza.³¹⁰ Biztos adatunk van Kőröshegy és Szárszóc kapcsolataról, ahol 1233-ban per támadt a veszprémi püspök és Pannonhalma között, Szárszón ugyanis Bertalan püspök kápolnát épített, amivel azonban nem kívánta megsérteni a kőröshegyi anyaegyház jogait: „super capella de villa Samson [Szárszó] quam ipsi dicebant, quod nos [Bertalan] ipsam fieri faciebamus in eorum preiudicium et gravamen, nec non et dampnum et iniuriam matricis ecclesiae ipsorum in Kőröshegy”.³¹¹ 1244-ben a veszprémi püspök panaszt tesz Salamon szentmártoni apát ellen, aki a püspök joghatósága alá tartozó kápolnát felgyújtatta és lebontatta, papjait megkötözve világi bírák elé állította, a tardi és kőröshegyi egyházakat jogtalanul lefoglalta, valamint másutt is engedély nélkül templomokat épített.³¹²

1332-ben a sági nemesekkel való viszálykodás miatt Péter sági paptól Miklós egykori szlavón bán anyja elvette Liszó és Pátró falvakat, és elűzte őt. Ennek következtében a liszói és pátrói nemesek a veszprémi püspökhöz, Henrikhez fordultak kérelmükkel, hogy a liszói kápolna temetőjébe temetkezessenek („capella Sancti Bricci... mater eccl. de villa Sag separando in cimiterio eiusdem capella

³⁰⁷ Góreczki 1993. 50.

³⁰⁸ Góreczki 1993. 34.

³⁰⁹ Ladányi 1978. 51–59. (Hasonlóképpen használták a parochia és az ecclesia parochialis kifejezéseket is, csak a plébánia takart ettől eltérő értelmezést.)

³¹⁰ Mon. Rom. I. 24., PRT I. 315–6.

³¹¹ Mon. Rom. I. 94., ÁÚO I. 314., PRT I. 309.

³¹² PRT II. 77. (Kőröshegy és Tard jogosan volt az apátság tulajdonában.)

prefatis nobilibus sepulturam”).³¹³ A püspök végül elválasztotta a lizói Szent Brictius-kápolnát a sági anyaegyháztól (matrice ecclesie), valamint engedélyt adott a nemeseknek paptartásra, illetve a kápolna körüli temetőbe való temetkezésre. A pátrói nemesek elszakadása ügyében azonban még 1363-ban sem született végleges döntés.³¹⁴

A nagyatádi plébánia alá tartozó baráti kápolnáról 1402-ben értesülünk, amikor a két atádi Szent György parochiális egyházat, illetve az alá tartozó baráti kápolnát, valamint a szabási templomot az öt-vösi plébánia területéhez csatolták.³¹⁵ A fejéregyházi plébánia eredetileg talán Maróton rendelkezett filiával, mivel 1436. február 4-én János fejéregyházi plébános mellett káplánját, Jakab maróti plébánost is megemlíti a források.³¹⁶ Hasonló kapcsolat Marcali és Léta között is feltételezhető: egy 1456 márciusában, Balázs marcali plébános házában kelt oklevél tanúsága szerint Gergely marcali pap és létai plébános is Marcaliban élt.³¹⁷ Az említett időszakban azonban már mindkét egyház plébánia. 1452-ben a szentpáli plébánosok lefoglalták a szentpéteri jövedelem egy részét, ami miatt tiltakozás támadt (itt is anyaegyház-filia kapcsolatot gyaníthatunk).³¹⁸ 1453-ban a szentpéteri pálos generális tiltakozott a szentpéteri vikárius és a szentpáli plébánia közti megegyezéssel kapcsolatban, miszerint ha a szentpéteri hívek egyike a kolostorba óhajtana temetkezni, a szertartást a plébános végezze, és a felajánlást is megkapja.³¹⁹ **20. ábra.**

Az eltérő jogállás további magyar párhuzamai

Hasonló püspöki vagy káptalani/főesperesi engedélyek nagy számban születtek más megyékben is a középkor folyamán. 1267-ből Omode győri püspöknek a vitézi hospesek számára kiadott átépítési engedélye ismeretes. Az eredeti fakápolna építését a plébániaegyháztól távol elhelyezkedő falujukban még Artolfus püspök engedélyezte. Érdekes módon a Moson megyei falu kápolnájának két anyaegyháza is volt (sic!), amely egyházak védelmére is kiterjedt a püspöki engedély figyelme („matricibus ecclesiis, videlicet ecclesie beate Margarete Virginis de Liben [Lébény] et beati Nicolai de Zilos [Szilas]”). A vitézi egyház eltartására javakat rendeltek, amelyeknek 1/3 része maradt a helyi egyháznál, illetve papnál, 2/3-uk pedig az anyaegyházat illette. Mindazonáltal temetkezési engedélyt nem nyert az új, kővé átépített templom („...cimiterium et sepulturam predictis ciuibus de Vitez non concessimus apud ecclesiam eorundem”). A püspök tanácsa szerint az új egyházzal a patrónusnak még a felszentelés előtt, a javadalmak tekintetében gondoskodni kellett.³²⁰

1294-ben András győri püspök intézkedik a káldi Szent Kozma és Damján-anyaegyház papja, illetve az ugyanott újonnan épített Szűz Mária-kápolna káplánja közti perben. A kápolna, bár nem birtokolta a temetkezési és gyóntatási jogát, mégis gyakorolta ezeket („dicte capella beate virginis de Kald

³¹³ AOM II. 580.

³¹⁴ V.R. 98., 221.

³¹⁵ Mon. Vat. I/4. 490.

³¹⁶ SMM–B. Zs. 86. 41. DL 12867.

³¹⁷ SMM–B. Zs. 86. 45. DL 15022, DL 15038.

³¹⁸ Rupp I. 317.

³¹⁹ Kubinyi 2005. 16.

³²⁰ HO VI. 147., 1270-ből származó megerősítése. HO VII. 122., Ákrit. I/3. 503.

non habeat ius funerandi...”). Plébániai földet sem birtokolt, az anyaegyház keresztjét pedig körmenet alkalmával jogtalanul elől hordozta. Híveinek megtiltotta az anyaegyház adományokkal való támogatását, annak papját elkergette, a védőszent ünnepén (Szent Kozma és Damján) tartandó összejövetelek időpontját pedig önkényesen áthelyezte Szent Imre ünnepére („et insuper celebritatem, quo in festo sanctorum Cosme et Domiani ibidem agi deberet, ad festum sancti Emerici agendam et colendam indixisset”).³²¹

1299-ben Theodorus győri püspök Besenyő faluban parochiális egyház építését engedélyezi temetővel, a bogáti (Bagad) Szűz Mária-anyaegyház (amely szintén ecclesia parochialis!) számára tett bizonyos korlátozó intézkedések mellett. Az egyház létrehozásában fontos szerepet játszott az anyaegyháztól való távolság. A temetkezési engedéllyel és a tized negyedének helyben hagyásával lényegében kiveszi az anyaegyház fennhatósága alól a települést, ugyanakkor a halotti misére és a temetésre tett adományokból az anyaegyház papját is részesíteni kellett, s a főbb ünnepeken, illetve a védőszent ünnepén Besenyő falu hívei kötelesek voltak az anyaegyházhoz zarándokolni, továbbá kiszemelt papjukat az anyaegyház papjának kellett bemutatniuk.³²²

1304-ben az egri püspök utasította a szentpéteri egyház rektorát, hogy Synka fia Peteunak (Pető) Hasagi kápolnájában heti egy alkalommal misét mondjon, mivel a kérelmező a testvérével, Péterrel támadt viszály miatt nem mert a parochiális egyházba menni. Ez okból Peteu engedélyt kapott, hogy kápolnájában saját választása alapján papot tartson, de temetkeznie csak az anyaegyháznál lehetett, és jogsérelmet sem okozhatott a mater ecclesiának.³²³ Érdekes adatokra bukkanunk egy 1308. április 4-én kelt oklevélben, ahol Pál szepesi prépost a szepesi nemesek kérésére engedélyt ad Lőkháza faluban – amely a verbói Szent Servacius-egyháztól távol van –, hogy Szent János apostol és evangélista tiszteletére kápolnát vagy oratóriumot emeljenek. A papot az anyaegyház papjai közül kellett választani. A pap ellátására 100 köböl búzát, rozsot és zabot, 15 hold szántót és 1 ezüst M-t, az anyaegyház számára 4 talentum viaszt kellett évente adni, valamint Szent Servacius ünnepén a papnak a nemesek családjával egyetemben keresztel a verbói egyházhoz kellett vonulni, ahol a pap misét celebrált.³²⁴ 1308-ban a kerchai nemesek az anyaszentegyháztól való nagy távolság miatt nyertek templom-építési jogot (Szent Miklós-kápolna), de temetkezni továbbra is az anyaszentegyháznál lehetett.³²⁵

Más volt a helyzet a telepesfalvak esetében, ahol nem találkozunk megkötésekkel. 1308-ban Pál mester, szepesi prépost Sigrái Dénes fia Miklós comes és szepesi várnagy számára adott engedélyében hozzájárult Elsawychán (Alsóvityán), a kérelmező telepítésre váró falujában Szent Miklós tiszteletére kápolna/egyház építéséhez, pap állításához és a tizednek a szepesi kiváltság alapján helyben maradásához („decimas iamdicte ville more aliorum plebanorum privilegiatorum percipiat libere pacifice et quiete... idem sacerdos iure aliorum plebanorum in Szepes”).³²⁶ 1311-ben szintén az esztergomi érsek en-

³²¹ HO VIII. 339–340.

³²² CD VI/2. 227–8.

³²³ AOT I. 287.

³²⁴ AOT II. 150.

³²⁵ Mező András: *A templomcím a magyar helységnevekben, 11–15. század*. METEM. 1996. Budapest. 38.

³²⁶ AOT II. 160, AOM I. 148.

gedélyezte Tóbiás fiai számára, hogy népeiknek a szentségektől való nagy távolság miatt Zolna birtokon Szent István vértanú tiszteletére cinteremmel ellátott kápolnát építsenek, és hogy az egyház – a bányaiakhoz hasonlóan – a főesperes alól kivéve, közvetlenül az érsek alá rendelt szabad parochia státuszát nyerje el.³²⁷

1318-ban Kilián gömői főesperes előtt a nehei, szentkirályi, lóczyi és hamvai nemesek kápolna felépítéséről egyeztek meg a Pogon (Pagony) nevű folyó melletti helyen lévő közös birtokukon („oratorium seu capellam in honore Omnium Sanctorum”), amelyet közösen (communiter) alapítanak a szentkirályi plébánia jogainak sérelme nélkül. A kápolna nevééről is megegyeztek („...et eiusdem oratorium in cuius nomine ipsi comuniter eligerent...”). Ez a forrás is bizonyítja, hogy az egyházak védőszentjének nevét az alapítók választották, még a templom építése előtt, a kápolna tényleges helyének kijelölésében pedig a püspök mellett a főesperes is dönthetett. A tizedet az anyaegyház szedheti, a kápolna papját is ő delegálja („Ecclesia sancti Regis pro se vicarium conseruare possit qui in predicta capella diuina officia ministrare possit continue”), akinek ellátására telket a nemesek biztosítsanak.³²⁸ Még ugyanebben az évben az esztergomi érsek megtiltotta Kilian magisternek, hogy felszentelje a kápolnát a szentkirályi egyház kárára (mivel az imaház felszentelését eredetileg a szentilonai pappal és két másik társával kívánták elvégeztetni, ami miatt a szentkirályi pap rosszállását fejezte ki). Végül mégis jogot nyertek a kegyurak a szentkirályi anyaegyház jogainak tiszteletben tartása mellett. A szentkirályi pap helyett állíthatott, hogy az a kápolnában istentiszteletet végezhesen. A Minden-szentek tiszteletére szentelt kápolna ellátására a kegyurak 20 holdat és egy telket rendeltek.³²⁹

A közös kegyuraság nehézségeire világít rá István pécsi prépostnak 1324-ben kelt, Boleszló esztergomi érsekhez intézett panasza, amelyben megemlíti, hogy Tamás esztergomi érsektől még atyja, több nemessel egyetemben, engedélyt nyert kápolna és temető létesítésére a Túróc melletti Rás faluban, mivel az anyaegyház messze feküdt. A Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt fakápolnában 15 éve papokat tartanak (sacerdos et clericos). Néhányan a szomszédos többi kegyúr közül most a kápolnát más helyre kívánják elszállítani, ami ellen István tiltakozik. Az ítélet alapján a kápolnának kiközösítés terhe mellett az eredeti helyén kell maradnia (feltehetőleg már csak a temető miatt is).³³⁰

1349. március 20-án Csanád esztergomi érsek kőkápolna építésére adott engedélyt Chelen fia Sándor fiai számára a Gömör megyei Ponyth faluban, ahol már korábban feltehetően fából épült kápolna állt temetővel övezve („capellam et cimiterium cum sepultura haberent consecratam ubi nunc lapideam ecclesiam diuine pietatis nutu et auxilio ad honorem beate Anne vellent et intenderent edificare”). Mivel a kőkápolnát az adott helyen a túlzott mocsarasság miatt nem tudták felépíteni, a falun belül más helyen erre engedélyt kaptak, de a régi kápolnát a temetővel kötelesek voltak megőrizni. A

³²⁷ AOT III. 66. (Ez az állapot azt is jelentette, hogy tizedszedéskor a mansiónkénti 1 pondus ezüst lefizetése után a többi jövedelem a rektort illette.)

³²⁸ AOM I. 451.

³²⁹ AOT V. 13.

³³⁰ AOT VIII. 106.

forrás arra is utal, hogy a korábbi temetőt sövényvel vagy fákkal kerítették körül („loci ipsius prioris cimiterii cum sepultura sepibus aut luginis circumdato”).³³¹

A 14. század elején az esztergomi érsekségnek írott kérelem szerint a gömői Sánkkápolna, amely korábban a Túróc melléki plébániához tartozott, és 1266–1314 között épült, önálló plébániává akart válni. Az érsek utasítást adott, hogy a gömői főesperes védje meg a kápolnát, és a mellette lévő temetőt szentelje fel, mivel a kápolnában már 15 éve működtek papok, az anyaegyház pedig távol fekszik.³³² 1414-ben az egri püspök meghagyta a semjéni plébánosnak, hogy ne engedélyezze a nagysemjéni Szűz Mária-egyházba való temetkezést, mert az a kissemjéni Szent Miklós-egyház leányegyháza.³³³ 1478-ban Albert veszprémi püspök az alsóörsi Szűz Mária-egyházat elkülönítette a felsőörsi Szent Mária Magdolna-anyaegyházról, a nagy távolságot és a viszontagságos utakat jelölve meg indoklásul. Télen nehézségbe ütközött a vallásgyakorlás és a halottak időben való elszállítása is. Végső érvként azonban a két egyház megfelelő adományokkal való ellátottsága szerepel, ami saját pap eltarthatását is lehetővé teszi („utraque adeo bonis dotaliciis habundat”).³³⁴ Az idézeteket tovább lehetne folytatni, bár általánosságban mind a fentiekhez hasonló intézkedéseket tartalmaznak.

A már korábban említett, 1340-ből származó oklevélből értesülünk Band mester, hegyesdi várnagy kérelméről, akinek Zala megyei birtokán két köegyház állt (Szentmiklós faluban egy hasonló titulusú, míg Lakon egy Szent Anna tiszteletére épült egyház). Lakon az ottani, egykor oratóriumként épített kápolna messze esett a Szent Balázs-anyaegyházról, ezért a kápolnát kőfallal befejezve egyházzá építette, és püspöki engedélyt kapott, hogy anyaegyházról leválaszthassa. Kérvényezte, hogy az itteni papok 100 széles bécsi D-ért a püspöki és a zalai főesperesség iránti engedelmisséget megválthassák, és csak személyes engedelmisséggel tartozzanak Meskónak és Sebestyén főesperesnek.³³⁵

Volt azonban olyan eset is, amikor az alapítók nem jutottak hozzá a hón áhított engedélyhez, mint az szembetűnik egy 1321. április 27-i dokumentumból. Miklós mester, temesi comes eltiltotta Imre mestert azon köegyház felépítésétől, melyet egy Perck birtokon álló kápolna vagy oratórium helyén akart létesíteni (ez eredetileg faépítmény lehetett). Mindezek ellenére köveket, illetve habarcsot láttak a helyszínen.³³⁶

A templomalapítás bizonyos fokig gazdasági érdekeket is szolgált, mint ahogy ezt egy 1257-i oklevél is bizonyítja. A forrásban IV. Sándor pápa engedélyét olvashatjuk, miszerint az erdélyi püspök elszegényedett egyházának jövedelmét két templommal vagy kápolnával, illetve ezek tizedbevételeivel szaporíthatta (úgy látszik, a birtokok helyett a tizedbevételekre való súlypontát helyezés már a 13. század közepén jelentkezett). Ugyanakkor az engedély megemlékezik ezen egyházaknak a lelki élet területén betöltött szerepéről is („ut animarum cura in eis”).³³⁷ 1373-ban XI. Gergely pápa a veszprémi

³³¹ AOM V. 271.

³³² Romhányi 1999. 269. (Az engedélykérelem tehát meglehetősen későn érkezett.)

³³³ ZSO IV. 2337. sz.

³³⁴ HO V. 342–345.

³³⁵ AOT XXIV. 284. Bizonyos fokú önállóságra törekvést figyelhetünk itt meg, a kiváltságot egy pénzösszeg lefizetésével kívánták elérni.

³³⁶ AOT VI. 44.

³³⁷ ÁÚO II. 285.

püspököt bízta meg az egri egyházmegyében két plébánia alapításával. A szabálytalannak tűnő ügyben (ez a megyés püspök joga lett volna!) Feketekő (Fekete Kooch) és Szepenec (Zepinecze) falvakban a teljes tized a plébániaegyháznál maradt.³³⁸ 1470-ben II. Pál pápa szintén a veszprémi püspököt utasította, hogy az Erzsébet királyné által az egri egyházmegyében emelt újvárosi plébánia számára ítélje oda a tizedszedés jogát („nobis fuit humiliter supplicatum [rector] ut decimus et ius decimandi in terris de novo habitatis”), amely az új telepítésű városokat (coloni oppidi) megillette.³³⁹ Az újonnan betelepített területeken a telepítés előmozdítására külön jogokat biztosítottak (lásd: 1470-i oklevél), mint ahogy 1410-ben a Bodrog megyei hájszentlőrinci prépost a bátmonostori Töttös László által újonnan betelepített Baracka birtok lakosainak a tizedfizetés ügyében: a tizedet a prépostság Tymak birtokán lakókhhoz hasonlóan kellett leróniuk.³⁴⁰

Anyaegyházak, filiális egyházak ismérvei

A fenti adatokból is kitűnik, hogy anyaegyházakat olyan települések esetében gyaníthatunk, ahol – gyakran indokolatlanul – több pap teljesített szolgálatot (például Lábodon). Egyes filiális egyházak az idők folyamán parochiális egyházi jogokat szerezhettek, azonban ekkor sem váltak teljesen függetlené az anyaegyháztól. Az anyaegyház védőszentjének ünnepén, valamint a főbb ünnepek alkalmával a parochiális egyházzá lett filia papja híveivel együtt köteles volt az anyaegyházhoz zarándokolni, és ott adományokat tenni. Papjukat vagy az anyaegyház papjai közül kellett kiválasztaniuk, vagy pedig annak bemutatni tartoztak, a tized negyedét azonban általában megtarthatták. Bizonyos tevékenységeket – például temetés, szentségek kiszolgálása – a kápolna papja csak a plébános beleegyezésével végezhetett. Az új egyház jövedelmében osztozni kellett: ebből csak 1/3 maradt a filiánál. A kápolna felszentelésének jogát is érdekes módon nem a püspök vagy a főesperes, hanem az anyaegyház plébánosa gyakorolta. Az új alapítás mellé az adományozónak javakat kellett rendelnie, ami nem meglepő, hiszen ezek nélkül életképtelenné vált volna az egyház. Ha a kápolna a temetkezési jogot is megszerezte, a temetkezési miséhez kapcsolódó adományokból részesítenie kellett az anyaegyházat. Végül bizonyos védelemmel illették a kápolna körüli temetőket is.

Ritkább esetben válhatott egy újonnan épített egyház teljes jogú plébániává (a hospes/telepesfalvakra vonatkozó, illetve a szász kiváltság alapján) vagy akár exempt egyházzá is (lásd: 1311-i oklevél). A legtöbb esetben azonban az új kápolna az anyaegyháztól függő viszonyban maradt, esetenként a temetkezési, illetve a paptartási jogot szerezhetette csak meg. A papot ilyen esetekben is az anyaegyház papja delegálta, de ellátása az alapító kötelessége volt. Amikor egy anyaegyháznak átmenetileg nem volt papja, a kápolnák hajlamosak voltak az elszakadás irányában elmozdulni, sőt némely esetben a plébánia felszerelését is eltulajdonították. Az is mindenképpen nyomon követhető, hogy az önállósulási folyamat az anyaegyházra nézve nemcsak presztízssérelemmel, hanem jövedelemkieséssel is járt, és ezt kárpótlandó hozott szigorú intézkedéseket.

³³⁸ Mon. Rom. II. 231.

³³⁹ Mon. Rom. III. 203. (Kaposkeresztúr egyébként már 1221 óta szerepel a forrásokban.)

³⁴⁰ ZO VI. 75.

A kápolna/egyházalapítások indoklásában döntően az anyaegyházról való távolság szerepelt, amit egy-két esetben természeti akadályoztatással is alátámasztottak, de többször megemlítették az anyaegyház kegyuraival, nemritkán a saját rokonaikkal való viszálykodást is.

i) Exempt monostorok, egyházak, királyi kápolnák kérdése

Az exemptio kánonjogi értelemben egy egyházi személynek vagy intézménynek a közvetlen felettes hatóság alól való kivételét és egy magasabb hatóság alá történő rendelését jelenti.³⁴¹ Két fajtája ismert: a passzív exemptióban részesülő a felsőbb hatóság jogát nem kapta meg, csak „kivett” volt, míg az aktív esetében ebben a joghatóságban kisebb-nagyobb mértékben részesedett is (például a pannonhalmi apátság).

Az exemptio mint egyházi jogi intézmény első ízben egy 1177/78-ból származó, a canterburyi érsek által írt levélben jelenik meg, legkorábbi definíciója pedig az 1241-ből való száz Summából származik (a Tractatus de exemptionibus című fejezetben). Tényleges exemptióról eszerint akkor beszélünk, „ha világi vagy reguláris kanonokok, illetve szerzetesek vagy apácák egy konventuális egyháza közvetlenül a pápának van alárendelve..., az érseknek vagy püspöknek nincsen joghatósága fölötté”.³⁴² Ez az exemptio is kétféle lehetett: univerzális, vagyis teljes és partikuláris, amely csak egy bizonyos dologban biztosított kiváltságot. A teljes exemptióval rendelkező kolostorok évi censust fizettek, és így mintegy a Szentszék tulajdonává lettek. III. Sándor pápa rendelkezései alapján az exempt kolostorokat a püspök nem vethette interdictum alá, és tagjait nem közösihette ki.³⁴³ A pápai udvar adószedése az avignoni időszakban az apátságokra is kiterjedt annata vagy servitium formájában, melyet az új javadalmak fizettek, és amely az első évi jövedelem felét-harmadát tette ki.³⁴⁴

Az exemptio első hazai említése II. Béla idejéből való; kérdés, hogy egyes apátságok – például Pannonhalma – már korábban is függetlenekké váltak-e a püspöki befolyás alól.³⁴⁵ A monostorok között 1192-ben Magyarországról a somogyvári apátságot is felsorolták a liber censuumban.³⁴⁶ A monostort már alapításakor örök időkre a Szent Gilles-i anyakolostor alá rendelték. 1396-ban az esztergomi érsekség alá tartozó exempt apátság; ekkor IX. Bonifác pápa Pál jeroslavi püspököt nevezte ki az apátság kormányzójává.³⁴⁷ 1397-ben az exempt monostorok között az esztergomi főkáptalan vizitációjában fordul elő.³⁴⁸ 1464-ben II. Pius pápa megerősítette az exempt monostorokat, prépostságokat és plébániákat – ekkor a somogyvári apátság is szerepel a felsorolásban.³⁴⁹

A királyi kápolnák kiváltságos állapotának eredete

³⁴¹ Jankovich 1959. 62.

³⁴² Kumorovitz 1964. 73.

³⁴³ Kumorovitz 1964. 75.

³⁴⁴ Török 2004. 107.

³⁴⁵ Ákrit. 160. reg. C.D. II. 353.

³⁴⁶ CD. II. 282.

³⁴⁷ Mon. Rom. II. 303.

³⁴⁸ Kubinyi 1998. Hermann Egyed EK. 189.

³⁴⁹ Mon. Rom. III. 173.

Az *ecclesia propria* korszakában gyökerező királyi alapítások megőrizték az alapító rendelkezési jogát a tized, *spolia* és *oblációk* felett, illetve a lelkészek kinevezése, elmozdítása ügyében. A király különleges helyzetére utal egy 1263-as oklevél, amelyben IV. Béla magát „*universarum ecclesiarum regni patronus*”-nak mondja. A főpapok behelyezésénél *presentációs* joggal rendelkezett, és a püspöki tized-jövedelem 1/20-ára (*vigesima*) is jogot formált. A huszad II. András 1231-i oklevelében fordul elő: „*praeter vigesimam, quam reges ad antiquo habeant*”³⁵⁰

A királyi alapítású apátságok, prépostságok és kápolnák az uralkodó közvetlen kegyurasága alatt álltak. A királyi kápolnák kivétel nélkül királyi birtokon, általában a királyi család kúriáján, tartózkodási helyén, illetve annak környékén létesültek. Jankovich a korai királyi kápolnák intézményére vonatkozóan négy oklevelet vizsgált, ám ezek is már az intézményrendszer feloszlásának és eladományozásának korából származnak. Említésük előfordul a pécsváradi (1015/13. század) és a garamszentbenedeki (1075) alapítólevélben – az utóbbi esetben a királyi kápolnák parochiáit (körzeteit) kapta az adományozott –, valamint 1243-ban a bélakúti (pétervárad) apátság számára IV. Béla által tett adományok között (Minori Pesth/Kelenföld királyi kápolnája két leányegyházával, Sasaddal, Örssel és tizedeivel), és végül a veszprémi káptalan 1296. évi oklevelében, melyben Benedek veszprémi püspök perli a Buda környéki (örsi, sasadi, csíki, keszi, szentjakabi és fehéregyházi) plébánosokat, mivel a tizedfizetést megtagadták, és részt vettek az esztergomi érseki zsinaton. A pert végül megszüntették, azonban bizonyosságot nyert, hogy „*ex privilegio et antiqua consuetudine prescripta habere dignoscatur, quia omnes ecclesie et capelle regales seu reginales et eorundem plebani et rectores plenas decimas in omnibus debeant percipere et habere et consilium archiepiscopi visitare*”, tehát a királyi kápolnák a megyés püspöktől anyagi függetlenséget élveztek, és részt vehettek az esztergomi érseki zsinaton.³⁵¹

A Hartvik-legenda a fehérvári bazilikát is mint királyi kápolnát említi (*propriam capellam rex*). Néhány adat azt a tényt látszik megerősíteni, hogy a királyi kápolna jogállást még a 15. században is fontosnak tartották leszögezni.³⁵² A 13. század végén az eladományozott kápolnák visszaszerzésére való törekvések figyelhetők meg, de az újjáélesztett rendszer már más tartalommal telítődött: rezidenciális királyi kápolnává alakultak át magán-istentiszteleti célokkal, vagy teljes jogú plébánia vált belőlük. 1269-ben IV. Béla a veszprémi püspöknek más egyházakkal együtt visszaadta a valamikori királyi kápolnát, Szentjakabfalvát, melyet a királyi hatalom védelmében az udvar papjai *exemptus* plébániává akartak minősíteni.³⁵³ A kápolnák egy része a megváltozott viszonyok ellenére is megőrizte régi kiváltságait, és *exempt* plébániává alakult. A 15. századra ez a folyamat befejeződött. Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy a királyi birtokon létesült, királyi alapítású plébániák nem mindegyike vezethető vissza a királyi kápolna intézményére.

³⁵⁰ Jankovich 1959. 61.

³⁵¹ Jankovich 1959. 69.

³⁵² Jankovich 1959. 70. (Egy 1410-re keltezett búcsúengedélyben említik a budavári és a váron kívüli Mária títulusú királyi kápolnát, 1496-ban pedig a fehéregyházi, békásmegyéri, nyéki valamikori királyi kápolnákról halunk.)

³⁵³ Jankovich 1959. 71.

A királyi kápolnák a püspöki egyházakhoz hasonló szervezeti viszonyokkal rendelkeztek (például leányegyházak tartozhattak alájuk). Személyi és anyagi tekintetben azonban a passzív exemptio illette meg őket – a megyés püspök joghatósága alól elkülönülő javadalmazással, királyi presentációval és érseki institutióval a lelkészek tekintetében. Bár az egyházi felügyeletet is az esztergomi érsek látta el (zsinat), a spiritualis exemptióból származó kiváltságos jogok nem érvényesültek e tekintetben. A királyi kápolnák bizonyos közjogi szerepet is betöltöttek (lásd: káplánok szerepe).

A királyi kápolnák rendszerének gyökerei a frank–meroving királyságba nyúlnak vissza, és eredetileg „szent ereklyét őrző helyiség” jelentéssel bírtak, mely körül a capellanus működött. A 9. századtól a fejedelem által leggyakrabban felkeresett Pfalzokban létesült királyi kápolna. A 10–11. században a német királyi udvarban működő káplánok szerepe megnövekedett, a német püspökválasztásban is részt vettek. Walter Klewitz a székesegyházakat is a királyi kápolnákból eredeztette. Hasonló struktúra figyelhető meg a langobárd fejedelmek és a normannok esetében, illetve a cseh Premyslidáknál is.³⁵⁴

A segesdi plébánia exemptiója

Kivételes helyzetet élvezett a középkor folyamán a segesdi plébánia, amely eredetileg királyi tartózkodási hely, udvarház, kápolna funkciót töltött be. Jankovich Miklós exemptióját a királyi ecclesia propria intézményéhez kötötte, hasonlóan a Buda környéki plébániák kialakulásához.³⁵⁵ **2/b. ábra.** Különleges joghatóságát támasztja alá a középkor folyamán több ízben megismétlődő per, amely már 1216-ban is folyt, és amelynek kapcsán a veszprémi püspökség alól az exemptio segítségével kívánta magát kivonni.³⁵⁶ 1250. július 5-én Jakab királyi káplán, segesdi plébános nevével találkozunk.³⁵⁷ 1269. október 3-án az addig exempt egyházat (királyi, illetve királynéi kápolnát) a veszprémi püspökségnek vetik alá.³⁵⁸ Az exemptio azonban nem szűnt meg, mivel 1319-ben István veszprémi püspök négy papot, köztük Pál segesdi plébánost kiközösítette, mivel az illeték megfizetését megtagadta a visitációs procuratióval egyetemben, és az esztergomi érsek alá tartozónak vallotta magát. Az oklevél szerint minden egyház és plébánia (basilica) bármely egyházmegyében a megyés püspöknek van alárendelve, és onnan csak az Apostoli Szentszék veheti ki.³⁵⁹ XXII. János pápa 1321. évi utasítása szerint a segesdi egyház emberemlékezet óta a veszprémi püspökség alá tartozott, és önhatalmúlag akart az érsekség alá kerülni.³⁶⁰ 1327-ben a veszprémi püspök azzal vádolja az esztergomi érseket, hogy az többek között a segesdi plébániát is elfoglalva tartja.³⁶¹ A segesdi plébániát mindazonáltal nem találjuk a pápai tizedjegyzékben a veszprémi püspökség alatt felsorolva. 1332. január 24-én Pósa segesdi plébános megta-

³⁵⁴ Jankovich 1959. 68–9.

³⁵⁵ Jankovich 1959. 57., 72.

³⁵⁶ Magyar Kálmán: *A középkori Segesd város és megye története, régészeti kutatása*. Somogyi almanach. 45–49. 1988. Kaposvár.

³⁵⁷ Ákrit. I/2. 284.

³⁵⁸ Ákrit I/3. 493., CD IV/3. 500.

³⁵⁹ VR. 52., AOT V. 242. Tizedfizetés miatt egyébként 15 pap excommunicatiójára került sor. CD VIII/7 131.

³⁶⁰ AOT VI. 177.

³⁶¹ Jankovich 1959. 72.

gadta a pannonhalmi apátságnak a tizedfizetést, amiért kiközösítéssel fenyegették.³⁶² 1358–65 között Lukács plébánost, királynéi káplánt (*capellanus specialis*) említik.³⁶³ Az esztergomi káptalan 1397-i vizitációs felsorolásában Segesd és Aranyos is szerepel az exempt intézmények között.³⁶⁴ 1454. október 8-án a segesdi plébániatemplomot egy felsorolásban ismét az esztergomi érsekség alá tartozónak mondják.³⁶⁵ 1464-ben még mindig exempt plébániaként említik.³⁶⁶ 1495-ben az ifj. Vitéz János veszprémi püspök zsinatán nem megjelent Veszprém megyei plébánosokat Budára idézik, köztük a segesdi plébánost is.³⁶⁷

Az esztergomi érsek közvetlen joghatósága alá rendelt idegen egyházmegyei plébániák nevét a már korábban említett 1397-i „*visitatio capituli ecclesiae metropolitanae Strigoniensis*” tartalmazta.³⁶⁸ Ezen exempt egyházakat 1389-ben és 1400-ban IX. Bonifác, 1464-ben II. Pius pápa sorolta fel, és számuk a kiváltságolt dekanátusokkal együtt elérte a hetvenet.³⁶⁹

4. BENCÉS MONOSTOROK, PRÉPOSTSÁGOK, KÁPTALANOK ÉS LOVAGRENDEK SZEREPE SOMOGYBAN

a) Zsinati szabályozások

Az első kolostorokat is a püspökök engedélyével és közreműködésével alapították. A 451-es chalcedoni zsinat kimondja, hogy a püspök beleegyezése nélkül nem szabad kolostort alapítani. Később azonban az apátságok egyre inkább függetlenedtek a püspöktől, aki fenyítő jogával csak akkor élhetett, ha az apát a rend szabályai ellen vétett, és szerzeteseket is csak annak engedélyével szentelhetett pappá. A 7–8. század fordulóján készült Markulf-féle oklevél-formulárium tovább szabályozza a püspökök hatalmát: a *potestas ordinis* alapján a kolostor oltárainak, tagjainak, az apátnak a felszentelését ingyen kellett végeznie, nem avatkozhatott a monostor anyagi ügyeibe, nem igényelhetett az apátságnak adott ajándékokból (miként tehette ezt a plébániákkal vagy a nem szabad monostorokkal), nem vihetett el a monostor könyveiből, felszereléséből, és csak az istentisztelet idején tartózkodhatott a kolostorban. Csak a lazuló fegyelem megfékezése érdekében léphetett fel, így a *potestas iurisdictionis*ból csupán ez a joga maradt meg.³⁷⁰ A püspök tudomása nélkül monostort sem lehetett bővíteni.³⁷¹

Az ezredfordulón német területen megfigyelhető a püspöki és apáti méltóság szétválasztására irányuló törekvés. Szent Wolfgang regensburgi pap 973-ban a gorzei reform szellemében megszüntet-

³⁶² PRT II. 372.

³⁶³ AOM VII. 170., SMM–B. 78. 74–5. (Ugyancsak hallunk Lászlóról, a királyné segesdi ispánjáról is.)

³⁶⁴ Jankovich 1959. 75.

³⁶⁵ Luk. II. 328.

³⁶⁶ Mon. Rom. III. 173.

³⁶⁷ Mon. Rom. IV. 33. Segesd mellett a pannonhalmi apátság falvai (Bogát, Tepej, Köröshegy, Szárszó), valamint Csege, Szólád, Atád és Ötvös plébánosai sem jelentek meg.

³⁶⁸ Gárdonyi 1933. 166.

³⁶⁹ Jankovich 1959. 72., 75.

³⁷⁰ Kumorovitz 1964. 74.

³⁷¹ Solymosi 1999. 103.

te a püspökség és a Szent Emmeram-apátság vezetésének perszónálunióját, Frigyes salzburgi érsek pedig 987-ben a Szent Péter-apátságot leválasztotta az érsekségről.³⁷²

Szent Benedek regulája alapján hat szerzetes már apátságot alapíthatott, míg a kisebb, remeteszerű perjelségeket, mint Remeteszentjakab, egy-két szerzetes lakta. (A pannonhalmi apátság a tatárjárás előtt 38 szerzetessel büszkélkedhetett.) 1184-ben III. Lucius pápa utasításai alapján a bencések által birtokolt plébániatemplomban 3-4 pap lehetett. Közülük egyet a megyés püspöknek kellett bemutatni, aki lelkiekben a felettese volt, anyagi szempontból azonban a rendnek felelt. A premonstreiekkal szemben a bencések sohasem kaptak pápai áldást a birtokukon épült kápolnában a lelkeszi feladatok ellátására.³⁷³

A magyar helyzet

A szerzetesek szerepe a plébániafunkciók ellátásában az egész középkor folyamán nyomon követhető, mégpedig főleg a tiltakozások/engedélyek alapján. A Hartvik-legenda szerint „Ennek [ti. Asztriknak] tanácsából a többi püspöki székek gondját és ellátását is szerzetes atyákra bízta [a király]”.³⁷⁴ Valóban nagy számban voltak szerzetesek az első püspökök között (lásd: Asztrik, Radla/Sebestyén, Mór, Gellért stb.). 1020-ban, a regensburgi prépost látogatásakor az esztergomi érsekségen még vegyesen voltak szerzetesek és világi papok, ám bár a szerzetesek más szabályzat szerint éltek (például nem nőülhettek).³⁷⁵ Az esztergomi és szabolcsi zsinati határozatok az apátokat – régi hagyomány alapján – a megyés püspök irányítása alatt hagyják. Ha az apát messzebb távozik, köteles azt a püspökének jelenteni. Peres ügyekben első fokon a püspök illetékes, aki kíséretével évenként többször meglátogathatja egyházmegyéje apátságait, és ellenőrizheti a regula megtartását.³⁷⁶ Az esztergomi zsinaton Kálmán megtiltotta az apátoknak a püspökjelvények viselését, a keresztelést, a gyóntatást és a prédikálást. Az 1179-i III. lateráni zsinat határozata fellépett a szerzetesek lelkészkedése ellen, ugyanakkor engedélyezte kihelyezésüket a parochiális egyházakhoz; igaz, csak többedmagukkal (hasonló látható a pannonhalmi birtokok esetében Tardon és Remetén).³⁷⁷ Az 1279. évi budai zsinat alapján a szerzetesek plébánián csak püspöki engedéllyel lehettek káplánok, ám ezt a rendelkezést nemigen tartották be.³⁷⁸

A szerzetesek kóborlásának tiltását nyomon követhetjük királyaink törvényeiben, rendelkezéseiben – feltehetően igen nagy lehetett erre a hajlam. Az esztergomi zsinat 1100 körül a szerzetesek kóborlásának tiltása mellett az apátokat is korlátozta a lelkipásztorkodásban való részvételben.³⁷⁹ II. Ulászló még 1502-ben is tiltja az egyik monostorból a másikba engedély nélkül átköltöző, majd továbbvándorló szerzetesek kóborlását.³⁸⁰

³⁷² Solymosi 2001. 39.

³⁷³ Török 2002/b. 54–5.

³⁷⁴ Török 2002/a 35.

³⁷⁵ Györffy 1983. 187. (A világi papok nőtlensége csak a 13. század első felében valósult meg.)

³⁷⁶ Kumorovitz 1964. 76.

³⁷⁷ PRT I. 140.

³⁷⁸ PRT II. 80.

³⁷⁹ Szilágyi 1961. 53–4. (23., 36–38. pont.)

³⁸⁰ PRT III. 576.

b) Az apátságok, lovagrendek és prépostságok szerepe a lekipásztori munkában

A legkorábbi monostoralapítások Pannonhalma, Zoborhegy, Bakonybél, Zalavár, Pécsvárad, Veszprémvölgy, Szávaszentdemeter, Visegrád és Csanád voltak. Az első monostorok királyi udvarházaknál keletkeztek. A bencés apátságok a 12–13. századig vettek részt a lekipásztori munkában; Magyarország délkeleti régiójában néhány esetben az apátsági templom plébániatemplomként is működött a tárjárásig.³⁸¹

A monostorok szerzeteseinek – akárcsak Nyugat-Európában – nem volt joguk lekipásztori funkciókat is ellátni, illetve a 12. századig néhány kivételes esetben az apátsághoz inkorporált plébániákon pappá szentelt szerzetesek működhettek. Walfertus comes 1157-es monostoralapító oklevele kapcsán Érszegi Géza felvetette a bencés filiák kialakulásának kérdését.³⁸²

1193-ban III. Celesztin, 1250-ben és 1253-ban IV. Ince pápa a monostorok jogainak védelmében hozott határozatokat, miszerint területükön engedélyük nélkül nem építhető kápolna (lásd: Szárszó).³⁸³ A monostorok mellett nálunk is sok esetben épültek plébániatemplomok – a zselicszentjakabi monostor melletti plébániatemplom azonban alaprajzát tekintve jóval később keletkezett. A somogyvári bazilika környékéről is kerültek elő korai női és gyermeksírok. Úgy tűnik, hogy Magyarországon a monostorok plébániafunkciója a kezdeti időszakban jelentősebb lehetett. A középkor folyamán mind a premontreiek (igaz: pápai privilégium alapján), mind a kolduló rendek foglalkoztak lekipásztorkodással is. A pannonhalmi főapátság főpásztori joghatósága bizonyos korlátozások mellett saját birtokaiban teljes mértékben érvényesült, amiben kiváltságos szerepe is közrejátszott.³⁸⁴ Az alapítás idején a zselicszentjakabi monostorhoz saját birtokain szintén inkorporált plébániák tartoztak, melyeknek tizedét az apátság alá rendelték.³⁸⁵ Ennek egyik ékes bizonyítéka 1500-ból származik, amikor Ferenc győri püspök Pázmádon, a pannonhalmi apátság plébániatemplomának közelében kápolnát emeltetett, és kiközösítéssel fenyegetőzött azokkal szemben, akik az apátsági templomba mentek misehallgatás, illetve szentségek vétele céljából. A pápai kiváltságlevél azonban Pannonhalma jogait erősítette meg.³⁸⁶

Egy 1302-i ítélet szerint az apátság kápolnát épített Dénesiben, amely a mizsérdi Szent Márton-anyaegyház filiája volt. Az anyaegyház plébánosa mellett az apátság káplánja vagy szerzetese bármikor misézhetett, de temetést és keresztelést csak az anyaegyház papjai végezhettek („monachus ipsius abbatis pro persona siti in prefata capella de Deanus libere celebrare, se din omnibus aliis spiritualibus iuribus nullatenus se intromittat”).³⁸⁷ 1369-ben Pannonhalma somogyi és zselici plébániáinak lakói szabadon választhattak papot, akit csak az apátnak voltak kötelesek bemutatni.³⁸⁸ Az apátság befolyására mi sem világít rá jobban, mint hogy a 11. század első felében az esztergomi érseki széket több íz-

³⁸¹ Romhányi 1999. 270.

³⁸² Érszegi 1978. 93–108.

³⁸³ Góreczki 1993. 33.

³⁸⁴ PRT III. 173.

³⁸⁵ Bánhegyi 2000. 125.

³⁸⁶ PRT III. 563.

³⁸⁷ PRT II. 79., AOM I. 21–2.

³⁸⁸ PRT II. 81.

ben a korábbi pannonhalmi apátok töltötték be (például Radla/Sebestyén, Anasztáz/Asztrik), s Mór pécsi püspök pannonhalmi kapcsolatai is ismeretesek (Pannonhalmán iskolát, puer scholasticust alapított).

Az írásbeliség elterjedésével, a 13. század elejétől fontos szerepet töltöttek be a monostorok a káptalanok mellett mint hiteles helyek (*loca credibilia*).³⁸⁹ 1224-től van adatunk hiteles helyi működésre Somogyvár esetében, 1264-től a csurgói johannita kolostor, illetve 1266-tól a bői Ágoston-rendi prépostság kapcsán. Az 1351. évi törvény 13. pontjának 3. cikkelye elvette a kisebb konventek oklevél-kiadási jogát.³⁹⁰

Ugyanakkor más bencés apátságok is részt vállalhattak a papi feladatokból, amint ez egy 1156-os, IV. Adorján pápa által a lambrechtli apátságnak adott engedélyéből is kitűnik. 1451-ben a lambrechtli statútumok a plébániákon tartózkodó szerzetesekről is intézkedtek.³⁹¹ 1325-ben Péter, a zalavári apátság szerzetese a zalavári egyház káplánja, 1360-ban pedig György fratert mint hosszúfalusi káplánt említették. 1409-ben Gál pannonhalmi szerzetes Alsok falu plébánosaként szerepel.³⁹² A 14. századtól a bencés kongregációk is káptalanokat tartottak a ciszterekhez és a kolduló rendekhez hasonlóan. A IV. lateráni zsinat (1215) megparancsolta a monasztikus rendeknek, hogy háromévente tartsanak káptalant; ez a rendelkezés a tridenti zsinatig érvényben maradt.³⁹³

Pannonhalma kiváltságait más bencés monostorok is megpróbálták önmagukra alkalmazni. 1323-ban a veszprémi püspök utasítja a bői prépostot, hogy az szólítsa fel a somogyvári Szent Egyed-monostor apátját azon oklevelek bemutatására, melyek miatt a birtokaikon működő papok kivonják magukat a püspöki fennhatóság alól. Ugyanebben az évben a somogyvári apát a somogyi Szent György-egyházat is elfoglalta.³⁹⁴ **30. térkép.**

A 13. század közepéig az ágostonos kanonokok a saját területükön lévő plébániatemplomokba plébánost állíthattak; később ezzel más szerzetesrendek (például ciszterek, ferencesek) is élni akartak.³⁹⁵ Somogy megyében a bencéseken kívül az ágostonos ún. karinges kanonokok prépostságai is megtalálhatók (Lulla, Bő). Ezek a kis közösségek időnként társaskáptalanokat alkottak, és hiteles helyi tevékenységet folytattak. A lelkipásztori szolgálat mellett hasonló funkciót láttak el a premontrei prépostságok, amely közül Somogyban csak a kaposfői (szentbenedeki) ismeretes.

A püspökök a legtöbb esetben ezeket a kiváltságokat megpróbálták visszaszorítani. 1203-ban a veszprémi püspök bepanaszolta a somogyi apátot Rómában, mert az elfoglalt három egyházat, melyek jogilag a veszprémi püspökhöz tartoztak, és azok egyikét más püspökkel szenteltette fel.³⁹⁶ A pannon-

³⁸⁹ Fügedi 2000. 42. 16 bencés és 10 premontrei monostor látott el hiteles helyi funkciókat. Török szerint a hiteles hely mint intézmény bizánci gyökerekkel rendelkezik. Török 2002/b. 127.

³⁹⁰ Török 2004. 109.

³⁹¹ PRT III. 175. A pápa engedélyezi a szerzeteseknek (a cisztercieken kívül), hogy lelkipásztorkodással is foglalkozzanak. Az 1451-ben említett szerzetesek talán grangiákon, kisebb közösségekben élhettek (lásd következőkben).

³⁹² PRT III. 175–6.

³⁹³ Török 2004. 108.

³⁹⁴ AOT VII. 105–6.

³⁹⁵ Góreczki 1993. 64–5.

³⁹⁶ Békefi 1907. 191.

halmiak remeteszentjakabi remeteségét, mivel engedélye nélkül épült, Róbert veszprémi püspök a vi-tyai várjobbágyokkal felgyújtatta (akiket a pápa e tettekért kiközösítéssel sújtott).³⁹⁷ Arra, hogy egyes püspökökkel milyen mértékben megromlott a bencés apátságok viszonya, jó példa Jób pécsi püspöknek a somogyvári apáttal szembeni hatalmaskodása („abbatem monasterii Simigiensis... capi fecerat, ac eum manibus post tergum et predibus sub equi ventre ligatis et ori eius freno imposito ignominiose tractari et carceri mancipari... presumpserat”).³⁹⁸ Bár ez utóbbi mindenképpen kirívó eset, az említett példák mégis azt látszanak alátámasztani, hogy meglehetősen gyakori volt az egyházi személy hatalmaskodása egyházi intézménnyel ill. birtokával szemben, saját vélt vagy valós érdekük miatt.

A lovagrendek helyzete

A lovagrendek házait az uralkodók tudatosan a kormányzati központok vagy a hadi utak, a fontos át-
kelők mellé telepítették (lásd: Csurgó), sokszor az ország határainak védelmére. A johannita lovagok a II. keresztes hadjárat folyamán jelentek meg először Magyarországon, és már a 12. század folyamán jelentős birtokadományokban részesültek, leginkább az uralkodói család jóvoltából (pl. II. Géza és felesége Eufrozina, II. András, IV. Béla adományai). Jó néhány adományba kapott birtok vált későbbi rendház alapjául. Míg a szentföldi és nyugat-európai terminológia hospitalis frater név alatt említi a rend tagjait, Magyarországon és Közép-Európában a cruciferi elnevezés terjedt el a forrásokban, amely számos bizonytalan értelmezést okozott (pl. a stefanitákra vonatkozó forrásokkal való keveredés). A cruciferi elnevezést a középkorban olyan széles körben használták, hogy abból „...nem lehet egyértelműen arra következtetni, hogy az illető valamelyik lovagrend tagja volt”.³⁹⁹ A 13. század elejéig a csehekkel alkottak egy tartományt, majd külön magyar–szlavón ún. nyelvbe tömörültek, míg a 14. század elején az itáliai nyelvbe csatlakoztak. Első magyarországi házuk Székesfehérvárott épült. A rendet leginkább az uralkodók támogatták. II. Paschalis és IV. Anasztáz pápa bullái alapján 1154-re a tizedfizetés és a megyés püspöki joghatóság alól felmentést szereztek, bíraskodási joghoz jutottak, és interdictum idején is szolgálatot folytathattak. Rendházaikban saját papjaik voltak, akik nem tartoztak a megyés püspök alá.⁴⁰⁰ 1183-tól III. Lucius pápától megszerezték a lovagrendi templomba való temetkezés jogát, 1355-ben pedig immunitást nyertek, és közvetlenül a nádor alá kerültek.⁴⁰¹ Csurgón, a többi rendházhoz hasonlóan, a 14. század elejéig csak külföldi szerzetesek szerepelnek a forrásokban; az első, bizonyítottan magyar praeceptorral, Péterrel a 14. század elején találkozunk (előtte a perjelek vagy Provence-ból, vagy Itáliából – Velencéből – származtak).⁴⁰² A 14. század végére a rendház tagjai már mind magyarok voltak. A Dunántúlon és Horvátországban létrejövő házakhoz várak, fürdők és ispotályok is tartoztak. A 14. században, a templomos rendházak és birtokok beolvadásával, a johanniták súlypontja áttevődött a Dráván túli területekre. A magyar uralkodók a 14. századtól folyamatosan

³⁹⁷ PRT I. 313., 676.

³⁹⁸ PRT XII/B. 153. 1265. szeptember 24.-én már a hatalmaskodás elleni perről értesülhetünk.

³⁹⁹ Laszlovszky 2006. 16.

⁴⁰⁰ Hunyadi 2002. 52–3.

⁴⁰¹ Török 2002/b 68., 2004. 123.

⁴⁰² Hunyadi 2006. 204.

beleszóltak a rend életébe (pl. perjelválasztás esetén), Zsigmond uralkodásától kezdve pedig világi kormányzókat bíztak meg a rend javainak kezelésével. A 15. századtól helyi származású nemesek váltak perjelekké. A későközépkorban a rend magyar praeceptoratusai önálló egységet alkottak, amelyek az élén álló vránai perjel a főpapokkal azonos előjogokat élvezett.⁴⁰³Csurgón kívül még két kisebb johannita rendház is állt a megyében: Dadán és talán Belegen.⁴⁰⁴

c) A bazilita monostorok kérdése

A bencés szerzetesség hatásain kívül figyelembe kell venni a görög, bazilita monostorok szerepét és hatását a korai kereszténység időszakában. A marosvári monostorról már Szent Gellért legendájából értesülünk, de további monostorok továbbélése is bizonyos (Tihany, Visegrád, Szávaszentdemeter, Dunapentele, Veszprémvölgy). Egy 14. századi kódexben szereplő püspöklista a 12. században még Turkia metropolitáját említi.⁴⁰⁵ Szent Száva legendájában szerepel az a kitétel, hogy „a magyarok a görögöktől vették át a kereszténységet, a rómaiak, akik közelebb voltak hozzájuk, csak később térítették meg őket saját eretnokségükre, amelyben a mai napig vannak” (mivel a görögök nem tudtak magyar nyelven). A legenda egyik változata szerint Szent Száva visszatéríti László királyt, míg a másik szerint békét szerez a szerbekkel.⁴⁰⁶

A 11. század végén a török veszély miatt egyfajta közeledés figyelhető meg a keleti és a nyugati egyház között. 1076-ban Dukász Mihály felajánlotta VII. Gergely pápának az uniót, 1089-ben pedig II. Orbán kezdeményezett tárgyalásokat Komnénosz császárral. Ugyanakkor László megszervezte a zágrábi püspökséget, hogy a „bálványimádásba süllyedt népet [Bogumil-eretnokség?] az egyházba visszavezesse”, és területén tíz főesperességet hozott létre.⁴⁰⁷ Felvetődik az a lehetőség, hogy a bácsi görög érsekség egészen a kalocsai érsekséggel való egyesítésig működött. A szávaszentdemeteri monostor hovatarozása miatt vita támadt a pécsi püspök és az első bács–kalocsai érsek között.⁴⁰⁸ Szávaszentdemeternek a 13. században 25 filiális monostora és tíz temploma volt (köztük helytelenül a somogyvári apátság is szerepel), de 1221-ben még a visegrádi monostor is működött.⁴⁰⁹

A bizánci latin császárság létrejötte idején (1204) Ince pápa elérkezettnek látta az időt, hogy Imre királynál ösztönözze a görög monostorok feloszlatását. Bizonyára III. Béla korábbi szoros bizánci kapcsolatai (neveltetése, lánya, Margit bizánci házassága) is erre sarkallták, így 1204-ben több levélben fordult Imréhez a görög monostorok feloszlatásának igényével: „quod duaedam ecclesiae monachorum Graecorum in regno Hungariae constitutae per incuriam diaecesanorum Episcoporum et per

⁴⁰³ Hunyadi 2006. 205.

⁴⁰⁴ A belegi rendházat Hunyadi nem említi, de mivel a vránai perjelség birtokában volt a falu, elképzelhető, hogy itt is állt egy kisebb ház, és nem a Bélai perjeség téves olvasatából adódik azonosítása.

⁴⁰⁵ Baán 1995. 1167–1170.

⁴⁰⁶ Pókay: Válaszúton. 85–6.

⁴⁰⁷ Úgy látszik, hogy a tizes osztás nyomát nemcsak a katonai szervezet (tized, század stb.) viseli magán, hanem az egyházi hierarchiában is szerepet töltött be: tervezett tíz püspökség, püspökségenként tíz főesperesség, főesperességenként tíz esperesség stb.

⁴⁰⁸ Györffy 1971. 64. (Idriszi földrajzában említi, hogy a görög egyháztudósok káptalani tagok itt. A meghódított szerémi püspökséget 1085-ben telepítette Bácsra Szent László.)

⁴⁰⁹ Pirigy 1988. 163.

ipso Graecos qui valde sunt, sicut asserit, dissolute, penitus destruntur”, tehát a megyés püspök nem-törődőmsége és a görögök züllöttsége miatt pusztultak a monostorok.⁴¹⁰ A magyar király célja e monostorokat egy püspökség alatt egyesíteni. 1221-ben Honorius pápa a visegrádi görög szerzeteseket akarja bencésekkel helyettesíteni – a görög szerzetesek léte ekkorra már „gravi scandalo”.⁴¹¹ Ennek ellenére VI. Kelemen pápa 1344-ben megjegyzi, hogy Szávaszentdemetert alapításától fogva görögök, magyarok, szlávok lakják elkülönítve az apát (görög patriarcha) alatt. Az utolsó patriarcha 1334-ben halt meg.⁴¹²

5. A MAGÁNEGYHÁZTÓL A KEGYÚRI JOGIG

Bár a disszertációnak nem lehet feladata az Eigenkirche probléma újragondolása, a somogyi helyzet jobb megértése érdekében a kegyúri joggal kapcsolatos hazai kutatási eredmények összegzésére szükség van. A sajátégyházból a patrónusi egyházba történő átalakulást mind a mai napig Kumorovitz L. Bernát több mint negyed évszázada leírt gondolatai fogalmazzák meg legszemléletesebben – összegzésem nagyobb része is az ő munkáján alapszik.⁴¹³

Európai kitekintés

Nyugat-Európában a 6. században, bár az egyházi vagyon nagyobbik részét a püspökségek birtokolták, egyes egyházak már külön vagyonra tettek szert a halálesetekre szóló visszavonhatatlan és az élők feltevése nélkül tett adományai révén. A Meroving-korszak végére az egyházak elérték, hogy népeiktől maguk szedhették az adót és a bírságpénzeket, és hogy mentességet élvezhettek az állami terhek és adók alól. Ugyanakkor megerősödött a püspöknek az egyházalapításhoz kapcsolódó joga. Itáliában az alapító kérvényt – petitoriumot – intézett a pápához, mely tartalmazta, hogy templomot épített, és egy bizonyos szent tiszteletére szeretné felszentelni, fenntartására anyagi javakat biztosít, ezért kéri a pápát, hogy felszentelési parancsot és ereklyét bocsásson rendelkezésére. Végül lemond az alapításhoz kapcsolódó jogairól. A pápa beleegyezése után a püspököt utasítja a felszentelés elvégzésére. Hasonló volt a helyzet Spanyolországban és Galliában is, míg a német területeken elterjedt a sajátégyház/saját monostor (Eigenkirche, ecclesia propria) intézménye. A sajátégyház gazdasági vállalkozássá silányulása ellen már Nagy Károly is fellépett a frankfurti zsinaton (794), ahol a püspöknek felügyeleti jogot biztosítottak istentiszteletek tartásával, az egyházi épületek karbantartásával, a papok feletti ellenőrzés biztosításával. A 9. századtól minden egyházat egy szolgáltatásmentes mansióval kellett ellátni, s a tized és más jövedelmek negyedét a pap számára kellett biztosítani, akit csak egyházi ítélettel lehetett elbocsátani.

II. Henrik és II. Konrád szinte magán-/saját egyházként kezelte a püspökségeket és a birodalmi apátságokat (például a kezdeményezése nélküli püspökválasztást megsemmisítette, az apátokat elmoz-

⁴¹⁰ C.D. II. 429.

⁴¹¹ C.D. III. 310.

⁴¹² Moravcsik 1938. 420.

⁴¹³ Kumorovitz 1964. 71–76.

dította), de a király joga felettük teokratikus gyökerű volt, mint „defensor ecclesiae” kormányozta azokat. Hasonló törekvések nem voltak idegenek a magyar királyoktól sem. Az altaichi évkönyv megemlékezik arról, hogy Péter 1038–1041 között elmozdított két, még István által kinevezett püspököt.⁴¹⁴

Németországban csupán a 10–11. századra érik el, hogy a birtokos adománya (temporale) és az egyházi hivatal között különbséget tegyenek; ez utóbbi felett a püspök rendelkezett. A visszas helyzetet tovább fokozta, hogy az egyháziak is alapítottak templomokat, és az uralkodó is hasonlóképpen kezelte a királyi alapítású kolostorokat, üresedés esetén a püspökségeket. Végző soron az invesztitúraharc (1059–1122) eredménye hozza meg a változást. A világi tulajdonlás visszazorításával mindinkább céllá vált, hogy az egyházi jövedelmek vallásos közösségek vagy a felső papság kezelésébe kerüljenek át. Az 1179. évi III. lateráni zsinat megszüntette az ecclesia propria intézményét, és bevezette a kegyúri jogot, minek kapcsán a saját egyház egésze részjogokra bomlott (ius fundi, ius possessionis, ius praesentationis, conductus, petitionis, patronatus, regaliae, spoli, decimationis, ius intercessionum, sedes in choro stb.), és helyét a patronátus intézménye foglalta el, amelyet III. Sándor pápa deklarált. III. Sándor a patronátust ius spirituali annexum néven az egyházi iurisdictio alá helyezte, és e jogokból csak korlátozott mértékben engedett át a patronátus számára (díszhely, illetve sírhely a templomban, rész a tizedből stb.). Kezdetben e jogok csak a tényleges alapítóra vonatkoztak, ám később örökíthetővé, eladhatóvá váltak. A kegyúr kötelességei közé tartozott az egyházi vagyon védelme, illetve az egyházi épületek gondozása.⁴¹⁵

Magyarországi állapotok

Magyarországon a 11. században a monostorok és az egyházak is az alapító magántulajdonát képezték (1061: zselicszentjakabi alapítólevél),⁴¹⁶ aki eladhatta, átörökíthette, elzálogosíthatta, papot tehetett bele, hagyatékára jogot formálhatott, üresedéskor jövedelmét élvezhette. A 12. század végétől a magánegyházak kegyuraság alatt álló szerzetesházakká, parochiákká alakultak. Magyarországon ez a folyamat a nyugati változásokkal nagyjából egy időben zajlott. III. István 1171 körül kelt oklevelében követi atyjának, II. Gézának elhatározását, tehát nem helyez át püspököt, és nem tesz le királyi prépostokat pápai hozzájárulás nélkül, üresedéskor a püspöki javak gondnokaivá nem tesz meg világiakat, és e javadalmakhoz csak ellenséges támadás esetében nyúl. Ugyanakkor az érsekek, püspökök, királyi prépostok és apátok lemondanak arról a szokásukról, hogy kánoni ítélet nélkül fosztanak meg javadalmuktól alájuk rendelt papokat.⁴¹⁷ A kegyúri joggal kapcsolatos első hiteles adataink III. Béla és Imre királyok okleveleiben találhatók.⁴¹⁸ Magyarországon 1183-ban fordul elő első ízben a kegyuraságra utaló „patroni monasterii” formula.⁴¹⁹

⁴¹⁴ Gerics 1995. 40., 64.

⁴¹⁵ Kumorovitz 1964. 71–2.

⁴¹⁶ Kumorovitz 1964.

⁴¹⁷ Kumorovitz 1964. 76.

⁴¹⁸ Ákrit. 138 reg.1138, 182 reg.1199.

⁴¹⁹ Romhányi 1999. 265–76, Fügedi 1991. 41.

Magyarországon a templomok, kápolnák többsége kegyúri egyházként épült a 12–13. század fordulóján. E tekintetben az egyházi alapítások sem különböztek a világiaktól. A kegyúri jogok megnyirbálására a középkor folyamán több kísérlet is történt. 1279-ben a *Budai törvénykönyv* az 1179-i III. lateráni zsinat szellemében megtiltja a patrónusi jog örökítését, elidegenítését, de mindhiába. A papok függő viszonyban maradtak patrónusaiktól. Minthogy a templomok $\frac{3}{4}$ -e s a vidéki templomok döntő többsége patronátusi egyház volt, a plébániaszervezetet ez nagyban érintette. Gyakran előfordult, hogy valamely templom kegyuraságát többen is birtokolták. Ilyenkor az alapítás is közös lehetett, a szakácsi kolostort pedig egyenesen a falubeli kisnemesek universitása alapította 1263 előtt, és a kegyúri jogokat is együtt gyakorolták.⁴²⁰ (A kolostorba később is előszeretettel temetkeztek a szakácsi nemesek.)⁴²¹

A kegyúrnak járó jogok: a templomban elfoglalt megkülönböztetett hely, temetkezés, a tizedből való részesedés, pap/apát kijelölése, akinek a jóváhagyása már a püspök joga. Bár a saját monostorokra és egyházakra még a 14. században is vannak példák. A kegyuraságot vagy öröklés folytán, vagy királyi adomány során lehetett elnyerni. A királyi alapítású apátságokat nem adományozták el, de a későbbiekben a királyra háramlott monostorokat (akár egy család kihalása, akár hűtlenség okából) a mindenkori uralkodó már szívesen osztotta hű embereinek. A kegyúr a monostor népeitől is behajthatta a pénz- és terményadót, magát a monostort is sok esetben pénzügyi befektetésként, hasznot hajtó gazdasági vállalkozásként kezelte.

A szentjakabi monostor helyzete, adatok a kegyúri jog együttes birtoklásához

Mégis megfigyelhető, hogy bizonyos fokig ragaszkodtak a monostorhoz, főleg akkor, ha a templom a család temetkezési helyül is szolgált. A szentjakabi monostor az utóbb többfelé szakadt Győr nemzetség ősének, Atha comesnek az alapítása (1061) volt, és a család három ága (Óvár–Kéméndi, Szerdahelyi, Szentersébeti) mindvégig együtt gyakorolta az apátság feletti jogokat. Atha comes már az alapításkor kimondta, hogy az apát mellett személyesen is részt kíván venni az apátság kormányzásában. A közös vagyon kezelését gondnokra bízta, akit procurator patronatusnak neveztek.⁴²² 1309. május 1-jén a Győr nembeliek a pécsi káptalan előtt egyezsége jutottak az általuk közösen bírt szentjakabi bencés monostorral kapcsolatban: eszerint Konrád fia Jakab ispán lett egy évre a monostor gondnoka, procuratora. Azt is engedélyezték számára, hogy a maga hasznára a monostor népeitől 3 M-t, hadba szállás esetére pedig egy szekér ételmelet elvegyen.⁴²³ 1329-ben újabb megállapodás született a kegyuraságról, amely szerint a kegyurak csak az apáttal történt megegyezés után vehetnek ki adót a monostor népeire, zálogosíthatják el birtokaikat, és apátválasztáskor a püspöknek bemutatják a jelöltet.⁴²⁴ A 14. század folyamán több ízben előfordult, hogy a kegyurak az egyháznak adott birtokaikat jogtalanul le-

⁴²⁰ Doc. Art. Paul. II. 346. Zakach S. Dominici.

⁴²¹ Doc. Art. Paul. II. 346. (1382).

⁴²² AOM. I. 174.

⁴²³ AOT I. 174.

⁴²⁴ PRT XII/B. 241–3.

foglalták, és a saját hasznukra fordították. 1377-ben Szepesi Jakab országbíró emiatt a Dersfi ágat ítélettel megfosztotta kegyúri jogainak gyakorlásától (Gyulai Miklós, valamint a Kemendi ág megmaradhatott patronátusi jogában), és ezt csak 1386-ban sikerült visszaszerezniük. E szerint miként a múltban, úgy ezután is joguk volt a monostor részére apátot jelölni (akár rokonaik közül is), ami után a veszprémi püspök megerősítésére volt szükség – e jogukkal egyébként rögtön éltek is.⁴²⁵

Az apátságok vagyontárgyainak, ingatlanjainak lefoglalása alól a királyok, vagy más világiak sem voltak kivételek. 1233-ban megemlékeztek arról, hogy II. András a szentföldi zarándoklatához szükséges anyagiak előteremtése érdekében a tihanyi apátság egyik drágaköves aranykelyhét,⁴²⁶ valamint Gizella királyné 12 M tiszta aranyat tartalmazó drágaköves koronáját eladta.⁴²⁷ 1526-ban II. Lajos elismerte, hogy pápai engedéllyel a budai és pesti templomok kincseit összeszedette a török elleni háború költségeinek fedezésére.⁴²⁸ Nem viselkedtek másképpen a többi kegyurak sem: 1304-ben Ajkai Péter comes fia György kötelezi magát arra, hogy az ajkai Szent Remigius-egyház kelyhét, melyet apja temetésének kiadása céljából zálogosított el a veszprémi főesperesnek, visszaváltja.⁴²⁹ 1393-ban Zsigmond király tett kísérletet ennek korlátozására, mikor a Szent Benedek-rendi apátságok esetében megtiltotta, hogy azokat más rendbelieknek, világi papoknak vagy világiaknak adományozzák (az eddigi szokással ellentétben).⁴³⁰ 1438. február 20-án a kegyurak Szerdahelyi Dancs Jánosnak, a bécsi egyetemen tanuló és egyházi pályára készülő testvérüknek adományozták a szentjakabi apátság bevételeit.⁴³¹ 1490-ben Dancs Pál Bornemissza Jánosnak adta a monostor patronátusának a felét.⁴³² 1500-ban a kegyuraknak az apátság feletti befolyásáról értesülünk: az apát az apátságot senkinek át nem adhatta vagy cserélhette a kegyúr hozzájárulása nélkül, a várnagyok és offiálisok esküt voltak kötelesek tenni a kegyúrnak, az apát halálával a monostor visszaáramlott a kegyúr kezébe, és csak a kegyúr beleegyezésével lehetett rendkívüli taksaadót kivetni az apátság népeire.⁴³³

A kegyuraságot parochiális templomok esetében is gyakorolhatta együtt a család, amire az alábbi hatalmaskodás is látszik utalni. 1333-ban Csetneki Benedek fia László mester tiltakozik, hogy a pel-sőci (pluseuchi) Szent György-egyházból, melyet elődei alapítottak, és ahová a vérrokonság révén összekötött személyek mintegy közös temetkezési helyre temetkeztek, most Bebek István papjukat, Benedeket kárukra kizárta, és beleegyezésük nélkül mást kíván odahelyezni.⁴³⁴ Érdekes egy 1321-ből származó oklevél, amelyben az egri káptalan megemlíti, hogy Hernádnémetiben a Szent István király

⁴²⁵ Kumorovitz 1964. 59–61, SMM–B. 2000. 17. DL 7217.

⁴²⁶ PRT X. 517., Ákrit. I/1. 163. (A kehelyért évente 1000 kósót kapott az apátság.)

⁴²⁷ A koronát a tengerentúlon 140 ezüst M-ért értékesítette. A veszprémi egyház ezért kárpótlásul Csaba és Marsd földeket kapta. Ákrit. I/1. 112., 127. (1217, 1222).

⁴²⁸ Mon. Rom. IV. 301.

⁴²⁹ AOT I. 272.

⁴³⁰ PRT II. 586.

⁴³¹ PRT XII/B. 245.

⁴³² SMM–Ti. 99. 60.

⁴³³ SMM–K. 79. 52. DL 2097.

⁴³⁴ AOT XVII. 55.

egyház patronátusa közös maradt, míg a birtok más részeit megosztották.⁴³⁵ 1231-ben a babócsai Szent Miklós bencés monostor pedig a Tibold nemzetség tagjainak temetkezési helye volt.⁴³⁶

6. TEMPLOMTÍPUSOK, TIPOLÓGIAI CSOPORTOK KÉRDÉSE AZ ÁRPÁD-KORBAN

Korai egyházak azonosításának módszertani szempontjai

A korai, 11–12. századi egyházak elhelyezkedésének megállapításához dolgozott ki bizonyos módszereket Vas megyében Kiss Gábor, az ő kategorizálását K. Németh András is átvette.⁴³⁷ A kritériumok néhány eleme erősen kérdéses, míg más elemek csak szűkebb területen vizsgálhatók. A kategóriák: korai temetkezések, településhez tartozó soros temetők megszűnése, alaprajzi ismérvek (például rotundák), írott források, birtoktörténeti okok (például ispáni vár közelsége), műemléki, régészeti kutatás, magányosan álló vagy messzire látszó helyen épült templomok, egyházas- előtagú vagy korai patrocíniumból képzett helynév, ritka titulus, római út vagy római épület jelenléte, építőanyag – római téglá vagy faanyag – alkalmazása, hagyomány.

Mint minden kategorizálás, a fenti módszer egyedüli alkalmazása sem hozhatja meg a várt eredményt minden esetben. A korai temetkezések ténye meghatározó lehet, bár arról is van adatunk, hogy már meglévő temetőben később emeltek templomot. A késő középkori temetkezések a folytonos használat mellett nem egy esetben elpusztították a korábbi sírokat, így ezek feltalálása még ásatással is kétséges. Ugyancsak kevés települést ismerünk, ahol a soros temető megszűnését és a templom körüli temető megnyitását nyomon tudjuk követni. A korai időszakban a két temető együttes működése sem elképzelhetetlen. Az alaprajzi kritérium ugyanakkor pontos időintervallum-szűkítésre nem nyújt lehetőséget, főleg akkor, ha faragvány nem társul hozzá. Egy félköríves szentélyzáródású egyház éppúgy épülhetett a 11. század vége és a 13. század közepe között, míg rotundákat a 13. században is emeltek. A patrocíniumkutatás némely esetben (például Szent Gál) valóban alkalmazható, de más titulusokat (például Szűz Mária) az egész középkoron keresztül használtak, ezért csak egy ténylegesen szűk csoportot lehet ily módon behatárolni. A hagyományokra történeti szempontból csak igen nagy elővigyázatossággal szabad hagyatkozni.

A korai központi fekvésű települések – vásárhelyek – bizonyára magukhoz vonták a központi jellegből adódó többi funkciót is, a legtöbb esetben templomos helyek voltak. Ugyancsak korai plébániaszereppel ruházhatjuk fel a magányosan álló egyházakat (például Szent Kelemen-egyház, a későbbi Lelle temploma). A korai írott forrásanyag száma csekély, a 12. század vége előtt csak elvétve találunk templomokra történő utalásokat – Somogy megye e tekintetben a nagyszámú egyházi birtokos okán aránylag szerencsésnek is mondható. A birtoktörténeti szempontok miatt megemlített főesperesi székhelyeken bizonyára már a 11. század folyamán álltak templomok. Az egyházas- előtagú helynevek többségénél az előtag a településosztódás és eltérő birtoklás bizonyítéka, de nem bizonyítéka a korai

⁴³⁵ AOT VI. 101.

⁴³⁶ Somogy vm. 36.

⁴³⁷ Kiss 2000, Németh 2001. 393.

egyházaknak. A patrocíniumból képzett helyneveket Mező András kutatta, szerinte a 11–15. század között bármikor keletkezettek, „felfutásuk” 1250–1350 közé tehető. Római út, illetve épület közelsége bizonyára kedvezően hatott a templomépítésre, mivel könnyű megközelítést és kőanyagot biztosított, azonban mint bizonyíték ez sem alkalmazható. Hasonlóképpen nem lehetünk biztosak a fákápolnák/fatemplomok korai keltezésével kapcsolatban, hiszen forrásaink azt bizonyítják, hogy azok az egész középkor folyamán épültek.

Végül a messzire látszó dombtetőre való építkezés szintén nem feltétel (ez például egy erdővel borított vidéken nem szempont) – a legtöbb templom amúgy is a falu közepén épült fel. Kaposmérő egyházát már 1265-ben említették, mint amely a Kapos árterében feküdt.⁴³⁸ A székesfehérvári prépostsági templom sem állt nagyobb kiemelkedésen. Mivel az ispánsági várak is magaslatra települtek, természetesen a főesperességi templomok esetében hasonló kritérium jelentkezik, ám ez a váraljai település plébániatemplomára már nem vonatkozott. Sajnos a fentebb felsorolt kritériumok alapján is el kell ismernünk, hogy rendkívül nehéz elkülöníteni a korai egyházakat; szinte minden esetben külön vizsgálat alá kell vennünk az írott és tárgyi forrásanyagot, a legtöbb esetben az eredmény reménye nélkül.

Királyi várföldön, püspöki, apátsági birtokon már a 11. században épültek templomok.⁴³⁹ A 11–12. század folyamán a fatemplomok mellett egyenes, patkóíves vagy félköríves szentélyzáródású, valamint kerek téglakőtemplomok egyaránt épültek, igazi elterjedésük a 12–13. század fordulójától tapasztalható, a birtokadományozások okán a kis- és középnemesi alapításokhoz köthető. A különböző alaprajzi elrendezésű és anyagú templomoknál megfigyelhető, hogy míg a Dunántúlon a félköríves, addig az Alföldön az egyenes szentélyzáródású forma volt a domináns. Ugyanakkor Veszprém megyében sok egyenes szentélyzáródású templom is épült. Somogy megyében csak a Balaton mentén figyelhető meg az egyenes szentélyű templomok egy csoportja, amelyek feltehetően közvetlen veszprémi hatásra épültek. Torony a 13. századtól, sekrestye a 14. századtól épült a templomhoz.⁴⁴⁰

A korai egyházak Somogy megyei jelenléte a régészeti és művészettörténeti kutatások tükrében

Somogy megyében művészettörténeti, illetve régészeti szempontok alapján 60 templomban folyt kutatás, és további 31 templomnál feltételezik a középkori eredetet. A kutatások intenzitása azonban erősen változó volt, az egyszerű felméréstől a teljes feltárásig terjedt. Sok esetben a kutatási eredmények utólagos feldolgozására, publikálására már nem került sor. Az egyszerű falkutatással gyakran csak az épület középkori előzményét lehetett bizonyítani, ásatás nélkül egykori alaprajza nem volt rekonstruálható (lásd: Gige). Ezért az adattárban szereplő templomok feldolgozottsága nem mindig utal eredetileg betöltött szerepükre. **21, 22, 26/b. ábrák.**

A térképre tekintve **(21. ábra)** szembevetendő bizonyos régiók kutatásának túldimenzionáltsága, míg más területek fehér foltként jelennek meg. A plébániák térbeli eloszlása azonban korántsem volt

⁴³⁸ SMM–B. 95. 5.

⁴³⁹ Míg a korai időszakban az egyházi birtokok a királyi birtoklás után következtek, a 14–15. századra az ország birtokállományának csak 12,1%-a volt egyházi tulajdonban. (Mályusz 1971. 18.)

⁴⁴⁰ Valter 985. 317–341.

egységes a középkori Somogyban sem: a Balaton déli partja, Somogyvár környéke, illetve a Zselic északi pereme mindig kiépítettebb plébániaszervezettel rendelkezett. Ez a tény az adott területek gazdasági életéhez, illetve birtoklástörténetéhez és geomorphológiai adottságaihoz (például: homokhátak) kapcsolódott – a főbb közlekedési útvonalak mentén, királyi/egyházi/főnemesi birtoklású településeken nagyobb számban találunk plébániákat.

A korai templomok csoportosítása

Az egyházakat formai szempontok alapján szokták datálni, s magam is ezt a felosztást próbáltam követni a levéltári forrásokkal kombinálva – ugyanakkor mindvégig szem előtt tartva, hogy a leegyszerűsítés eltünteti az egyediséget, a valóság így tehát csak nagy vonalakban ismerhető meg. **23, 24, 25. ábrák.**

A templomok építészettörténeti, műemléki, illetve régészeti szempontból több csoportba sorolhatók:

I. csoport: fatemplomok (11. század)

Ezzel a csoporttal eddig kevésbé foglalkozott a kutatás (legutóbb Tari Edit munkáiban figyelhető meg lényegi előrelépés),⁴⁴¹ így a források egybegyűjtésével bővebb képet szeretnék megrajzolni. Annál is inkább, mert reprezentánsait országszerte nehezen lehet azonosítani, hiszen kevés vagy épenséggel semmilyen nyomuk nem maradt fenn. Gyarapodó forrásaink azonban a templomépítkezésekben betöltött egyre nagyobb arányukat mutatják. Fakápolnák az egész középkoron keresztül, még a 14. század folyamán is épültek. Általában cölöpépítmények voltak sövényel körülfonva, tapasztva, vagy gerendatalpra állított boronaépületek. Már az 1092-es szabolcsi zsinat határozataiban (Szent László, I. tk./7–8.) szó van az elpusztult, feltehetően fából készült templomok újjáépítéséről.⁴⁴²

Amikor a Győr nemzetségből származó Atha (Otto) comes 1061-ben megalapította a (zselic)szentjakabi bencés monostort, amely „Szent Jakab apostol hegyén, a Kapos folyó partja mellett van”, ott már állott egy, az említett szent tiszteletére szentelt templom, amely „szerfölött régisége és elhanyagoltsága miatt már pusztává vált”.⁴⁴³ Mivel az ásátás során ennek a templomnak a nyomai nem kerültek elő, úgy tűnik, hogy fatemplom lehetett. 1333-ban István testvér Zsenlewoiban egy telket kapott László fia Gergely és Beke fia Miklós nemesektől, hogy ott előbb fából, később kőből kápolnát építsen, mivel e helynek nem volt temploma: „construere unam capellam ligneam et postea lapideam in dicta possessione [Zenlewo], quae carebat ecclesia”.⁴⁴⁴ 1371-ben Gonas és Vásárosfalva, más néven Kedhely elválasztásakor a Baranya megyei Somogyfálván egy negyven éven belül épült fakápolnát említenek, amely előtt a településen nem állt templom,⁴⁴⁵ 1447-ben, Tapsonyi János birtokösszeírás-

⁴⁴¹ Tari 1995.

⁴⁴² Szilágyi 1961. 30.

⁴⁴³ Kumorovitz 1964. 53.

⁴⁴⁴ Doc. Art. Paul. II. 435–6., AOT XVII. 241. (A Zenlewo helynevet Somogy megyében nem tudtuk azonosítani.)

⁴⁴⁵ SMM–B. 99. 9–10 DL 50274.

sában pedig Gonason (ma Baranya, a középkorban Somogy megye) fakápolnát említenek. A birtok Somogy megyéhez tartozó részén egyébként ezen kívül négy kőtemplom is állt (Mindszent, Szentmárton, Terebezd és Merke), amelyekhez átlagosan négy további falu(rész) tartozott, tehát a templomos falvak aránya korántsem volt magas.⁴⁴⁶ Temető nélküli fakápolna meglétéről van adtunk Posoni esetében 1436-ból.⁴⁴⁷

Azonban nem csak Somogy megyei sajátosság volt a fakápolnák előfordulása, más megyékre is jellemző jelenlétük az egész középkor folyamán. Szent Altmann püspök életrajza 17. fejezetében olvashatjuk, hogy vizitációja alkalmával (1065–91 között élt) fából épült templomokat talált Passautól a magyar határig.⁴⁴⁸ Egy 1163–73 között írott oklevél szerint 1083-ban László király Szűz Mária tiszteletére fából emeltetett monostort (Szent Jobb) „fieri fecit mon. ligneum”, melyet Álmos herceg csak később építtett át kővé.⁴⁴⁹ 1146 szeptemberében II. Géza magyar király serege Belus bán vezetésével megtámadta a szomszédos Jasomirgott Henrich osztrák ögróft, s a Lajtán történő átkelés előtt a 16 éves uralkodót egy környékbeli fatemplomban (amelyből sok volt a környéken) a püspökök mise keretében karddal övezték fel.⁴⁵⁰ A 13. század első felében Németszőgyén fakápolnát említenek.⁴⁵¹ 1267-ben Omode győri püspök a Moson megyei vitézi hospeseknek engedélyezi összeomlott fakápolnájuk kővé való átépítését („oratorium sive capellam in honore Omnium Sanctorum de lignis construerant... de lapidibus ecclesiam edificare permitteremus”).⁴⁵² 1314-ben István veszprémi püspök Ector mester kérésére Derecske faluban fakápolna építésére ad engedélyt, mivel a falu népei az anyaegyháztól messze laknak.⁴⁵³ 1321-ben Miklós temesi comes eltiltotta Imre mestert Perck birtokon álló kápolnájának kővé történő átépítésétől.⁴⁵⁴ 1322-ben Ivanisy Péter fia János Csenger faluban filiális fakápolna építésére kapott engedélyt.⁴⁵⁵ 1323-ban a Zala megyei Pákán Szent Márk tiszteletére szentelt fakápolnáról emlékeztek meg.⁴⁵⁶

1324-ben a Túróc mellett fekvő Rás faluban álló, még a panaszos, István pécsi prépost apja alatt épült és 15 éve működő, osztott kegyuraságú, Szűz Mária tiszteletére szentelt fakápolnát említik az azt övező temetővel. Ezt a kápolnát a panasz szerint a szomszédos kegyurak más helyre kívánták szállítani.⁴⁵⁷ 1333-ban a Szabolcs megyei Kék falu templomáról írják, hogy fából épült (ligna ecclesia). 1399-ben a Torna megyei Ardó faluban említenek „unam capellam ligneam” elnevezéssel egy kápolnát, 1437-ben pedig a Szabolcs megyei Bökönynél emlékeznek meg egy toronnyal, temetővel rendel-

⁴⁴⁶ SMM–B. 79. 89–90. DF 238209.

⁴⁴⁷ SMM–B. 2002. 902. oklevél. DL 12910.

⁴⁴⁸ Valter 2004. 46.

⁴⁴⁹ Mező 1996. 31.

⁴⁵⁰ Kristó–Makk 1988. 187.

⁴⁵¹ Romhányi 1999. 267.

⁴⁵² HO VI. 147.

⁴⁵³ AOT III. 373.

⁴⁵⁴ AOT VI. 44.

⁴⁵⁵ AOT VI. 309.

⁴⁵⁶ AOT VII. 179.

⁴⁵⁷ AOT VIII. 106. (A fakápolna elszállítása ellen döntés született.)

kező fakápolnáról („capellam ligneam cum pinaculo sepulturam habentem”).⁴⁵⁸ 1340-ben Band mester, hegyesdi várnagy Lakon álló Szent Anna-kápolnáját, amely egykor oratóriumként épült, kőfallal egyházzá építette, és az anyaegyháztól elválasztotta.⁴⁵⁹ 1349. március 20-án Csanád esztergomi érsek kőkápolna építésére adott ki engedélyt a Gömör megyei Ponyth faluban, ahol már korábban fából épült kápolna állt temetővel körülvéve.⁴⁶⁰ 1383-ban a szepesi káptalan a késmárki templomokról igazolást ad ki, hogy azok mely szentek nevével lettek felszentelve. A Szent Erzsébet-plébániánál megemlíti, hogy „in priore sua fundacione tum adhuc capella extitisset lignea” Szent Kereszt titulussal.⁴⁶¹ 1402-ben Tolna megyében, a váci káptalan décsi birtokán régen, eredetileg fából épült templomot kívánták kővé átépíteni („ecclesia lignea sive capella constructa fuit prout est, unam ecclesiam sive capellam lapideam”).⁴⁶² 1424-ben Zsigmond király búcsúkérelemmel folyamodott a pápához a korábban fából készített, majd közegyházzá átépített („prius ligneam et nunc ex lapidis constructam”), Szent György tiszteletére szentelt sólyagi plébániatemplom részére.⁴⁶³

A fakápolnák építése tehát még a 14–15. századba is belenyúlik.⁴⁶⁴ Úgy tűnik, hogy igazából az alapító pénzügyi helyzete határozta meg, hogy milyen anyagból építi fel egyházát. Szembetűnik, hogy e fából épült egyházak jogállásuk alapján sosem élvezik azt az önállóságot, mint amelyet kőből vagy téglából épült társaik többsége, tehát elképzelhetetlennek tűnik fa plébániatemplom megléte a középkor derekán. Ritka esetben azonban temető is létesülhetett körülötte. Ugyanakkor megfelelő anyagi erő esetén szinte minden esetben nyomon követhető e fatemplomok átépítésének igénye. A fatemplomok építésének újabb nagy korszaka a török kiűzése utáni évtizedekben következett be, és szintén összefüggött az anyagi helyzet romlásával. Feltehetően ekkor épülhetett (Somogy)Bükkösd később 15. századnak mondott fakápolnája, amelyet 1728-ban építettek át.⁴⁶⁵

Örvendetes tény, hogy a forrásokból ismert fatemplomok létét a régészeti feltárások az utóbbi évtizedekben mind nagyobb számban igazolták – itt főleg Tari Edit munkásságát kell kiemelni.⁴⁶⁶ Tari Edit Tápiógyörke-Illye-part lelőhelyen fatemplom meglétét bizonyította.⁴⁶⁷ Müller Róbert Zalasabab-Borjúállás-szigeten tárt fel egy 17×7 m-es 9. századi templomot, melynek alakját a templomot övező

⁴⁵⁸ Mező 1996. 31–2. (Hasonlóan 1399-ben a Torna megyei Dobóbel, 1438-ban a Sáros megyei Gyülvész, 1406-ban a Szabolcs megyei Pozsony, 1399-ben a Gömör megyei Recske, a Körös megyei Szobocsina, a Torna megyei Varbóc és a Zemplén megyei Zsadány temploma épült fából.)

⁴⁵⁹ AOT XXIV. 284.

⁴⁶⁰ AOM V. 271.

⁴⁶¹ HO IV. 219. (Az új templom nem vette át a korábbi fakápolna titulását, pedig a forrás szerint a kápolna „ad titulum Sancte Crucis fuisset aspersa et insignita et ad eandem titulum Sancte Crucis osequiose culta et venerata, et nunc et in eternum sub eodem titulo reputare deberet et venerati”.)

⁴⁶² Mon. Vat. I/4. 427.

⁴⁶³ Lukcsics 1931. I. 772. sz.

⁴⁶⁴ A 18. századi egyház-látogatási jegyzőkönyvek tanúsága szerint Somogybükkösd 15. századi fakápolnáját csak 1728-ban építették át. (Az egyház inkább a török kiűzése után épülhetett.) ELJK IV. 37.

⁴⁶⁵ ELJK IV. 37.

⁴⁶⁶ Müller 1996. 135. Az egyenes szentélyzáródású, 17×7 m-es egyhajós csarnoktemplomhoz nyugati narthex csatlakozott, alaprajzát a templomot körülvevő 805 sír rajzolta meg. Aradi 1998. 113–154.; Tari 1995. 107.; Tari 2000.

⁴⁶⁷ Tari 1995. 106–20.

sírok határozták meg.⁴⁶⁸ Főnyed-Gólyásfa lelőhelyen hasonló állapotokat tapasztaltunk, ahol a környező sírok alapján egy 10×6 m-es templom helye rajzolódott ki. Ezek a templomok talpgerendákon nyugodtak, amelyek alá követ helyeztek, de tényleges alapozásuk nem volt. A templom falazata feltehetően boronatechnikával készült. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha hasonló fatemplomot tételezünk fel a kaposszentjakabi monostor építése előtti időszakból, amely 1061-re „szerfölött régisége és elhanyagoltsága miatt már pusztává vált”,⁴⁶⁹ annál is inkább, mivel nyomai nem kerültek elő a feltárások során, ugyanakkor a legkorábbi temetkezések a monostortemplomtól északra és nyugatra feküdtek (talán a monostor ezért épült fel a templomtól délre).

A szombathelyi Szent Márton-templom feltárása során Kiss Gábor és Tóth Endre egy 11. századi egyenes szentélyű, cölöpök alkotta fatemplom maradványait hozta napvilágra.⁴⁷⁰ Feltehetően szintén fatemplom lehetett a Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt balatonmagyaródi templom 1. periódusa.⁴⁷¹ 12. század eleji fatemplom maradványait tárták fel 1952-ben a kismartoni (Eisenstadt) Szent Márton-templom szentélyében, illetve Zircen.⁴⁷² A kiemelt adatok alapján gyanítható, hogy az ország fatemplomok szempontjából még kevésbé kutatott régióiban is hasonló lehetett az arány.

Azonban nem csak magyar jelenség volt a fatemplomok nagy száma. Az óangol időszak nevezéktanából szinte kizárólag faépületekkel számolhatunk. Dunstan canterburyi érsek életrajzában (960–88) megemlékeznek róla, hogy Maxfieldbe ment templomszentelésre, ahol a templomot tévesen tájolták. Ekkor a szent vállával igazgatta helyre, tehát a templom fából épülhetett.⁴⁷³ (A forrás a tájolás fontosságára is utal.) Angliában 1050-től egy nagy templomépítési láz során új templomok létesültek, illetve a régiek megújultak, immár maradandóbb formában. Az egyszerűbb épületek állandóbb anyagból, bővíthető állapotban épültek meg. A kőépületek többnyire félköríves apszissal készültek, és a templomok többsége csak a 14. század második negyedére érte el legnagyobb kiterjedését. A 12. században a templomokat különféle díszítéssel látták el, általában – mint Yorkshire-ban – az egyházi birtokokon (káptalani, érseki, egyházi közösségek birtokain). Ez Magyarországon is megfigyelhető ebben a korszakban (például Lengyel-tóti és Buzsák környékén). A 11–12. század folyamán az oltár egyre keletebbre húzódik, amelynek során a liturgikus elrendezés megváltozik. Az 1200-as évektől sekrestye is épül. Ugyancsak e templomtérhez kötik ebben az időben a nyugati narthexet is. A templomok történetében az új patronátusság megjelenése sokszor fizikai változásokkal is járt – például átboltozással. Egy-egy falu lakosságának növekedése is okozhatta a hajó megnagyobbítását.

A forrásokból gyanítható, hogy fakápolnák a későbbi korszakokban is épültek, de plébániajogkör nélkül. Mindazonáltal legtöbb esetben a temetkezési jogot megszerezték. A *Somogyvári formuláskönyv* (1480 után) szerint egy fakápolna temető nélkül 3 M-t, míg ugyanaz temetővel 6 M-t ért.⁴⁷⁴

⁴⁶⁸ Müller 1996. 135.

⁴⁶⁹ Kumorovitz 1964. 53.

⁴⁷⁰ Kiss–Tóth–Zágorhidi Czigány 1998. 121.

⁴⁷¹ Valter 2004. 47.

⁴⁷² Schmeller 1954. 29., Romhányi 1999. 267.

⁴⁷³ Morris 1989. 149.

⁴⁷⁴ Fügedi 1991. 60. „Item capella lignea habens sepulturam VI marcis.”

A fenti források rávilágítanak arra, hogy a korai időszakban nem egy esetben fatemplom előzte meg a kőtemplomot, még akkor is, ha ezt ásatással nem minden esetben lehetett igazolni (pl. Zselicszentjakab). Feltételezhető, hogy a 11-12. században, nagy számban lehettek fatemplomok, amelyek akár plébániák voltak, vagy plébánia funkciójuk volt. A 14-15. századi fakápolnák azt mutatják, hogy a hazai viszonyok mellett sokáig épültek fatemplomok, de akkor már - nyilván a plébániarendszer megszilárdulása miatt - nem plébániai szerepkörrel. Kronológiai szempontból tehát a fa plébániatemplom, ill. plébánia funkciót betöltő templom vizsgálata a döntő.

II. csoport: bazilikális, háromhajós alaprajzú templomok (11–12. század)

E csoport különlegessége, hogy nemcsak a forrásokból ismert és feltárt bencés monostorok (Kaposzentjakab, Somogyvár) tartoznak e körhöz, hanem a források alapján nem bizonyíthatóan monostori gyökerű templomok is idesorolhatók.

A csoport egyik érdekessége a kaposzentjakabi 1. periódus monostortemploma, illetve a lengyeltóti Szent Jakab-templom közötti méretbeli hasonlóság. A patrocínium azonosságán kívül a közel azonos méretű templomoknak (Kaposzentjakab: 18,5×12,5 m, Lengyeltóti: 16/19×10,6 m) félköríves főapszisa volt. A lengyeltóti templom északi és déli falát belül 9–9 ülőfülkével tagolták, külső díszítése gazdag (lábazatához csatlakozó lizénák, fenn egyes és kettős félkörívvel összekapcsolva, fűrészfogas főpárkány, rézsűs félköríves ablakok, keleti ablakának belső síkjában fűrészfogdíszítéssel, nyugati homlokzatának északi oldalán ikerablak). A 2. periódusban a déli hajófalon a párkánynál három magasabban lévő, félköríves rézsűs ablakot építettek. A díszítés már a következő csoport templomainak ornamentális kialakításához köti az épületet (lásd: Buzsák, Fehérkáporna). Az 1067-ben felszentelt kaposzentjakabi monostortemplom keskeny mellékhajóit a főhajótól néhol fallal választották el. A templom nyugati oldalán a kétoldali karzatlépcső alapozása oldalkarzatra utal. A templom bizáncias ízlésű faragványai (palmettából kiinduló akantuszlevél az oszloplábazatokon, volutás akantuszos oszlopfő, madárláb, keresztmótvumok) nem kapcsolódnak a lengyeltóti templom ornamentikájához, azoknál korábbiak.

A somogyvári bencés monostor temploma már méreténél fogva sem hasonlítható össze a megye többi egyházával, inkább a püspöki templomok, a nagy, királyi alapítású monostorok horizontjába helyezhető (Pécs, Garamszentbenedek). A 12 pilléres, félköríves fő- és mellékszentélyes, kéttornyos nyugati bazilika a lombard építészet hagyományaihoz, annak délfrancia ágához köthető. Már a falazása is szokatlan: kő és téglasorok váltakozásával épült, két falköpenye közé meszes kő- és téglatornelék került, míg északi fala javarészt téglából készült (itt halszálkás falazási módot is alkalmaztak). A szentélyek falait lizénák tagolták, déli és nyugati kapuzata tagolt bélletű. Az 1. periódusú templom körül, annak déli és nyugati oldalán korai temetkezések nyomait lehetett megfigyelni (női és gyermeksírokat). A 12. századi átépítés során a főhajó dongaboltozatot, míg a karzatos mellékhajók keresztbolto-

zatot kaptak. A kerengőfolyosó boltíveit az udvar felől kettős (a sarkoknál ötös) oszlopok támasztották alá.

A monostor faragott kőanyagával Dercsényi Dezső, Marosi Ernő és Levárdy Ferenc foglalkozott. Dercsényi az 1. periódushoz sorolta a Szent Egyed miséje elnevezésű faragványt, és közvetlen párhuzamát a milánói S. Ambrogio-szószekben, valamint a veronai S. Zeno SS. Lucilio–Lupicino–Crescenzio szarkofágjának díszítésében látta. A lombard díszítőművészetre jellemző zsúfolt keretezés figyelhető meg itt is: növényi szár, toboz, indák közt madarak, ami az arbei oszlopfőkkel, a pomposai apátság átriumával, a páviai S. Stephano-, S. Michele-templomok, Magyarországról pedig az óbudai prépostság díszítésével mutat rokonságot. A szalagfonatos szentélyrekesztő táblákkal, pillérfőkkel együtt a 11–12. század fordulójára datálható. Közeli párhuzama Pécsváradon található, félköríves fülkékkel elegyítve. Levárdy a faragványt a nyugati kapu timpanonjába helyezi, mivel szerinte a francia stílusú oroszlánokat másodlagosan, a 13. században faragták a hátoldalára. A 13. század eleji, a zendülés utáni átépítéshez köthető a délfancia hatású figurális domborművek nagy része (Griff, Tövishúzó, Szent Péter-, Krisztus-, Gábel- és Sámson-ábrázolás); úgy tűnik, hogy a pécsi apostolszobrok mestereinek egyik tanítványa dolgozott itt.

A $\frac{3}{4}$ -es domborművek közül talán a kaputimpanont díszítette a Maiestas Domini és két oldalán Péter (és Pál) alakja. Talán a déli kapu vagy a felszentelés során is említett átrium körüli díszítmények lehettek a sámsonos kő előkerülési helyzete alapján.⁴⁷⁵ A kerengő faragványait Marosi Ernő a 13. század első feléhez kötötte, akárcsak egy kora gótikus Madonna-szobor torzóját (mely a háromkirályok imádásának köréhez tartozik); ennek közvetlen párhuzamát Reimsben, illetve a laoni székesegyházban vélte felfedezni. Az erősödő francia hatás lenyomatai a kerengő kehelyfejezetei, illetve a kerengő sarokpilléreit lezáró díszítések: Isten-kéz, Krisztus-arc stb. Ezek az alkotások Champagne és Burgundia felé mutatnak, de közelebbi analógiát az esztergomi Szent István protomártír templom 13. századi átépítéséből származó maradványok jelentenek. Ennek alapján feltételezhető, hogy közel egy időben két műhely (egy késő román és egy kora gót stílusban alkotó) dolgozott Somogyvárott. A 3–4. periódushoz a gótikus bordákon, záróköveken kívül ajtó- és ablakkeretek tartoznak. Egyedülálló egy főpapi figurát ábrázoló szobortöredék, mely talán egy Saint Gilles-hez hasonló hatalmas, álló alakos szoborkompozíció részét képezhette.⁴⁷⁶

Az 1973-ban a Nyaka-dűlőben feltárt háromhajós – az ásató, Magyar Kálmán szerint a Szent Apollinaris-templommal azonosított – egyház alaprajza közöletlen⁴⁷⁷ (15 m-es hossza alapján gyaníthatjuk hasonlóságát a lengyeltóti templommal). Talán a francia (latini) hospesek egyháza lehetett, amelyet a Szent Egyed-monostor melletti nagy faluban említenek a 12–13. század folyamán, 1230-ban már plébániaként.⁴⁷⁸ Érdekes, hogy a későbbi időszakból már nem ismeretes okleveles említése, a temetkezések azonban a feltárás alapján a középkor egészében folytatódtak.

⁴⁷⁵ Bakay 1973. 345.

⁴⁷⁶ *Pannonia Regia*. 1994. 242–3.

⁴⁷⁷ Magyar 2001. 154.

⁴⁷⁸ Mon. Rom. Ep. Vespr. I. 5., 83.

Még két írásos említés alapján talán további templomokat sorolhatunk e csoporthoz. Ilyen Szent Kelemen temploma, amely 1055-ben kápolna, 1211-ben bazilika – később mellé települt Lelle –, valamint a Balaton melletti Szent Péter-bazilika (1211) a Sió torkolatánál, amely a későbbiekben Losta/Töreki része lett. E felsoroláshoz kapcsolhatjuk Kőröshegy plébániatemplomát is (1083-ban kápolna, 1102-ben plébánia), amely a későbbi leírások szerint szintén bazilikális elrendeződésű volt. A 14. században a pannonhalmi apátságnak jószágkormányzósága volt Kőröshegyen. A kőröshegyi plébánia jelentőségére utal, hogy 1237-ben a somogyi főesperes a plébános, de külön klerikusa is van, 1518-ban pedig hat oltárát említik.⁴⁷⁹ A bazilikális alaprajzú templomok többsége bizonyítottan egyházi (bencés) birtokon létesült. Érdemes külön megjegyezni, hogy ezek a templomok az 1332–7-i tizedjegyzékben nem szerepelnek.

Újkori írásos adatok alapján Hedrehely plébániatemploma is két toronnyal rendelkezett (a 18. században romjaiban még állt a várdomb lábánál),⁴⁸⁰ míg 1812-ben Mérő templomáról emlékeztek meg hasonlóképpen.⁴⁸¹ A hagyomány szerint Simonyi temploma is kéttornyú volt.⁴⁸² További kutatások nélkül azonban nem lehetünk biztosak e templomok alaprajzát illetően, hiszen egyhajós kéttornyú templomként is értelmezhetőek (pl. Pomáz-Klisza)

III. csoport: félköríves szentélyzáródású templomok (12–13. század fordulója)

Somogy megyében a korai templomépítkezések legnépesebb csoportját (22 templom) alkotják a félköríves szentélyzáródású, általában kisméretű téglatemplomok. Ezek az egyszerű egyházak általában keskenyebb félköríves apszissal és hozzá csatlakozó, szélesebb, téglalap alakú hajóval épültek. Eredetileg a kürtöspusztai egyház is e csoportba tartozott, lenyomata alapján félköríves diadalívvel csatlakozott a szentély a hajóhoz. A diadalívek sokszor tovább szűkítették az apszist, nemegyszer kettős tagolásúvá váltak (Béndek, Buzsák, Rád). A templomok mérete általában kicsiny, az apátságokat leszámítva 10×4 m – 15,6×7,8 m között mozognak. A korai templomok nagyobb falvastagsága a korszak végére egységesülni látszik (0,8 m). A templomok többségét a 14. század folyamán megnagyobbitották, gótikus stílusban átépítették. Érdemes megfigyelni, hogy Somogy megyében az azonos korokban épült egyenes szentélyzáródású templomok száma elenyésző (lásd: III/A csoport). A templomok alapozása, ahol megemlítik, szinte kivétel nélkül mély (kb. 1 m), és agyagba rakott téglából áll (Somogyvámos 1., 1, Barcs-Valkó 1., Látrány-Rád 1., Buzsák). A buzsáki templom alapozásánál az agyagba rakott kövek felett fűrészfogasan rakott téglák (opus spicatum) után egy kiugró téglasor következett. Ezzel teljesen egyező módon készült a rádi 1. templom alapozása is. A somogyvámosi 1. templomnál lapjával rakott téglákat rétegeztek agyaggal. Halszálkaszerűen rakott téglá-, illetve 5–8 cm vastag agyagrétegekből álló alapozása volt a gyugyi 1. templomnak. Egyedül Teleki 1. templomá-

⁴⁷⁹ PRT I. 752., III. 712.

⁴⁸⁰ Magyar 1979. 306.

⁴⁸¹ Tóth 1988. 61.

⁴⁸² RRM A. III/24/2.

nak volt habarcsba rakott téglalapozása. Az opus spicatum technika elterjedésére utal, hogy a somogyvári apátság mellett a babócsai plébániatemplom falazatában is megjelenik. A templomok falazata egyébként kivétel nélkül téglából épült (az átlagos téglaméret 30×5 cm volt, ez Gyugy esetében 27–28×6 cm).

A templomok díszítése is egy egységes elképzelés szerint történt – a falsarkokon lizénákkal, a hajón és a szentélyen végigfutó cikkcakk/ívsoros/fűrészfogas párkánnyal; úgy tűnik, hogy a lengyeltóti műhely (amennyiben egyáltalán beszélhetünk itt műhelyről) hatása itt is nyomon követhető (Béndek, Rád 1., Balatonszemes 1.: a mai szentély déli oldalán, Buzsák: nyugati homlokzat). A gyugyi 2. periódusú templom ívsora már a gótikába való átmenet időszakában készült. Lizénák díszítették a gyugyi 1. periódusú épület hajóját, a hács-béndekpusztai templomot, valamint Buzsák-Fehérkápolt. Teleki 13. század eleji templománál a sarkok támpillérszerű megerősítése figyelhető meg.

A templomok külső struktúrája talán Buzsák-Fehérkápoltnál maradt meg a legteljesebben. A déli homlokzatot három rézsűs román kori ablak törte át (a nyugati ablak könyöklője a karzat miatt alacsonyabban található), köztük a déli kapuzattal. A félköríves, téglából épült déli kapuzatot a falsíkból kiugró, félköríves kapu-előépítmény díszítette. Ugyancsak félköríves déli bejárata volt Teleki templomának és a fonyódi templom 1. periódusának. A gyugyi templom kutatása során a román kori ablakok mellett (a szentélyen és a hajó keleti felén) egy idomtéglaából készült, festett, bélétes, timpanonos, kapurizalittal rendelkező déli kapuzatot is feltártak. A rádi templomnak (1. periódus) eredetileg nyugati bejárata lehetett. A buzsák-fehérkápolti templom nyugati homlokzatán derékszögben egymásnak támasztott, téglából készült, egyszerű résablakot tártak fel. A gigei ref. templom déli falában Gere László román kori ablakot fedezett fel. A kercesligeti templom félköríves román kori rézsűablakkal tagolt szentélye mára csak Rómer Flóris jegyzeteiben maradt fenn.⁴⁸³ A félköríves rézsűs ablakkal és szentéllyel megépített balatonszemesi 1. periódusú templomot a 13–14. század fordulóján nagyobbították meg. Tatarozás során Zala templomának déli homlokzatán három kis résablakot és román kori kaput tártak fel.⁴⁸⁴ A béndeki templom délkeleti falán egy festett román kori ablakrézsű, a balatonszemesi templom szentélyének külső oldalán lőrésablak-maradványok kerültek elő. Ikerablakról a hetyei templom tornyának alsó szintjéből, illetve a lengyeltóti templom nyugati homlokzatának északi oldaláról van adatunk.

A templomok belsejéről már kevesebb információval rendelkezünk, mivel sok esetben csak alapozásuk vagy csekély felmenő falazatuk maradt meg. Buzsák-Fehérkápoltán nyugati karzatra utaló nyomok kerültek elő (téglakeresztboltozat-indítás). Ugyancsak román kori karzattartó pillért tártak fel Balatonbogláron, Maróton (lásd a következő csoportnál) és Lengyeltótiiban, oldalkarzattartó pilléreket és lépcsőalapot a szentjakabi monostornál. Karzatos mellékhajói és feltehetően nyugati karzata a somogyvári bencés apátság 12. századi korszakában épült templomnak is voltak. A karzatok létrejöttének nagy korszaka azonban Magyarországon a tornyok építése utáni időszak, a falusi templomok te-

⁴⁸³ Rómer Jk. XXXIX. 3–5.

⁴⁸⁴ Valter 2004. 168.

kintetében jobbra már a 13. századtól következik be, hasonlóan az északi oldalra épített sekrestyék megjelenésével. A bejárat áthelyezése a nyugati oldalra s a harangtoronynak az épületbe való integrálása mind a karzatok létrejöttének irányába hatott. A tornyot sokszor utólagosan a visszabontott zárófalba kötötték be.

A templomok belsejét nemegyszer mellékoltárok is díszítették, melyek általában a hajó szentély felőli oldalán kaptak helyet (lásd: Lengyeltóti), azonban sok esetben alapozásuk sem maradt meg. Szintén általánosnak mondhatóak a liturgikus tárgyak elhelyezésére szolgáló, falba mélyített szentségtartók, tabernákulumok, pasztofóriumok, amelyek a román korban egyszerű félköríves fülkék, a későbbiekben pedig gót, reneszánsz ízlés szerint alakítják ki őket. A teleki egyházban az északi fal közepén és az északi diadalív nyugati felén félköríves román kori fülkét találtak. Hács-Béndeken a szentély déli falából került elő egy fülke. Hasonló oltárfülkét a lengyeltóti templomnál is megfigyelhetünk a déli oldalon és a mellékszentélyekben. Leírások szerint Remete templomának szentélyében, annak déli falán is volt fülke, Lengyeltótiiban pedig a templom belsejét 9–9 db-os ülőfülkesor tagolta végig az északi és a déli fal mellett. A szentélyt már félkupola boltozattal fedték, a hajó vagy síkfödémmel fedett, vagy nyitott fedélszékes volt.

Az apátsági templomok csak nagyobb méretükben különböztek az eddig felsorolt egyházaktól (babócsai monostor, bodrog-búii prépostsági templom – 26,6×9,4 m).

A templomokból az építészeti ornamentika mellett kevés díszítőfaragvány került csak elő. A somogyvári iskolához kapcsolódik Babócsán az ásató szerint Szent János evangélistát ábrázoló és a valamikori monostort díszítő figurális ábrázolás, valamint a későbbi oltáralapozásból előkerült palmettadíszítés Buzsák-Fehérkápolnáról. A fonyódi templom déli bejárata feletti timpanon díszítése (szív alakú levelekkel díszített dombormű) analógia nélküli Somogyban. Teleki templomának diadalívbe falazott vállkövei (északi: sárkányos, déli: palmettaleveles) a román kori művészet általánosan elterjedt motívumait mutatják. Somogytúrról került elő az a 12. század, griffet és Agnus Deit ábrázoló relief, amely alakos fonatmedalionjaival, félpalmettáival a zalavári kőanyaggal hozható párhuzamba, bár más részletek a pécsi és a székesfehérvári faragványokkal rokonítják. Innen származik egy 13. századi pillérláb/konzol is. A templomokat majd minden esetben 12–16. század közötti temetkezések vették körül. Néhányszor a templom körítőfalát is megtalálták (Teleki 1. periódus, Buzsák-Fehérkápolna).

III/A csoport: egyenes szentélyzáródású templomok (12–13. század fordulója)

Ezeknél a templomoknál a szentélyt dongával vagy bordás keresztboltozattal fedték, míg hajójuk síkfödémű volt. Kozák Károly Borsod megyei kutatásai alapján az ilyen, sekrestye és torony nélkül épült, egyenes szentélyzáródású templomokat a tatárjárás utánra datálta, és a ciszter építészeti hatását látta elterjedésükben.⁴⁸⁵

⁴⁸⁵ Kozák 1965. 251–2.

E csoporthoz mindössze öt templom sorolható, méretük 12×7 m és 14×8 m közé tehető. A téglatemplomokat övező temetkezések a 12–13. századtól indulnak Marót kivételével, ahol eddig még korai temetkezések nem kerültek elő. Balatonszárszó 1. periódusú templomának alapozását – a III. csoport egyházaihoz hasonlóan – agyagba rakott tört mészkő alkotta, míg Balatonboglár templomának kő/téglaalapját az eredeti felszínt alkotó mésztufára, kavicsos mészhabarcsba rakták. A Kaposvár 61. sz. úti ásatás során feltárt templom szentélyének sarkaihoz csatlakozó beásás egy későbbi támpillér kiszedett nyoma lehet (a templom egy korábbi periódusát a temető 11–12. századi leletanyaggal datált sírjai valószínűsítik). A dennai ásatás során román kori ablaktöredék is előkerült. Szárszó temetőjét körítőfal övezte.

A 13. századtól a templomok mérete megnő, és mindinkább előtérbe kerülnek a gótikus stílusjegyek. A zömében téglatemplomok építése során már előszeretettel alkalmaznak kisebb méretű téglákat (24×14×6 cm). A templomok csoportját összefoglaló néven átmeneti stílusú templomoknak nevezzük.

IV. csoport: félköríves szentélyű templomok, megegyező hajó- és szentélyszélesség (13. század)

E csoportot mindössze két téglaegyház képviseli, méretük (20×5 m) és alakjuk alapján azonban érdemes különválasztanunk őket. A hosszú, keskeny templomok nyugati bejárattal épültek, és 13–16. század közötti temetkezés övezte őket.

V. csoport: centrális elrendezésű templomok (13–14. század fordulója)

E csoport egyik képviselője a Nagyatád-Bodvicán feltárt nagyméretű, patkóíves szentélyű, agyagba rakott téglalapozással épült rotunda. A templom téglamérete 25–26×12–13×6 cm volt. Feltehetően ez is a nagytótlak-kallósi, vitenyédszentpáli nyugati bejárattal rendelkező kerektemplomok csoportjához sorolható, ám felmenő falainak hiányában ezt nehéz eldönteni. Már 2-2 támpillérkezdeménnyel rendelkezett a hajó nyugati oldalán (feltehetően a kapu két oldalán) és a szentélynél, melyek a boltozat szempontjából nem értelmezhetőek. Legközelebbi párhuzama a miklósfa-mórichelyi nyugati tornyos, támpilléres kerektemplom (Guilio Turco alaprajzán), melynek azonosítását Vándor László végezte el 1978-ban. A nyolcszögletű hajóval és a nyolcszög három oldalával záródó szentéllyel ellátott kaposzentjakabi kápolna sarkait lizénák tagolták, a hajófalak mentén pedig ülőpadka húzódott. Az írott források alapján Kerekszenttamás és talán Kereki esetében is centrális elrendezésű templommal számolhatunk. **90-91. ábrák.**

A templomtájolás kérdése

A fatemplomoknál már érintettük a tájolás fontosságát. A 11. századtól több szabály született a templomok keleti tájolásával kapcsolatban. 1200-ban Pierre de Roissy szerint a templomot kelet felé kell

építeni, a napéjegyenlőségi napkeltével (tavasz–ősz), nem pedig a nyári és téli napfordulóval szemben (ekkor 35°-os eltérés is lehetett).⁴⁸⁶A 12. századtól lehet nyomon követni egy szigorúbb tájolási rendszert. A magyar kutatásban elterjedt elképzelés szerint a védőszent ünnepnapján tűzték ki a templomokat, bár ez az előző szabálynak ellentmond. A kitűzéshez a püspök jelenlétére is szükség volt (lásd: Szent Gellért-legendá), tehát a püspök meglátogatásához kötődött. A középkor későbbi szakaszában már csak a templomszenteléskor jelent meg. Az alapok kitűzése egységesen február–május közé esett – így az év hátralévő ünnepnapjaira nem eshetne templomtitulus.⁴⁸⁷ A témával legutóbb Tari Edit foglalkozott, aki Pest megyei adatok alapján felvetette, hogy a hasonló alaprajzi formájú templomok azonos jogállású birtokokon (például a királyi építésűek) azonos tájolásúak (északkelet–délnyugat).

⁴⁸⁶ Marosi 1969. 34.

⁴⁸⁷ Lakits 1903, Halaváts 1912, Kovács 1964, Guzsik 1975, Tari 2000. 221–2.

VI. A KÉSEI EGYHÁZSZERVEZET REKONSTRUKCIÓJA

1. A MEGSZILÁRDULT EGYHÁZSZERVEZET

a) Exempt egyházak a középkor derekán

A középkor második felében a telepese falvak elterjedésével a templomállítás és -eltartás, a papválasztás, illetve a libera decima (a tized a plébániánál marad) jogát is kiharcolták a hospes települések. A plébánosválasztás jogának megszerzése nem esett egybe a kegyúri jog birtoklásával. A városok a 13–14. században mindinkább törekedtek arra, hogy plébánosukat maguk válasszák meg, amelyet több módon is elérhettek: az egyházközösség megerősödésével a kegyúr ezt a jogot átengedhette (subpatronatus), a város megvásárolhatta, illetve mint a plébánia fenntartója szerezhette meg. Magyarországon II. András 1224-ben kelt, az erdélyi szászoknak adott kiváltságlevele (Andreanum) – hasonlóan később a szepességi szászokéhoz – már tartalmazta a tized helyben maradását (libera decima) és a plébánosválasztás jogát, amelyet a magyar királyok a bíróválasztás jogával együtt adományoztak; a kegyuraság azonban továbbra is a király kezében maradt. 1363-ban a pannonhalmi apát a Somogy megyei Szentlászló és Keresztúr birtokait hospesekkel és saját jobbágyaival akarta betelepíteni, azonban a plébánosválasztás esetére beleegyezési jogát megtartotta.⁴⁸⁸ Az Elbától keletre kialakult másik rendszer szerint a telepítést a főurak telepítési vállalkozók közbeiktatásával végezték, akik a plébánia kegyúri jogát is megkapták, így a világi birtokos később is beleszóllhatott a papválasztásba.⁴⁸⁹

Egyes területek külön kiváltságokkal is rendelkeztek – mint a Szepesség is, ahol 1273-ban Theoderik mester Koy földjét adományozta a hospeseknek egyházépítésre és paptartásra vonatkozó jogokkal egyetemben („Item si voluerint ecclesiam edificare liberam habeat facultatem et sacerdotem quem assumere voluerint, teneantur”).⁴⁹⁰

Plébániák, parochiák közti jogi különbség

Érdekes kérdést vet fel egy 1293-ból származó oklevél, nevezetesen a plébániák és a parochiális egyházak közti különbséget. **31. térkép.** A problémára először Mályusz Elemér figyelt fel az *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon* című művében. A plébániákat/parochiális egyházakat három csoportba sorolta. A legkedvezőbb helyzetben lévő plébániák többségükben a szabad királyi és királynéi városokban, ahol a templomot is az uralkodók alapították, illetve a brassói és szebeni dékánuság területén álltak (az erdélyi szászoknál e kiváltságot régi szokás – antiqua consuetudo – alapján alkalmazták, melyet a bevándorolt telepések hoztak magukkal, vagy hospesként szereztek);⁴⁹¹ ezek közvetlenül

⁴⁸⁸ Kubinyi András: Plébánosválasztás és egyházközségi önkormányzat a középkori Magyarországon. In: Kubinyi A.: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. 1999. 271., 276.

⁴⁸⁹ Körmendy 1986. 124., 129–132.

⁴⁹⁰ ÁÚO IV. 32.

⁴⁹¹ Kubinyi vitatkozik azzal az állítással, hogy a szepesi és erdélyi szászok otthonról hozott jogait gyakorolták, szerinte a királyok a bíróválasztási joggal adományozták, azonban a teljes kegyúri jogot nem ruházták át. (Kubinyi 1999. 272.)

az esztergomi érseknek voltak alárendelve, de alkalmazhatták az *ex privilegio* (egyházi kiváltság alapján) formulát is. A plébánost a település saját belátása szerint választhatta, aki a teljes tized felett hatalommal bírt (*libera decima*), bizonyos szentszéki peres (ti. házassági, házassági vagyoni jogi, végrendeleti és leányági) ügyekben a megyés püspökhöz, helynökeihez vagy az esperesekhez hasonló jogkörrel, bűnbocsánati ügyekben pedig szentszéki autonómiával rendelkezett. Ez egyben a kánonjogban való jártasságot is feltételezte. A szentszéki bíróságok jogkörét Magyarországon először Nagy Lajos 1344. július 27-i oklevelében említi, amelyben a maximalizált bírság összegét 1 M-ban állapította meg. Zsigmond és Mátyás uralkodása alatt több megerősítésük is született, jogkörük azonban egyre szűkült, míg az 1563-as tridenti zsinat véget vetett e jognak.⁴⁹² Természetesen a püspöki városok plébánosai sohasem rendelkeztek szentszéki autonómiával, még akkor sem, ha királyi alapításúak voltak. IV. László 1273-ban kifejezetten királyi alapítással indokolja Szepesolaszi számára kiadott kiváltságlevelében a plébániának (*regalis plebania*) az esztergomi érsekség alá való helyezését és az ezzel együtt járó papválasztási jogot. I. Károly király 1324. május 24-i oklevelében Nagymaros városi kiváltságai közt sorolja fel a polgárok által szabadon választott plébános jogait, aki a szentszéki ügyekben is eljár.⁴⁹³

Azonban nemcsak városok kaphatták meg ezt a jogot, hanem az eredetileg királyi alapítású kápolnák vagy a királyi magánbirtokon alapított egyházak is. A királyi kápolnák intézményével Jankovich Miklós foglalkozott,⁴⁹⁴ aki az exempt egyházakat – ahol az *exemptio* csak in *temporalibus* jelentkezett, a lelki értelemben vett fennhatóságot pedig a megyés püspök megőrizte – a királyi kápolnák intézményére vezette vissza. E részleges exemptióra jó példa az az 1216-ban kiadott bíbornoki döntés, amely a budai prépostság exemptiója körül kibontakozó, az esztergomi érsek és a veszprémi püspök között zajló pereskedés nyomán született. A főpásztort megillető jogok kiszolgáltatása a veszprémi püspök jogköre alatt maradt, ezt a jogot az esztergomi érsek csak a saját egyházmegyéjéhez tartozó személyek esetében élvezte.⁴⁹⁵ (ld. korábban)

A második csoportba az egyszerű parochiális egyházakat sorolhatjuk, amelyek évente főesperesi vizitáció alá estek (maga a vizitáció is nagy terhet jelentett a felduzzadt kíséret miatt), és *cathedraticumot* fizettek. Bár ezek az egyházak hivatalból jogosultak voltak a tized $\frac{1}{4}$ -ére, még a pápai rendelet sem tudta ezt számukra biztosítani.⁴⁹⁶

A harmadik csoport talán a legérdekesebb. Kialakulása a későbbi városiasodással járt együtt (például Kassa). Ezeket a településeket kivonták a főesperesi hatóság alól, és közvetlenül a megyés püspök alá rendelték őket; mentességet vagy a püspök, vagy az uralkodó adhatott, ez utóbbi feltehetően alapítóként. A szabadon választott plébános egyházi ügyekben bíraskodhatott, ő szedte be a tizedet

⁴⁹² Gárdonyi 1933. 164., 176.

⁴⁹³ CD VIII/2. 516.

⁴⁹⁴ Jankovich 1959.

⁴⁹⁵ Jankovich 1959. 67.

⁴⁹⁶ XXIII. János pápa 1415-ben rendeletet adott ki a tized $\frac{1}{4}$ -ével kapcsolatban, de a konstanzi zsinaton a főurak kérésére ezt érvénytelenítették, mivel az idézet szerint Magyarországon a tizedek mindig az érsekek, illetve püspökök tulajdonában voltak, akik eldönthették, hogy mennyit hagynak meg a parochusnál. (Mályusz 1971. 124.)

(libera decima). Sokszor ezek a városok az egyházi tulajdonossal folytatott tárgyalások során állapodtak meg a tizedjövedelem örökbérletéről, amelyért évi összeget fizettek, és a templom karbantartását is vállalták laikus intendánst (vitricus) révén. Ez a 13. század második felétől egyre inkább tendenciaként jelentkezett. A szabad papválasztás jogát akkor is megkaphatta egy közösség, ha a lakosság részt vett a templom építésében, ám ez nem járt együtt a kegyúri jog megszerzésével. A budai Miasszonyunk-plébánia például ezen okból kifolyólag ismerte el a Szent Mária Magdolna-templom plébánosválasztási jogát.⁴⁹⁷ Míg Nyugat-Európában az ilyen típusú, nem valódi kegyúri jogot átruházó megoldás ismeretlen, s Lengyelországban és Csehországban is ritka, a német és magyar területen meglehetősen elterjedt. A 12. századig Szászországban és Thüringiában a plébánosválasztás átruházása a templom alapításában, építésében való részvételhez kötődött; a Rajna vidéken és Westfáliában az erősödő önkormányzatok szerzik meg e jogot.

Négy módon juthattak ehhez a joghoz a középkori városok: az egyházközség megerősödésével, ha a kegyúri jogot átengedték (subpatronatus), ha azt a város megvásárolta, az ispotályok felett pedig gyakran a városok gyakorolták a kegyuraságot. A magánfőúri engedélyek (például a Gömör megyei Kövi 1273. évi kiváltságlevele) a templomépítés és a papválasztás jogát tartalmazták.⁴⁹⁸ E kiváltság a hospesjog része is volt, azonban nem egy esetben a falvak is megszerezhették. Ha a kegyúr 4–6 év alatt nem prezentált jelöltet, a püspök nevezett ki plébánost, mint történt ez a 15. század közepén a szigeti Szent Kozma és Damján-plébániával kapcsolatban.⁴⁹⁹ A közösségként való fellépésre jó példa a pannonhalmi apátsággal pereskedő szakácsiak esete, ahol a nemesek és nem nemesek universitasa mint communitas lép fel 1505-ben a somogyvári hiteles hely előtt (6 pap, 55 nemes, 30 nem nemes).⁵⁰⁰ A szakácsiak az építkezés/alapítás jogán gyakorolták a papválasztást (ratione dotis et aedificationis).

A városok esetében a plébánosválasztást a bíró és a tanács végezte a község tudtával, míg megerősítését az exemptio mértékétől függően a veszprémi püspök/esztergomi érsek adta (lásd: Buda), s a kiváltságolt területeken (például az erdélyi szászoknál) a teljes közösség választott. Egyházi szempontból a magyar városok három legfontosabb joga a szabad papválasztás, az egyházi exemptio és a tizedszedés joga volt, melyhez az egyházi bíráskodás joga (szentszéki bíráskodás) csatlakozott. A legtöbb hazai városban csak egy plébánia működött, csak a régebbi városias települések, püspöki városok tértek el e tekintetben. Ugyanakkor kolostorok (monasztikus kolostorok, apáca kolostorok ritkán), kápolnák, ispotályok számos városban létesültek. A városokban sok pap élt, Sopronban például egy időben 44 oltárigazgató működött a tíz templomban és két kolostorban.⁵⁰¹

Plébániaalapítási engedélykérelmek

⁴⁹⁷ Kubinyi 1991. 30., 40., 34., 35. jegyzetek. A Nagyboldogasszony-templom 1244-től szintén megkapta a szabad plébánosválasztás jogát, míg a kegyuraságot IV. Béla a Margit-szigeti apácáknak adta. Kubinyi 1999. 274.

⁴⁹⁸ Kubinyi 1999. 271–5.

⁴⁹⁹ Kubinyi 1999. 281.

⁵⁰⁰ PRT III. 593–5.

⁵⁰¹ Kubinyi 1999. 299.

A 13. században csak a kiváltságolt egyházakat nevezték plébániának. A fentebb idézett oklevélben a sárosi Szent Jakab-egyház visszakapta a területe határain belül való tizedszedés jogát, mivel Lodomerius esztergomi érsek leveléből kitűnt, hogy az egyház alapítása óta plébánia és nem egyszerű „ecclesia parochialis”.⁵⁰² Az előző adat alapján tehát ez a különbségtétel a tizedszedés mikéntjében rejlik. A szatmárnémetiek 1230-ban II. Endre királytól kiváltságot kaptak a szabad papválasztásra, illetve kikerültek a sasvári esperes joghatósága alól.⁵⁰³ Az Ugocsa megyei Felszász Szent Péter-egyháza (ami királyi kápolna is volt) 1272-ben V. Istvántól nyert hasonló kiváltságot.⁵⁰⁴ 1290-ben Kassa polgárai emeltek panaszt, mivel az illetékes esperes az egyházi bírságok fizetésének elmulasztása jogcímén interdiktummal sújtotta őket. Az egri püspök döntésében elmarasztalta az esperest, és felhatalmazta a plébánost a plébánia területén felmerülő összes lelki ügyekben való ítélkezésre.⁵⁰⁵

1344-ben Nagymartoni Pál comes királyi követként ment Avignonba, ahol kérvényezte, hogy a Nagymartonban álló egyszerű rectoriát, amelyet átépítve szerfelett kibővített, tegyék plébániává, a rector pedig plébánossá. Pál egyben ígéretet tett, hogy az 50 M-t kitevő tizedet 2000 M lefizetésével megváltja a győri püspöktől a plébános számára.⁵⁰⁶ A forrás alapján úgy tűnik, hogy ezt a kegyet az átépítést, bővítést követően kérték. 1358. november 9-én Miklós egri püspök a tarkóaljai egyházat plébánosi rangra emelte, és az esperesi joghatóság alól kivette.⁵⁰⁷ Ennek ismeretében úgy látszik, hogy a plébániai rangra emelés egyértelműen az esperességi joghatóság alóli felmentést is jelentette. Egy 1311. évi oklevél azt bizonyítja, hogy már az alapítandó egyházat is ki lehetett venni az esperesi joghatóság alól: ekkor Tamás esztergomi érsek a Szent István vértanú tiszteletére építendő zsolnai egyháznak biztosította ezt a jogállást.⁵⁰⁸

Egy 1402. december 28-i oklevél szerint Battyányi György özvegye, Katalin és fiai: László és Albert kérésére IX. Bonifác pápa engedélyt adott az ötvösi Szűz Mária-egyház plébániává alakítására, valamint a két atádi Szent György, a szabási Szent Kozma és Damján parochiális egyházakat, valamint az Atád alá tartozó baráti kápolnát (in qua quedam capella sine iura) az újonnan kialakított plébánia alá rendelte. A Szűz Mária-egyház a tized háromnegyedét, míg a többi egyház annak egynegyedét kapta, ezzel együtt a család lemondott öt falujának tizedjövedelméről, hogy előteremtse a szükséges költségeket.⁵⁰⁹ A fenti adat érdekes problémát vet fel: mennyire vonható meg egy korábban parochiális egyházi jogokkal rendelkező templomtól az önrendelkezés (Szabás a pápai tizedjegyzékben is előfor-

⁵⁰² Ákrit II/4. 122. (Az oklevél szerint a plébánia 1262-ben kapta a kiváltságát, de a király ezt figyelmen kívül hagyva itt is tizedet akart szedni.)

⁵⁰³ CD. III/2. 212.

⁵⁰⁴ CD. V/1. 176.

⁵⁰⁵ HO V. 14.

⁵⁰⁶ Mályusz 1971. 127., Bossányi 1916. 68. „...ecclesiam... que simplex rectoria existit... in plebaniam erigere, ac rectorem ipsius in plebanum creare.” A 14. század végére a plébános elnevezés elveszíti korábbi jelentését, és kibővül. Érdekes megjegyezni, hogy Németországban, a magyar gyakorlattal szemben, a parochiális lelkészek helyettesét nevezték plébánosnak.

⁵⁰⁷ AOM VII. 482.

⁵⁰⁸ Gárdonyi 1933. 174.

⁵⁰⁹ ZSO II. 258., Mon. Vat I/4. 490–1.

dul,⁵¹⁰ Atádon az egyház kegyúri jogát 1395-ben említik,⁵¹¹ plébánosáról pedig 1399-ből van adatunk⁵¹²). Feltehetően Atád és Szabás parochiális egyházának papja továbbra is gyakorolhatta e státuszból fakadó jogait, az összevonás csak a tizedszedést érinthette. Úgy tűnik, hogy a kegyúr széles körű befolyással bírt ezekben a kérdésekben is – jelen esetben a Battyáni család, aki a birtokában lévő területek között még szorosabb kapcsolatot kívánt létrehozni, úgy, hogy az ötvösi birtokközpontot egyházi központjává is tette.

Egy 1452-ben kelt püspöki utasítás még mindig külön említi a plébánosokat: „ecclesiarum plebanis aliisque universis et singulis dominis plebanis et ecclesiarum parochialium rectoribus”.⁵¹³ 1629-ben a nagyszombati zsinaton felsorolják a főesperesi jogkör alól kivett plébániákat: összesen 107 egyházat, de – jóllehet a középkori állapotokat írják le – a török uralom alatti területekről alig említenek ilyet.⁵¹⁴ Utóbb a plébánia exempta mind jogállásában, mind elnevezésében megszűnt.

b) A kegyuraság eladományozása, áruba bocsátása

A birtokmegosztások, birtokelidegenítések a plébániatemplomok és más egyházak kegyuraságát, illetve annak egy részét is érinthették. 1256-ban, Kovászna kettéosztásakor megemlítik a falu parochiális egyházát is („ecclesia parochialis in eadem Coaznya habitam”).⁵¹⁵ 1254-ben Pat települést templomával együtt adományozták a kaposfői prépostnak, 1316-ban pedig a plébániatemplom egyik felével adományozták el.⁵¹⁶ 1255-ben a Zala megyei Orosztonyban Margit asszony a birtokkal együtt a Mária Magdolna-templomot is eladományozta.⁵¹⁷ 1257-ben a bői egyházat bocsátották áruba a Terpez nevű földdel együtt.⁵¹⁸ 1276-ban Döröskei András döröskei birtokrészét kegyúri részével együtt adta el, míg 1286-ban a Ják nemzetség a Rába bal parti ágán fekvő birtokkal együtt a Szent Péter-templom kegyuraságát is elidegenítette.⁵¹⁹ 1351-ben egy gyaludi birtokrészrel a Szent Kereszt-templom kegyúri részét idegenítették el,⁵²⁰ 1342-ben pedig Kozma birtokot templomával együtt Ugali Pál vette meg.⁵²¹ 1353. május 25-én a vityai Szent Kereszt-egyház egy részét adták el,⁵²² 1368-ban pedig Kisberény temploma jutott hasonló sorsra.⁵²³ 1383. október 25-én az Inke nyugati felében fekvő Szent Miklós-templom kegyuraságának felét is áruba bocsátották.⁵²⁴ 1394. március 20-án Szob birtokot az ottani egyház patronátusának 1/3-ával együtt engedték át.⁵²⁵ 1410-ben Rinyaszentkirályt kegyuraságával

⁵¹⁰ Mon. Rom. II. 68., 75.

⁵¹¹ ZSO I. 456.

⁵¹² ZSO I. 649.

⁵¹³ Mályusz 1971. 128.

⁵¹⁴ Gárdonyi 1933. 180.

⁵¹⁵ ÁÚO II. 275.

⁵¹⁶ SMM–B. 95. 6., AOM I. 392.

⁵¹⁷ Holub III. 564.

⁵¹⁸ HO VII. 74.

⁵¹⁹ Valter 2004. 85–6.

⁵²⁰ ZO II. 466–7.

⁵²¹ HO III. 144.

⁵²² SMM–B. 98. 7.

⁵²³ V. R. 243.

⁵²⁴ SMM–B. 2000. 12. DL 7043.

⁵²⁵ ZSO I. 369.

együtt adományozta Zsigmond.⁵²⁶ 1429. április 24-én Túr birtokon egy bizonyos földet, a plébániaegyháznál pedig szántókat, az egyház kegyuraságának egy részét, valamint az éves és hetivásár jövedelmeit adták el,⁵²⁷ 1439-ben pedig a hosszúfalusi Szent Mihály-templom kegyuraságát idegenítették el.⁵²⁸ 1489-ben Hédervári Miklós és Keledfalvi Korothnay Pál között megegyezés történt Tengődön, az Egyházas utcában lévő nyolc jobbágytelek miatti perben, amely a Szent Kereszt-plébániatemplom kegyúri jogának felével is összefüggésben állt („equali dimidietate iuris patronatus ecclesie Sancte Crucis in eadem possessione Thengewld constructe”).⁵²⁹ 1490-ben Dancs Pál Bornemissza Jánosnak adományozta a szentjakabi monostor kegyuraságának felét.⁵³⁰

A kegyurasághoz hozzátartozott a papállítás joga is, akinek a személyét a püspök a legtöbb esetben csak jóváhagyta. 1339-ben a felsődörögdi Szent András-egyház a zalai főesperesség alól a veszprémi püspök fennhatósága alá került, aki az alsó- és felsődörögdi tizedeket is szedte. A felsődörögdi nemesek ekkor tiltakozásuknak adtak hangot a Szűz Mária-kápolna (feltehetően a Szent András-egyház filiája) elcsatolása miatt, amelynek kegyurai voltak, és kérték, hogy régi szokás szerint a tized $\frac{1}{4}$ -e helyben maradjon. Ezenkívül szabad papválasztási joguk elfogadását is szorgalmazták, oly módon, hogy a pap a veszprémi püspöknek tartozik engedelmességgel.⁵³¹ 1380-ban bátmonostori Töttös László Csütörtökhely nevű birtokán Miklós plébános halála után a lelki ügyek ellátására Máté nevű káplánját jelölte ki plébánosnak.⁵³²

Faluosztások során létrejött helyzet

Más alkalmakkor, a 13. századtól tapasztalható falukettőzések, illetve a település osztott birtoklásának következtében két vagy esetleg három templom is épült egy faluban, és ilyenkor a falurészek más nevet is kaphattak. Osztott birtoklásnál csak a legritkább esetben derül fény egy-egy templom tényleges építőjére. Belcs Szent Márton-egyházáról már 1279-ben, egy határjárás alkalmával értesülhetünk.⁵³³ 1345-ben Belcs falun a Margit-szigeti apácák és a királyné katonáskodó jobbágysai osztoznak – később ketté is vált a település.⁵³⁴ Talán a másik, a nemesek által bírt Belcs falurészben épült a Szent Katalin-kápolna 1342-ben („cum una capella in honore Sancti Katherine virginis constructa iuxta Sárréte”).⁵³⁵

32. térkép. Szakácsi Mindenszentek tiszteletére szentelt plébániatemplomát 1333–4 között említik először,⁵³⁶ 1433-tól pedig Kisszakácsi Keresztelő Szent János-kápolnája is előfordul.⁵³⁷ A szakácsi Szent Miklós-kápolna kegyúri kápolnaként épült, érdekes módon a kegyúri templom sekrestyéjeként.

⁵²⁶ ZSO II. 325.

⁵²⁷ SMM–B. 2002. 859. oklevél. DL 45150.

⁵²⁸ SMM–B. 2002. 933.

⁵²⁹ Héd. O. I. 334. oklevél.

⁵³⁰ SMM–Ti. 99–60.

⁵³¹ AOT XXIII. 122.

⁵³² ZO IV. 146.

⁵³³ ÁÚO IX. 227–238.

⁵³⁴ SMM–B. 97. 34, DL 3774.

⁵³⁵ ZO II. 53., 60–61.

⁵³⁶ Mon. Rom. II. 67., 76.

⁵³⁷ Luk. II. 79., Mon. Rom. III. 87–90.

1433-ban „capell. S. Nicolai sive sacristium eccl.” elnevezéssel említik, és Szakácsi Mihály fia, Balázs elődei építették.⁵³⁸ Bár más adatunk nincs arról, hogy a sekrestyék kápolnafunkciót is betöltöttek, a régészeti feltárások is ezt látszanak alátámasztani (Látrány-Rádpusztá).

Bár a középkor második felére a plébániahatárok rögzülése figyelhető meg, az ország bizonyos régióiban, sőt egyes birtokok között is jelentősek a különbségek a templomok számát illetően. A fennmaradt uradalmi becsűjegyzékekből kiderül, hogy volt olyan uradalom, ahol minden falu rendelkezett templommal, míg másutt csak minden tizedik (lásd: a Garai család Valkó megyei uradalma). 1489-ben a Varasd megyei császárvári uradalomban egy mezővárosra és 83 falura három kőtemplom és egy temetővel rendelkező kőkápolna mellett négy temető nélküli fakápolnát találunk.⁵³⁹

c) A templomok pusztulásának okai

Tatárjárás

Somogy megyében a tatárjárás nem pusztított olyan mértékben, mint az ország keleti felében, bár valamilyen szintű pusztítás itt is bizonyítható. 1268-ban Lőrinc nádor somogyi ispán öt társával a tatárjárás során elhaltak vagy foglyul ejtettek tulajdonjogi kérdéseiben hozott ítéletet.⁵⁴⁰ Györffy György szerint a Dunántúlon a tatárjárás okozta pusztítás 0–40% közé tehető. A tatár sereg ugyan Segesdig behatolt a megyébe IV. Béla üldözése során, de a gyors mozgás miatt itt csekélyebb pusztítást végzett. Templomaink régészeti és műemléki kutatása során csak a legritkább esetben tudtak a tatárjáráshoz kapcsolható pusztulási réteget azonosítani. Sok templom átépítésének ideje datálható a 13. század első felére, bár ennek éppen ellenkező magyarázatát sejtethetjük. Mindenesetre kétséges, hogy egy teljesen kifosztott ország, javarészt elpusztított lakossággal rögtön templomépítésbe tudott volna kezdeni. Inkább gyaníthatunk a folyamat háttérében a 13. századi nagy társadalmi átrendeződések nyomán megjelenő közép/kisnemesi réteget, amely az új egyházak építésénél is jeleskedett, hiszen a faluosztódásokat szintén ebben a korszakban említik először.

Pusztásodás

A templomok pusztulásához, ha nem is nagymértékben, a 13. századtól a pusztásodás is hozzájárult. Ilyen esetben 1-1 gazdaságilag, természeti szempontból kevésbé kedvező adottságú települést a lakosság felhagyott, és más vidékre költözött. Ez az időszak a települések koncentrációjának időszakával esett egybe. Kérdés azonban, hogy e másodlagos településeken eredetileg épült-e templom, mivel a később alapított, tanyaszerű aprófalvak esetében is csak nagyon ritkán lehetünk ennek tanúi. Úgy tűnik, hogy az ezen ok miatt elhagyott templomok száma csekély lehetett. Ezzel párhuzamosan, a településkonzentrációnál megfigyelhető, hogy a templomos helyek nagyobb számban váltak új, nagyobb falvak kiindulópontjaivá.

⁵³⁸ Mon. Rom. III. 87–90, Luk. II. 90.

⁵³⁹ Kubinyi 2005. 15.

⁵⁴⁰ Müller 1975. 39.

Hatalmaskodás

A falvak, kisebb települések pusztasodása mellett egy eddig kevésbé hangsúlyozott ok is komolyabb átgondolásra készíthet minket: ez pedig a hatalmaskodás, az egymás falvainak akaratos elpusztítása. Így néptelenedett el a középkor egy szakaszában több falu is. A hatalmaskodások során nemegyszer a kegyuraságon is csorba esett, mint például 1481-ben, amikor Szentbalázi Zele Tamás és Antal panaszt emelt Ákosházi Sárkány Bertalan és Benedek ellen, akik hét évvel korábban a Zala megyei Mindszent birtokon a Mindenszentek tiszteletére épült egyház kegyúri jogának egészét (totalis iuris patronatus) minden jogi eljárás nélkül elfoglalták, és ott két üres telket, amit Antalffy Miklós és Daróczy Jakab lakott (sic!), birtokrészükre vittek, és ott elégettek (ti. a birtokon álló faházakat).⁵⁴¹ 1400. december 18-i dátummal egy rendkívül érdekes oklevelet találunk Arad falu templomával kapcsolatban. Ekkor ugyanis Szenyéri László és Gombai Pál fegyveresen megtámadták az egyházat, és „ecclesiam fundibus destruxerant... , hostiliter invaserunt ac clenodia, calices, libros et alia ornamenta ecclesiastica in dicta ecclesia cultui seu usui divino deputata et nonnulla etiam bona mobilia ad dictum rectorem [ti. László rector] spontantia ibidem reperta...”⁵⁴² Arról, hogy a templom mindezen pusztítások után mégiscsak újjáépült, 1542-ből van adatunk; ekkor Miklós nevű plébánosa 1 Ft adót fizetett.⁵⁴³ 1444-ben Marcali Vajdafi Imre és János – Bánfi György és István segítségével – Komár, Galambok, Karos, Beki birtokokat, valamint Ocsmán, Bábon, Tengőd, Kustyán, Szentpéter, Budaváridencs, Budavárimuszt, Kápolna praediumokat elfoglalták, elpusztították, kifosztották, mi több: elnéptelentették 14 ezer Ft-nyi kárt okozva.⁵⁴⁴ 1300. április 2-án Gergely fia Boxa Horpácsi Tamás fiai parochiális egyházára tört.⁵⁴⁵ A templomról több adat ezután nem maradt fenn; úgy látszik, már nem építették újjá. 1328-ban Szárberény (Vörösberény) határjárásakor egy „Romlott egyház” nevű határjel szerepel – ez esetben biztosan elhagyott romos templomról beszélhetünk.⁵⁴⁶

E támadások nem kímélték a jobbágyok lakóhelyeit sem: 1397-ben Varang faluban 27 jobbágy-nak elegendő telekhelyet említenek, melyek hatalmaskodás okán váltak desertává.⁵⁴⁷ 1444-ben a Marcali család emberei Keszthelyre törtek, és onnan berendezési tárgyakat, ruhát, ökröt, lovat, bort zsákmányoltak, valamint kifosztották a templomokat és a Pethő család kúriáját.⁵⁴⁸ De a hatalmaskodások a székesegyházakat sem kímélték: 1276-ban például Csák Máté a veszprémi püspökséget dúlta fel, egy 1338-ban XII. Benedek pápához érkezett panaszlevél szerint pedig a főpapok halála esetén világiak

⁵⁴¹ SMM–B. 83. 63. DF 268236. A hatalmaskodások során Somogy megyében sok esetben megemlékeztek elhurcolt faházakról is: 1368 – Sudak, Vörs, Körtvélyes (SMM–B. 98. 36. DL 41276), Mérőben pedig egy birtokfelosztás során János curiájából (birtokából) öt ház lett Péteré, aki ezeket köteles volt elszállítani. SMM–B. 92. 27. DL 49266.

⁵⁴² Mon. Vat. I/4. 297., Mon. Rom. II. 328, ZSO II. 82.

⁵⁴³ ETE IV. 142.

⁵⁴⁴ SMM–B. 89. 18. DL 106005.

⁵⁴⁵ AOT I. 211.

⁵⁴⁶ AOM II. 375.

⁵⁴⁷ SMM–B. 2000. 40. DF 274043.

⁵⁴⁸ Kanyar 1991. 51.

kezébe kerülnek a javadalmak, és „a templomok erőszakosan feltöretvén, az ott megőrzés végett elhelyezett értéktárgyak elhurcoltatnak”.⁵⁴⁹

Egy 1515-ös adat a templom helyének utólagos gondozására is utal. Ekkor a szalvatorianus ferencesek a Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt egyházuk mellé tornyot kívántak emelni, melyhez egy közeli, romladozó kápolna elbontásával akartak kőanyaghoz jutni. Az esztergomi érsek hozzájárulásában kötelezi a szerzeteseket, hogy a kápolna helyén keresztet állítsanak, és azt minden évben egyszer (feltehetően a védőszent napján) körmenetben meglátogassák, és ott imádkozzanak.⁵⁵⁰ Úgy látszik, hogy az egyszer felszentelt terület templom nélkül is megőrizte szakralitását.

A török hódoltság időszaka

Somogy megye középkori egyházszerzetének legteljesebb pusztulását a török háborúk és a hódoltság kora eredményezte. A hódoltság alatt a püspökök nem tartózkodhattak a hódoltsági területen, helyettük püspöki helynököt – vicarius generalist – alkalmaztak. A 17. században a pápa e területekre is egyházi embereket nevezett ki. 1647-ben például a belgrádi püspök hat egyházmegye adminisztrációját látta el. A papokat sokszor licenciátusok helyettesítették. A török hódoltság mellett a reformáció is közrejátszott a katolikus egyház háttérbe szorulásában, melyet először a jezsuita, majd ferences andocsi misszió segített orvosolni. (Horváth János andocsi jezsuita misszionárius 1643-ban 16 plébánia 45 leányegyházában látott el papi feladatokat.). A török hódoltság utáni első egyházlátogatásra 1674-ben nyílt mód, ifj. Sennyei István püspöksége idején. Somogy megyében ekkor sem pap nem volt, sem templom nem működött, csak 16 protestáns lelkipásztorról emlékeztek meg.⁵⁵¹ A török uralmat csak három plébánia (Igal, Kéthely és Törökkoppány) vészelte át.⁵⁵² A somogyi plébániaszervezet újjászervezése igazából csak 1745-ben kezdődött, amikor Padányi Bíró Márton került a püspöki székbe,⁵⁵³ bár a mai plébániák száma (126) mindenképpen eltörpül a középkor végi 318 körüli plébániaszámhoz és 383 templomos településhez képest. A török uralom után visszatelepülő falvak sok esetben nem a régi templom és falu helyére költöztek vissza, Mária Terézia 1769. évi rendelete, illetve az 1876. évi XIV. tc. alapján pedig a temetőknek a település szélén kellett létesülniük,⁵⁵⁴ így a középkori egyház sok esetben temetőkápolnaként élt tovább (például Szenyéren, Telekiben stb.).

⁵⁴⁹ Török 2004. 64.

⁵⁵⁰ Mező 1996. 36.

⁵⁵¹ Pfeiffer–VEL 1947. 14. A török kiűzése utáni állapotokról kaphatunk hiteles képet egy 1692-i nagykanizsai adatból, amely szerint a település temploma fából épült, a plébániaépület alján istálló található, az emeleten pedig két szoba van, középen konyhával.

⁵⁵² Úgy látszik, hogy a törökkoppányi plébános sikeresen rendezkedett be a túlélésre, amikor 1555-ben a koppányi bég által kinevezett püspökként (sic!) a török iránti lojalitásra buzdította paptársait. (Maksay 1969. 129–130.)

⁵⁵³ Horváth 1981. 18–19.

⁵⁵⁴ Hóman–Szekfü 1935. 519–520.

d) Az egyházak jövedelme

A pápai tizedjegyzéken kívül igen kevés forrással rendelkezünk az egyházak jövedelméről. 1184–8 körül Somogytúr éves jövedelme 1 M-t tett ki,⁵⁵⁵ 1402-ben a somogyvári Szent György-plébánia éves jövedelme 25 M alatt volt.⁵⁵⁶ 1427-re a somogyvári bencés apátság éves jövedelme 90 arany Ft-ra csökkent az alapításkor megállapított 150 M-hoz képest.⁵⁵⁷ Ez az összeg a monostor helyzetének romlásával tovább csökkent, 1467-ben már csak évi 30 M.⁵⁵⁸ A 16. század második felében a kelenpataki plébános 7 Ft évi jövedelemmel rendelkezett, ugyanakkor a pápai tizedjegyzék alapján 100 Ft éves jövedelméről is értesülünk, tehát a vidéki plébánosok helyzete korántsem volt egységes ebben a tekintetben.⁵⁵⁹ Az esztergomi zsinat 1493-ban a szimónia vádját is megemlíti néhány esetben.

A 14–15. század fordulóján ismét a plébániák felé fordult az adományozó kedv. Külföldön a nagy járványok hatására a halállal való foglalatosság új oltáralapításokat, adományokat hívott életre, Magyarországon azonban – ismerve a járványok kevésbé pusztító természetét – más indokokat sejtünk. Az egyházak azzal is gazdagodtak, hogy a bevételeket egyenlő arányban osztották fel a földesúr és a templom között. Falvakban a misealapításokat állatadományokkal próbálták fedezni. A kisnemesek és polgárok a főurakat utánozva monostor/kolostor híján a plébániatemplomokba temetkeznek, sok esetben oltáralapításokat tesznek. Ez nagyfokú papi létszámnövekedést eredményezett a plébániák életében.

2. A KOLOSTOROK ÁLLAPOTA ÉS HITÉLETI SZEREPE SOMOGY MEGYÉBEN

a) A koldulórendek és a pálosok szerepe a lelkipásztori munkában

Zsinati szabályozás

A középkor folyamán egyes rendek mindvégig kivették részüket a lelkipásztori munkából, s a pápa jóvoltából saját plébániát tarthattak fenn.⁵⁶⁰ E folyamatok ellen a plébánosok több-kevesebb sikerrel védekeztek, az 1279. évi *Budai törvénykönyv* például kimondta, hogy a vallásgyakorlat (keresztelés, bérálás, temetkezés) helye a plébánia a kolduló rendi kolostorokkal szemben.⁵⁶¹ A budai zsinat nyolc egymást követő napra szorította a kolduló szerzetesek segítségét a plébániákban, míg az 1494-es nyitrai zsinat megtiltotta a szerzetesek prédikálását a plébániákon VIII. Bonifác pápa *Super Cathedram* című bullájára (1300) hivatkozva.⁵⁶² A bulla a kolduló rendek jogait tartalmazta, és korántsem lépett fel a zsinat szigorával. Jogot biztosított a szerzetesrendek részére a hívek temetésének megszervezésére, de az adomány $\frac{1}{4}$ -e a plébánost illette. A konventuális egyházban elmondott prédikáció időpontja

⁵⁵⁵ Mon. Rom. I. 4.

⁵⁵⁶ Békefi 1907. 110.

⁵⁵⁷ Mon. Rom. IV. 430.

⁵⁵⁸ PRT XII/B 158–9.

⁵⁵⁹ De Cevins 1999. 355–6.

⁵⁶⁰ 1273-ban a hatvani premonstrei apát tiltakozásának adott hangot, mivel Lampert egri püspök elfoglalta egyik plébániájukat, amelyhez pápai engedély alapján joguk volt. Ákrit II/2–3. 38.

⁵⁶¹ De Cevins 1999. 345.

⁵⁶² De Cevins 2003. 44.

nem eshetett egybe a plébániai misével. Húsvét kivételével a szerzetesek szabadon gyóntathattak, és a szentáldozást is kiszolgáltathatták. Az Apostoli Szentszék pedig a kunok térítése okán plébánosi jogokhoz juttatta a ferenceseket.

A szerzetesek azonban nemcsak az igehirdetésben vállaltak feladatokat, hanem temettek is, mint azt egy 1303-ból származó oklevél tanúsítja. VIII. Bonifác pápa bizonyos domonkos, minorita, Szent Ágoston- és remeterendi szerzeteseket megfeddett, mivel azok a kalocsai és az esztergomi egyházmegyékben az interdictumot és a kiközösítést figyelmen kívül hagyva jogellenesen eltemették a halottakat, miséztek, és szentségeket szolgáltattak ki.⁵⁶³ A megholtakat ezért ki kell hantolni, és az egyháztól távol eltemetni.⁵⁶⁴

A koldulórendek jelenléte

Míg a premontreiek 1135 óta pápai privilégium alapján vettek részt a lelkipásztorkodásban, addig a ferenceseknek később, 1295 körül Benedek veszprémi püspök engedélyezte a gyóntatást, a prédikálást, valamint templomaik számára búcsúengedélyt is adott.⁵⁶⁵ A vasvári káptalannak egy 14. század közepén írott határozatában a domonkos szerzeteseket kényszerítik, hogy csak nagyobb ünnepek alkalmával engedjék templomukba a híveket, tehát ők is foglalkozhattak lelkipásztorkodással.⁵⁶⁶

A domonkosoknak 1350-ben 38 városban volt kolostoruk, a ferenceseknek ugyanekkor 46 házuk működött. 1448-tól, az önálló obszerváns provincia felállításának pápai engedélyezése után robbanásszerű gyorsasággal (1517: 62 kolostor) szaporodott a ferences kolostorok száma, főleg a mezővárosokban, falvakban. 1523-ban a rend Magyarországon 1472 taggal rendelkezett,⁵⁶⁷ Mohács előestéjén már 70 kolostort tartottak fenn 1700 szerzetessel. A karmeliták már 1306-ban misetartási engedélyt nyertek V. Kelemen pápától, azzal a kikötéssel, hogy a parochiális egyházak jogait tiszteletben kell tartaniuk.⁵⁶⁸

A kolduló rendek hatásának erősödésével a nép a plébániatemplomok helyett sok esetben hozzájuk vonzódott, ide temetkezett. A 13. század közepétől konkurenciaharc alakult ki, a főpapok felléptek a szerzetesek misézése, gyóntatása, harangozása, temetése ellen.⁵⁶⁹

A kolduló rendi kolostorok szerepe főleg a városokban homályosította el a plébániákét, már csak alapítási helyük okán is. A városok beépítettsége mellett a plébániaegyházzal való ellentét is okozhatta, hogy a szerzetesek legtöbbször a város szélére telepedtek. Úgy tűnik, hogy a meglévő plébániahatárok mellett a szerzetesek is törekedtek valamiféle területi befolyásra, mint az egy 1261-es ok-

⁵⁶³ Török 2004. 26. (Az ügy előzményeként a pápai legátus, Boccasini Miklós Budát interdictum alatt tartotta – válaszképpen a budai polgárok és a papok egy része a pápát nyilvánította kiközösítettnek. Az ügy végére csak 1308-ban tettek pontot.)

⁵⁶⁴ AOT I. 212. (Az interdictum idején, mely az egész országot sújtotta, nem volt szabad senkit a megszentelt temetőbe temetni; talán így keletkeztek a kisebb, nem templom körül fekvő temetők a középkorban.)

⁵⁶⁵ Magyar 1988. 75.

⁵⁶⁶ Mályusz 1971. 275.

⁵⁶⁷ Fügedi 2000. 44–5.

⁵⁶⁸ AOT II. 24.

⁵⁶⁹ Szűcs 1978. 180.

levélből is kitűnik, amelyben az esztergomi ferenceseket a pápa biztosította, hogy rendházuktól 300 canna távolságon belül senki sem építhet kolostort.⁵⁷⁰ A városokban megtelepedő, egyszerű életmódot folytató szerzetesek eredetileg az eretnekmozgalmak ellen léptek fel, ezért a prédikáció már kezdetben is jelentős szerepet töltött be életükben. A templomhajóban a prédikációkhoz kötődően megjelenik a szószék. Ugyancsak nagyobb hangsúlyt fordítottak a tanulásra: Mohács előtt a domonkosok Budán és Nagyszébenben alapítottak főiskolát, míg a ferenceseknek Esztergomban, később Nagyváradon volt hasonló intézményük.

A városi polgárok ellenőrzése a városi egyházak felett – a püspöki városok kivételével – aránytalanul nagymértékű volt. Bár ez a tendencia a pápai elvvel ellentétes, a pápák – a török háborúk fenyegetése miatt is – sok esetben nem szóltak bele a folyamatba. A kolduló rendi kolostoroktól való elfordulás csak a 15. századot követően jelentkezett (főleg erkölcsi okok miatt) – ekkortól kezdik újra a világi plébániákat is támogatni.⁵⁷¹ Az obszerváns reformokat követően megújult a ferences kolostorok felé irányuló adományozási kedv. A 15. századra a világi papsággal fennálló ellentétek elsimultak, a plébánosok maguk is misealapítványokat tettek, adományokkal látták el a kolduló rendi kolostorokat, a segesvári domonkosoknak például a környékbeli plébánosok miseruhát, kelyhet, ezüstláncot, ezüst ivópoharat, valamint halastavat, rétet, szántót adományoztak, s egyikük a rend ruhájában a segesvári kolostor Szent Domonkos-oltára elé temettette magát.⁵⁷²

Az 1476. augusztus 16-án Szentey György supplicatiójára érkezett pápai engedély szerint György a domonkosok számára Mesztegnyőn házat kíván alapítani, és ennek egyesítését kéri a Szent Miklós-plébániatemplommal, amelynek kegyura. A plébániához tartozó javadalmakat is megkapná a kolostor, ugyanakkor a hívek gondozását az egyik frater kötelessége lenne ellátni („applicare necnon priori eiusdem domus... ut curam eorundem parochianorum... per unum ex fratribus... exerci facere possit”).⁵⁷³ Úgy tűnik, hogy Szentey nem tudta külön adományokkal biztosítani egy kolostor és egy plébánia ellátását, így anyagi megfontolásokból gondolt egyesítésükre, amelyre engedélyt is nyert. 1511-ben Báthori György főlovászmester testvéreivel Babócsa várában lakott, udvari hitszónoka pedig egy segesdi ferences barát volt.⁵⁷⁴ 1533-ban Segesden a ferences rendi Farkas Ferenc a hitszónok, míg Hedrehelyen 1532-ben Nágyai Ferenc miséspapot gyilkolták meg a törökök (ugyanitt 1535-ben kilenc miséspapról tettek említést).⁵⁷⁵

A pálos szerepvállalás

A pálosok renddé szervezése érdekében Özséb az ágostoni regula használatának engedélyezéséért folyamodott IV. Orbán pápához, aki 1263-ban Pál veszprémi püspököt bízta meg a remeteközösségek

⁵⁷⁰ Karácsonyi 1923. 163.

⁵⁷¹ De Cevins 2003. 170.

⁵⁷² Pásztor 1941. 44.

⁵⁷³ Harsányi 86. „...parochialis ecclesia S. Nicolai dicti oppidi, qui de iure patronatus prefati comitis (Szentey) existit et per rectorem seu capellanum ad nutum...”

⁵⁷⁴ Karácsonyi I. 247.

⁵⁷⁵ Karácsonyi I. 249., Karácsonyi II. 74.

vizsgálatával. A renddé alakulás nem járt sikerrel, de Pál a meglévő remeteségek (köztük a szakácsi kolostor) működéséhez hozzájárult.⁵⁷⁶

A pálos rend számára kiadott engedélyek igen tanulságosak e tekintetben. A pálosok már az 1308. évi pápai elfogadásukat követően, a 14. században foglalkoztak lelkipásztorkodással. 1328-ban felmentést kaptak a tizedfizetés és a helyi zsinaton való részvétel alól.⁵⁷⁷ 1450-ben már 90 kolostoruk működött, amelyeknek élén végső soron a budaszentlőrinci generális állt.⁵⁷⁸ A kolostorok Gyöngyösi Gergely vizitációjakor egymástól általában egynapi járóföldre, 25-30 km-re feküdtek. 1352-ben VI. Kelemen pápa engedélye alapján szolganépeiket gyóntathatták, és szentségeket szolgáltathattak ki számukra. 1418-ban V. Márton pápa már prédikálási engedélyt adott ki számukra (az illetékes plébános hozzájárulásához kötve), az 1478-as nagykáptalani határozat alapján pedig misék után szentbeszédet tarthattak (kolostoronként egy-egy prédikátor ünnepnapokon beszédet mondhatott a kolostoron kívül, de a plébános engedélyével).⁵⁷⁹ 1496-ban II. Ulászló kérvényezte a pápától, hogy a fehéregyházi pálosok plébánosi teendőket végezhesenek.⁵⁸⁰

A pálos kolostorok kezdetben kismemesi alapításúak voltak – a 13. században a főnemesek a monasztikus és kanonikus rendeknél kegyurak, majd az Anjou-kortól egyre jobban kezdi támogatni a magyar alapítású rendet (például a Kanizsai család a pogányszentpéteri pálosokat). E változást többek között a pápai engedély (1308) eredményezi. A tipikus pálos elrendezés szinte maradéktalanul érvényesül a kolostorok esetében: az egyhajós, 20–32 m hosszú, sokszögű, a nyolcszög három oldalával záródó apszisú, keskenyebb, boltozott szentélyű templomtól északra feküdt a kolostornégyezet egy-traktusos helyiségsora. A keleti traktusnál (amennyiben volt) a torony után találjuk a kiemelt káptalantermet, a nyugati szárny pedig előcsarnok-szerűen a templom előtt is folytatódott. A gazdasági épületek a közelben álltak, és általában halastó is tartozott a komplexumhoz.

Somogy megyében különösen a pálos rend örvendett nagy népszerűségnek, összesen 8 (7) kolostora volt. A kolostorok többségét egy-egy főúri család alapította saját temetkezési helyéül: a Győrnembeli Szerdahelyi család névadó településén, a Fajszi család Toldon (Zámbó Miklós alapítása), míg a Kanizsai család (Pogány)Szentpéter faluban emelt rendházat, és létesített temetkezési helyet. Nagyszakácsiban a kismemesek communiter alapítású pálos kolostora ugyancsak hasonló célt szolgált.

1413-ban a szentpéteri pálos szerzetesek panasszal fordultak a veszprémi püspökhöz Miklós segédsi főesperes és veszprémi kanonok ellenében, aki megtiltotta a híveknek, hogy a kolostorban istentiszteletet hallgassanak vagy oda temetkezzenek, adományt tegyenek. A döntés szerint a főesperes elhívása jogtalan volt, mivel mindenki szabadon zárandokolhat, istentiszteletet hallgathat, felajánlást tehet, temetkezőhelyet választhat, confraternitasba léphet, de csak a plébánia sérelme nélkül.⁵⁸¹ **30.**

térkép.

⁵⁷⁶ Guzsik–Fehérváry 1980. 194.

⁵⁷⁷ Török 2004. 134.

⁵⁷⁸ Fügedi 2000. 42–3. (A hatvan ismert titulus tizedének védőszentje Szent László.)

⁵⁷⁹ Mályusz 1945. 31.

⁵⁸⁰ Jankovich 1959. 70.

⁵⁸¹ ZSO IV. 76.

Magyarországi példák a szerzetesek lelkipásztori jelenlétére

Magyarország más régióiban is részt vettek a hitéletben a szerzetesek. 1340-ben XII. Benedek pápa az egri egyházmegyebeli Szentkereszt falu urának kérelmére reagálva engedélyezi, hogy a faluban a ferencesek igét hirdessenek, de más falvak plébániajogának sértetlenségére ügyelni kell, ugyanakkor biztosítani kell a 12 testvér ellátását a faluban. A kérelem okaként megjelölték, hogy a falu közelében egynapi járóföldre nincsenek papok, és a sok hegy miatt nehézkes a közlekedés. Így a falu (500 curia), valamint a környék (1000 fő, köztük szakadár oroszok/ruténok) nem tudja Isten igéjét hallgatni, ezért létesített egyházi engedéllyel a kérelmező a ferencesek számára egyházat, amihez még dormitoriumot, műhelyeket is szándékozik építeni. A falu az oklevélből kitűnő adatokkal ellentétben nevéből adódóan (Szentkereszt) valamikor templommal rendelkező település lehetett.⁵⁸² 1326 előtt a debreceni domonkosok egy laikus segédletével elfoglalták a Szent András-egyházat, patrónusát megváltoztatták, és ott felhatalmazás nélkül gyakorolták a plébániaegyházhoz tartozó jogokat, amelyeket csak pápai utasításra adtak vissza. 1426-ban a nagyszebeni ferencesek panaszkodnak, mivel a város plébánosa akadályozta a gyóntatást, a temetést, és a megszabott ¼-nél többet kért.⁵⁸³ 1466-ban a kolozsvári Szent Mihály-egyház papja azzal vádolta a domonkosokat, hogy megsértették a szabad temetkezés jogát, mivel a kolostorba temettek el olyan híveket, akik erről külön nem rendelkeztek.⁵⁸⁴ 1490–3 között a váradi domonkos rendház a Mindenszentek-templom révén plébániai jogkört töltött be.⁵⁸⁵ A sort még tovább lehetne folytatni, de ennyiből is kiviláglik, hogy a plébánosok és a szerzetesek között e téren nem volt békesség.

Kolostorok, mint az alapítók temetkezési helyei

A monostor székhelyén történő lakóhelyválasztás, illetve a lakóhely melletti kolostoralapítás is általános gyakorlat volt. A kolduló rendi kolostorok, illetve a pálos rendházak előretörésével a nemesi családok új temetkezési helyeket alapítanak (például a Győr nemzetség Szerdahelyi ágának szerdahelyi pálos kolostora). A kegyúri egyház, kiváltképp a kolostorok, monostorok a legtöbb esetben az alapító család temetkezési helyei is voltak, amelyeket nagyszámú adománnyal láttak el. 1359-ben Létai Ananiás fia László a szakácsi pálos kolostort választotta temetkezési helyéül,⁵⁸⁶ ahová a későbbiekben is előszeretettel temetkeztek a szakácsi nemesek, akik a kolostornak alapítói és patrónusai is voltak.⁵⁸⁷ 1412-ben Ders Márton királyi asztalnokmester engedélyt kér, hogy a szerdahelyi kolostor mellé temetkezési kápolnát építhessen Szent Márton tiszteletére.⁵⁸⁸ 1424-ben Szerdahelyi Klára végrendeletében temetési szertartására tett adományt („primo et principaliter sepulturam corporis sui elegit in Beati re-

⁵⁸² AOT XXIV. 529. oklevél.

⁵⁸³ Karácsonyi 1923. 205–6.

⁵⁸⁴ Jakab 1870. 444.

⁵⁸⁵ Harsányi 1938. 70., 309.

⁵⁸⁶ Doc. Art. Paul. II. 346., SMM–B. Zs. 86. 28. DL 4867.

⁵⁸⁷ Doc. Art. Paul. II. 346. (1382).

⁵⁸⁸ SMM–Ti. 96. 81., ZSO III. 521. (Az engedélyhez 100 Ft-nyi adományt is tett.)

gis Ladislai”).⁵⁸⁹ 1424. április 7-én Szerdahelyi Márton bán özvegye, Anna és fiai: György, Ders és Péter, valamint Szerdahelyi Dancs kijelentik, hogy a szerdahelyi pálos kolostorba kívánnak temetkezni, ahol szüleik, illetve rokonaik is nyugszanak.⁵⁹⁰ 1433. július 7-én a segesdi kolostor búcsúkérélmének indoklásában szerepel az a tény, hogy itt az alapítók és elődök sírjai vannak („corpora defunctorum parentum et praedecessorum”) – jelen esetben a Marcali család tagjairól lehet szó.⁵⁹¹

A kolostorok szerzeteslétszáma

A kolostorok szerzeteseinek létszámára utaló adatok nem mutatnak egységes képet. Némely esetben központi szabályozás nyomait figyelhetjük meg, mint például abban a törekvésben, hogy a szerzetesek számának az újonnan alapított kolostorokban el kellett érnie a 12 főt (lásd: 1340-ből Szentkereszt falu kapcsán). 1327-ben XXII. János pápa kérésére a kalocsai érsek összeírta a magyarországi pálos kolostorokat – összesen harminc településen, kolostoronként átlagosan 12–20 fővel számolva, amelyen felül még több, 2–4 fős kisebb remetelak (cellulas et oratoria) is létezett.⁵⁹² 1533-ban a köröshegyi ferences kolostorban Héderhelyi András gvárdián alá tizenkét szerzetes tartozott (köztük 5 segítőtestvér, az egyikük saruvarrásra, 1 miséspap, 1 gyóntató, 3 igehirdető).⁵⁹³ 1535-ben még 17 szerzetese volt a hedrehelyi kolostornak, ebből 9 miséspap (4 igehirdető, 4 gyóntató, 1 kántor), 2 növendék és 6 segítőtestvér.⁵⁹⁴

b) A monasztikus rendházak középkorvégi állapota

Az adattár alapján is szembeűnik a pálosok, valamint a kolduló rendek számára tett alapítványok nagy száma, melyekhez képest mind a régebbi alapítású monasztikus rendek (amelyeket főleg az alapítók támogattak), mind pedig a plébániák többsége háttérbe szorult. A hagyományos monostorok támogatása szinte teljesen megszűnt, már nem tudtak az elvárásoknak megfelelni, így fokozatosan tönkrementek. Ennek során nem egy ízben a templom hajóját is leválasztják a csökkenő szerzetesi létszám miatt (például a sawley-i cisztereknél és hasonlóan Somogyvárrott is).⁵⁹⁵

Bár a somogyvári bencés apátságban fénykorában 15–20 szerzetes lakott,⁵⁹⁶ az 1508-ban Thurzó Gergely zalavári és Miklós bátai vizitátor apátok által tartott vizsgálat sokkal szomorúbb képet mutatott. Eszerint Somogyvárrott nem tartják a regulát, a monostor romos, a szerzetesi cellák felett rossz a tető, és az itt lakó öt szerzetes közül kettő öreg, egy vak és a maradék kettő állandóan úton van.⁵⁹⁷ 1508. március–május hónapokban érkezett a bencés vizitáció Szentjakabra, ahol rendezett életet talált, ám az öt szerzetes és az apát mellett szerfelett nagy számban éltek világi famulusok. Ugyanekkor Ba-

⁵⁸⁹ SMM–Ti. 96. 79–81. DL 11495, Borsa I. 1944–6. 43., Doc. Art. Paul. II. 446.

⁵⁹⁰ Borsa I. 1944–6. 45., Rupp III. 298. (Ezért Lukafán adományokat tesznek a kolostor számára.)

⁵⁹¹ Mon. Rom. III. 86., Luk. II. 76.

⁵⁹² AOT XI. 167., Doc. Art. Paul. III. 327.

⁵⁹³ Karácsonyi II. 108.

⁵⁹⁴ Karácsonyi II. 74.

⁵⁹⁵ Platt 1978. 168.

⁵⁹⁶ Valter 2004. 42.

⁵⁹⁷ PRT III. 608., 617.

bócsán Johannes Alemannus egykori somogyvári orgonista volt a szerzetes, aki egy világi pappal élt együtt veszekedések közepette, ágyasokat tartva, a jobbágyokat gyötörve. A regulát nem tartotta, az apáti ház kezdetleges, a templom elhanyagolt volt.⁵⁹⁸ Az ország más részeiben sem volt jobb a bencés apátságok helyzete, például 1504-ben II. Ulászló vizsgálatot kért a bakonybéli apátság ellen, ahol az apát nem tartott maga mellett szerzetes társakat.⁵⁹⁹

c) A szerzetesi hivatás

A nemesi családok tagjai nem egy esetben választották a szerzetesi hivatást: 1280-ban Moys királynéi tárnokmester lánya nyúl-szigeti apáca,⁶⁰⁰ a Mérei család sarja, Gergely 1357-ben Ágoston-rendi szerzetes,⁶⁰¹ s Polyani Boxa lánya, Erzsébet szintén domonkos apáca a nyúl-szigeti kolostorban. Előfordult, hogy a birtokos nemesek, jelen esetben a Győr nembeliek (a Szerdahelyiek) rokonságából töltötte be valaki a kegyuraságuk alá tartozó monostor apáti tisztségét (például 1386-ban Miklós fia Bertalan a szentjakabi monostor feje).⁶⁰² 1396-ban ugyancsak a Ders család sarja, Miklós a szakácsi pálos kolostor perjele (ám ennek a kolostornak nem voltak kegyurai).⁶⁰³ Nem ritka eset, amikor az egyik szerzetesi közösségből a másik rendbe léptek át, mint egy 1427. augusztus 16-i kérelem alapján is, amikor Petrus Pap de Kazsok a pálosoktól Szent Benedek rendjébe kívánt átlépni.⁶⁰⁴ 1438-ban György budai pálos, 1453-ban pedig Jakab budai minorita fontolgatott hasonló lépést; ez utóbbi a Szent Ágoston-remeterendbe vágyott.⁶⁰⁵ E tendencia korlátozására utal, hogy 1504-ben V. Márton pápa megújította a konstanzi zsinaton hozott rendelkezést, miszerint a minoriták a cisztercitákhoz, valamint a premonstreiekhez nem léphettek át.⁶⁰⁶

3. A PAPSÁG DIFFERENCIÁLÓDÁSA

a) A papság helyzete a középkor második felében

Míg a plébánosoktól az Árpád-korban csak a szertartások végzését, a szentségek kiszolgáltatását követték meg, a 15. századtól már komolyabb elvárásoknak kellett megfelelniük. A magánszemélyek, illetve közösségek által alapított mise- és oltáralapítványok nemcsak növekvő bevételt jelentettek, hanem nagyobb elfoglaltságot, felkészültséget is feltételeztek. Az olvasás a 14. század végétől már elvárásként jelentkezett (az 1382-es zsinati statútumok előírták az olvasás és a latin nyelv ismeretét, valamint a minimális liturgiai és jogi követelményeket: mise szövege, hitvallás, hét bűnbocsánati zsoltár, könyörgés, temetési ima, szentelés, keresztvetés, szent kenet, feloldozás, olvasás, fordítás),⁶⁰⁷ illetve a

⁵⁹⁸ PRT III. 617.

⁵⁹⁹ HO II. 245. oklevél.

⁶⁰⁰ HO VI. 259.

⁶⁰¹ SMM-B. 92. 26–7. DL 49267, DL 49270.

⁶⁰² PRT XII/B. 241–3.

⁶⁰³ SMM-B. Zs. 86. 32.

⁶⁰⁴ Luk. I. 197.

⁶⁰⁵ Mon. Rom. III. 101.

⁶⁰⁶ Mon. Rom. IV. 156.

⁶⁰⁷ De Cevins 1999. 354.

nagyobb plébániák esetében a plébánostól függő segéderő (káplán) alkalmazására is szükség volt. Az oltárok számának növekedésével oltárosok, káplánok egész hada végzi a zsolozsmázást, az imádságokat egy-egy alapító és családjának lelki üdvéért. A 15. században Lengyelországhoz hasonlóan nem ritka a 3-4 pap jelenléte.

A helyettesek, prebendások kora az egyházban feltehetően már a 13. század derekán megkezdődött. 1244-ben IV. Ince pápa a szerémi és a bodrogi főesperesnek, 1245-ben pedig Tivadar szászsebesi plébánosnak is engedélyezte más egyházi javadalmak viselését.⁶⁰⁸ A papok közül többen communityban, közösségben éltek az anyaegyház/plébánia mellett, és kijártak a filiális egyházak lelki életének gondozására, amire egy 1264-i oklevél is utal: Girold óvári papot az üresen álló filesi Szent Lőrinc-, boroni Szent Demeter-, nigwani Mindenszentek- és kismartoni Szent Márton-kápolnák birtoklásában erősítik meg.⁶⁰⁹ A papok valamilyen közös érdek miatt is tömörülhettek ideiglenes jelleggel. 1233-ban Berill jabai pap a pannonhalmi apátság és a somogyi papság közti tizedperben ügyvivőként, mint procurator de sindicum lép fel a zamárdi, gányi, endrédi, kőröshegyi, szőládi, csepelyi, túri, gamási, csegei, királytőreki és más egyházak papjainak képviselőjeként.⁶¹⁰

Az oltárosok jelenléte a 14. századtól bizonyítható; ők misealapítványokból, erre a célra lekötött jövedelmekből éltek. Kötelességeik közé tartozott az imádság, a misemondás és a zsolozsma az alapítók és rokonaik lelki üdvéért. Az oltárosok helyzete kedvezőbben alakult, mint a káplánoké, mivel nem tartoztak szorosan a plébános alá. Idővel testületekbe tömörültek, és maguk közül dékánt választottak. Végrendületük alapján életmódjuk a városi polgárokéhoz igazodott, értéktárgyaik voltak, a közeli egyetemeken tanultak. Az oltár vagy kápolna papjainak szolgálata „sine cura”, vagyis lelkészi szolgálat nélküli kötelezettséget jelentett. A rector/magister/sacerdos altarisnak a misézésen kívül más feladata nem volt, így jutottak a kisebb jövedelmű papok mellékkeresethez, vagy végeztették el a feladatukat gratianusokkal, kegyelemkenyéren élő papokkal.⁶¹¹

Más vallásos célú társulatok miséken, zsolozsmákon, közösségi alkalmakkor vállaltak feladatokat. Elnevezésükben (confraternitas, calendos, magyarul testvérület) néha a céhekkel keverednek, amíg azonban az előbbieknél a vallásos célok az elsődlegesek, és egyházi hatóság erősíti meg az alapításukat, addig a céhek, bár gyakran oltárokat is fenntartanak, mégis gazdasági szempontból szerveződnek, és a városi tanács erősíti meg őket. A testvérület tagjai rendszeresen összejöttek, sok esetben karitatív funkciókat is elláttak, tagjaik eltemetését pedig a közösség vállalta magára. A „Krisztus teste” (Corpus Christi) elnevezésű testvérületek a városokban a városi vezetés tagjaiból verbuválódtak. A fálvakban ilyen társulásokról nem találunk adatokat.⁶¹²

⁶⁰⁸ ÁÚO II. 161., 163., 171.

⁶⁰⁹ ÁÚO III. 89.

⁶¹⁰ ÁÚO I. 312–3., PRT I. 162.

⁶¹¹ Tímár 2001. 76–7. (Az 1542. évi dikális összeírásban Vásárosdombó papjai között szerepel egy nem egészen ép elméjű gratianus.)

⁶¹² Kubinyi András: Vallásos társulatok a középkori Magyarországon. In: Kubinyi 1999. 343–350.

Magyarországon a cölibátus elterjedésére aránylag későn, csak a 13. században került sor, Lengyelországhoz és Csehországhoz hasonlóan. 1317-ben a pápa a magyar királyság területén a papok számára ágyasok tartását tilalmazza, de az ehhez kapcsolódó jogi előírások ritkák.⁶¹³

A klerikusokat a privilegium fori alapján csak egyházi bíróság ítélhette el. Érdekes egy 1416 júniusában kiadott oklevél, mely a Pozsony város határában található Püspöki faluban történt esetről számol be, ahol Pozsony hatósága ostrommal vette be a Szent Miklós-plébániatemplomot, hogy két gonosztevőt, akik a templomba menekültek, kézre kerítsen. Ez ellen az akció ellen indított pert Kanizsai János esztergomi érsek, a falu tulajdonosa. A per szerint a két klerikust kivezették a templomból, és lóhoz kötve Pozsonyba hurcolták, ahol a világi bíróság ítélete nyomán felakasztották őket. A 43 tanú kihallgatásával zajló nagyszabású per folyamán a város ügyvédje tiltakozott, miszerint a két gonosztevő világi ember volt, akik a templomba menekültek (az asylum joga azonban így is sérült). A pozsonyiak szabályszerűen megostromolták a templomot, majd a toronyban lévő embereknek büntetlenséget ígérve csalták le őket. Az érsek két vádpontjában – a templom és temető megsértésében, és az egyházi bíraskodás semmibe vételében – végül I. Lajos 1359. évi kiváltságára hivatkozva a pozsonyiak megvédték magukat.⁶¹⁴ Az asylum joga egy másik alkalommal is sérült: 1523-ban Nagybajomban Bucsányi László fegyveresen rátört Kálmán Jánosné jobbágyára, Pusztá Mihályra, aki a falu plébániatemplomában keresett menedéket.⁶¹⁵

b) A somogyi papság állapota

A somogyi adatok tanúsága szerint a plébánosok és más papok, illetve a kolduló rendi és pálos szerzetesek a helyi népesség köréből kerültek ki. A nevek alapján csak a johanniták és ismert okok miatt a somogyvári bencések származtak idegen földről. Bár a források alapján nem mondhatjuk ki biztosan, mégis úgy látszik, hogy egyes papok hosszú időt töltöttek egy-egy falu plébániáján (például Bizén Demeter plébános 1456–1471 között, Marcaliban Balázs plébános 1459-től 1471-ig).

A papság iskolázottsága

Míg az 1279. évi budai zsinat sötét képet fest a hazai klérusról: a főpapság pompában tobzódott, az alsó papság szerfelett szerette a kardot és a bort, ágyasokat tartott,⁶¹⁶ addog a 15. századtól már megjelenik egy szélesebb iskolázott réteg is. A tehetséges diákok továbbtanulását a végrendeletek tanúsága szerint támogatták a főpapság köréből – természetesen előnyben részesítve családtagjaikat –, vagy bizonyos egyházi javadalmak juttatásával segítették meg választottjukat. (Például a somogyi főesperes is Bolognában tanult. A bolognai egyetemen egyébként már a 13. században külön „natio Ungarorum”

⁶¹³ De Cevins 1999. 356.

⁶¹⁴ ZSO V. 2211, 2299, Csukovits 2004. (Hasonlóan nem vette figyelembe az asylum jogot Kálmán király embere, Benedek, aki a dömösi prépostság oltárába kapaszkodó Álmos herceget kivonszolta.)

⁶¹⁵ Mikóczi–Solymosy 1979. 32.

⁶¹⁶ A pécsi püspök, a Záh nembeli Jób például orgiákat rendezett, gyilkolt, és egy ízben a somogyvári apátot gúzsba kötözve lóval vonszoltatta a porban, majd börtönbe vetette. Szűcs 1978. 178.

létezik.)⁶¹⁷ E tanult réteghez tartoztak a ferences hitszónokok közül (amilyen a Báthori család babócsai várában is működött) Temesvári Pelbárt és Laskai Ozsvát is, akiknek beszédei is fennmaradtak.⁶¹⁸

Egy 1456 márciusában Marcaliban, Balázs plébános és esperes házában kelt oklevél tanúsága szerint már jól kiépített egyházi struktúra is létezett (e papok, úgy tűnik, közösséget alkottak): Miklós, a Szent László király oltár igazgatója, Gergely marcali pap és létai plébános, Németországi Miklós arcius facultatis baccalaureus, valamint Ányos és Miklós marcali clericusok neve szerepel.⁶¹⁹ A papok mellett ebből az időszakból harangozót, vitricust, rektort, káplánt is ismerünk. 1494-ben Marcaliban az iskolamester (magister scole) mellett pedig iudex, iurati et universi cives et hospites de Marczaly elnevezéssel találkozunk, ami egy kiépült városi struktúrára utal.⁶²⁰ Szőcsény György nevű plébánosát 1456-ban szintén artium facultatis baccalaureusként citálták.⁶²¹ Az iskolázott papok azonban kisebbségben voltak, bár a 13. század második felében már a kiváltságos plébánosok elé is (hasonlóan a kanonokokhoz és főesperesekhez) követelményként állították a kánonjogi jártasságot.⁶²² A prédikálást a magyar egyházi jogi törvénykezés a 15. század végéig csak vasárnap és ünnepnapokon követezte meg a plébánosoktól.

Az egyházi struktúra kiépítettségére utaló adatok

Somogyban is nagyszámú oltáralapítás, illetve kápolnaépítés jellemzi a korszakot, nem egy esetben itt is kiépült egyházi struktúrával találkozunk. A korábbi forrásokban káplánok, oltárigazgatók, presbiterek fordulnak elő, míg a 15. századtól harangozók, sekrestyések, orgonisták, kántorok, prédikátorok, hitszónokok szerepelnek, mind a plébános, mind a helyettese (vice plebanus, vicarius perpetuus) alatt.⁶²³ Ez a változatos kép főleg a mezővárosokra volt jellemző, így Kálmáncsán a főesperes és a prépost mellett négy oltárospap, Lábodon egy plébános, egy rector capellae és két oltárospap tevékenykedik, Segesden pedig a főesperes mellett orgonistát, plébánosokat és oltárospapokat találunk. Marcali a Marcali család központjaként (13. század) emelkedett oppidumi rangra – itt a plébános mellett öt oltárospapot és egy rector capellae-t említenek a források (ld. fentebb),⁶²⁴ Kőröshegyen pedig 1518-ban Sebestyén plébános mellett öt oltárospap is tevékenykedett, akik mind írástudóak voltak.⁶²⁵

1484-ben a Szent Demeter tiszteletére szentelt somogyzili parochiális egyház számára Buzlay Mózes Fejér megyei ispán búcsúengedélyt szerzett VIII. Ince pápától, amely engedély kiterjedt arra is, hogy a plébánosnak nevezett rector négy segítő papot tarthatott a gyóntatáshoz az ünnepek alkalmával („in omnibus et singulis festivitibus huiusmodi quatuor confesores presbiteros doneos seculares vel

⁶¹⁷ Szűcs 1978. 175.

⁶¹⁸ Pásztor 1941. 56.

⁶¹⁹ SMM–B. Zs. 86. 45. DL 15038.

⁶²⁰ Csánki II. 579.

⁶²¹ SMM–B. Zs. 86. 45. DL 15022.

⁶²² Mályusz 1971. 129. (1279-i budai zsinat.)

⁶²³ A budai plébános kiváltsága jelzéseként az archipresbyteri címet biztosította magának. (Gárdonyi 1933. 172–3.)

⁶²⁴ ETE. IV. 134.,137.,139.,140.

⁶²⁵ PRT III. k. 712.

alicuius ordinis regulares in prefata ecclesia deputandi”).⁶²⁶ 1463-ban Péter szakácsi plébános mellett Balázs szakácsi pap, Bálint és Mihály káplán neve is előfordul,⁶²⁷ 1496–97-ben pedig Antal plébános, valamint Antal és Bálint szakácsi papok neve szerepel.⁶²⁸ Úgy látszik, némely pap nagyobb egyházi tisztséget is betölthetett. 1347-ben a koppányi plébános a dömösi prépostság dékánja; talán mint a prépostság Somogy és Tolna megyei birtokainak igazgatója szerezhette meg e címet.⁶²⁹

Magyarországban azonban az oltáralapítások és misemondási kötelezettségek miatt az egy templomban tevékenykedő sok pap nem bizonyítja az egyház korai létét. Úgy tűnik a források vizsgálata alapján, hogy az 1490-es évektől már egyre ritkább az új plébánia alapítása, hasonlóan a lengyel és csehországi viszonyokhoz. Ekkortól nő meg a száma a világi kápolnáknak, plébániai iskoláknak, ispotályoknak, ám ez utóbbira Somogyban nem találtunk adatot. A kolduló rendi építészettel párhuzamosan elterjedtek a csarnoktemplomok, illetve a plébániatemplomon belül is nagy számban álltak oltárok.

Vitricusok, egyházatyák

A 15. századtól a városokban a hatóságok közvetlen irányítás alá vonták a plébániák gazdasági életét, vitricusokat/Kirchenpfleger (egyházatya), plébániai felügyelőket alkalmaztak mind a mezővárosokban (Nagyszakácsi), mind pedig a falvakban (Rád), akik az adományoktól a gyertyáig vigyázták az egyház vagyonát. 1456-ban Nagyszakácsiban Péter plébános neve mellett nemes Bálintot, a szakácsi egyház vitricusát említik meg a források. Egy későbbi, 1494-ből származó oklevél szerint Nagyszakácsi Miklós deák, Miklósfy Ambrus és Nagy Mihály viselték az egyházgondnoki tisztséget, és adományokat gyűjtöttek a templom renoválására.⁶³⁰ 1429. április 21-én a rádi Szűz Mária parochiális egyház vagyonának őrzőit (conservatores rerum et bonorum), András fiai Jakab és Elues Benedek rádi hospeseket említik, akik az előzőhöz hasonló tisztséget tölthettek be, és ugyancsak a templom felújítása érdekében jártak el.⁶³¹ A vitricusok a templom felújításával és a pap ellátásával kapcsolatos teendők és a vagyonkezelés mellett vagyoni szempontból a plébánost is ellenőrizhették.

Bizonyosnak tűnik, hogy a 15. században javultak a plébánosi réteg életkörülményei, ami nem utolsósorban Magyarország megnövekedett lakosságszámának köszönhető, ugyanis így a rájuk eső tizedbevételek is megszorodtak. A relatív jólét pedig az oltáralapítások révén a pluszbevételeket is növelte, így Mohács előestéjén már egy tanultabb és kiforrottabb klérussal találkozunk. A késő középkorban ugyanakkor nemegyszer hallunk az egyházi jövedelmek halmozásáról, tartós távollét esetén helyettesek állításáról. Míg Nyugat-Európában ez idő tájt a papok egyre szegényedtek, addig Magyarországon a földbirtokból származó járulékok növekedésével párhuzamosan az egyházi jövedelmek is

⁶²⁶ Theiner 497. 1391-ben a budai Miasszonyunk-templomban 30 pap, 1474-ben a nagyszebeni plébániatemplomnál 24 pap található. De Cevins 2003. 30.

⁶²⁷ SMM–B. Zs. 86. 49. (Balázs a KISSZAKÁCSIBAN ÁLLÓ SZENT JÁNOS-EGYHÁZ PAPJA.)

⁶²⁸ SMM–B. Zs. 86. 60. DL 20371, DL 20578, SMM–K. 76. 48. DL 20578, SMM–K. 75. 68. DL 20371.

⁶²⁹ Z.O. II. 251.

⁶³⁰ SMM–B. Zs. 86. 45. DL 15038, DL 15022, 58. DL 20347, SMM–K. 75. 62. DL 20347.

⁶³¹ SMM–B. 2002. 858. oklevél, DF 262605.

nőttek. Városhelyen a 15. század végén 5-15 kápolna/oltár tartozott egy plébániatemplomhoz, míg a püspöki székhelyeken ez a szám a nyugat-európai 30-50-et is elérte.

A török oldalára átvált papok

A későbbiekben néhány adat a törökké lett papokról is tudósít. Veszprém bevételekor Lőrinc pap a törökökhöz állt át, és számukra kémkedett.⁶³² 1555-ben Magyar Bálint Kőröshegyen egy törökké lett papot fogott el.⁶³³ Ugyanebben az évben István koppányi pap Naszuf török bég által kinevezett püspök, és a még meg nem hódított nyugat-somogyi településeket a török iránti lojalításra buzdította.⁶³⁴ A somogyvári paptól Csányi szerint gonoszúsága miatt el kell venni a plébánosságot.⁶³⁵

4. EGYHÁZI TESTÜLETEK, OLTÁRALAPÍTÁSOK

a) Vallási társulások, oltáralapítások Magyarországon

A vallási társulások elterjedése Magyarországon

A parókiái közösségek (confraternitas, collegium, Bruderschaft, cecha) megjelenése a 13. századtól követhető nyomon, bár már Szent László is megemlékezik a kalandosok tevékenységéről a szabolicszi zsinati határozatokban. A kalandosok (calendae) körei a keresztény temetkezések propagálásában a hívek önszerveződésének korai példái. Tagjai a helyi plébános vezetése alatt jöttek össze és imádkoztak, lakomát tartottak. Bárkit, aki a település határain belül meghalt, közös erővel temettek el.⁶³⁶ 1348-ban a Liptó megyei plébánosok alkottak kalandos társulatot, amelybe laikusok is beléphettek.⁶³⁷

A testvérületek mellett a gazdasági szempontú céhek is tartottak fenn oltárokat. A testvérületek elsődlegesen vallási céllal létesültek, egyházi és laikus tagokkal. Nyomukat összesen 27 településen találjuk meg (16 szabad királyi város, 2 püspöki és 8 mezőváros), bár a valóságban ennél jóval többen lehettek; a legtöbb Szűz Mária és Krisztus Testének tiszteletére alakult. A céholtárok tekintetében sokkal szélesebb spektrumát figyelhetjük meg a titulusoknak.⁶³⁸

A vallásos társulások közül a legelterjedtebb a Jagelló-korban a Corpus Christi Társulat volt, melyről már a 13. századtól van adatunk Európában. Ezek csak a nagyobb városokban működtek, az első 1349-ben Pozsonyban jött létre.⁶³⁹ Csütörtökönként énekes misét és körmenetet tartottak az oltáriszentség tiszteletére, ha pedig valaki meghalt a tagok közül, közösen imádkoztak, virrasztottak, és szentmisét mutattak be az 1., a 7. és a 30. napon. Hétfőnként a tisztítótűzben lévő lelkekről emlékeztek

⁶³² Öze 1996. II. 340–341.

⁶³³ Öze 1996. I. 163–165.

⁶³⁴ Vass 1972. 58., Maksay 1969. 129–130. „István, Isten kegyelméből, a hatalmas török császártól Koppány megyében választott koppányi püspök.” A települések Kéthely, Marcali, Kanizsa, Csákány, Mesztegnyő és Szenyér voltak.

⁶³⁵ Öze 1996 II. 227–228.

⁶³⁶ Györffy 1971. 66.

⁶³⁷ Kubinyi 1999. 342.

⁶³⁸ Kubinyi 1999. 346–8.

⁶³⁹ Pásztor 1941. 140.

meg gyertyagyújtással. A társulatnak három káplánja is volt, akik a misemondást látták el. Kántorböjt után 10 D-t és 1 gyertyát tartoztak a tagok adományozni.

Az úrnapi körmenet alkalmával keresztet, aranyozott ezüstképet és ereklyét hordtak körbe gyertyafény mellett, melyet misztériumjáték és étel-ital is kísért (az 1525–6-i budai úrnapi körmenet leírása alapján).

A Szűz Mária Társulások a plébániatemplomhoz, a ferences kolostorokhoz vagy a kórháztemplomokhoz kapcsolódtak, és a számtalan Mária-ünnepről nyerték a nevüket. A pozsonyi ferences templomban heti három misét mondtak: hétfőn a megholtakért, csütörtökön az oltáriszentségért, szombaton Szűz Máriáért. A 15. század második felében ugyancsak Szűz Mária tiszteletéhez kapcsolódva alakult meg a Rózsafüzér Társulat, melyet a domonkosok terjesztettek el. Kolozsvárott 1491-ben már Rózsafüzér-kápolna is létezett.⁶⁴⁰ 1494-ben a vétyei plébános egy olvasót hagyott a tardi plébánosra végrendeletében, tehát a rózsafüzér ekkorra már a vidéki papság körébe is eljutott.⁶⁴¹

Ugyancsak léteztek társulatok Szent Anna, Szent Mihály, Szent Katalin, a Szentháromság, Szent Miklós, Szent Borbála, Szent Péter és Szent Pál tiszteletére a 15–16. század fordulóján. A Szent Sebestyén, Szent Antal, Szent Leonárd, Szent János, Szent Lőrinc, Mindenszentek, Szent Erzsébet, a 12 Apostol, a Szentlélek Társulatok oltárai általában a plébániatemplomban álltak, tagjaik polgárok voltak a plébános vezetése alatt. Míg Hamburgban több mint száz társulat működött, főleg a céhekhez kötődően, nálunk a városokban is jóval kisebb volt a számuk. A céholtárok a plébániatemplomokban álltak, istentiszteleteken és az úrnapi körmenetek alkalmával a céhtagok együtt vonultak, és a temetést is együtt rendezték.

Az ispotályok és szeretetházak a Szent Antal és a Szentlélek Rend keretében létesültek. Kezdetben a johanniták látták el a gondozást, de később a polgárok is bekapcsolódtak ebbe a tevékenységbe. A 14. század elejétől rectort választottak, akit a kórház jövedelméből 2/3 rész illetett meg, míg a szegények eltartására maradt a fennmaradó rész. Budán három kórház is működött. A kórházakat főleg Szent Erzsébet és a Szentlélek tiszteletére szentelték, míg a bélpoklosokat (Szent Lázár beteget) és a leprásokat a városfalakon kívül helyezték el.

Érdekes színfoltot képviseltek az önostorozók társulatai, amelyeket az obszerváns ferencesek vezettek, valamint a török elleni harcban elesettek lelki üdvéért imádkozó társulatok. Sopronban a Szent György Testvérület működött. E társulatok tagságát a tanácstagok, plébánosok, papok és városi előkelők alkották.⁶⁴²

A templomi oltárok elhelyezkedése

A legtöbb templomban a főoltár mellett még más oltárok is elhelyezkedtek. Talán az egyik legelterjedtebb a Szűz Mária-oltár mellett a Mindenszentek tiszteletére szentelt, a halottkultuszhoz kapcsolódó oltár lehetett. Már a pécsváradai apátság alapítólevelében, a monostor oltárainak leírásában találkozunk

⁶⁴⁰ Pásztor 1940. 148.

⁶⁴¹ Doc. Art. Paul. III. 220.

⁶⁴² Kubinyi 1999. 299., Sümegei 1998. 129.

vele; igaz, egyház néven említik, így talán temetkezési kápolnával lehet dolgunk („ecclesia in honore Omnium Sanctorum dedicata in qua persoluto mortis debito sub altare corpus eius honestissime est sepultum”). A maradványokat a translatio során a Szent Kereszt-oltárnál temették el.⁶⁴³ 1272-ben az esztergomi érseki székesegyházban az északi oldalon találjuk a Mindenszentek-oltárt.⁶⁴⁴ 1355-ben a pécsi püspökvárban Miklós pécsi püspök emeltette az Aranyos Mária-kápolnát, amelyben nyolc oltárt helyezett el Szent István, László, Imre, Márton, Livinus és Dorottya vértanúk, Erzsébet és Mária Magdolna tiszteletére,⁶⁴⁵ míg a pécsi székesegyházból 21 oltárról van adatunk.⁶⁴⁶ A 15–16. században a plébánia-templomokban is mind nagyobb számú oltáralapítványokkal találkozunk, leginkább a városi plébániákban (a soproni Szent Mihály-plébániának ekkor 19 oltára volt).

A 13. századi esperességi statútumok alapján Angliában a hajó gondozása a hívek feladata, míg a szentély a rektor gondja volt. Az oltárok nagy száma a templomok alakját is megváltoztathatta, mivel mellékoltárok, oltáralapítványok elhelyezése érdekében mellékhajókat építhettek, ugyanakkor ezek temetkezési funkciót is elláthattak. A 12. századtól kezdték engedélyezni a világiak számára a templomi temetkezéseket. A mellékhajók először a templom északi oldalához épültek, amely eredetileg is a halálhoz és a megemlékezéshez kötődött (például Szentsír-kápolnák).⁶⁴⁷

Zarándoklatok, búcsúengedélyek

A 4. századtól a keresztények növekvő számban keresték fel a Szentföldet. Az utazásokhoz útikönyvek is készültek, amelyek az egyes szentekhez kapcsolódó kultusról számoltak be. Az egyik legjelentősebb Aetheria galliai apátnő munkája, s a *Peregrinatio ad loca sancta* címet viseli, melyben a 393–4 között megtett zarándokútját írta le. A szentföldi zarándokutak megnehezülésével megnövekedett Róma és más zarándokhelyek jelentősége (Szent Istvánhoz négy zarándokszállás alapítását kötik: Jeruzsálem, Róma, Konstantinápoly és talán Ravenna).⁶⁴⁸ A jeruzsálemi zarándoklatok 1018 után indulhattak újra, miután Szent István megnyitotta a Magyarországon átvezető szárazföldi útvonalat. István, Imre, Gellért és a Zobor-vidéki remeték 1083. évi szentté avatása után Magyarországon is kialakultak az első kegyhelyek, ahová külföldi zarándokok is érkeztek. (Egy Konrád nevű német Szent Imre sírjánál szabadult meg bűneiért viselt láncaitól, III. Boleszló lengyel fejedelem pedig Kálmán uralkodása alatt mezítláb zarándokolt el Szent István sírjához.)⁶⁴⁹ A peregrinatio maiores, tehát a Jeruzsálem, Róma, Compostella irányába haladó zarándoklatokról már az Árpád-korból is van adatunk, hiszen Álmos herceg 1107–8-ban és később, 1217-ben II. András is járt a Szentföldön. A peregrinatio minores a magyarok számára Aachent jelentette, s a 14–15. században látványosan szaporodott a kitzüött kegy-

⁶⁴³ DHA I. 73–79.

⁶⁴⁴ Ákrit II/2–3. 27.

⁶⁴⁵ Sümegi 1998. 114.

⁶⁴⁶ Timár 2001. 83–88. A Szent Bertalan-plébánia-templomban azonban „csak” kilenc oltár állt.

⁶⁴⁷ Peters 1996. 71.

⁶⁴⁸ Bálint–Barna 1994. 18.

⁶⁴⁹ Csukovits 2003. 9.

helyek száma. Minden hét évben magyarok nagy csoportja kereste fel Aachent, ahol három hétig tartózkodtak – ez a szokás IV. Károly császár megkoronázása után alakult ki, és az egyház felszentelésének napjához (július 17-éhez) kötődött.

A kegyhelyek látogatottságát növelte, ha ott hazai szentek ereklyéit, magyar alapítású kápolnát találtak (Nagy Lajos Aachenben és Mariazellben alapított kápolnát – egy bizonytalan forrás szerint el is zárandokolt oda –, és ellátta a magyar királyok ereklyéivel és Mária-képpel). Anyja, Erzsébet királyné 1343–4-ben Rómába tett zárandokutat, majd 1357-ben IV. Károly cseh király és felesége társaságában – Marburg, Mainz és Köln érintésével – Aachenbe zárandokolt.⁶⁵⁰ Német leírás alapján a magyarok táncolva, énekelve, útjukon keresztet, zászlókat és gyertyákat víve érkeztek a székesegyházhoz, amelynek kapujától a főoltárig térden csúszva haladtak előre, a Szűz Mária-oltárnál felajánlva gyertyákat, amelyekre megelőzően pénzt aggattak. Ungarkreutz néven terjedt el Németországban az ágaskeleszt formájú feszületek csoportja a szenvedő Krisztus ábrázolásával. Egy 1533-as adat szerint a magyarok Rómában is táncolva jelentek meg.⁶⁵¹ A török elleni háborúk idején, az 1450. szentévből a pesti országgyűlés kérelmet intézett a pápához, hogy a Rómába készülő magyarok a jubileumi búcsút itthon is elnyerhessék, ha az útiköltséget a török elleni háborúra fordítják. A pápai kikötés alapján ezen zárandokok Szent László vagy Szent István sírját egymást követő három napon keressék fel, és a zárandokútra szánt pénzösszeg felét ajánlják fel a török ellen – ám ez a tény nem vetette vissza a zárandoklatokat, melyekben a társadalom minden csoportja részt vett.⁶⁵²

A 11–12. századra kialakult a jellegzetes zárandokviselet: a kalap, a búcsútáska/tarisznya, a zárandokbot és a zárandokjelvény (így ábrázolták védőszentjüket, Szent Jakabot is). A 12–13. században az oltáriszentség áll a középpontban, innen datálódik az átlényegülés tanának kiformalása, elterjesztése, az eucharisziával összefüggő csodák számának növekedése (például: bátai Szent Vér). Úrnapjának ünnepét IV. Orbán pápa vezette be 1264-ben, és az 1300-as szentévi zárandokok terjesztették el. A késő középkortól megnőtt a helyi jellegű búcsújáróhelyek jelentősége (például Andocs, Mariazell stb.) A 15. századtól Segesd is zárandokhelyé vált.⁶⁵³ Ekkor a tisztelet tárgya elsősorban már nem egy ereklye, hanem egy csodával felruházott, legtöbbször Szűz Máriát ábrázoló kép vagy szobor (a mennybemenetel dogmája miatt Szűz Mária nem rendelkezett, talán tejét leszámítva, testi jellegű ereklyével). A 14–15. században számtalan új Mária-ünnep is megjelenik.⁶⁵⁴ A késő középkor legjelentősebb magyar zárandokhelyei – Ransanus, Bonfini és Oláh Miklós alapján – a bátai Szent Vér, Szent István és Szent Imre székesfehérvári, Szent László váradi, Kapisztrán Szent János újlaki sírja, Alamizsnás Szent János budai, Remete Szent Pál budaszentlőrinci ereklyéi voltak.⁶⁵⁵ (A kegyhelyeket felkeresők között a nemesek aránya volt a legnagyobb.)

⁶⁵⁰ Török 2004. 74., 194. Ajándékokat (kehely, paténa, miseruha) adott többek között a prágai Szent Vid-székesegyháznak és a kölni dómnak.

⁶⁵¹ Csukovits 2003. 133.

⁶⁵² Csukovits 2003. 45.

⁶⁵³ Török 2000/a 78.

⁶⁵⁴ Bálint–Barna 1994. 20.

⁶⁵⁵ Szent Pál maradványait Alsáni Bálint pécsi püspök hozta Budára, miután az 1381-es torinói béke során Vence az ereklye átadására kényszerült. (Török 2004. 52.)

A nagy búcsúk részint a jubileumi esztendőkhöz köthetők (az első szentévet VIII. Bonifác 1300-ban hirdette meg), részint híres búcsújáróhelyeknél (Aachen Róma, Assisi, Velence) lehetett őket megszerezni. A római zarándoklatok már a 11. századtól teljes búcsút jelentettek, így a 12. századtól általános úti céllá váltak. A szentév során felkeresendő bazilikák (Szent Péter és Szent Pál-, később a lateráni és a Sta. Maria Maggiore-templom) nagy látogatottságnak örvendtek a magyarok körében is. Teljes búcsút jelentett a keresztes hadjáratban való részvétel, illetve halál; a 12. századra ezt már azokra is kiterjesztették, akik pénzzel támogatták a hadjáratot, a 14. századra pedig már egyszerűen megvásárolhatóvá vált.⁶⁵⁶

b) Somogyi oltáralapítások, misealapítványok

A plébánia, kápolna vagy oltár számára létesített javadalmaknak két válfaja is volt: a 25 M értékű benedictium cum cura, amely tehát a lelkipásztorkodással volt egybekötve, illetve a benedictium sine cura 18 M értékben.⁶⁵⁷ A misealapítványok, adományok, végrendeleti rendelkezések alapján szembetűnő, hogy a monostorok/kolostorok (főleg a pálosok) milyen nagy mértékben szerepelnek mint ajándékozottak. Birtok-, illetve pénzadományok fordultak elő a legnagyobb számban (lásd: Adattár), de némely esetben ingóságokat, ruhát, szerszámokat, élelmet vagy állatot is hagyhattak az egyházakra. 1424-ben Szerdahelyi Klára (Székely Péter özvegye) Bereck pálos perjel és Balázs szerzetes, Klára gyóntatója előtt letett végrendeletében többek között 1 lovat, 2 ökröt, 1 aranyozott ezüstcsészét, 37 Ft-ot (további 66 Ft-ot misetartásra) hagyott a szerdahelyi pálos kolostorra, a temetési szertartására.⁶⁵⁸ 1450-ben Sövény allodiumnál halastavat, Juton háromkerekű malmot, 1481-ben Szárszó és Kisberény falvakban szőlőt és 102 lovat kaptak a toldi pálosok.⁶⁵⁹ 1532. január 4-i végrendelete szerint Bátori György a segesdi ferences kolostorba kívánt temetkezni: ezért a kolostor volt ingatlanainak árából ezüstöt, aranyozott kelyhet és paténát, tálcát, ampolnákat, kivarrt kereszttel és drágakővel díszített miseruhákat, vecsernyepalástot, oltáröltözőket és szőnyegeket adományozott.⁶⁶⁰ Az adomány mértéke és típusa általában az adományozó tehetőségétől függött és rendkívül széles palettán mozgott.

Kolostori misealapítványok

A kolostortemplomokban nagy számban létező misealapítványok minden bizonnyal a plébános rosszallását váltották ki, bár Somogy megyében erre konkrét adat nem került elő. 1410-ben egy miseadomány kapcsán arról értesülünk, hogy a szentpéteri pálos kolostorban az első misét Szűz Mária tisz-

⁶⁵⁶ Csukovits 2003. 41.

⁶⁵⁷ Mon. Hung. I/3. 30.

⁶⁵⁸ SMM–Ti. 96. 79–81. DL 11495, Borsa I. 1944–6. 43., Doc. Art. Paul. II. 446. (Továbbá Imre testvére „unum scrineum quo continentur diverse reliquie”, Tamás somogyvári apátra 12 Ft-ot, Butkai István feleségére egy Isten Báránya ezüstrelíkiát hagyott. A kolostor Szentlukán birtokot, 200 új D-t, köpenyeket és szőnyegeket kapott.)

⁶⁵⁹ Doc. Art. Paul. III. 32–3. (Az adományozók között a Fajsi és a Marcali család mellett a szabadi és bonnyai plébánost, valamint kisnemeseket is találunk.)

⁶⁶⁰ Karácsonyi I. 245–248. A kolostor 1517-től a szigorúbb irányzathoz csatlakozott, ami nem tette lehetővé ingatlanok birtoklását. Rupp III. 288–9.

teletére, míg az ezt követőt a Szentlélek tiszteletére mondták.⁶⁶¹ 1417-ben a kolostor Szent Anna-oltáránál felajánlandó misékre egy varászlói malmot kapnak a pálosok.⁶⁶² 1419-ben Sövény possessiót a toldi kolostorban emelt Szent Péter és Pál-oltárnál (ahol a szerzetesek temetkezési helyét jelölték ki) mondandó napi egy miséért adományozta a Torvajai család („pro perpetua missa singulis diebus ad aram SS. Petri et Pauli”),⁶⁶³ 1523-ban pedig Szenterzsébeti Török Gáspár a Szűz Mária mennybemenetelének tiszteletére mondott szombati mise fejében szőlősi telkét hagyta a kolostorra.⁶⁶⁴ Segesden egy 1458-as adat alapján szombaton a főoltárnál, kedden a Szent Antal-kápolnában zajlott a szertartás, 1538-ban hétfőn gyászmiséet tartottak a megholtakért, péntekenként pedig Jézus öt sebe tiszteletére mutattak be szentmisét.⁶⁶⁵ 1428. május 26-án egy szakácsi nemesasszony egy szőlőt, illetve heti egy misemondásra 71 Ft-ot hagyott a szakácsi pálos kolostorra.⁶⁶⁶ 1471. április 4-én Szakácsi Veres György nagyszakácsi udvarházát adományozta a pálosoknak heti egyszeri misemondásra, valamint az Üdvözítő és Szűz Mária ünnepeinek vigíliáján, továbbá halottak napján mondandó misékre.⁶⁶⁷ 1477-ben Zsitvapusztán birtokadományt tettek a pálosok javára szombat déleesti misére.⁶⁶⁸ 1481. február 15-én újabb adományt tettek a kolostor számára, heti két alkalommal „pro defunctis, de Beata Virgine” tiszteletére mondott misékért.⁶⁶⁹ 1503 júniusában örökös misemondásra 2 hordó bort, 4 ökröt és 3 tehenet kapott a kolostor.⁶⁷⁰ Kiszakácsi kápolnájára, melyet Keresztelő Szent János tiszteletére szenteltek, 1503-ban egy végrendelet kapcsán (ekkor a Szent János-egyház szerzeteseit említik) temetésre és misemondásra 1 lovat vagy 4 Ft-ot hagytak.⁶⁷¹ Ez az adat valószínűsíti, hogy a kápolna/egyház körüli teendőket ekkor a pálosok látták el. 1470-ben a Gerence-patakon, a Szűz Mária-plébánia alatt egy haláshelyet adományoznak a szerdahelyi pálos kolostornak a Szent Márton-kápolnában nyugvó szülőkért bemutatandó heti egy mise fejében.⁶⁷² A királyok sem feledkeztek el a szerdahelyi pálosokról: 1463-ban Mátyás, 1491-ben és 1511-ben pedig II. Ulászló 100 Ft-nyi sőt adományozott nekik a királyért és utódaiért mondandó misékért.⁶⁷³ 1494-ben a vétyei (Vecheh) plébános végrendeletében 1 breviáriumot, 1 subát, 2 ólomkupát, 3 boroskupát, öltözékeket, háztartási felszereléseket, fekvőhelyeket, 2 kaszát, szekeret, kádat, 2 lovat, 2 csikót, 2 borjas tehenet és mernyei szőlőt hagyott a vetahidai kolostorra, 1504-ben pedig Perneszi Imre évente a Szent Miklós-ünnepen való örökmisemondás fejében 2 disznót és 2 Ft-ot adományozott.⁶⁷⁴ 1524-ben Kisberény melletti pálos kolostorként említik – Perneszi

⁶⁶¹ ZSO II. 326. (Az adomány csütörtök, péntek és szombat napokról emlékeznek meg.)

⁶⁶² Doc. Art. Paul. II. 441., Rupp I. 315–8.

⁶⁶³ SMM–B. 2001. 71. DL 10838., Rupp III. 301–2., Doc. Art. Paul III. 34.

⁶⁶⁴ SMM–K. 70. 49. DL 106766.

⁶⁶⁵ Karácsonyi I. 246., 249.

⁶⁶⁶ SMM–B. Zs. 40. DL 11981.

⁶⁶⁷ SMM–B. Zs. 52. DL 17203. de passione Christi, de beata Virgine, pro peccatis.

⁶⁶⁸ Rupp III. 292.

⁶⁶⁹ SMM–B. Zs. 86. 58. DL 18452.

⁶⁷⁰ SMM–B. Zs. 63. DL 21187.

⁶⁷¹ SMM–B. Zs. 86. 63. DL 21187.

⁶⁷² Borsa I. 1944–6. 46. DL 17078.

⁶⁷³ SMM–Ti. 96. 81., 83., Borsa I. 1944–6. 52. DL 19725, DL 22215.

⁶⁷⁴ Doc. Art. Paul. III. 218–220.

Imre naponta végzendő mise fejében Kisberényt és két ezüstkelyhet adományozott, amihez évente bort, búzát és szalonnát juttatott a pálosoknak.⁶⁷⁵ **33. térkép.**

Plébániatemplomi adományok

Marcali Miklós fia János 1455-ben, római és jeruzsálemi zarándoklata előtt végrendeletet készített, amelyben gazdag javadalmakkal látta el a toldi pálosokat, a patai, kálmáncsehi, darányi, csokonyai templomokat, a babócsai Nagyboldogasszony-kápolnát, a segesdi ferences kolostort (ahol ősei nyugodtak), valamint a bizei, marcali, táskai, somogyvári plébániatemplomokat, ahol heti egy mise bemutatására tett adományt.⁶⁷⁶

A plébániatemplomok általában kevésbé gazdag adományokban részesültek. 1359. július 24-én Létai Ananiás fia László végrendeletében gyóntatójának, Miklós létai plébánosnak 20 vödör mustot és 30 D-t hagyott, míg a plébániaegyházra egy ökröt – temetkezni azonban a szakácsi pálos kolostorba akart.⁶⁷⁷ Özvegy Zichy Benedekné 1471. évi végrendeletében harminc mise mondására tett alapítványt, részint a toldi kolostor, részint a zicsi Szent Mihály-templom javára, és ez utóbbira egy „lintermen Gallycy” árát is hagyta.⁶⁷⁸ 1481. december 28-án Várdai Mihály és felesége, Katalin végrendeletében a várdai plébánosnak misemondásra a halastó 1/3-át, 4 arany Ft-ot és 80 D-t, további 30 mise mondására pedig rétet adományozott.⁶⁷⁹

Babócsa esetében a plébániatemplom mellékoltárai is előkerültek a diadalív mellől (Szent Egyed-oltárát 1501-ből említik, 1542-ben pedig rector altarisa szerepel), emellett Boldogasszony-kápolnájáról is értesülünk (1455). Szárszó oltárospapjáról 1518-ban szólnak a források, bár már a 13. század elején hallunk klerikusairól. A köröshegyi plébániatemplomban 1518-ban hat oltár állt. Segesden a ferences kolostor és két plébánia mellett Szent Anna-, Szent János- (1455), és Szentlélek-kápolnákról (1542), illetve Szent Antal- (a Szent Anna-kápolnában) és Szent Kereszt- (1475) oltárokról értesülünk. 1542-ben három oltáros tevékenykedik a főesperes, a plébános és az orgonista mellett. Somogyvárott mind a Szent Péter- (1529), mind pedig a Szent György-plébánián (1442) káplánok is szolgáltak, az utóbbi templom Szent István vértanú tiszteletére szentelt oltáráról 1445-ben értesülünk. A városnak 1529-ben Szent László-kápolnája is állt.

Búcsúkérelmek, folyamodványok, zarándoklatok

A 15. századtól megszaporodnak a hordozható oltárok iránti folyamodványok: erről olvashatunk 1444-ben Garázda Balázs és felesége supplicációjában is.⁶⁸⁰ A késő középkorban a legnagyobb tiszteletnek Krisztus (oltáriszentség, passió), Szűz Mária ünnepei, valamint a dinasztikus szentek örvendtek. A val-

⁶⁷⁵ Doc. Art. Paul III. 220., Rupp III. 307–9. A kolostor további említései: 1416, 1454, 1481. Csánki II. 656.

⁶⁷⁶ Csukovits 2003. 191.

⁶⁷⁷ A végrendelet megemlékezik János szakácsi papról is, aki 20 D-t kapott, a kolostor a temetkezés fejében pedig szőlőkhöz jutott. SMM–B. Zs. 86. 28. DL 4867.

⁶⁷⁸ ZO. XII. 240. oklevél, 295.

⁶⁷⁹ Borsa I. 1944–6. 47. A végrendeletben a keceli egyházzól és a szerdahelyi pálos kolostorról is megemlékeztek.

⁶⁸⁰ Luk. II. 214.

lásgyakorlat a hagyományos sémát követte, és főleg misékben, adományokban, misealapítványokban nyilvánult meg, Az oltáriszentség kultusza a 13–14. századtól hódított tért.

Nagyszámú búcsúkérelem maradt fenn a megyéből, főleg a középkor második feléből (lásd: Adattár). A búcsúkat általában a titulusból szereplő szent emléknapján kívül a Jézushoz, Szűz Máriához és a legelterjedtebb, legkedveltebb szentekhez kapcsolódó ünnepekre is megadták (Szűz Mária tisztulása, mennybemenetele, angyali üdvözlés, karácsony, húsvét, pünkösd, mindenszentek, az apostolok és evangélisták ünnepnapjai, Keresztelő Szent János, Szent István, Szent Mihály, Szent Miklós, Szent Márton, Szent Margit, Szent Katalin, Szent Erzsébet, Szent Mária Magdolna, Szent Lőrinc). Ez a névsor szinte teljesen megegyezik a legelterjedtebb templomi patrocíniumlistával, Szent György kivételével; pedig az ő kiemelkedő magyarországi kultuszára utal az 1326-ban létrejött Szent György Lovagrend is.⁶⁸¹

1339-ben XII. Benedek pápa megerősítette XXII. János pápa engedélyét, mely szerint a királyi kápolnában istentiszteletet végző káplán a király jelenlétében mindenkinek, aki személyesen megjelent és meggyónt, ezen alkalmakkor száznapi búcsút adhatott.⁶⁸² Búcsúért általában a templom építésekor és átalakításakor folyomdottak, és a búcsú egyik feltételként minden esetben megemlítették a templom építésében való részvételt vagy annak anyagi támogatását („ad eius fabricam seu reparationem”).⁶⁸³

A pápai búcsúfolyamodványok a templomok, kolostorok és kápolnák számára a 13–14. század fordulóján jelentek meg, és a 14–15. századtól megszorodtak. A nagyobb települések templomai számára a 14. század végétől egyre több kegyúr folyomdott búcsúért, részint saját jövedelmének, részint a templom szerepének növelése érdekében (például 1390: babócsai plébánia, 1392: kaposszentjakabi monostor, 1433: Balatonberény, 1433: segesdi ferences kolostor). A búcsúkat általában a pápa engedélyezte, de külön búcsúadási engedélyt adhatott a főpapok számára. A püspökök vagy pápai legátusok pedig az egyes egyházaknak adtak ki búcsúengedélyeket, nem feltétlenül csak saját egyházmegyéjük területén. A pápai búcsúkat az időtartam alapján (10 naptól 10 évi és 10 negyedévi intervallumig, illetve a teljes búcsúig terjedhettek), valamint a búcsúkiadás indokai alapján (keresztes búcsú 1063 óta Jeruzsálem felszabadításáért, később a török ellen, az áhítat növelésére, illetve az egyházak anyagi támogatásáért kiadott búcsú, kegyes, vezeklő, politikai, helyettes zarándoklat) kategorizálhatjuk. Közép-Európában, így Magyarországon is elterjedt, hogy megegyezés után a gyilkost a megölt személy lelki üdvéért zarándokútra küldték. (1300–1503 között több mint negyven ilyen esetet ismerünk.)⁶⁸⁴ A búcsú leggyakoribb válfaja a negyvennapos búcsú (a nagyböjti időszakra utaló *quadragena*), és főleg az avignoni időszakban a száznapi és az 1 év és 1 negyedévi búcsú volt, amelyet kápolnák és társulások is elnyerhettek (1496-ban Beszterce város tanácsa a csütörtöki, az oltáriszentséggel tartott körmeneten részt vevők számára kéri).⁶⁸⁵ A kisszakácsi kápolna 2 évi és 2 negyedévi búcsúen-

⁶⁸¹ AOT X. 111.

⁶⁸² AOT XXIII. 26.

⁶⁸³ Mon. Hung. I/3. 35.

⁶⁸⁴ Csukovits 2003. 56. (A szokás német eredetére vall, hogy először a Szepességben jelenik meg.)

⁶⁸⁵ Pásztor 1940. 26.

gedélyt kapott,⁶⁸⁶ 10 évi és 10 negyedévi búcsút pedig 1434-ben a bátai apátság és a győri székesegyház Krisztus Vére ereklyéjét meglátogatók nyertek.⁶⁸⁷

Ugyancsak megszorodtak a megyében a zarándoklatra igyekvők. A Zsigmond kíséretében 1433-ban politikai zarándoklatra Rómába indulók között számtalan somogyi névvel találkozunk (a négy Marcali fiú mellett Tapsonyi, Alapi, Gordovai Fancs, Osztopáni, Szakácsi stb.).⁶⁸⁸ Ugyancsak római zarándoklatra indult György szentgyörgyi pap, akinek végrendelete körül a zarándoklat alatt bekövetkezett halála után, 1402-ben per támadt.⁶⁸⁹

5. TEMPLOMTÍPUSOK, TIPOLÓGIAI CSOPORTOK KÉRDÉSE A KÖZÉPKORBAN

Gótikus stílusú átépítések, templom megnagyobbítások Magyarországon (13-14. század)

Míg Nyugat Európában, e korszakban, a fekete halál miatt, a templomépitésekben megtorpanás volt tapasztalható, addig Magyarországon a 13. század vége és a 14. század a gazdasági fellendülés időszaka volt, és a templomok nagy többségének az átépítését, gótikus stílusjegyek alkalmazását, boltozást, a templomtér növekedését eredményezte. A templom méretére utal, hogy eskütétel alkalmából a kassai kassai egyházba 107, míg a tardi egyházba 100 fő fért be egyszerre.⁶⁹⁰ A templomok emellett nem egy esetben peres ügyek tárgyalása során fordulnak elő (mint például a mérei templom).⁶⁹¹ 1270. május 7-én a csicsali egyház választott bírák gyülekezőhelye volt,⁶⁹² 1340-ben pedig esküvés helyeként említik a templomot.⁶⁹³ 1320. február 16-án Bogár István és Orros Gergely kiegyeztek a somogyvári konvent előtt – egyébiránt a tabi Szent Péter-egyháznál eskütételre lettek volna kötelezve.⁶⁹⁴ 1399. augusztus 24-én a kassai plébániatemplomban eskütételre gyülekezett összesen 107 fő, ami a templom méreteire is utal (a nyúl-szigeti apácák 32 jobbágya harmadmagával, valamint 11 ottani jobbággy magában).⁶⁹⁵ 1434. május 22-én Horpácsi András fia László és Jónás, valamint Kelyzi Péter és felesége századmagukkal a tardi plébániaegyházba jöttek össze eskütételre.⁶⁹⁶

Sokszor ezt aényt automatikusan a népességszám növekedéssel, illetve a tatárjárás pusztításával magyarázták. A pusztítások után azonban kizárt, hogy nagyobb templomot építenének, a visszatérő lakosság inkább a régi templomot próbálná meg valamilyen módon használhatóvá tenni (lásd a török

⁶⁸⁶ Mon Rom. II. 87.

⁶⁸⁷ PRT XII/B. 133. A 15. század végén a kassai templom, ahol ugyancsak Krisztus Vérének őrizték, s amely korábban VIII. Bonifác pápától a velencei Szent Márk-templom és az assisi Portiuncula-templom búcsúját nyerte, teljes búcsúért folyamodott, mivel az épület Albert lengyel király ostroma következtében erősen megrongálódott. Sümegi 1998. 120.

⁶⁸⁸ Bozsóky 1983. 43., Csukovits 2003. 191–2. (Marcali János már egy másik zarándoklat kapcsán is szerepel.)

⁶⁸⁹ SMM–B. Zs. 86. 35.

⁶⁹⁰ ZSO I. 669., SMM–B. 2002. 890.

⁶⁹¹ SMM–B. 93. 4. DL 49276 .

⁶⁹² HO VII. 123.

⁶⁹³ SMM–B. 97. 27. DF 207337.

⁶⁹⁴ ZO I. 176., SMM–B. 96. 57. DL 76260 .

⁶⁹⁵ ZSO I. 669., SMM–B. 2000. 54. DL 8472.

⁶⁹⁶ Az eskühöz személyenként 25 főt kellett kiállítani. SMM–B. 2002. 890. oklevél. DL 69651.

kiűzése utáni idők kezdetleges paticsépületeit). A templomok átépítésének okai ennél összetettebbek. A 13. századtól elterjedő tisztítótűz-koncepció is közrejátszhatott az adományok számának növekedésében – főleg a későbbi oltáralapításoknál –, mint ahogy egy-egy kegyúr személyes ambícióit sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Természetesen a népességszám gyarapodása még így is döntő tényező, mivel a tizedbevétel növekedésével gazdasági szempontból is stabilizálódott a templomok helyzete.

A nyugati karzat kialakulása

A nyugati karzat, illetve a Westwerk problémakörrel több kutató is behatóan foglalkozott. Entz Géza a nyugati karzatot Karoling gyökerű Westwerkből vezeti le, és bizonyos magánkápolna/capella regia funkcióval ruházza fel, ugyanakkor figyelmen kívül hagyva annak kései típusát és elterjedési körét (falusi templomok).⁶⁹⁷

E nyugati terek, előcsarnokok többféle funkciót láttak el; eredetileg a hittanulók, laikus szerzetesek, illetve a zárandoktemplomok esetében a zárandokok elhelyezésére szolgáltak. A nyugati oldalhoz kötődő másik fontos funkció a keresztelés volt, ott, ahol nem épült külön baptisztérium a keresztlőkutakat is ide helyezték. Hasonlóan fontos szerepet játszott a nyugati tér a temetkezés és halotti szertartás helyeként. A nyugat európai gyakorlat szerint a papokat és szerzeteseket a templom szentélyébe és hajójába, míg a világi jötevőket a nyugati részbe temették. A templom nyugati része a húsvéti szertartások során is szerepet kapott. Innen indult mind a virágvasárnapi, mind pedig a feltámadási körmenet és itt őrizték az Úrkaporsót is. A Karoling kortól kezdve épülő szentsír kápolnák vagy önállóan, vagy a templom nyugati végéhez csatlakozva, centrális, toronyszerű épület formájában fordulnak elő. A Westwerk egyben a kegyúri család magánkápolnája és temetkezési helye is volt – a későbbi kegyúri karzat ezt a funkciót örökölte tovább elcsökevényesedett formában. A Westwerk kétszintes tagolása – a földszinten sírhely/altemplom és a szakrális tér funkció az emeleti, apszissal rendelkező kápolnában – nem egy esetben megőrződött. (pl. Hildesheim, Szt. Mihály templom).⁶⁹⁸ A nagyobb szerzetesi templomokban a keleti keresztházat és a négyzeteti tornyot tükrözve, a nyugati oldalon a sokféle funkciónak megfelelően egy többszintes, bonyolult alaprajzú építményt emeltek. Magyarországon – főleg régészeti adatokkal alátámaszthatóan, a korai időszakból, Nyugat Európához hasonlóan, összetett nyugati bővítvényekre (Westwerkre) következtethetünk, akár a pannonhalmi apátsági, akár a székesfehérvári prépostsági templom esetében.⁶⁹⁹

A kegyúri karzat Magyarországi megjelenése a 13-14. századra tehető, és általában a két tornyot és a köztük lévő karzatot foglalta magába.⁷⁰⁰ A földszinti részen nem egy esetben temetkezéssel találkozunk, míg az emeleti részen megmaradt a Westwerkre jellemző, a templom felé zárt magánkápolna (pl. Felsőörs). Szakács Béla Zsolt összegyűjtötte az ún. nemzetségi monostoroknál előforduló nyugati karzatokat. Megfigyelései alapján kialakításukban nagy változatossággal jártak el, amely egy-

⁶⁹⁷ Entz 1959. 134. (A problémával a későbbiekben még foglalkozom.)

⁶⁹⁸ Guzsik 2000.

⁶⁹⁹ Szakács 2000. 69, 71.

⁷⁰⁰ Természetesen egy torony esetében, illetve torony nélkül is épülhetett karzat.

séges használatukat kizárja. Általános törekvésként értelmezhető azonban a templom egy részének magáncélra történő kisajátítása, a templomegész integritásának megőrzése mellett.⁷⁰¹

A középkori templomépítések csoportosítása

A késő középkori templomépítéseknek Marie-Madeleine de Cevins három csoportját különbözteti meg: 1320–90 között a templomok helyreállítása, újonnan alapított településeken az építése folyik, ekkor a városi plébániákon csak a pap bemutatására korlátozódott a kiváltság. 1390 és a 15. század közepe között előtérbe kerülnek a jámborsági társulatok, a laikus kápolnaalapítások, a templombővítések, az oltárjavadalmak. A városok már beleszólhattak a plébániai vagyonkezelésbe, a papok távollétük idejére helyetteseket alkalmaznak. A 15. század második felétől az ispotályok, a belső kápolnák, az oltárok és a misealapítványok száma tovább növekszik, így az oltárigazgatók egyre jelentősebb jövedelemre tesznek szert, az obszerváns irányzat pedig lendületet ad a ferenceseknek.⁷⁰²

Új templomépítések írott forrásai Somogy megyében és Magyarország más területein

Bár kevesebb, de néhány Somogy megyei adat is fennmaradt új templomok, kápolnák alapításáról a 14. század közepéig. Templomépítésre engedélyt alapvetően a megyés püspök adhatott, és a már felépített templomot is ő szentelhetette fel, ami alól azonban voltak kivételek. Somogy megyéből, a pannonhalmi apátság kivételezett helyzete miatt, számos összeütközésről maradt fenn adat. Pannonhalma – mint egy quasi diocesis, Rómának volt csak alárendelve, ami fájdalmasan érintette a veszprémi püspökséget. 1215-ben a zselici kanászok, valamint Fyzgoi (Fűzegy) Szent László tiszteletére szentelt kápolnáját püspöki engedély nélkül építették, azonban – mivel a területet a pannonhalmi apátság birtokolta – a pápa védelmébe vette az egyházakat.⁷⁰³ Ugyancsak püspöki engedély nélkül épült fel a remetei/vityai Szent Jakab-kápolna, amelyet Róbert veszprémi püspök ellenszegülésül a vityai várjobbágyokkal felgyújtatott.⁷⁰⁴ 1317 előtt Kányai Fülöp építette a bedegkéri Szűz Mária-egyházat, míg a nyíri kápolna 1349-ben épült, és a tized 1/8-át kapta az itteni pap.⁷⁰⁵ 1333-ban frater István Zsenlewolban (a Szent Pál tiszteletére később emelt döröcskei pálos kolostor elődjeként) egy telket kapott László fia Gergely és Beke fia Miklós nemesektől, hogy ott előbb fából, később kőből kápolnát építsen, mivel e helynek nem volt temploma: „construere unam capellam ligneam et postea lapideam in dicta possessione [Zenlewol], quae carebat ecclesia”.⁷⁰⁶

Belcs faluban 1342-ben épült a Szent Katalin-kápolna („cum una capella in honore Sancti Katherine virginis constructa iuxta Sárréte”), melyet a rá következő évben már újonnan épült/újjáépült és nem teljesen kész köegyházként („ecclesia lapidea in honore Sancti Katerine de novo constructa, sed non dum totaliter perfecta... non dum adhuc plena reparata”) írtak le.⁷⁰⁷ A faluban egyébként már

⁷⁰¹ Szakács 2004. 71-98.

⁷⁰² De Cevins 2003. 172.

⁷⁰³ PRT I. 320. (Az Albeus-féle összeírás a kanászok tíz falujából két Szent László falut említ.)

⁷⁰⁴ PRT I. 156. (Ez a Pannonhalmához tartozó kápolna is újjáépült.)

⁷⁰⁵ HO I. 48., Héd. O. I. 53., V. R. 168.

⁷⁰⁶ Doc. Art. Paul. II. 435–6. (A Zenlewol helynevet nem tudtuk azonosítani.)

⁷⁰⁷ ZO II. 53, 60–61., 83–4., 88–9. 1342-ben Belchy László Besenyő Lászlónak adja el belcsi birtokrészét, 1343-ban pedig Walterfi László és testvérei bocsátják áruba birtokukat (ac iure patronatu ecclesia lapidea) Becsei Töt-

1279-ben állt Szent Márton tiszteletére egy másik templom.⁷⁰⁸ 1343–4-ben Pösze megépült egyházáról szólnak a források.⁷⁰⁹ 1349. június 7-én Petych nyri nemes engedélyt kap, hogy birtokán kápolnát emeljen és papot tartson, akinek az ellátására a birtok tizede negyedének a felét köteles biztosítani (a negyed másik fele a veszprémi káptalant illette).⁷¹⁰

Más megyékben is épültek új egyházak, még a 14. század derekán is. 1324-ben a király utasította az egri káptalant, hogy nézzen utána: az Abaújvár megyei Tőkésújfalva birtokon eltiltotta-e valaki János mestert kőtemplom építésétől.⁷¹¹ Úgy tűnik, hogy alkalomadtán a királyi döntés felülbírálhatta a püspöki jogokat, mivel 1325-ben Kokoss és Ricolphus mesterek a király egyedi beleegyezésével a Szepes megyei Landek faluban saját és őseik, valamint utódaik lelki üdvére, a Mindenható Isten tiszteletére egyházat alapítottak, és azt birtokadományokkal, javadalmakkal ellátták, kegyúri jogukat pedig a lengyelországi Miechovi konventnek adományozták.⁷¹² 1339-ben a Liptó megyei Lubella birtokon Szent Erzsébet tiszteletére épült templom.⁷¹³ 1433. július 13-i kérelemben a pécsi egyházmegyében fekvő, újonnan épült sólyagi Szent György-templom számára kért búcsút a patrónus, Sólyagi Sebestyén.⁷¹⁴ Érdekes Csetneki László 1433. évi búcsúengedélye, mely arra a hét egyházra (sic!) vonatkozik, melyet apja egy római zarándokút emlékére csetneki birtokán alapított. Ezen egyházak minden bizonnyal nem parochiális funkcióval épültek, inkább megemlékezési jelleggel (talán a hét római bazilikára utalva), melyre Nyugat-Európában is találunk példát.⁷¹⁵

Adatok templomrenoválásra, átépítésre

Aránylag nagy számban maradtak fenn adatok az egyes templomok, illetve monostorok/kolostorok renoválásával kapcsolatban. A búcsúengedélyek szinte minden esetben az egyházak felújításához való anyagi hozzájárulást is a bűnöktől való szabadulás egyik útjaként jelölték meg. 1410-ben Balázs mint a csepelyi Szent Lőrinc vértanú oltár rektora szerepel a forrásokban: ekkor két szántóföldet adott el a mindszei (szemesi) pálos kolostornak, hogy a romos Szent Lőrinc-templom helyreállításához követ szerezhessen.⁷¹⁶ Egy 1415-ben kelt oklevél szerint a somogyvári monostor a konvent építése és karbantartása érdekében száz évnél régebben zálogba adta Terpech birtokát (László apát 600, György apát pedig 400 arany Ft-ért), és most elcserélik a birtokot Polány birtokra. E szerint az adat szerint az 1300-as évek elején folyt a konvent építése.⁷¹⁷

tősnek.

⁷⁰⁸ ÁÚO IX. 227–238.

⁷⁰⁹ AOM IV. 305., 463.

⁷¹⁰ V. R. 168.

⁷¹¹ AOT VIII. 253.

⁷¹² AOT IX. 148. (Ezzel az intézkedéssel a kegyúri jogot egy magyarországi egyház felett egy idegen országbeli konvent gyakorolhatta.)

⁷¹³ AOT XXIII. 122.

⁷¹⁴ Luk. II. 89.

⁷¹⁵ Csukovits 2003. 22.

⁷¹⁶ Doc. Art. Paul. I. 365.

⁷¹⁷ SMM–B. 79. 71. DF 236585 „ad fabricam nonnullisque alios reformandos defectus”.

Szerdahelyi Klára 1424. évi végrendeletében a szerdahelyi Szűz Mária-, a szentmiklósi és szentlukai templomok felújítására tett adományt.⁷¹⁸ 1429. április 21-én a rádi Szűz Mária parochiális egyház plébánosa, István az egyház vagyonának őrzőivel együtt bevallást tett az egyház jövedelméről, egy-szersmind eladta az egyház Ruppe-hegyen lévő szőlőjét a templom felújítása (pro reformatione) érdekében.⁷¹⁹ 1433-ban Kanizsai László 600 Ft-ot, illetve egy gyöngyökkel kirakott tunicát hagyott a szentpéteri pálos egyház helyreállítására és nagyobbítására (pro fabrica ecclesiae). A kolostor újjáépítése még 1454-ben is tartott, mivel Miklós frater, a monostor vicarius a egy drágakövel kivarrt ún. Br-anatico tunicát hagyott „pro laboribus ecclesie S. Petri et eius fabrica”.⁷²⁰ 1452-ben Mihály vetahidai perjel egy gyugyi szőlőt ad el, hogy a hálóterem, a csűr és más épületek tetőzetét megjavíthassák („pro reformatione tecturae dormitorii ac domorum et celarii”),⁷²¹ 1504-ben pedig Perneszi Imre töli birtokát, illetve 100 Ft értékű más adományait a vetahidai pálos kolostor egyházának renoválására (pro fabbrica ecclesiae) szánta.⁷²² 1484-ben Buzlay Mózes a somogyszili Szent Demeter-templom búcsúkérelmében hivatkozott arra, hogy az egyházat saját költségén romos állapotából az alapjaitól megjavította, és ellátta liturgikus felszerelésekkel („edificiis ruinosam et penitus destructum a fundamentiis sumptibus reparavit”).⁷²³ Egy 1494-ből származó oklevél szerint Nagyszakácsiban az egyházigazdók adományokat gyűjtöttek a plébániatemplom renoválására („pro reformatione celature et alie rupture eiusdem ecclesie”).⁷²⁴ 1516-ban a kassói egyház építéséhez fakitermelést engedélyeztek.⁷²⁵ 1517-ben Buzlay Mózes a balatonszemesi egyházat felépítette és megnagyobbította: „quasi a fundamento edificari feci et ecclesiam similiter ipsorum de Zemes, quam pater eorum desolaverat... pulchre edificari et maiorari feci.”⁷²⁶ 1522-ben a Balaton melletti Szent Péter és Szent Kereszt-templomot néhai Keresztúri Miklós építette újjá.⁷²⁷ Ugyanebben az évben tatarozták a bencések kőröshegyi székházát.

A második átépítési hullám (15-16. század)

Az építészeti/műemléki és régészeti megfigyelések alapján az átépítés/bővítés a 13–14. században érte el a tetőfokát, majd egy ismételt konjunktúra figyelhető meg a 15–16. század fordulóján. A 15. század átépítéseire jellemző a nagy ablakok kialakítására való törekvés, illetve a külön kápolnák építése. Valter Ilona – főleg Zala megyei megfigyelései alapján – kisszámú gótikus átépítést észlelt,⁷²⁸ úgy látszik, hogy ez a középkor végi konjunktúra Somogy megyében nagyobb mértékben jelentkezett. Számos átépítést, boltozást (somogyvári monostor, Andocs, Törökkoppány), illetve új épületek – főleg ferences kolostorok (Kőröshegy stb.) – építését figyelhetjük meg. Guzsik Tamás a ferences építkezések körét

⁷¹⁸ SMM–Ti. 96. 79–81., DL 11495.

⁷¹⁹ SMM–B. 2002. 858. oklevél, DF 262605.

⁷²⁰ Doc. Art. Paul. II. 442–3., Rupp I. 315–8.

⁷²¹ Doc. Art. Paul. III. 217.

⁷²² Doc. Art. Paul. III. 218.

⁷²³ Theiner 497.

⁷²⁴ SMM–B. Zs. 86. 58. DL 20347 SMM–K. 75. 62. DL 20347.

⁷²⁵ Szakály 1998. 199–200.

⁷²⁶ Békefi 1907. 111. DL 22994.

⁷²⁷ SMM–K. 72. 50–1.

⁷²⁸ Valter 2004. 120.

egy ferences építőműhely működéséhez kötötte.⁷²⁹ A 15–16. századi kolduló rendi építészet új módszereket terjesztett el az építészetben: megjelenik a nagy tömegeket befogadni képes csarnoktemplom, és ezzel egy időben elterjed a hálóboltozat. A ferencesek eredetileg a szabadban tartották prédikációjukat – a templomhoz épített, de azon kívül álló szószékeket még sokáig nyomon lehetett követni. Az építkezések során világi szakértőket alkalmaztak egy vezető szerzetes felügyelete alatt (praefectus operum).

Építészeti előírások a szerzetesrendek esetében

1228-ban a domonkosok bolognai generálisa méretbeli szabályokat állított fel: a templom magassága nem haladhatta meg a 11,4 m-t, míg a földszintes konventé 4,2–4,5 m, az emeleté 7,7 m lehetett. 1254-ig üldözték a templom bármiféle díszítettségét (festés, szobrok), ugyanakkor a nyújtott kórus elkülönítésére előírták a lettner építését (a lettnerék később, az obszerváns reform kapcsán eltűnnek). A 13. század második felére alakul ki a nyolcszög öt oldalával záródó támpilléres szentélyforma, a 14. század folyamán a korábban ciszter hatásra egyenes szentélyzáródással épült kolostortemplomokat is átépítették. Az 1260. évi narbonne-i generális káptalanon már mérséklődött az építészeti szabályok szigorja, a boltozást már engedélyezték (a harangtoronynak viszont egybe kellett épülnie a templommal), a főoltár fölött pedig már megjelenhettek a színes üvegablakok.⁷³⁰ A ferences építészet hatással volt a korabeli pálos építészetre, illetve a plébániák kialakításánál is követték ezt az alapformát. A szentély és a sekrestye/káptalanterem között a harangtorony boltozása biztosította az átjárást. A középfolyosó mentén kettős cellasor húzódott (Ozora, Gyula, Szeged).⁷³¹

A 15-16. századi becsűjegyzékek tanúságai

A templomok, monostorok építéséről a 15-16. századból több becsűjegyzéket ismerünk (köztük Werbőczy *Hármaskönyvének* I. 133. §-át). A somogyvári, 1480 utánról származó formuláskönyv szerint a fakápolna temető nélkül – 3 M-t, temetővel – 6 M-t, a kőtemplom – 10 M-t, 1 toronnyal – 15 M-t, két toronnyal – 25 M-t, monostor módjára építve – 40 M-t, a monostor/kolostor (akárcsak a kőből épült kastély) – 100 M-t ért. Az apátságok esetében sokszor kiemelik, hogy adományokkal, birtokokkal rendelkezik, és hogy a kegyurakat befogadó kriptá található benne (progenitores sunt sepulti). Fontos értékmelítő tulajdonság még a temető és a torony léte; ez utóbbi az épület védhetősége miatt sem elhanyagolható. A monostor a korai középkorban a várak szerepét is betöltötte – mint védhető épület, okleveleket és kincseket őriztek benne. Lényeges, hogy a forrásainkban előforduló becsűjegyzékek nem tartalmazzak kőkápolnára vonatkozó utalást. A török harcokban a monostorokat ténylegesen sok esetben várakká alakították át (például Somogyvár, Csákány).⁷³²

⁷²⁹ Guzsik 1975. 207.

⁷³⁰ Marosi 1994. 46–48.

⁷³¹ Marosi 1994. 52–53.

⁷³² Fügedi 1991. 60. Angliában már Aethelred 1014-es törvényében három típusba sorolják a minstereket: katedrálisok vagy főminsterek, medenran – kisebb régi minsterek – és a még kevésbé jelentős egyházak. A negyedik típus a temetővel nem rendelkező felcircular volt. Morris 1989. 129. 8. Aethelred 5.1.

Templomi felszerelési tárgyak

A templomok kegytárgyakkal, egy-két könyvvel fel voltak szerelve. 1354-ben a soproni Szent Mihály-templom plébánosát, Henriket többek között a templom elhanyagolása és a kegytárgyak, könyvek, földök elzálogosítása okán ítélték el.⁷³³ A relikviák értékére a következő forrás is utal. 1269-ben IV. Béla a Csák nembeli Mihálynak Somogy megyei birtokokat adományozott (Erdősokonya, Visonta, Nyim, Segesd, Gán, Kövesd, Som, Lovas és Pösze falvakban) egy a szerb háborúban szerzett relikviakeresztért, amely Krisztus keresztfájának egy darabkáját őrizte („...pro cruce e legno Christi Domini facta auro, gemnis, ac lapidibus pretiosis ornata”).⁷³⁴ A kereszt, az eskükereszthez hasonlóan szemmel láthatóan igen nagy értéket képviselt, már csak a benne található relikvia miatt is.

Egyetlen forrásunk van csak az egyházon kívül, a szabadban álló képmás, illetve szobor somogyi előfordulásáról, bár a külföldi adatok alapján ez nem lehetett ilyen mértékben szokatlan. 1429. április 24-én Túr birtokon egy bizonyos földet adtak el a Szűz Mária-kép mellett.⁷³⁵ Több, hordozható ol-tárok tartására vonatkozó engedélyt ismerünk, ennek egyik reprezentánsa Kéthelyen került elő.

Ugyancsak érdekes adatot szolgáltat egy 1271. augusztus 31-i oklevél, amely a nyitrai egyház szent ereklyéi előtt égetendő öröklámpás céljára Nyitra város királyi vámját adományozta.⁷³⁶

A kései templomok csoportosítása

VI. csoport: többségükben támpillér nélküli, sokszög-szentélyzáródású templomok sekrestyével/toronnyal (13–14. század fordulója) **23, 24, 25. ábrák.**

Ez a csoport (hat templom) már a gótika megjelenéséhez köthető, azonban a nyolcszög három oldalával záródó szentélyű templomok még támpillér nélkül épülnek. A csoport átmeneti korszakot képvisel – fő jellemzője, hogy egymás mellett jelennek meg a régebbi román kori formák (például ablakok), de már vegyítve kora gótikus megoldásokkal (szentély). A templomok igen eltérő méretezése funkcionális gyökerű, azonban falvastagságuk egységesen 0,8 m. Ennek a csoportnak előfutára a csurgói johannita kolostor temploma, amely 1226-ban már állt. A szentélyhez azonos szélességű hajó csatlakozott, s ehhez épült a 13–14. század folyamán az alul négy-, felül pedig nyolcszögletű, sarkain rézsűs támpillérekkel megtámasztott torony, amelynek analógiáját a somogyvámosi második templomhoz csatlakozóan tárták fel. A torony északi és déli oldalán csúcsíves bejárati nyílások találhatók, ugyanakkor román kori rézsűs bélletű ablakokkal tagolták. A hajó északi oldalához nagyméretű emeletes sekrestye/kápolna épült.

⁷³³ Házi 1939. 8.

⁷³⁴ CD. IV/3. 492. Az uralkodók igen nagy becsben tartottak egyes relikviákat, amire 1377-ben Erzsébet senior regina adománya is utal, aki 1000 M értékben készíttetett S. Simonis Justis Jadrában őrzött maradványai számára ezüsttartót. CD. IX/5. 166.

⁷³⁵ SMM–B. 2002. 859. oklevél. DL 45150.

⁷³⁶ Ákrit II/1. 112.

E kettős funkció együttes alkalmazására utal a szakácsi plébániatemplom Szent Miklós-kápolnája is 1433-ból (capell. S. Nicolai sive sacristium eccl.). A hajó eredeti nyugati kapuja felett a lábodhosszúfalusi templomhoz hasonlóan élszedett körablakot találtak. A hosszúfalusi templom szentélye keskenyebb volt a hajónál. A templom román kori részletekben bővelkedik – félköríves diadalív, nyugati homlokzatán román kori bélletes, a homlokzat síkjából kismértékben előreugró téglakapu található. A mernyei templom hajójának déli oldalán, illetve szentélyének délkelet-keleti részén román kori ablakokat bontottak ki. A hetesi templom déli kapujának lenyomata maradt csak fenn, de a szentélynek és hajójának déli falán levő késő román résablaknyílások is e csoportba sorolják.

Végül a felsorolást két, a korszak végét jelentő, szinte azonos kiképzésű templommal zárhatjuk (Balatonszemes, Szenyér), melyeken már megjelennek a támpillérek – egyelőre azonban csak a hajó, illetve a szentély egy részén, s alkalmazásuk még nem kiforrott. Mindkét templomhoz közel azonos méretű sekrestye csatlakozott. Balatonszemesnél a román kori templom hajóját alakították át szentélyllyé, így őrződött meg a farkasfogas párkány is. A szenyéri templomnak már csúcsíves diadalíve van, azonban a hajó déli oldalát négy félköríves téglablak tagolja. A déli fal közepén előreugró kapuépítmennyel díszített félköríves, háromszögletű timpanonnal ellátott bejáratot tártak fel, amelyet a kapu két oldalán 2–2 félköríves fülkével tagoltak. A szentély déli és keleti falán félköríves román kori ablakok kerültek elő. Román kori fűrészfogas párkány díszíti a szenyéri templom nyugati homlokzatát és már a következő csoporthoz tartozó somogyvámosi 2. templom tornyának sisak alatti részét.

VII. csoport: támpilléres, sokszög-szentélyzáródású templomok, megnagyobbítások (sekrestye, torony, osszárium), átépítések korszaka (13. század vége – 14. század)

A legnépesebb csoport (24 db) építkezése feltehetően betöltötte az egész 14. századot, ennek ellenére nagyon nehéz korszakokra bontva tárgyalni e templomokat. Feltehetően már a 13. század végével megindult az átalakítási hullám, és néhol talán a 15. századba is belenyúlt. Meghatározó volt egy-egy adott templom gazdasági ereje – valójában elsődlegesen ez döntötte el, hogy milyen mérvű legyen az átalakítás. Lényegében úgy tűnik, hogy a minimális program a templomok támpillérekkel való részleges ellátása volt: nyugati végének saroktámpillérrel való megerősítése a nyugati homlokzati torony megtámasztása érdekében (bodrog-büi plébánia, Gyugy 2.), vagy a szentély támpillérei az apszis boltozása miatt (somogyvári Szent Péter-templom, Rádpusztá 1., téglaboltozat). Az építetők azonban általánosságban többre törekedtek. A templom megnagyobbításának szokásos módja volt, hogy a korábban használatban lévő Árpád-kori templomot szentélyként inkorporálták az épületbe, nem annyira lelki, mint anyagi szempontból vezérelve (Fonyód, Rád). Szintén ekkor bővítik a gyugyi templom hajóját.

Ezzel az átalakítással rendszerint együtt járt, vagy inkább követte a 14. század első felétől a sekrestye (Szárszó, Marót, Balatonszabadi, Babócsa, Somogyvámos, Fonyód, Rád, Teleki, Gyugy 2.), néhol osszárium (Teleki, Szabadi, Szárszó) építése is. Az osszáriumok épültek legkésőbb az egyházak-

hoz, általánosságban meglehetősen silány kivitelben, gyenge alapokkal (Somogyvámos, Szárszó). Ez alól kivételt jelentett a kaposvári 61. sz. úti ásatás során feltárt különálló téglaoösszárium. A vagyonosabb egyházfenntartók nem elégedtek meg ennyivel, különálló torony építését is fontosnak tartották. Általában nyugati, sokszor támpillérral megerősített torony csatlakozott az épülethez (Hetye, Varjaskér, Balatonberény, Kakonya, Fonyód, bodrog-büi monostor, Marót, Gyugy 2.), de a változatosságot növelte Somogyvámos, Szárszó északi és Balatonszabadi déli tornya. A somogyvámosi templom tornya nem csak elhelyezkedésében különleges. A torony alsó szintjét sekrestyeként használták, itt négy-szögletes, és csak az emeleti szinten vált nyolcszögletűvé. A torony emeleti részén lévő oratóriumból a szentély déli oldalához hasonló félköríves nyílás nyílt, délnyugati sarkában csúcsíves ajtónyílást észleltek. A hetyei templom még nagyrészt román kori részleteket tartalmazott (ikerablakok, félköríves ablak), azonban a torony legfelső szintjén már gótikus ablakokat találunk. A torony keleti falán karzatboltozat indítása látható.

A marcali r. k. plébániatemplom bejárata felett feltárt román kori ablak is még a korábbi stílusjegyeket mutatta, a templom déli oldalán azonban már rézsűs kávájú, csúcsíves ablakok sorakoztak, melyeket kettő kivételével a 15. században megnagyobbítottak. A szentélyben két befalazott ablak in situ állapotban került elő. Ritkább esetben a templomhoz kápolna is épült, vagy a sekrestyét, esetleg a tornyot használták kápolnaként (Babócsa, Rád). Babócsán északnyugatról épült a templomhoz egy téglalap alakú helyiség (talán a Boldogasszony-kápolna), amely a búcsújáráshoz kapcsolódhatott. A temetőterület, illetve környékének beépülésére Babócsán (zarándokház?), valamint Szárszón találunk nyomokat, ahol a körítőárok vonalát több háromszatú épület követte. A gyugyi templom átépítésével az épület déli falába három enyhén csúcsíves ablakot vágtak.

A támpillérek a legkülönbözőbb helyeken, nem mindig átgondoltan csatlakoztak az épületekhez, sőt a később épített sekrestyék falának is útját állták (Babócsa, Rád). A templomok nagy részében a szentélyt már biztosan boltozták, ennek bordái gyakran kerülnek elő az ásatásokon (Babócsa, Fonyód, Balatonszabadi, Somogyvámos, Látrány). Az átalakítások során legtöbbször karzat is épült (Babócsa, Marót, Fonyód, Hetye, Rád, Gyugy). A karzat ebben az időszakban már jóval elterjedtebbé válik, karzattartó pilléreket, karzatlépcső-alapozásokat ismerünk a babócsai, a rádi és a fonyódi plébániatemplom 2. periódusából. A kakonyai egyház tornyának építésével egy időben itt is karzatot emeltek. Még későbbi korszakhoz sorolható Somogyszilnél a gótikus tetőszerkezet lenyomata és a karzat ajtaja a nyugati falon. Somogyvámoson az átépített templom nyugati falának oromcsúcsánál kereszt alakú nyílás látható. A déli diadalív nyugati oldalán mellékoltár alapjai kerültek elő, az északi diadalív mellett pedig a torony első szintjére vezető lépcső alapjait tárták fel. Ugyancsak oltáralapozás került elő a babócsai plébániatemplom mindkét diadalívének nyugati oldaláról, illetve a rádi templom hajójának északkeleti sarkából. Mindezeket figyelembe véve és egybevetve a korábbi adatokkal úgy tűnik, hogy a mellékoltár-alapozások leginkább a diadalív nyugati részéhez kapcsolódtak. A főoltár alapozását több esetben megtalálták (Barcs-Valkó, Szárszó, Babócsa, Somogyvámos). A templomok bejárata nyugaton (Varjaskér, Kakonya, Babócsa), illetve délen lehetett (Babócsa, Somogyvámos, Rád, Fo-

nyód). A fal alapozása általában habarcsos téglá vagy kőalap. Különleges a rádi templom helyzete, ahol a megnagyobbítás rendhagyó módon homokkőből és téglából épült. A hajó déli oldalán egy ablak rézsűjét lehetett megfigyelni. A később hozzáépített félköríves, keskeny rézsűsablakkal ellátott sekrestye valamikor kápolnaként is funkcionált, mivel oltáralappal rendelkezett.

Ettől az időszaktól kezdve a szentélyek boltozásánál már megjelenik a bordás keresztboltozat (Somogyvámos, 2. periódus), melyet a következő században már a hajók fedésénél is alkalmaztak.

A templomok mérete 15×6,7 m és 25×10 m között mozog, míg a sekrestyék átlagosan 5×4,5 m körüliek; a hosszú, keskeny sekrestyék/kápolnák, úgy tűnik, későbbiek (Rád, Babócsa). A tornyok mérete egységes (kb. 4,6×4 m). Az osszáríumok és egyéb toldalékok már sokkal színesebb képet mutatnak.

A balatonszabadi templom ásatása során gótikus párkánytagozat, illetve szentségtartó fülke fiatornya, Főnyedről pedig egy gótikus élszedett maradvány került elő. Bár már a román korban is jelentek meg ülőfülkék és szentségtartók, ezek nagy korszaka a gótikában köszöntött be. A már említett töredéken túl hasonló gótikus ülőfülke-zárókő került elő Egyházaszamárdról. A buzsáki r. k. templom renoválása során ugyancsak gótikus ülőfülkét bontottak ki hasonló korú ablakokkal együtt. A hosszúfalusi templom szentélyének északi falán előkerült falfülke még az előző korszakot idézi. A balatonberényi templom (amely a korszak végét is jelenti) szentélyének északi oldalán kúszólevelekkel díszített gótikus szentségtartó fülkét, déli oldalán kettős ülőfülkét tártak fel. A templom déli oldalán három keskeny csúcsíves ablakot (amelyekhez hasonló a somogyszili torony 2. szintjén találunk), illetve egy gótikus bejáratot lokalizáltak. A szentély déli, karéjos díszű ablaka is megmaradt. A berényi templom boltozatához tartozó kőfaragványokat a polgármesteri hivatal padlásán őrzik.

VIII. csoport: egyenes szentélyzáródású, támpilléres, gótikus templomok (14. század vége – 15. század)

A csoportot mindössze két egyház képviseli: a segedi Szent Mihály-plébánia, illetve a balatonkeresztúri templom. A segedi plébánia bizonytalan alaprajza alapján is látszik, hogy egyenes szentélyzáródásához két rézsűs támpillér csatlakozott, diadalívénél pedig a falakat szintén támpillérekkel erősítették meg. A templom téglából készült oltáralapozása is előkerült. A templomhoz északnyugaton nagyméretű (8,8×11 m) sekrestye/kápolna csatlakozott. Sem a templom, sem az azt övező temető (14–16. század) nem tartalmazott Árpád-kori részleteket, ezért az 1216-ban említett egyházzal való azonosítása problematikusnak tűnhet. A templomtól északnyugatra egy kör alakú építmény talán temetőkápolnaként értelmezhető, északkeleten pedig egy kétosztatú épület a plébános lakóhelye lehetett. A Felsősegedre lokalizált ispánsági vár kápolnájához a Felsőlendvai család három tagjának sírköve (a 14. század eleje), illetve Báthori Katalin (+1474) reneszánsz, angyalos-címeres sírköve kapcsolódik, Segesd Nagyatád felé eső részéről pedig egy késő gótikus püspökfejtöredéket gyűjtöttek.

IX. csoport: gótikus sokszög-szentélyzáródású, nagyméretű, mérműves ablakkal díszített, hálóboltozatos templomok (15. század, 16. század eleje)

Ebbe a csoportba azok a templomok tartoznak (11 db), amelyeknél már kizárólag gótikus stílusjegyeket találunk (érett gótika), sőt a korszak vége felé reneszánsz elemek is megjelennek. Általában nagyméretűek (átlagosan 20×7 m), falvastagságuk 0,8 m. Ehhez a csoporthoz tartoznak a kései ferences kolostorépítkezések is.

A támpillérekkel megerősített somogyisili templomot 15. századi nagyméretű, mérműves, osztott, bélletes ablakok díszítették; ilyet bontottak ki a szentély délkeleti oldalán. A torony 2. szintjéről, illetve égett állapotban 3. szintjéről is hasonló ablakok (ablakkáva, mérmű, párkány) kerültek elő. E korszak következő reprezentánsai a szöcsényi, valamint a törökkoppányi templomok. Míg a szöcsényi templomnak csak nyolc db lépcsőzött támpillérral megtámasztott gótikus szentélye maradt meg középkori formájában (az épületet a későbbi építkezések nagyrészt megsemmisítették), addig a törökkoppányi templom szinte teljesen kiszervezhető volt. A nyolc konzolba futó hálóboltozattal fedett szentélyű, nyugati tornyos épületnek mérműves ablakai (a szentély mindhárom falán, valamint a templom déli oldalán), illetve gótikus ülőfülkéje a hajó déli oldalán és vele szemközt pasztofóriumfülke maradványai kerültek elő. Északi oldalán később gyengébb alapozású sekrestye/kápolna csatlakozott a templomhoz. Hasonló, késő gót ülőfülkét találtak a marcali plébániatemplom szentélyének déli falán is. A templomot a 15. században építették át teremtemplommá, ekkor ablakait is átalakították. A hetesi egyház déli falának keleti oldalán egy mérműves késő gót ablakot bontottak ki. Talán a buzsáki templom ablakai is e kései korszakhoz tartoztak,⁷³⁷ mint ahogy a nagycepanyi ref. templomban őrzött kapuszárkövek is. Hasonló kapubélletet találtak sírásás közben a balatonszentgyörgyi temetőben, a valamikori egyház helyén.

Még két egyház sorolható – a ferences kolostor templomokon kívül – e korszak végéhez. Az andocsi későbbi ferences kolostor templom egy középkori, a nyolcszög három oldalával záródó, támpilléres templom (vagy inkább kápolna) szentélyéhez épült, melyet bordás hálóboltozattal fedtek. Késő gótikus faszobrai (Madonna, Szent Katalin és Dorottya) 1510-ből valók. Hasonló korú lehet az igali templom szentélye. A szemesi templom szentélyének északi falán Gergelylaci Buzlay Mózes 1517-ben reneszánsz hatású domborművet készíttetett kagylódíszes lunettával, frízében szárnyas angyalfejjel. A késő gótikus átépítés során a templomot megnagyobbították, nagyméretű mérműves ablakokat kapott, illetve háromlépcsős támpillérekkel erősítették meg. Hasonlóképpen már reneszánsz jegyeket visel magán az andocsi templom sekrestyéjének címerrel, tojássoros főpárkánnyal díszített ajtókerete.

Végül beszélnünk kell a 15–16. század fordulóján épült ferences kolostorok csoportjáról is (Kőröshegy, Hedrehely, Csákány). A meghosszabbított, támpilléres szentélyhez északról kivétel nélkül torony csatlakozott, a hajóhoz pedig északról cellákkal övezett kolostornégyszög épült. A torony földszintjét feltehetően sekrestyeként használták. A 16. századi csákányi felmérésből látható, hogy a ko-

⁷³⁷ Müller 1975. 45.

lostor nyugati teremsorát megkettőzték – itt nyílt a tornyos főkapu is. Ez a megoldás a kolostor erősítéséhez (vár) kapcsolódhatott. Mind a kőröshegyi, mind pedig a hedrehelyi kolostort gazdag késő gótikus faragványok, építészeti tagozatok díszíthették. A nagyméretű, osztott mérműves ablakok (hasonlóan a törökkoppányi egyház szentélyéhez és a somogyszili templom szentélyének déli oldalához, valamint a balatonszemesi templom szentélyéhez, ahol a korábbi periódus résablaka is látható) és a csúcsíves nyugati és északi kapuk Kőröshegyen in situ kerültek elő. A templom nyugati oldalán kéthengeres pálcataggal közrefogott, egymást metsző bordatagozattal díszített bejárat és felette halhólyagos mérművű rózsablak található. Hedrehelyen csak a nyugati bejárat egyik szarköve maradt meg eredeti helyén. A gótikus, körte tagozatú bordák maradványai arra utalnak, hogy Kőröshegyhez hasonlóan a hajót is boltozták. A zárókövek, párkánytöredékek mellett Hedrehelyen figurális faragványok (angyali üdvözlés, Szent Család) is kerültek elő, amelyek az idők folyamán elkallódtak.

Feltehetően a torony alatti nyugati bejáratral rendelkezett már a középkorban is Somogyszil, Marcali, Nagycsepely és Balatonszemes egyháza. A gótikus szentély kutatásakor a diadalív déli oldalán, a hajó 80 cm-es szakaszában keresztboltozat-indítás került elő Balatonszemesen, bizonyítva, hogy itt is boltozták a hajót.⁷³⁸ **91-92. ábrák.**

⁷³⁸ *Magyar Műemlékvédelem*. VI. 1969–70. 431.

VII. A KÖZÉPKOR LITURGIÁJA.

a) A magyarországi liturgia eredete és megnyilvánulásai

A magyar liturgiával kapcsolatos első forrásaink közül való Regensburgi Arnold *Szent Emmeram csodái* című műve az 1030-as évekből. Arnold Anasztáz/Asztrik esztergomi érseknél időzött, ahol új officiumot szerzett Szent Emmeram tiszteletére: „sutba dobta a régi zsolozsmát, melyet a mieink is inkább a hagyomány erejénél fogva, semmint a hitelességre való legcsekélyebb törekvésből énekelnek”, és az újonnan költött antifónákat kezdte használni.⁷³⁹ Az igehirdetés tekintetében hasonlóan bátor újításoknak lehetünk tanúi Szent Gellért szentbeszédgyűjteményének utószavából, 1046 előtről. „Ezen Szent Gellért az Úr Testesüléséről és a Boldogságos Szűzről némileg új módon, igaz kitűnő homíliákat és szermókat is szerkesztett”, és „Szent és együgyű férfiak arra ösztököltek, hogy írjak a még alakulóban lévő egyház számára épülés és előrehaladás céljából az episztolákról és az evangéliumokról, hogy az ünnepnapok ne múljanak el Isten szavának hatása és ragyogása nélkül”.⁷⁴⁰ Szent Gellért szombatonként és Szűz Mária mennybemenetelének napján kilenc olvasmánnyal és magasztaló dicséretekkel rótta le ájtatosságát, a többi napokon pedig a hajnali és esti zsolozsma után ment a Szűz Mária-oltárhoz.

A magyarországi liturgia fajtái, eredetének kérdése

A korai időszakban több terület, köztük Mainz, Sankt Gallen, Bajorország, Magdeburg és Itália liturgiái hatása érvényesült Magyarországon. A 12. század végén az esztergomi érsekség szertartásrendjében változások következtek be, melyet a vetélytárs kalocsai érseki egyházmegye nem alkalmazott. Harmadikként egy külön délkelet-magyarországi (erdélyi és váradi egyházmegyék) liturgikus rend jelenlétével is számolhatunk.⁷⁴¹ A szerzetesi liturgia ekkor már külön utakon járt. A legtöbb könyvet is a monostorok őrizték: míg 1055-ben Tihanyban csak öt szerkönyvet említenek, a 11. század végén Pannonhalma már nyolcvan liturgikus kódexszel rendelkezett. Az 1506-os Tolnai Máté-féle breviárium benépes liturgiája a melki apátság szokásrendjét tükrözte.⁷⁴²

Az európai egységet a miseliturgia reprezentálta, az officium részt azonban változatok tarkították. A középkor derekán megjelenő domonkos, ferences és ciszterci emlékművek az európai mintákhoz kapcsolódtak, mint ahogy a közép-európai regionális liturgiai hagyományokhoz illeszkedtek a sajátos helyzetű közösségek (például a céhek), illetve a kiváltságolt csoportok (például az erdélyi szászok). Ezzel szemben a magyar világi egyházszervezethez kapcsolódó liturgia egyedi magyar vonásokkal bírt, ami a középkori országhatárral esett egybe. A már említett három fő csoport csak Magyarországra jellemző közös vonásokat is mutatott. A kalocsai rítus legkorábbi forrásai a 14. századból valók, és sok ponton az esztergomi állapotokat megelőző, jobban a közép-európai modellhez kötött állapotot őriz. Az erdélyi csoport leginkább a 15. századi váradi és gyulafehérvári breviáriumokban fogható

⁷³⁹ Veszprémy 2002. 49.

⁷⁴⁰ Veszprémy 2002. 53.

⁷⁴¹ Koszta 1993. 81.

⁷⁴² Török 2000/A 24.

meg, de korábbi meglétére az 1120 körüli *Codex Albensis* kapcsán – melyet a kutatók többsége Gyulafehérvárhoz kapcsol – nyerünk adatot. Az esztergomi úzus legkorábbi emléke a Zágrábban őrzött 13. századi breviárium; ez a rítus játszott közre a pálos rendi liturgia kialakulásában. A *Codex Albensis* őrzi legteljesebben azokat a magyar szokásrendre jellemző elemeket, melyek az 1160–1180 közötti esztergomi zenei és liturgikus reform előtt egységesen léteztek az egyházmegyékben.⁷⁴³

A liturgia jogi szabályozása és ennek gyakorlati alkalmazása

Liturgikus kérdésekkel első ízben az esztergomi és szabolcsi zsinatok foglalkoztak, azonban ezek már inkább a liturgikus rend megszilárdítását, az ünnepek megtartásának biztosítását, semmint a liturgia alapjait érintik. 1100 körül az esztergomi zsinat megemlíti az általa jóváhagyott libellust, melyhez az istentiszteletek alkalmából alkalmazkodni kellett; a fenti források alapján ezt megelőzően igencsak szerteágazó lehetett a gyakorlat. Dobszay László lehetségesnek tartja a magyar liturgia alappilléreinek kialakulását már István korában is – bár ez korainak tűnik, az adatok alapján inkább egy Szent László/Kálmán-kori alapréteggel számolhatunk. A Magyarországgal szomszédos területeken a monostorok nagy szerepet játszanak a helyi liturgia kialakításában (Német- és Lengyelországban a ciszterci és premontréi, Ausztriában az ágostonos kolostorok hatnak). Nálunk a térítésben a bencés szerzetesek vállaltak fontos feladatot, de sajnos csak későn, a melki reformot követő időszakból rendelkezünk officiumforrásokkal. Magyarországon az egyházmegyes liturgia őrizte meg sajátos jellegét.

Az esztergomi zsinati határozat szerint vasárnapokon és ünnepnapokon a nagyobb egyházakban az evangélium és az apostoli levél a hitvallással együtt szerepeljen, míg a kisebbeknél elegendő a hitvallás és az Úr imája. A hívek számára három áldozási időszak (karácsony, húsvét, pünkösd) volt kötelező, viszont a klerikusok minden nagyobb ünnepen áldozni tartoztak.⁷⁴⁴ Az 1279-i budai zsinat minden papnak kötelezővé tette, hogy szertartás- és zsolozsmáskönyvvel is rendelkezzen.⁷⁴⁵ A középkor végi papi végrendeletekben breviáriumok, jogi, teológiai könyvek is szerepelnek. A végrendeletek arra is rávilágítanak, hogy nagy különbségek lehettek a falusi és városi papok életmódja között.

A késő középkorban a liturgikus költemények (szekvenciák) és a szentekhez kapcsolódó, állandó énekkel kísért rövid költemények (tropusok) is elterjedtek. A 14. századra a királykoronázás rítusa is megváltozott, a német-római pontificalé helyett Nagy Lajos 1342-ben a Durandus-féle pontificalé szertartását vezette be.⁷⁴⁶ A püspökök és papok imádsága sacramentariumokban (például Garamszentbenedek, 11. század) maradt fenn, amellet graduálékat, énekeket is ismerünk. A lectionarium együtt tartalmazta az evangéliumokat és az apostoli leveleket, és csak később terjedtek el a teljes misekönyvek. A magyar szentek kultusza is megjelenik írott forrásainkban, a *Pray-kódex* sacramentariuma az 1180-as évekből tizenkét könyörgést tartalmaz Szent Istvánhoz, és Imre szüzességének gondolata is itt

⁷⁴³ Dobszay 2002. 507.

⁷⁴⁴ Török 1997. 87–89.

⁷⁴⁵ Török 2000/a 73. A budai zsinat a papság ruházatáról, viselkedéséről, a cölibátusról, az egyházak bíraskodásáról és adómentességéről is határozott. Tiltotta a papok számára a fegyverviselést, valamint a templomi és temetői táncot. Török 2003. 157.

⁷⁴⁶ Török 2000/a 79–80.

jelenik meg. Szent László szentté avatásával kultuszuk új erőre kapott. Szent Gellért zsolozsmája, mely a Kis legendán alapult, a 13. század végén keletkezett.⁷⁴⁷

A templomalapítás és templomszentelés szertartása

Burchard wormsi püspök (1000–1025) kánonjogi gyűjteménye szerint (*Decretum Libri Viginti*) bárki építhetett birtokán templomot a megyés püspök előzetes engedélyével. Ilyenkor a püspök a helyszínen kereszttel kitűzte a templom helyét (lásd: Gellért-legenda). A püspök a sarokkövet megáldotta, majd az oltár helyével együtt szenteltvízzel behintette. A megépült templom felszentelése előtt böjtöt tartottak, az ereklyék mellett virrasztottak, és zsoltárokat énekeltek. Másnap a falakat meghintve megkerülték az épületet, és a kaput megzörgetve bementek, ahol a földre szórt hamuba görög és latin betűket róttak. Bent is meghintették a falakat és az oltárt, ezután következett a tömjén, és az olajjal való megkenés (tizenkét helyen a falon is). A nem kő- vagy téglatemplomok esetében elég volt az épület megáldása is. A 11. század végi esztergomi *Benedictionale* (1075–83) – amely a püspöki áldások, a bérmlás, az egyházi rendek és a templomszentelés szövegét tartalmazta – frank gyökerű templomszentelési szertartást őrzött meg.⁷⁴⁸ E szerint először szenteltvizet, majd hamut hintenek a köveztet, melybe a püspök a két szent nyelv betűit rajzolja.⁷⁴⁹ A vízkereszt vigíliáján végzett vízszentelés mind a keleti egyházban, mind pedig Salzburgban jelen volt. A templomok felszentelését a püspök évi vizitációja során végezte, mint egy 1340-ből származó, Zala megyét érintő adatból is kitűnik, amikor Meskó veszprémi püspök pásztori feladatának megfelelően meglátogatta egyházmegyéjét, számos régi és újonnan épített egyházat felszentelt, némelyeket pedig helyreállított.⁷⁵⁰

A liturgikus változások építészeti megnyilvánulásai

A liturgikus változások a templomok kialakításában is szerepet játszottak. Az oltárok kialakulásával együtt jelentek meg a szentélyrekesztők, melyek a papi kórust és a szakrális tér központi részét, a szentélyt (és nem egy esetben az altemplomot) rekesztették el a hajó profán világától. A nagyhét három utolsó napján a templom nyugati végében Szentsírt állítottak (volt, ahol külön Szentsír-kápolnát építettek), és ekkor a liturgia is ide koncentrálódott. A templomon belül az égtájak is jelentéssel bírtak: a keleti és déli oldal az életet, míg a nyugati és északi a halált szimbolizálta. A bencés reformok liturgikus változásokat idéztek elő a templomban – a klerikusok és laikusok kettéváltak, a szerzetesi kórusban két mellékoltárt (Szent János evangélista- és Szűz Mária-) helyeztek el, az északi oldalon őrizték a szentségeket, míg a déli oldalon volt a sekrestye. A népoltár szinte teljesen elrekesztette a szerzetesi közösséget. A zárándoktemplomok legalább három hajóval rendelkeztek, ideális esetben szentélykörüljárós, kápolnakoszorús megoldással, hogy a nép imádkozhasson az itt elhelyezett ereklyék előtt. A ciszter templomok szigorúsága merev különállással is járt, a hosszház keleti felében helyezkedett el a

⁷⁴⁷ Török 2000/A. 28–34.

⁷⁴⁸ Török 2002/a. 165–7., 175.

⁷⁴⁹ Török 1997. 82.

⁷⁵⁰ AOT XXIV. 284.

papi kórus, míg nyugaton a laikusok kórusa. A templom elsősorban a szerzetesek igényeit elégítette ki; előírták a toronyélküliséget és az egyenes szentélyzáródást.

A kolduló rendi kolostortemplomokban megszűnik az igény a különválásra, a templomokban elterjed a nagyszámú mise bemutatása (csendes mise, magánmise, fogadalmi mise), valamint a kereszti ájtatosság. A középkor végére a közbenjáró szentek kultusza szinte elhomályosította az eredeti ünnepeket. A misék latinul, a híveknek háttal folytak, csak a prédikáció történt anyanyelven, a hajóban álló szószékről.⁷⁵¹ A templomok belsejében a 13. századtól találunk ülőfülkéket (lásd: Lengyeltóti), míg a 14–15. századtól fastallumokat építettek.

b) Harangok, liturgiai eszközök, keresztek

A templomi liturgikus tárgyak közül az ásatások során oltár- és körmeneti keresztek, kő keresztelőmedencék, szenteltvíztartók, füstölők, gyertyatartók, ereklyetartó mellkeresztek, gótikus, kehely alakú keresztelőmedencék, harangok és egyéb díszítőfaragványok kerültek elő.

Harangok Somogy megyében

A templomokhoz, főleg a tornyok megjelenését követően, szervesen hozzátartoztak a harangok is, melyek szép számmal kerültek elő a megyében, főleg másodlagos helyzetben, a földre rejtetten. E harangok leginkább a 15–16. századra datálhatók. **27. ábra.** Az egyik legkorábbi a Zselicszentpáltól délre fekvő Szentegyházi-dűlőből előkerült, nyújtott cukorsüveg alakú, derékszögben meghajló fülű, vállán a négy evangélista nevével díszített harang, melyet az Esterházyak fraknoi várában őriznek.⁷⁵² A Bárdudvarnok-Kopaszhegy–Nagyréti-dűlőből származó harang feltehetően a középkori Denna templomához tartozott. A 27 cm magas, 30 cm alsó átmérőjű, derékszögű fülekkel ellátott, kisméretű harang Patay Pál szerint a 15. századra keltezhető.⁷⁵³ Talán e haranghoz hasonlítható a szabási templomtól délkeletre talált hatfüles, felirat nélküli középkori harang.⁷⁵⁴

A legtöbb harang azonban már a 16. századra datálható, fordított kehely alakú, gyakori a palástos keretbe foglalt minuszkuírás. A tótújfalusi temetőből származó harang derékszögben meghajló füleit legömbölyítették, felirata: „Ihus Nazarenus Rex Iudeorum 1512”. Csak néhány évvel később, feltehetően 1536 táján készült az alakjában is analóg, a taszári plébánia mellől előkerült harang, melynek fülei nyolcszög átmetszetűek, hegyesszögűek, palástjának felső részét pedig tükörírásos minuszku díszíti.⁷⁵⁵ Alakja alapján szintén ehhez a csoporthoz sorolható a Szentborbásról származó, 1920-ban talált harang,⁷⁵⁶ és talán idetartozik az istvándi református templomban őrzött, gót minuszku felirattal ellátott harang is.⁷⁵⁷ A Rinya-patak mentén, Bolhás határában 1977-ben a szántás során újabb harangra bukkantak, melynek nyolcszögletű fülei éles könyökkel csatlakoztak. A 38 cm magas és 45

⁷⁵¹ Guzsik 1988.

⁷⁵² Patay 1978. 236–7. (Alsó átmérője 40,8 cm.)

⁷⁵³ Patay 1978. 239.

⁷⁵⁴ Patay 1978. 235–6.

⁷⁵⁵ Patay 1978. 237. (Magassága 47,5 cm, alsó átmérője 54 cm.)

⁷⁵⁶ RRM A. VI/25/2. 526.

⁷⁵⁷ Körmendy 1971. 72.

cm alsó átmérőjű harangon az 1533-as dátum volt olvasható.⁷⁵⁸ A somogyi harangok körét a Szabadiban, a Disznólegelő melletti Góla-hegyről származó 16–17. századi, 34 cm alsó átmérőjű, felső részén két borda között falevéldíszítéssel ellátott harang zárja.⁷⁵⁹ Leírásból, 1748-ból ismerjük a hedrehelyi református templom harangját, melyet egy szent képe díszített.⁷⁶⁰ Ugyancsak középkori, díszítetlen harangot őriztek a balatonkeresztúri régi templom melletti haranglábon, melyet a Balatonból halásztak ki.⁷⁶¹ Harangtöredék ásatás során is került elő: Valkó templomának romjai között megtalálták egy harang koronájának egyik fülét.

Középkori kereszték és korpuszok a megye területéről

Aránylag nagy számban származnak kereszték ásatásokból, ám közülük sok csak töredékes állapotban maradt fenn. **28. ábra.** Az Árpád-kori kereszték/korpuszok egy része körmeneti keresztként díszítette a templomokat (Zamárdi, Kéthely, somogyvári apátság és feltehetően Varjaskér), míg más részük temetkezésekből származik (Somogyvári Erdészet, Balatonszabadi, Zselicszentjakab, Kereki, Beke/Beki, Marót). A zamárdi 14. századi korpusz karjai felfelé nyúlnak, bordáit vésett vonalak hangsúlyozzák, ágyékkendőjén háromszög alakú véseteket találunk, lábai egymáshoz simulnak.⁷⁶² A somogyvári apátság bronzkorpusza 13. századi: itt lehunytt szemmel ábrázolják a Megváltót, karjai vízszintesen kinyúlnak, vésett bordái alatt ágyékkendője lazán hullik összezárt lábai irányába.⁷⁶³ Legrégibb, 12. századi körmeneti keresztünk öntöttbronz korpusza Kéthelyről származik. Krisztus fejét lapos pántkorona övezi, arca bajusz és szakáll nélküli, csuklói rovátkoltak, bordáit vésett vonalak jelölik, ágyékkendőjét sűrű V vonalak díszítik.⁷⁶⁴ Az egykori juti templom felszereléséhez tartozott az a körmeneti kereszt részét képező korpusz, amely a limogesi emlékanyaghoz sorolható. A lábainál és karjainál sérült, kissé meghajlított korpuszt aranyozással és a szeménél, valamint ruharedőinél zöld zománcberakással díszítették. A jobbra felé meghajló koronás Krisztusfej vállig érő haját és szakállát finom poncolással, bordáit erősebb véssel alakították ki. Térdig érő ágyékkendője testhezálló, redőzete sematikus. Balatonszárszón, a Kis-erdei-dűlőben végzett ásatások egy másik limogesi korpusz töredékét hozták a felszínre. A templom törmelékéből előkerülő korpusznak egyik karja, illetve alsó teste letört. A juti töredéknél eredetileg nagyobb méretű, mívesebb, palsztikusabb darab feltehetően más műhely alkotása. Erre koronájának eltérő alakja is utal. Kulssontját, mellkasát, csigolyáit és hasát vésetekkel jelezték, amelyekben megőrződött az aranyozás is. Szemét zöld zománcberakással alakították ki, ennek nyoma az ágyékkötőn is megjelent. Bal karjának kézfejen az egyik szegecs helye látható. Az 1100 körül, Dél-Franciaországban és Észak-Spanyolországban kialakuló ötvösművészet emlékanyaga a

⁷⁵⁸ Patay 1978. 239.

⁷⁵⁹ Patay 1978. 235.

⁷⁶⁰ Körmendy 1971. 71–2. (Ugyanebben az évben emlékeztek meg a törökkoppányi templom két harangjáról, melyek feltehetően szintén középkori eredetűek voltak.)

⁷⁶¹ Körmendy 1971. 70.

⁷⁶² MNM 58.91.B. (A leltárkönyvben tévesen Balatonföldvár helymegjelöléssel. Magassága 10, szélessége 8,5 cm.)

⁷⁶³ RRM Lsz. 73.1708.1.

⁷⁶⁴ Keszthelyi Balatoni Múz. 60.1.1.

12. század végétől tömegcikké vált, amellyel egész Európát elárasztották. A juti és a szárszói korpusz a 13. századi magyar leletanyagba jól illeszkedik.⁷⁶⁵ **55/a, b. ábra** Ólomból öntött kereszt-töredéket, feltehetően zarándokjelvény maradványát, illetve terrakotta ostyasütő töredékét tárta fel a sánc és a várárok betöltéséből Költő László marótpusztai ásatása során.⁷⁶⁶

A késő középkort fémjelzi a Somogyicsicsóból előkerült talpas kereszt és cibórium. A reneszánsz cibórium ezüst, kerek talpú, mely fölött áttört gót levélinda húzódik. A talp felső részét és a cuppát csúcsban végződő hólyagokkal díszítették. Nodusa lapított gömb vert pikkely díszítéssel, szára hatszög keresztmetszetű, amelyet vésett párkány tagol. A cuppát két vízszintes hornyolatú pánt osztja ketté, tetejét mérműves ablakos, hatszögű torony díszíti. A 15. századi ezüst talpas kereszt talpát négy félköríves karéj alkotja. Nyolcszögletű lábát hatszögű párkány zárja le, szélét végeiknél egymást keresztező ágak díszítik. Szára négyoldalú lapított gömb nodussal, melyen hat tojásidom látható. A külöket lemezből kivágott, csipkés szélű, négyszirmú virágok képezik. E fölött hatoldalú párkányon álló lóhere-végződésű kereszt, előlapján kacskaringós, vésett leveles indával, Krisztus-ábrázolással.⁷⁶⁷ Ezüstkelyheket Kéthelyről is ismerünk, és a böhönyei református egyház Balogdról előkerült aranykelyhet őriz.⁷⁶⁸

Egyéb liturgikus tárgyak

Különleges az a 14–15. századból származó, zöld szerpentinit hordozható oltár Kéthelyről, melyen két sorban vaskeretre felszegecselt, ezüstleveles indadísszel keretelt, unciális nagybetűkből megalkotott szöveg található („Agnus Dei qui tollis peccata mundi”). Sarkait a négy evangélista szimbóluma díszíti.⁷⁶⁹

Írott forrásaink közül a segesi ferencesek kincseinek lajstroma ad teljesebb képet a kolostor felszereltségéről: ezüstkreszttek, ezüst gyertyatartók, ereklyetartók, szenteltvízhintő, ezüst kézmosó és medencék, ampolnák szerepelnek a felsorolásban.⁷⁷⁰ A somogyvári bencés apátság esetében tudjuk, hogy a szent király egyik serlegét is itt őrizték.⁷⁷¹ Bronz gyertyatartó egyébként a hedrehelyi kolostor területéről is előkerült.⁷⁷²

A liturgikus élet fontos kellékei voltak a keresztelőmedencék és szenteltvíztartók. Csepelyen a Kiskúti-dűlőből kötélfonatdíszes, emberfejes mézskő szenteltvíztartót ismerünk, és ugyancsak szenteltvíztartó-töredék került elő Gyalud határából.⁷⁷³

⁷⁶⁵ Kovács 1968. 6-7.

⁷⁶⁶ Költő 2005. 290.

⁷⁶⁷ Kereszt ltsz: MNM 1898. 40.2., cibórium ltsz: MNM 1898. 40. 1. *Rég. Füv.* II/13. 131., Mihalik 1898, Dinyés 1972. 267. A szerző feltehetően nem ismerte a Csicsó nevű somogyi települést, ezért helyezte Erdélybe az emléket. A lelet egyébként szántás közben került elő, és Somogy megye alispánja adta el a MNM-nak. Kolba 1980. 250.

⁷⁶⁸ RRM A. III/3/53.

⁷⁶⁹ Pannonia Regia 1994. 525.

⁷⁷⁰ Karácsonyi I. 249–250.

⁷⁷¹ AOT II. 118.

⁷⁷² AÉ. 1901. 382.

⁷⁷³ RRM A. I/25/5., I. 095., Sipos 2003. 24–5.

VIII. VÁSÁROS HELYEK, MEZŐVÁROSOK HELYZETE

Az előző fejezetek alapján látható, hogy Somogy megyében is összefüggés van a templomos helyek és a települések népességszáma, valamint gazdasági helyzete és funkciója között. Az utóbbi évek kutatásai rámutattak arra, hogy a településhálózaton belül a mezővárosok sok helyen központi helyként funkcionáltak és egyes viszonyok között város funkciókat is betöltöttek. Mindezek miatt érdemes áttekinteni, hogy mi a kapcsolat a templomhálózat és a mezővárosok (vagy központi helyek) között.

A központi hely (central place) kutatás rendszerét a városkutatásokhoz kapcsolódóan többek között Kubinyi András alkotta meg.⁷⁷⁴ Jelen dolgozatnak nem célja e kategóriák ismertetése, esetleges bővítése, ám az egyházi központok kialakulásánál is szem előtt kell tartani egy adott település helyzetét. Szempont az úthálózat alakulása, a forgalmas utak, csomópontok megléte, bizonyos kormányzati, bíraskodással, gazdasággal, birtokkal összefüggő központi szerep (például ispánsági/főesperesi/uradalmi központok), a borvidékek, heti- vagy éves vásárok léte (erről vallanak a korai helyneveinkben megőrzött hetivásáros helyek: Kéthely/Kedhely, Szerdahely, Csütörtökhely, Péntekhely). Az azonos napra eső hetivásárok általában egymástól nagyobb, kb. 15-16 km-es távolságban feküdtek. Érdekes módon a Délnyugat-Dunántúlon nagyon ritkán tartották az éves vásárt a település temploma védőszentjének ünnepén.⁷⁷⁵

Az Árpád korra a területileg széttagolt várostípus volt a jellemző, amely leggyakrabban egy főúri, vagy egyházi központ és piac mellett alakult ki. A vásárhelyek körül szolgáltatást végző népek falvai és kereskedőtelepek fordultak elő (pl. püspöki székhelyeknél).

Kubinyi András szerint Magyarországon a középkor folyamán 1200-1250 központi hely funkciót betöltő település létezett, amelyek közül 800 település szerepelt legalább egyszer oppidumként az írott forrásokban – azonban ezek közül ténylegesen városias település jóval kevesebb lehetett.⁷⁷⁶ Az 1370-es évektől jelenik meg az írott forrásokban az oppidum/markt/mezőváros elnevezés. E városias jellegű, de a civitasokkal szemben jobbágyok által lakott és erődítetlen települése térhódítása a 15. századra tehető. A mezővárosokban már megjelentek az alapvető ipari tevékenységre szakosodott jobbágyok (kovács, molnár) is. A mezővárosok többsége vásártartási joggal bírt, bár e jog szélesebb kört ölelt fel, hiszen a falvak közül is ismerünk hetivásárral (sőt Zsigmond korától országos vásárral) rendelkezőket. Ugyancsak ebbe a kategóriába tartoztak a püspöki székvárosok, illetve az eladományozott ispánsági székhelyek. A mezővárosok csoportja önmagában is erősen differenciálódott – már csak méretük tekintetében is, hisz lakosság számuk 200-1000 fő között mozgott.⁷⁷⁷

Somogy megyében a Balaton déli partján áthaladó ún. Nagyút vagy Hadi út jelentette a legfontosabb összeköttetést. Ez az út feltehetően a Nagyberek mocsarain át haladt, és tért le délkeletre Zágráb irányába, másik ága pedig Szemes–Gamás–Marcali–Segesd érintésével tartott az Adria felé. Ebbe

⁷⁷⁴ Kubinyi 1989 Tapolca. 319–320

⁷⁷⁵ Kubinyi 1989 Tapolca. 321.

⁷⁷⁶ Kubinyi 500, míg Engel 200-300 ilyen városias településsel számol. Engel-Kristó-Kubinyi 1998. 182, 280.

⁷⁷⁷ Ezzel szemben a 16. század elején Budán 13500 fő, Szegeden 9500 fő lakott. Kubinyi 1996. 149-150.

torkollott a Somogyvárra vezető út is. A 12. századra egy déli regionális útvonal is kiépült az élőállat-exporthoz csatlakozóan a Pécs–Dráva-part–Ausztia útvonalon, amely Babócsánál lépte át a Rinyát. Ehhez az úthoz egy vámkerülő út is társult, amely Szigetvártól indulva Nagyatádnál keresztezte a Rinyát, és Kanizsa felé folytatódott. A megyét emellett a falvak közti összeköttetés biztosítására másod- és harmadrendű utak is behálózták, melyek esős időben nem mindig biztosították a közlekedést. Kedvező geopolitikai helyzetük miatt egyes települések a középkor folyamán mezővárossá fejlődtek. Legtöbbször birtokközpontokká váltak (a Tibold nemzetség központja Babócsa, Lábod), bár nem egy esetben központi szerepük miatt épültek itt templomok. Gyakran királyi birtokként kezdték meg fejlődésüket (Kálmáncsehi, Atád).⁷⁷⁸

Érdemes megfigyelni, hogy a korai vásáros helyek: Péntekhely, Csütörtökhely, Kéthely és a három Szerdahely, valamint az 1061-ben említett Dorog mind templomos helyek voltak. A 11. század piacos települései azonban nem alakultak át mezővárossá a későbbiekben, aminek oka lehet, hogy a korai időszakban kialakult struktúra a királyi birtokok eladományozásával felborult, és az új birtokok egy új, számukra megfelelő rendszert alakítottak ki.

Az említett régióban nagy azoknak a településeknek a száma, amelyeket 1490 és 1526 között említenek először oppidumként, bár a jelentősebb mezővárosok már a 14. század vége előtt megkapták kiváltságukat. Kubinyi András a mai Somogy megyében összesen 31 oppidumról/vásáros helyről talált adatot, melyeket további négy oppidumemléssel (Berzence, Törökkoppány, Szöcsény, Nagykorpád) lehet kiegészíteni, ami sűrű mezővárosi/központi hely hálózatot jelöl, kapcsolódva a 15. századi somogyi népességnövekedéshez.⁷⁷⁹ **19. ábra, 2. térkép.** E települések mindegyike templomos hely volt, nemegyszer több egyházzal (kápolnával, kolostorral) vagy pappal: Babócsa, Bélavár, Nagyberény, Curgó, Hedrehely, Hetes, Lábod, Igal, Jut, Kálmáncsehi, Kéthely, Kőröshegy, Marcali, Mernye, Mesztegyő, Nagyszakácsi, Segesd, Somodor, Somogyvár, Somogytúr, Berzence, Törökkoppány. Nem egy közülük (a két főesperességen kívül) esperesi székhelyként is funkcionált: Nagyberény, Somodor, Nagyszakácsi, Kálmáncsehi, Hedrehely, Marcali, Mesztegyő. A későbbi oppidumok többsége már a 13–14. század fordulóján jelentőséggel bírt, ami a tizedjegyzékben szereplő befizetésekből is előtűnik. (ld. I. táblázat) (Bélavár: 8 garas, Nagyberény: 2 pensa, Hedrehely: 2 pensa, Marcali: 9 garas + 20 kis D, Mesztegyő: 66 kis D, Túr: 70 kis D, továbbá természetesen Segesd és Somogyvár). Kálmánca a 16. században vált komoly székhellyé, ekkor adófizetése is jelentős. Kéthely is ebben az időben lendült fel, bár központi szerepe még az Árpád-korban gyökerezik. Gyugy esetében, melyet esperességi központként is nyilvántartottak, ugyancsak számolhatunk a városiassággal. **28-29. térképek.**

A templomok leggyakrabban a piactér környékén helyezkedtek el, hiszen Szent István törvénye is kikötötte, hogy a templomot ott kell felépíteni, ahol vásárokat tartanak. A későbbiekben létesített külső kápolnák, oratóriumok a plébániáktól távolabb, a plébániaterület szélén találhatóak, míg a teme-

⁷⁷⁸ Jankovich B. Dénes: Adatok a Rinya-völgy középkori településtörténetéhez. In: *SMM*. 7. 1976. Kaposvár. 21.

⁷⁷⁹ Ádánd, Nagyatád, Babócsa, Bélavár, Nagyberény, Bogát, Bonnya, Curgó, Endréd (a török alatt), Hedrehely, Hetes, Igal, Siójut, Kálmáncsehi, Kéthely, Kőröshegy, Lábod, Marcali, Mernye, Mesztegyő, Nagyszakácsi, Pernes, Ságvár, Segesd, Somodor, Somogyvár, Szentpál, Szenyér, Túr, Valkó, Zákány.

tőkápolnák a plébániák közelében álltak. Városhelyen a plébános lakása mellett iskola is működött a rector scholale vagy scholasticus vezetésével (Somogyban ezt csak Marcali, Kálmáncsehi és Somogyvár kapcsán említik).

Az oppidumok korántsem voltak egységesek, többségükben kiváltságlevéllel sem rendelkeztek, és a piac is a földesúr érdekeit szolgálta. Egyesek esetében differenciált egyházi struktúra volt megfigyelhető, míg másoknál a piacos hely nem hozott komolyabb változást (Bonnya, Bogát, Ságvár, Szócsény, Valkó, Korpád). A mezővárosi lakosság többségében jobbágnak számított, még akkor is, ha a mezővárosokban közel 20%-ban kézműves élt.⁷⁸⁰ Emellett azonban több, a források szerint piaccal nem rendelkező, illetve oppidumnak sem nevezett településen volt még két vagy több egyház, ilyen az ugyancsak esperességként említett Gamás, Kapoly és Kaposfő, valamint Andocs, Kisbár(apáti), Belcs, Bő, Csákány, Beleg?, Dada, Kastélyosdombó, Karád, Kéki, Kölked, Lulla, Ötvös, Öreglak, Balatonszemes. A felsorolásban részben nagyobb birtokközpontok fordulnak elő (Ötvös, Öreglak, Balatonszemes, Kastélyosdombó, Bő, Csákány, Lulla?), melyeket kolostor/prépostság vagy vár építésével emeltek ki, részben az osztott birtoklásra visszamenő külön egyházak létesítése figyelhető meg (Kéki, Kölked, Andocs, Kisbár(apáti), Belcs, Karád). Mind az esperesi székhelyek, mind pedig a birtokközpontok esetében gyaníthatjuk a forrásainkban sajnálatos módon nem fennmaradt gazdasági központi szerepet is (piac meglétét vagy mezővárosi jogállást).

A mezővárosok területi eloszlása nem volt egységes, egyes területeken alig 5-7 km-re, máshol 20-25 km-re feküdtek egymástól. Úgy tűnik, hogy a legsűrűbb templomhálózattal bíró területeken (Somogyvár környéke, Kapos-völgye) kevésbé, míg másutt nagyobb számban találkozunk oppidumokkal. Itt komolyabb központi szerepet is betölthettek. A 35 mezőváros nem tűnik túl magas aránynak a mai Somogy megye területén valaha létező 964 településhez (3.63 %), vagy a 383 templommal rendelkező településhez (9,13 %) képest.

⁷⁸⁰ Kubinyi 1989 Tapolca. 323.

IX. SOMOGY MEGYE PATROCINIUMAINAK ÖSSZEHASONLÍTÓ ELEMZÉSE

Mivel az egyes megyék patrocíniumainak csak töredéke maradt fenn, egy összehasonlító vizsgálat csak a jelenleg is ismert adatokra támaszkodhat. Tendenciákat azonban így is megfigyelhetünk. Kutatásaimban az országos és a dunántúli összegzések mellett két egyházmegyét (az egrit és az erdélyit), illetve több megyét (Somogy, Veszprém, Zala, Pest) vizsgáltam.⁷⁸¹ **7-14. ábrák.** A kutatást nem terjesztettem ki a nyugati határ menti régiókra, ahol már erősebb az osztrák területek befolyása, a délkeleti területek pedig feldolgozatlanságuk miatt hiányoznak. Általánosságban elmondható, hogy egy-egy (egyház)megyében 40-50-fajta titulussal számolhatunk, ami országos szinten ennek duplája. **15. ábra.** Országos viszonylatban a hét leggyakoribb titulus a Mária, Miklós, Mihály, Márton, Péter, György és Mindenszentek volt.

Az írásos forrásokból ismert 352 somogyi településen (ha a régészeti-helytörténeti adatokat is hozzá vesszük, 383 településsel van dolgunk) 373 templomemléítésre van adat (esperességek, egyházak, parochiális egyházak, kolostorok, monostorok), melyekhez a régészeti/újkori adatok mellett (31 templom) további 27 kápolna- és 56 oltáremléítés járul. **2. térkép.**

Kápolnák, oltárok titulussai

Jelen dolgozatomban nem kezeltem külön az egyedül, egy elkülönült falurészben álló kápolnák titulussát azokétól, amelyek vagy valamely kolostorhoz épültek (lásd szerdahelyi pálos kolostor), vagy egy plébániatemplom sekrestyéjében létesültek (lásd Szakácsi, Szent Miklós-kápolna; ezek inkább az oltáralapításokkal mutattak rokonságot), mivel nem minden esetben nyílt lehetőség ennek megállapítására. Érdekes azonban megjegyezni (és ez az oltáralapításokra is igaz), hogy titulussukban nem mutatkozik nagyobb különbség a már megszokott tendenciáktól, egyedül Szűz Mária „felülreprezentáltsága” látszik még erősebben, és talán a női szentek (Erzsébet, Katalin, Anna, Margit) említése. **3-4. térképek.** A kápolnák esetében csak a Szent Anna/Antal-kápolna említése tér el az átlagtól (egyébként Szűz Mária négy alkalommal, Keresztelő Szent János két, míg Mindenszentek, Szent Katalin, Szentlélek, Szent László, Szent Miklós, Szent Márton egy-egy alkalommal szerepel).

⁷⁸¹ Országos (2490 patrocínium – 96 titulusfajta) és dunántúli összesítés. Kovács B. 1989–90. Erdélyi egyházmegye (565 – 64 titulusfajta, köztük nem mind középkori). Lestyán Ferenc: *Megszentelt kövek*. I–II. Gyulafehérvár. 2000. Egri egyházmegye (308 – 38 titulusfajta), Zemplén (64 – 22 titulusfajta), Szabolcs (28 – 12 titulusfajta), Abaúj (23 – 15 titulusfajta), hevesi főesp. (50 – 24 titulusfajta), borsodi főesp. (71 – 26 titulusfajta), patai főesp. (116 településen 72 védőszentemléítés, 26 titulusfajta). Szabó János Győző: Adatok a patai főesperesség korai történetéhez. In: *Tanulmányok Gyöngyösről*. 1984. 21–89. Pest megye (373 templom – 158 patrocínium – 42 titulusfajta). Tari Edit: *Pest megye középkori templomai*. Studia Comitatus. 27. Szentendre. 2000. Veszprém megye (414 templom – 243 patrocínium – 45 titulusfajta). Guzsik Tamás: Veszprém megye középkori templomépítészetének kutatási kérdései. In: *VMMK*. 14. 1979. 163–202. Győr, Sopron, Vas, Zala megyék a 14. század elejéig (a tizedjegyzékig): (407 egyház – 347 patrocínium – 47 titulusfajta). Zala megye (140 – 25 titulusfajta). Valter Ilona: *Romanische Sakralbauten Westpannoniens*. Burgenland Mosaik. Eisenstadt. 1985. Bács-Kiskun megye (185 templom – 54 védőszent). Biczó Piroska: Adatok Bács-Kiskun megye középkori építészetéhez. In: *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében*. 1987. 71–80. Somogy megye (264 – 51 titulusfajta).

Az oltároknál Szent Anna, Szent Antal és Szent István vértanú említése tér el a szokásostól, és a Szűz Mária-tisztelettel kapcsolatos említések még hangsúlyosabbak – összesen kilenc esetben van rá adatunk. Három ízben Szent Katalin-, kétszer Mindenszentek-, továbbá egy-egy említés erejéig Szent Egyed-, Szent Lőrinc- (ezek főoltárként jelennek meg), Szent Miklós-, Szent János-, Szent László-, Szent Kereszt-, Szent Benedek-, Szent Erzsébet-, Szentháromság-, Szent Péter és Pál-, Szent Margit-oltár szerepel. A korábban kiemelkedő tiszteletnek örvendő Szent György mindkét esetben hiányzott, és láthatóan a Szent Márton-tisztelet is hátrébb szorult. Úgy tűnik, hogy a korábban és főleg plébániáknak adott titulusok (András, Demeter, György, Király, Kelemen, Kozma és Damján, Lukács, Mihály és egyetlen kápolna kivételével Márton) a mellékoltárok esetében – összefüggésben későbbi középkori alapításukkal – már nem voltak olyan kedveltek. Ezek feltehetően a 11–12. században voltak elterjedt titulusok. Ezzel szemben a 12–13. század fordulójától elterjedő Szent László titulus jóval sokrétűbben jelenik meg: két pálos kolostor, egy Ágoston-rendi prépostság, egy oltár és egy kápolna számára is védőszentül választották, hasonlóan a Szent Kereszt titulushoz, mely bencés fiókmonostort (Köröshegy), ágostonos prépostságot és oltárt is jelölt. Szent Miklós és Szent Péter – Szűz Máriához és a Mindenszentek titulushoz hasonlóan – mindvégig divatban maradt.

A patrocíniumok általános jellemvonásai a megyében és ezek összehasonlító elemzése

A templomok, kápolnák, oltárok, monostorok, kolostorok stb. patrocíniuma 264 esetben ismert, ebből Szűz Máriához 46, Szent Mártonhoz 21 és Szent Györgyhez 19 említés tartozott. A többi, a hasonló jellegű kutatásokkal jórészt megegyező felsorolásból azonban egy-két egyedi jellemvonást is megrajzolhatunk.

Szűz Mária patrocíniuma egységesen az első helyen áll, bár arányaiban is kimagasló Veszprém megyében (több mint 2,5-szerese az utána következőnek), s az erdélyi és az egri püspökségnél is jelentős az eltérés (2–1,5-szeres). Kiemelkedő kultusza Somogyban is nyomon követhető, szorosán a veszprémi adatok után következik. Ez utóbbtól Pest megye sem marad el, egyedül Zala megyében elenyésző a különbség. **5. térkép.**

Országosan, de a Dunántúlon is a következő patrocínium Szent Márton. Pest és Somogy megye követi az országos tendenciát, Zala megyében azonban Szent György megelőzi. Veszprém megyében a Szent Péter–Pál, Szent Mihály és Szent Kereszt titulusokat követi, a két püspökség esetében pedig a 6–7. helyre csúszott. Érthető módon tisztelete erősebben köthető a Dunántúlhoz. **6. térkép.**

Szent György általában a 2–4. hely között található, amely alól kivétel az erdélyi püspökség (7.) és Veszprém megye (9.). **7. térkép.**

A Mindenszentek titulus az 5–9. helyre került általánosságban, Somogyban a 4–5. helyen szerepel, érdekes módon Pest megyében csak a 11. **8. térkép.**

Szent Miklós, aki a kereskedők védőszentje is volt, amint azt közkelettsége is jelzi, Somogyban a 4–5. helyen található – Veszprém és Pest megyéhez hasonlóan –, de mind az országos, mind a

dunántúli, mind pedig az egyházmegyei összegzésekben előkelőbb helyet foglal el (2–3.). Zalában azonban még hátrébb csúszott (itt a 9.). **9. térkép.**

A Szent Kereszt titulus 4–7. helyéről csak az egri egyházmegyében csúszik hátrébb. A Dunántúlon vitathatatlanul nagyobb a jelentősége: Zalában és Veszprémben is a 4. helyen áll. **10. térkép.**

A Szent Péter és Pál patrocíniumokat együtt kezelem, mivel sok esetben a középkorban is így használták, ám megkülönböztetem a tisztán Szent Pál titulusokat, melyek leginkább helynevekben hagyományozódtak ránk. Veszprém megyében az előkelő 2. helyen említették, Pest megyében azonban alaposan hátrébb csúszott. Országos viszonylatban a somogyihoz hasonló helyen találjuk (7–9. helyen 11 említéssel), bár a dunántúli átlag ennél jóval magasabb (az összevonás után a 4.), hasonlóan az egri püspökséghez. Az erdélyi püspökség területén erősen alulreprezentált. Somogyban – még ha a Szent Pál-kolostort ki is vesszük a felsorolásból – négy Szentpál nevű települést ismerünk, amelynek egyik kézzel fogható magyarázatát a megyében lévő pálos kolostorok nagy száma és közkedveltsége adhatja. Közülük a szakácsi kolostor 1263-ban már állt. Ez az okfejtés viszont azt feltételezné, hogy az ilyen jellegű helynevek nem csak a korai korszakban keletkeztek, hanem az egész középkor folyamán, és hogy a korainak tartott szentek titulusai alapján nem datálhatunk egy települést vagy templomot. **11. térkép.**

Szent Mihály is a sokat emlegetett patrocíniumok közé tartozik (4–7. hely), bár Veszprém megyében és a két püspökségben a 3. helyen áll, csak Zala megyében említik kevesebbszer. (Az erdélyi és egyben a veszprémi egyházmegye védőszentje, ezért is érdekes, hogy Somogyban a 7–9. helyre szorult vissza.) **12. térkép.**

Szent László kimagaslóan előkelő helyzete Somogyban (a 7–9. helyen áll 11 említéssel) leginkább a somogyvári apátság körül kibontakozó kultuszával magyarázható. Hasonlóan nagy számban ismerjük említését Pest megyéből, és Zala megyében is előkelő helyen találjuk. Érdekes, hogy Veszprémben viszont nem is említik. **13. térkép.**

A Szent János patrocíniumok szétválasztását csak abban az esetben végeztem el, ha erre a források biztos támpontot nyújtottak, a többi Keresztelő Szent Jánosra vonatkoztattam. Abban kevés forrásunk alapján is bizonyosak lehetünk, hogy a legtöbb Szent János-templom a keresztelő szent emlékét őrzi. Említését legtöbbször a 8–10. hely között találjuk, az erdélyi püspökség területén az 5., míg Zalában és Veszprémben még kevésbé ismert. **14. térkép.**

A Szent Kozma–Damján titulust régebben szokás volt a keleti egyházhoz kötni. Somogyban aránylag bőven van említve (6-szor), ezt a számot csak a Zala megyei említések múlják fölül. Szintén előfordul Veszprém megyében, ami ugyancsak köthető ortodox gyökerekhez, de előfordulását az egri püspökség területén nem magyarázhatjuk ezzel. **15. térkép.**

A másik keleti szent, Demeter három említésével Somogy szintén az élbolyba tartozik. Szent Demeter esetében talán szirmiumi származása, valamint a délszlávok körében meglévő tisztelete miatt a keresztetek előtti kultuszával is számolnunk kell. Előfordulása a szávaszentdemeteri monostor birtokaival is összefügghet, mivel két említése Somogyvár melletti falvakban fordul elő, Somogyvár vám-

jának 1/3-át pedig a monostor bírta.⁷⁸² Talán éppen a monostorban egészült ki legendája magyar elemekkel, melyeket a 13. század utolsó éveitől lehet nyomon követni.⁷⁸³ **22. térkép.**

Szűz Márián kívül Somogyban a legtöbbet idézett női szent Szent Erzsébet (6 alkalommal), akinek tisztelete még Zalában és az erdélyi püspökség területén volt aránylag elterjedt. **16. térkép.** Az Antiochiai Szent Margit mellett legtöbbször említett női szentet szokás a városiasodáshoz kötni, ám az említett két megyére ez aligha volt jellemző. Szent Erzsébetet említései a 11–14. helyre emelik – elterjedése Veszprém és Zala megyében hasonló. Többségében kápolnák, oltárok védőszentjeként fordul elő, ami szentté avatása előttre valószínűsíti a plébániarendszer nagy vonalakban történő kialakulását. A középkorban ritkábban Szent Katalin, Szent Anna és Mária Magdolna patrocíniumokkal is találkozhatunk. A Szent Katalin titulusok zárt tömböt alkotnak a megye északkeleti részében, és feltehetően közel egy időben keletkeztek, mivel az egyetlen marosdi plébániatemplomot leszámítva mind kápolnához/oltárhoz kötődtek, többségükben a 15. században. **17-18. térképek.**

Szent Lőrincet Somogyban viszonylag nagy számban, hat alkalommal választották titulusnak, ami Pest megyével mutat hasonlóságot, és a többi összesítéshez képest felülreprezentált. **20. térkép.**

Szent Péter mellett az apostolok között nagyobb gyakoriságnak Szent András, Szent Pál, Szent Jakab, ritkábban pedig Szent Tamás és Szent János evangélista örvendett. **19. térkép.** Ez utóbbi, mint az egri egyházmegye védőszentje, a püspökség több templomának adta a nevét. A Szent Jakab és Szent Benedek titulusokat előszeretettel adományozták monostorok részére (Szent Jakab egy bencés monostor és cenobium névadója, míg Szent Benedekről egy premontrei prépostságot neveztek el Somogyban). **22-23. térképek.** Néhány esetben Szent Simon és Júdás patrocíniumú templomokat is ismerünk. A vértanúk közül Szent Lőrinc, Szent István és a Dunántúlon némely esetben Szent Vid elnevezésekkel találkozunk.

Szent István király titulusa Somogyban kevésbé terjedt el. Kristó szerint Szent István királyra a Szentkirály említések utalnak (az Aranybulla legalábbis ilyen alakban említi, a szabolcsi zsinati határozatok idejében azonban még nem így ismeretes), a Szentistván helynevek ezért a vértanút jelölik.⁷⁸⁴ Az előbbi Veszprémben és az erdélyi püspökség területén, az utóbbi ezenkívül még az egri püspökségben volt ismert. Szent Imre titulusa Somogyban négy alkalommal fordul elő. Elterjedésének egyik oka lehet, hogy a néphit halálának helyét Somogyvárra teszi. **21. térkép.**

Szent Egyed tiszteletére szentelt templomok mind a Dunántúlról, mind pedig az erdélyi és egri püspökség területéről ismertek, és feltehetően a francia/vallon lakossághoz köthetők. Somogy megyében elterjedése azonban inkább Somogyvárral hozható kapcsolatba, ahol a francia kapcsolatot maguk a szerzetesek jelentik. E titulusokon kívül még a Szentlélek és a Szentháromság tiszteletét követhetjük nyomon. Szent Gál patrocíniumát még Sankt Gallen-i Bruno térítésének időszakához szokás kötni, és csak a Dunántúlon fordul elő, Szent Adalbert pedig az esztergomi egyházmegye védőszentje volt, kultusza itt terjedt el. Szent Mór szent életű pannonthalmi szerzetest a Szent Imre-legendából ismerjük. A

⁷⁸² Mesterházy 1968/70. 167.

⁷⁸³ Török 2004. 202.

⁷⁸⁴ Kristó 2000. 172–3.

későbbi pécsi püspök veszprémi működésére utalhat itteni patrocíniumainak viszonylag nagy száma. Ezenkívül csak a pécsi egyházmegyéből ismerjük titulását.

Ugyan nem számottevőek, de szólni kell az Üdvözítő/Megváltó tiszteletére szentelt templomokról is (két említés), melyeknek keletkezése csak a 13. század végéig fordul elő. **23-24. térképek.**

Az egyes titulusok arányainak összehasonlító vizsgálata

Magyarországon a harcosszentek aránya rendkívül magas, ami talán összefüggésbe hozható az Árpád-ház korai időszakának nyugtalanságával. Ez a tendencia a püspökségek védőszentjeinél is látható (Veszprém és Erdély – Szent Mihály, Csanád – Szent György), így elterjedésük mögött tudatosságot is sejthetünk. Ennél csak Szűz Mária patrocíniuma jelentősebb a püspökségek esetében (Győr, Bihar/Várad, Vác). Míg Magyarországon a harcosszentek aránya 26–39% között mozog (Somogyban 28%), más európai országokban ez jóval kisebb (Oroszország – 12%).⁷⁸⁵ E harcosszentek a meghódított területeken szerepelnek (Marosváron, Erdély esetében, és talán a Koppány elleni csata emlékére Veszprémben, ahol egyébként Szent György-kápolna is található).

A Mindenszentek patrocíniumának aránya európai viszonylatban is nagy, Angliában és Írországon a magyarországihoz hasonló a helyzet.

A magyar szentek aránya országosan 4–8%, Somogyban ez 6,8% (18 említés).⁷⁸⁶ **21. térkép.**

Mindent egybevetve Somogyban is az országos tendenciákat követte a névadás, azonban alaposabb kutatás révén egy kissé eltérő titulusadási gyakorlat figyelhető meg. Úgy tűnik, hogy a Délnyugat-Dunántúl valamelyest más egyházi gyakorlatot követett akkor is, ha egyházmegyei szempontból Veszprémhez is tartozott. Talán a zágrábi püspökségen keresztül a kalocsai úzus is hatott a területre. A patrocíniumok vizsgálatánál az is szembeötlő, hogy aránylag nagy számban találunk későn kanonizált szenteket (Szent László: 11, Szent Erzsébet: 6, Szent Imre: 4, Szent István: 3, Szent Ferenc és Szent Domonkos: 1-1 – összesen közel 10%), és a korai szentek körében is előfordulnak kései alapítások (lásd kolostorok). Ezzel szemben egy nagyon korai egyházszervezet nyomai is látszanak, főleg a Balaton mentén, Somogyvár környékén és a Zselic peremén, ahol a templomok első említése még a 12–13. század fordulójára vagy a 13. század első negyedére tehető.

A korai templomok titulusai és azok elterjedése a megyében

Ha a korai, a források alapján 1200/1250 előtt már álló templomokat figyeljük, nagyobb számban fordulnak elő az Árpád-házhoz köthető titulusok; a szent királyokon és Szent Imrén kívül Szent Márton és Szent György, és viszonylag kevesebb, arányaiban nem kiugró a Szűz Mária-emplítés. Ugyancsak elterjedtek voltak a Szent Mihály, Szent Miklós és Mindenszentek tiszteletére elnevezett templomok. Aránylag nagy számban jelennek meg egyedi szentek (Kelemen, Egyed, Apollinaris, Márk, Sixtus,

⁷⁸⁵ Szabó 1984. 77.

⁷⁸⁶ A számításba nem vontam be Szent Erzsébetet, akinek kultusza Németföldről érkezett Magyarországra. Vele együtt az arány 9,1% – 24 említés. Pest megyében az arány 10,75%, talán a királyi központ és az ereklyék közelsége miatt.

Barnabás), illetve monasztikus szentek. Szűz Márián kívül a női szentek teljes hiányát csak a csurgói kolostor titulusa bontja meg. Érdekes a Keresztelő Szent János-templomok hiánya, ami ellentmondani látszik a keresztelőegyházak patrociniumaként való alkalmazásának. Az apostolok közül Szent Andrást és Szent Pétert (és Pált) találjuk. A Péter titulusok kivétel nélkül a megye északi felére koncentráálódtak (egyházi birtokosok). Ugyancsak érdekes a Szent Márton-egyházak elhelyezkedése, amelyek közül egyedül Zákány egyháza esik a segesdi főesperesség területére, míg a többi a somogyi főesperességben összpontosult. A régészeti vonatkozásban, illetve műemléki kutatás alapján e korai korszakba sorolt templomok titulusáról nagyjából a fenti megállapításokat lehet tenni, bár Szűz Mária hangsúlyosabban van jelen, és találkozunk Keresztelő Szent János, valamint Szent Kozma és Damján említésével is.

A templomok titulusa egy-egy nagyobb katasztrófa hatására megváltozhatott, amikor valamely szentben megingott a hívek bizalma. Ebben az esetben természetesen szükség volt a templom újbóli felszentelésére. Az 1140-től, a *Decretum Gratiani* óta általánossá vált szabály szerint nem beszélhetünk újjáalapításról, ha száz éven belül újjáépítik az elpusztult vagy elhagyott templomot, így a titulus is megmarad – ellenkező esetben nagy eséllyel ez is megváltozik, amint ezt a török utáni korszak plébánia-újjáépítési időszakában Somogy megyében is tapasztalhattuk.⁷⁸⁷

⁷⁸⁷ Szuromi Szabolcs szóbeli közlése alapján.

X. TEMPLOM KÖRÜLI TEMETŐK

Jogi szabályozás

A keresztényeknél a 4–8. század között terjedt el a városon belüli temetkezés, de a templomon belüli temetkezéseket tiltották, esetleg a templom előcsarnokába temetkezettek. Kis Pipint is eredetileg a S. Denis-i templom elé temették, később a templomot Nagy Károly hosszabbította meg. Az 1008–1022 között keletkezett *Decretum Burchardi Wormatiensis* kivételes esetekben már engedélyezte a templomban való temetkezést.⁷⁸⁸ Európában a 12. századtól a templomok északi oldalához Szentsír-kápolnák épültek. Ezeknek a kápolnáknak bizonyára Somogy megyében is voltak analógiáik. Franciaországban és Olaszországban a templomhoz vezető utak mentén kereszttek, „sacro monte” képmások álltak.

Később a kegyúr (az oltár elé), majd a családja is jogot formálhatott a templomban való temetkezésre. A középkor vége felé már bárki temetkezhetett az egyházban, ha részt vállalt anyagilag a templom építésében, felújításában (pro fabbrica ecclesiae). Ennek híján 1 M bírságot vetettek ki, amit egy módosabb paraszt is meg tudott fizetni.⁷⁸⁹

Korai királyaink törvénygyűjteményeiben már adataink vannak a templom körüli temetkezésről. (I. László – szabolcsi zsinati határozatok, 1092/25.: „...avagy halottait nem az egyház mellett temeti el, tizenkét napig kenyéren és vízen vezekeljen. Ha az Úr szolgájának testét vagy a falusi bíró a szegény sorsú idegen vagy falubeli holttestét nem viszi az egyházhoz, ugyanúgy bűnhődjék.”)⁷⁹⁰ Kálmán ún. I. Törvénykönyve alapján pedig (1100/73.): „A keresztények temetkezési helyei csak a templomok körüli térségben lehessenek” (nem pedig az egyházban: „non nisis in atriis ecclesiarum fiat”),⁷⁹¹ eszerint ekkor még sokan ragaszkodtak az ősi pogány temetőkhöz. Ezeknek a köznépi temetőknek a használata László és Kálmán érmeivel zárul. Az esztergomi zsinati határozatok szerint (1100/44.): „Keresztelésért vagy temetésért senki se kérjen pénzt.”⁷⁹² A templom körüli temetkezésből kizárták a kiközösítetteket, illetve a gyónás nélkül meghaltakat. (1100/9–10.) A temetőre – mivel megszentelt hely volt – ugyanúgy vonatkozott az immunitas, mint a templomokra.⁷⁹³

A temetkezések első nagyobb mértékű szabályozását 1140-ből a *Decretum Gratiani* jelentette, amelyben a temetkezési joggal rendelkező helyek felsorolását, a templomba temethető személyek meghatározását, a végakarát tiszteletben tartását, a halottakért való közbenjárás módját és azon csoportok jegyzékét találhatjuk, amelyek nem temethetők megszentelt földre. A temetkezés körül kialakuló

⁷⁸⁸ Szuromi 2002. 32–3. „Nullus mortuus infra ecclesiam sepeliatur nisi episcopi aut abbates, aut digni presbyteri, vel fideles laici.”

⁷⁸⁹ Kubinyi 2005. 14.

⁷⁹⁰ Szilágyi 1961. 32.

⁷⁹¹ Szilágyi 1961. 48.

⁷⁹² Szilágyi 1961. 55.

⁷⁹³ Az eltemetettek utólagos gondozására utal egy angol példa: Ernő fia Vilmos Castleacre perjelségnek tett adománylevelében (1180) Heoldefen nevű telkét azzal a kikötéssel adja, hogy oda plébániatemplomot építsenek, ugyanakkor a falu régebbi fatemplomát a régi helyén le kell bontani, és a benne eltemetetteket az új templomhoz kell szállítani. Morris 1989. 146

egyházfegyelem forrásai között ugyanúgy megtalálható a római jog hatása (Codex Iustinianus), mint a korabeli és korábbi zsinati határozatok. A III. lateráni zsinat (1179) a monachusok temetkezését szabályozta, valamint foglalkozott a lovagrendek kiváltságos szerepével is. A IV. lateráni zsinat (1215) már a temetkezési hely megválasztását is lehetővé tette – ha valaki azonban nem a területileg illetékes plébániánál akart temetkezni, 10 aranyat kellett fizetnie.⁷⁹⁴ A plébániát a választott temetkezőhelyen eltemetett halott után is tized illette, illetve jogosult volt a temetési mise bemutatására.⁷⁹⁵ A végrendeletekben háromfajta temetkezési hely fordulhatott elő: közös temetkezési hely (általában a plébániai temető), választott temetkezési hely (például egy szerzetesi közösség) vagy családi temetkezési hely. II. Paszkál pápa 1105-ös privilégiumlevele arról is megemlékezett, hogy a temető létrehozásához püspöki engedélyre volt szükség.

Ha hitetleneket, eretnekeket, kiközösítetteket, keresztleleneket, szimóniában élőket, uzsoraszedőket, tizedbitorlókat, gyilkosokat/öngyilkosokat, párbajban meghaltakat vagy botrányos életet élőket temettek, az a temető meggyalázását, violációját jelentette. Ekkor a holttestet exhumálták, és a temető csak az újraszentelést követően nyerte vissza korábbi szakralitását. Magyarországon az 1515. évi veszprémi zsinat határozatai alapján az egyházi szentségeket azoktól kell megtagadni, akik halálos bűnben haltak meg, vagy az előző húsvétkor nem gyóntak (ez az 1450. évi esztergomi zsinatra megy vissza).⁷⁹⁶ A 69 kánonból álló 1279. évi budai zsinat alapján a főesperesek a meggyilkoltak után 1 M-t szedtek. 1335-ben XII. Benedek, majd 1415-ben János ellenpápa lépett fel e szokás ellen. 1458-tól a vérdíjat a gyilkostól szedhették be a főesperesek. A korábbi szokás azonban még sokáig fennmaradt, hiszen a forrás szerint éppen Somogy megyében, még 1486-ban sem engedték a meggyilkoltat sem a templomban, sem a temetőben elhantolni, amíg ezért az 1 M-t le nem rótták.⁷⁹⁷

Temetőhelyek felszentelése

Gellért püspök Nagy legendájából (11/12. század? – 14. század) a templomhelyek felszenteléséről nyerünk adatokat: „Keresztelő Szent János ünnepén mintegy 100 ember járult a püspökhöz, s azt kérte, hogy szenteljen meg számukra helyeket, ahol templomokat építhetnek. Történt pedig, hogy mikor a püspök elment szerzeteseivel az egyházmegyéjét meglátogatni, és felszentelni azok temetőhelyeit, akik templomokat akartak építeni...”⁷⁹⁸ A törvények alapján királyaink a templom köré való temetkezést kellő eréllyel képviselték, ugyanakkor a temetők még egymástól nagy távolságra helyezkedhettek el. Ha valamelyik főúr templomot akart építtetni, a püspöknél kellett szándékát bejelentenie, aki kivonult, és megáldotta a telket. A temetőhelyeket is a püspök szentelte fel. A temetőszentelés szertartása frank hagyományokra vezethető vissza.⁷⁹⁹ A legenda szövegéből úgy tűnik, hogy a temetőt több eset-

⁷⁹⁴ Szuromi 2002. 43., 49., 53.

⁷⁹⁵ Szuromi 2005. 10.

⁷⁹⁶ Szuromi 2002. 84., Kubinyi 2005. 14.

⁷⁹⁷ Kubinyi 2005. 14.

⁷⁹⁸ Érszegi 1983. 84.

⁷⁹⁹ Török 1997.

ben már a templom megépítése előtt használatba vették. A temetőfeltárások során gyakran sírkövek is előkerültek.

Talán a temetkezésről szóló egyik legkorábbi adat is a Nagy legendából származik: „A harcban elesett keresztények holttestét pedig felszedték [ti. az Ajtony elleni ütközetben], Marosvára vitték, és a Keresztelő Szent János-egyház temetőjében, a görögök monostorában temették el, mert más monostor azon a vidéken abban az időben nem volt.”⁸⁰⁰ Az említett adat tükrében bizonyosnak tűnik, hogy a korai időszakban a már létező monostorok temetkezési helyül is szolgáltak. Erre utalnak a somogyvári bencés apátsági templom környezetében talált női és gyermeksírok is, bár ott egy korábbi templom léte is felmerült. Magyarországon a bencések a 12–13. század közepéig vettek részt a lelkipásztori munkában. Az apátsági templom illetően helyzete csak a gregoriánus reformok elterjedésével változott meg. A premontrei apátságok azonban még ezután is lelkipásztorkodtak a helybeli plébániákon; talán ennek tudható be Magyarországon a cisztereknél jóval nagyobb arányuk.

A temetési szertartás

A temetkezés szertartása négy részből állt: imádkozás után a halottat zsoltáréneklés kíséretében a temetkezési helyre vitték, ahol a Benedictus, valamint a megváltásról szóló himnusz éneklése után gyertyát gyújtottak. A *Pray-kódex* (1192–95) nagy Sacramentariuma alapján a temetés a következőképpen zajlott: zsoltárokat énekelve, körmenetben vonultak a halottas házhoz, ahol a holttestet a pap szenteltvízzel meghintette, és tömjénezve, énekszóval, harangozással kísérték a temetőbe, ahol magyar beszéd kíséretében temették a 12. század óta betájolt sírba.⁸⁰¹ A halott sírja felett történő misézést tiltották.

A temetkezési hely kiválasztása

A szerzetesek temetőjébe való temetkezés az ünnepélyes fogadalmak előjoga volt, de gyakran a kegyurak és más nemesek is éltek ezzel, főleg a kolduló rendi és pálos kolostorok esetében. A rendek iránti megbecsülést mutatja, hogy számos világi pap (sőt uralkodó, mint II. István a váradhegyfoki premontrei prépostságnál) is rendi öltözetben kívánt temetkezni.⁸⁰² A végrendeletekben a temetkezési hely megválasztásakor is sokszor feltűnik egy-egy kolduló rendi vagy pálos kolostor neve. 1311-ben az ócsai Kizdy Olcius fia, Balázs comes végrendeletében meghagyta, hogy a nyúl-szigeti apácák cintermébe kíván temetkezni, amiért a kolostornak 1 lovat, 1 ezüstserleget és 1 ezüstövet adományozott.⁸⁰³ 1339-ben az egyik királyi hospes felesége, Erzsébet a nagyváradi minoritáknál kívánt sírhelyet, és temetésére a karpapokra 1 M súlyú ezüstkupát hagyott.⁸⁰⁴

⁸⁰⁰ Érszegi 1983. 82.

⁸⁰¹ Tari 2000. 226, Szuromi 2002. 83., 204.

⁸⁰² Szuromi Szabolcs és Kubinyi András szóbeli közlése alapján. Török 200/b. 41.3.

⁸⁰³ AOT III. 58. A végrendelet emellett megemlékezett a minorita Szent Klára-kolostorról és az ócsai Szűz Mária-egyházról is (1 ló, valamint szolgák, szolganők adományozása révén).

⁸⁰⁴ AOT XXIII. 353.

Egy adott település lakói a plébániatemplomuk körüli temetőbe tartoztak temetkezni, innen eredhet az az 1486. évi oklevélben leírt tiltás, amely a tapsonyi jobbágyok számára a terebezdí plébánia temetőjébe való temetkezést nem engedélyezte.⁸⁰⁵

A kegyuri család jogai közé tartozott, a kolostorokhoz hasonlóan, a templomba való temetkezés. 1465-ben Szentmargiti Áron György a Szűz Mária tiszteletére épült somogyviszlói kápolnának birtokot adományozott. A kápolna a Szent Mihály parochiális egyház mellett (adlatus) épült. A birtokadományt még időközben elhalálozott testvére, László indította el, aki „post obitum corpus ipsius Ladislai exanime capella in eadem humane traderetur sepulture”. A kápolna minden bizonnyal a későbbiekben is a kegyuri család temetkezési helyéül szolgált.⁸⁰⁶ Hasonlóképpen temetkezési hely volt Borskér temploma is – az 1317 előtt elhunyt Kányai Fülöp is ide temetkezett.⁸⁰⁷ 1402-ben döntöttek a Vas megyei szentlénárti templom kegyurasága ügyében. Ennek kapcsán kijelölték a Kisfaludiak helyét a templomban, ahová 1 M fizetése fejében bárki temetkezhetett. (Házastársak 1 M-t, nőtlenek ½ M-t, kiskorúak 100 D-t fizettek.) A 16. század elején a Somogy megyei nemes Egresi Antal deák családjának templomon belüli eltemetési jogát tárgyalták. A két tanúkihallgatási jegyzőkönyv egyikében hat férfi és hét nő vallotta, hogy Antal deák kúriájából mindenkit ingyen temettek el a templomban, míg a másodikban kilenc férfi az ellenkezőjét állította – a temetkezésért fizetni kellett.⁸⁰⁸ Mivel a templomi temetkezés státuszszimbólumnak számított, törekedtek ennek elérésére. Általában a család anyagi helyzete, illetve a településen belül elfoglalt helye határozta meg, hogy hová temették.

A templomok és temetők ásatása során több sírkő is előkerült. **68/b. ábra.** A lengyeltóti templom északi tornyának alapozásában 12. századi sírkövet találtak.⁸⁰⁹ A somogyvári monostor sírkövei közül egy 1524-ből származó még az apátság akkori használatát bizonyítja.⁸¹⁰ A szőlősgyőröki Jankovich-kastély 18. századi falában lilios címerű, 14–15. századi sírkövet helyeztek el.⁸¹¹ Ugyancsak a 14. századra datálhatók a Felsőlendvai családhoz köthető segesdi márvány sírkövek a várkápolna/ferences kolostor területéről.⁸¹² Amikor 1826-ban a nyími templom köveit termelték ki, vörösmárvány sírkövet találtak.⁸¹³ Nyári egyházából került elő László dömösi prépost vörösmárvány sírköve, melyet a tengődi r. k. templom falába építettek be.⁸¹⁴ Az andocsi templom hajójában egy reneszánsz sírkövet őriznek, míg Segesdről került elő Báthori Katalin 15–16. századi síremléke, rozettasorszegéllyel körbevett két redőzött ruhás, címertartó angyal alakjával.⁸¹⁵

A temetőkben álló egyéb építmények

⁸⁰⁵ SMM–B. 79. 121.

⁸⁰⁶ HO V. 275.

⁸⁰⁷ H. O. I. 48., Héd. O. I. 53.

⁸⁰⁸ Kubinyi 2005. 16.

⁸⁰⁹ Lukács 1992. 22.

⁸¹⁰ Magyar 1992. 316, Békefi 1907. 209.

⁸¹¹ Magyar 1988. 53.

⁸¹² Pesty 2001. 101–2.

⁸¹³ Pesty 2001. 237.

⁸¹⁴ Forster 1906. II. 900.

⁸¹⁵ Magyar 1991. 89–90., Tóth 1988. 51.

A középkorban a temetők más tekintetben is fontos szerepet tölthettek be a közösség életében: sokszor számtalan épület is állt ott, illetve az állandó tiltások miatt gyanítható, hogy nem egy esetben legelőként is használták, sőt táncoltak is benne.⁸¹⁶ 1360. április 22-én például az egyház temetőjében tárgyalták a mérői faházak ügyét (az előző napokban a templomban folyt a tárgyalás), majd az egyik peres fél a pap házába ment.⁸¹⁷

A temetőkben azonban más, egyházi rendeltetésű épületek, például tornyok, kápolnák, papi házak, szegényházak, infirmáriumok, iskolák is helyet kaptak.⁸¹⁸ 1324-ben az egykori pozsonyi bíró a pozsonyi káptalan temetőjében emelendő kápolna vagy csontkamra (carnarium) számára tett adományt végrendeletében.⁸¹⁹ Bár meglehetősen kevés okleveles adat maradt fenn csontkamrákról, számuk a régészeti feltárások alapján jóval több lehetett. Némely esetben a csontkamrák – a nyugati analógiák alapján – együtt épültek a kápolnákkal, és azoknak földszinti részét képezték. 1465-ben Szentmargitai Áron György, bátyja, László halála miatt a Szűz Mária tiszteletére épült somogyviszlói kápolna számára az elmaradt, Ravazd és Pusztaravazd helységekre vonatkozó adományozást pótolta. A kápolna a Szent Mihály arkangyal parochiális egyház oldalában (ad latus) épült temetkezési kápolnaként („post obiit corpus ipsius Ladislai exanime capella in eadem humane traderetur sepulture”).⁸²⁰

⁸¹⁶ A 15. század végén Laskai a templom és a temető területén még mindig tilalmazta a táncot. Pásztor 1941. 56.

⁸¹⁷ SMM–B. 93. 4. DL 49276.

⁸¹⁸ Leland utazása során Oundle plébánián a plébános házát, két pap lakását és a szegényházat talált a cinteremben. Rosser 1996. 80.

⁸¹⁹ AOT VIII. 190.

⁸²⁰ HO V. 275.

XI. A TEMPLOMOK MENTSVÁRFUNKCIÓJA

A templomok és templomkertek, temetők az írott források és némely esetben a régészeti bizonyítékok alapján egy másodlagos, nem egyházi funkciót is betöltöttek: erődítésük révén védelmi szerepük is volt. Tolnai Gergely kutatásai során két csoportba osztotta az erődített templomokat és kolostorokat: míg az első esetben a lakosok (alapítók) saját védelmük érdekében erődítették meg a továbbiakban is egyházi funkciót betöltő épületet, addig, főleg a török elleni harcok során, a liturgikus feladatok megszűnésével a végvári rendszer részévé lett az egyház, melyet erődítettek vagy újraerődítettek. Ilyenkor várrá alakított kolostorról vagy templomról beszélhetünk.⁸²¹ A különbségtétel azonban nem ilyen megerősítő, hiszen szép számmal ismerünk kolostori működésre utaló adatot már várrá alakított épület esetében is.

A források alapján úgy tűnik, hogy sokkal nagyobb számban találunk – főleg a középkor második felétől – valamiféle, sokszor kezdetleges erődítéssel rendelkező templomokat, mint eddig sejteni lehetett. Az erődítések létrehozásának a török előtti időszakban talán legfontosabb oka a hatalmaskodások nagy száma, bár tagadhatatlanul a tatárjárás után terjedtek el. A templom mint a település legerősebb, ebben az időszakban már többségében szilárd építőanyagból készült épülete mentsvárszerepet is ellátott, illetve értékek (például oklevelek) őrzésére is szolgált. Az átriumot már az 1091-es somogyvári alapítólevélben is mint *securum refugium*ot említették.⁸²² A mentsvárszerep ellen az egyház némely esetben tiltakozásának adott hangot (például az 1278-as budai zsinat határozatában hangsúlyozta, hogy „a pap a maga vagy más holmiját a templomban ne tartsa, kivéven ha ellenség jó, vagy tűz támad, de akkor is csak addig, míg a veszély el nem múlt”), alapjában véve azonban az *asylum* jog alkalmazásával mégis szentesítette.⁸²³

Kolostori, templomi, temetői értékmegőrzés

Számtalan forrás őrizte meg számunkra azt a tényt, hogy a monostorok, kolostorok, káptalanok és plébániatemplomok az oklevelek és más értékek őrzési helyei is voltak minden tiltás ellenére – ezek híján a család saját házában/kúriájában őrizte fontos iratait.

A konventeknek, hiteles helyeknek kötelességeik közé tartozott az oklevelek őrzése. A somogyvári konvent az általa kiadott oklevelek másodpéldányait sekrestyéjében vagy levéltárában (*sacristia seu conservatorio*) tárolta.⁸²⁴ 1419-ben a konvent sekrestyéjében őrzött oklevelekről esett szó egy gamási jobbágytelek ügyében.⁸²⁵ A szigeti várra és a szenyéri várkastélyra, valamint Baranya és Somogy megyei tartozékaikra vonatkozó okleveleket azok kibocsátási helyén, a budai Szent Miklós-egyház

⁸²¹ Tolnai 2001. 11.

⁸²² Török 2002/b. 38.

⁸²³ A zsinat a temetőben való építkezéseket ugyanúgy tiltotta, mint az oda való szeméthordást és a temetői piacok tartását, amire szintén volt példa. (Ritoók 1977. 166.)

⁸²⁴ SMM–B. 79. 119. DF 208970 (1485). 1379-ben a pécsváradai konvent, 1384-ben pedig a kőri konvent sekrestyéjében (*sacristia*) őrzött okiratokról értesülünk. ZO IV. 121., 272.

⁸²⁵ SMM–B. 2001. 70. DL 46974.

sekrestyében helyezték el.⁸²⁶ A toldi pálosok a megelőző, batéi alapításra vonatkozó iratokat egy szekrényben (in scrinio claustris de Thold) tartották,⁸²⁷ hasonlóan a szerdahelyi pálos kolostorhoz. 1495-ben a kiskorú Dersfi Miklós panasza szerint Dancs Pál lányai a pálos kolostorban egy kötelékkel összekötött, nagy, öreg szekrényben őrzött, a család birtoklását igazoló iratokat kivették, mivel nem fért a szekérre, ládába tették, lepecsételték és elvitték.⁸²⁸

A Nosztám falu templomában őrzött, értékeket tartalmazó ládákat és szekrényeket egy 1296-os oklevél említi Sándor fia Moys hatalmaskodása kapcsán. Egy 1303-as oklevél szerint három évvel korábban Gergely fia Boxa 25 nemessel Horpácsi Tamás fiainak parochiális egyházába tört, s az egyház kapuját betörve a templomban őrzött pénzüket elvitték.⁸²⁹ 1319-ben Kányán Ozorai Sándor rátört Kányai Fülöp és rokona, Rádi Márk templomára, és az ott őrzött privilegiális okleveleit és javait eltulajdonította.⁸³⁰ 1443-ban Gordovai Fancs Péter familiárisaival Nagyatádon 28 jobbágytelket felégetett (valószínűleg itt is faházakról volt szó), 215 ökröt lovakkal, tehenekkel elhajtott, a plébániaegyházat feltörte, és onnan kelyheket, papi ruhákat és egyéb javakat elvitetett.⁸³¹ 1316-ban a Nádasd nembeli Gerseiek a falu templomába menekültek egy támadás elől.⁸³² 1318-ban az esztergomi érsekség területén, a Pogon folyó mellett emelt, a Mindenszentek tiszteletére szentelt oratórium kegyurai jogot nyertek arra, hogy magukat gyermekeikkel, szegényeikkel és javaikkal zavaros időkben az imaházban megőrizhessék.⁸³³ 1347-ben a felső- és alsódörögdi nemesek a felsődörögdi Szent András-templom közös használatáról egyezkedtek, miszerint a főoltárnál, illetve a Boldogságos Szűz Mária-oltárnál a felső-, míg a Szent Domonkos-oltárnál az alsódörögdi nemesek kaptak helyet, akik a templom déli szegletébe temetkeztek, és baj esetén vagyonukat ők és jobbágyaik szintén ide menekíthették.⁸³⁴

1444. június 10-én a veszprémi káptalan garabonci birtokát megtámadták, a plébániatemplomba hatalmaskodva betörték, és Mihály plébános, valamint a helybeliek biztonságosabb megőrzésre ott elhelyezett javait (500 Ft értékben) elvitték.⁸³⁵ 1459-ben Gál rektor két ruháját a péntekhelyi templomba vitte, nehogy ellopják. A templom kulcsait káplánja, Demeter őrizte, a ruhák mindazonáltal így is eltűntek.⁸³⁶ 1482-ben a zalaszentmihályi templom kapuját ugyancsak tönkre téve, a törökök a Szentbalázi család birtokaira vonatkozó okleveleket – amelyet a biztonságosabb megőrzés végett helyeztek ott el – az egyház más holmijával együtt elvitték, az egyes okleveleket szétépték, így azok elkallódtak.⁸³⁷

⁸²⁶ SMM–B. 79. 107. DF 208564.

⁸²⁷ Doc. Art. Paul. I. 209., II. 31.

⁸²⁸ Ezeket egy év múlva Bornemissza János elvitte. (Tótfalu, Irefalva, Gyarmat, Veresalma, Bát, Szentbalázs, Szerdahely, Zarany, Sárd, Csokonya ügyében.)

⁸²⁹ AOT I. 211.

⁸³⁰ AOT IX. 47. DL 86970.

⁸³¹ DL 103599 A hatalmaskodás során a vásárra árukkal igyekvő szomszédos, szabási jobbágyokat is kifosztottak. Rác 2001. 64.

⁸³² Fügedi 1991. 53.

⁸³³ AOM I. 451–3., AOT V. 13.

⁸³⁴ Valter 2004. 98–99.

⁸³⁵ SMM–B. 89. 13. DF 201298.

⁸³⁶ Békefi 1907. 107.

⁸³⁷ SMM–B. 83. 64. DF 268237.

Talán hasonló, értékmegőrző szerepet látott el a nyugati karzat. A korábbi kutatás alapján a kegyúr helyeként rekonstruálták ezt a területet, de az írásos adatok inkább az oltár közelében valószínűsítik azt. Ugyanakkor a 13–14. században a sekrestye fölött liturgikus céllal külön cellát/oratóriumot alakíthattak ki, mint ahogy Somogyvamos II. periódusából kitűnik. Hasonló funkciója volt a karthauziak menedékszíri monostorában a sekrestye fölötti cellának, ahová a püspök vonult vissza.⁸³⁸

Úgy tűnik, hogy – a konventeket leszámítva – az oklevelek teaurálása összefügg a magánegyházi funkcióval is: a főúri alapítású monostorok, valamint a nemesi alapítású plébániatemplomok egyfelől nagyobb biztonságot ígértek, másfelől a család életének részét is képezték, akár a család temetkezési helyeként, akár pedig birtokának tartozékaként jelentek meg. Ugyanakkor ellenpéldával is találkozunk. A Szerdahelyi család a szentjakabi apátság birtokainak bizonyítékául szolgáló okleveleit (többek között az alapító iratát is) magánál őrizte, nem kis részben azzal a céllal, hogy e birtokokat saját kezelésébe vegye.⁸³⁹ Hasonlóképpen egy hatalmaskodás során 1495-ben Döbrög faluban Szereni György édesanyjának kúriájára törtek, a ház ajtaját felfeszítve szekrényeinek zárját összezúzták, és minden itt őrzött értékét, valamint Varacsik és Döbrög birtokokra vonatkozó okleveleit eltulajdonították.⁸⁴⁰ Ugyanebben az évben Battyáni András lánya, Krisztina, Keresztúri Miklós felesége az atyai házban hagyott ingóságait (1 aranyozott ezüstkupa, 12 ezüstkánál, öt ág takarókkal és vánkossokkal, valamint 300 juh, aprómarha és lábasjószág) szeretné megszerezni.⁸⁴¹ 1514-ben Décsén Hédervári Ferenc egy Bence nevű lelkész házát feltörte, és a templom vagonát elrabolta.⁸⁴²

A középkori források szerint a temetőben pincék, gazdasági épületek is előfordultak, amelyek talán – az előzőekhez hasonlóan – értékmegőrzésre szolgáltak a falu népének. 1420-ban a szentpéteri pálosoknak történő adományozás kapcsán Szentpál faluban a Szent Pál apostolról elnevezett temető oldalába épített pince szerepel: „unum cellarium ad latus cimiterii de S. Paulo”.⁸⁴³ 1435-ben a szakácsi plébániatemplommal szembeni kúriatelekről esik szó, valamint „parte cuiusdam cellarii in cimiterio dicte par. eccl.”. Borsa Iván ezeket a temetőben lévő kriptákként értelmezte, azonban valószínűbbnek tűnik a tárolóhelyiség/pince jelentés.⁸⁴⁴ Nem egyedi somogyi szokásról volt szó, hiszen 1411-ben a szlavóniai Gragenaszentmiklóson a temetőn belül szintén álltak házak és pincék,⁸⁴⁵ 1417-ben pedig Ókörös mezővárosának bírása adta el a plébániatemplom temetőjében a pincék között álló, tanácsháznak is alkalmas sírkápolnáját.⁸⁴⁶ A budai Nagyboldogasszony-egyház temetőjében is állt egy ház.⁸⁴⁷

A török háborúk korszakát megelőző templomerődítések régészeti nyomai

⁸³⁸ Török 2004. 145.

⁸³⁹ Kumorovitz 1964. 65. (1298-ban elrendelték az oklevelek visszaszolgáltatását.)

⁸⁴⁰ SMM–K. 75. 66. DL 101225.

⁸⁴¹ SMM–K. 76. 44–5.

⁸⁴² Héd. O. I. Hédervári az előző évben Fazekasdencset és a szentpáli temetőt háborgatta. Héd. O. II. 395.

⁸⁴³ Rupp I. 317. Az adományozó Szentpálfalva bírása, Imre volt (iudex de Sancto Paulo prope Strigench).

⁸⁴⁴ SMM–B. 2002. 896. oklevél. DF 2626615

⁸⁴⁵ ZSO III. 75. sz.

⁸⁴⁶ ZSO IV. 978. sz.

⁸⁴⁷ Kubinyi 2005. 16.

2000–2001-ben Balatonszárszó délkeleti határában, az ún. Kiserdei-dűlőben, a valamikori temető mellett, az M7-es autópálya nyomvonalának tisztázása során kezdődött meg a középkori Szárszó falu templomának feltárása. Belényesy Károly vezetésével egy ötszög alakú, 4–5 m széles, 2 m mély árokkal és feltehetően sánccal övezett temetőt tártak fel, amely területen belül a 14–15. században, az árokra merőlegesen, 7 db 15×5 m-es, cölöpváz-szerkezetes, paticsfalú, egymáshoz épült, háromszatú házat találtak, amelyek temetkezéseket vágtak át. A déli-délkeleti oldalon további nyolc egyterű épület kapcsolódott az árokkal párhuzamos, 17×7 m-es, mély alapozású, kétosztatú épülethez. A lakó- és gazdasági jellegű épületek egy tömbben, a védettebb déli oldal mentén helyezkedtek el, az északkeleti oldalon pedig ideiglenes lakóházak létesültek, keleten két egyterű pinceépülettel. Az ásató menedék-ként, refugiumként értelmezte az épületeket, ahová a lakosság veszély esetén javaival együtt menekülhetett. A templomhoz közelebb, kb. 20 m-re a temető korábbi körítőárkát is megtalálták, melyet a későbbi árok építéskor temettek be. A korai cinterem határán belül sikerült nagyméretű, késő Árpád-kori tárolóvermeket feltárni, melyek néhányszor a templom körüli temetkezéseket vagy a temetőárkot megbolygatták. Az erődítést a 15. században felgyújtották, ám a később elplanírozott területet a 18. századig temetőként használták.⁸⁴⁸ Talán hasonló lehetett az elrendezés a 6 m széles, 3 m mély, V alakú árokkal övezett Balatonszabadi-Pusztatorony nevű lelőhelyen kutatott templom és temető esetében is. Veszprémfajsznál az Árpád-kori temető feletti rétegből, illetve a késő középkori sírok alatt, a körítő falnál két verem, valamint egy élelmiszer-tárolásra alkalmas, cölöpszerkezetes építmény került elő.⁸⁴⁹

A kőtemplomok várszerű megerősítése – a kegyúrnak és családjának, illetve javainak védelmére – nem volt ismeretlen a középkori forrásokban. Templomból emelt erősség állt a Zala megyei Tapolca oppidumban (bár itt a templom mellett épült kúria okán is gondolhatunk erődítésre). A városlódi karthauziak perjele, Szilveszter kibékült Gersei Lászlóval és Petővel a város elpusztítása és a Mária-egyházból emelt erősség lerombolása dolgában („fortalitii ex ecclesia beate Maria virginis erecti”). 1463-ban egy hatalmaskodás során a Baranya megyei Jenő temetőjét ostromolták meg.⁸⁵⁰ Egy 1468 körül keletkezett oklevélben a Liptó megyei szentmáriai egyház erődítésében lakozó Rásztoki István nemesről esik szó: „residens in fortalitie ecclesie ad Beatam Virginem”. 1478-ban a Sáros megyei Kucsiban Perényi Miklós adományából erősítették meg a templomot: „ecclesiam... obsedis et fortalicium erigere”. 1302-ben az Osl nemzetség birtokeladásánál a Sopron megyei Martonfalva esetében pedig a templom erődítetlen voltát mint különlegességet emelték ki (ecclesia incastellata).⁸⁵¹

A terepbejárások során további templomok erődítését lehetett kimutatni. Tömörd falu sánccal és árokkal övezett templomát Szőlősgyőrök-Kopaszberék határrészen azonosította Müller Róbert.⁸⁵² Kárád-Fehéregyháza-dűlőben szintén sáncok vették körül az egykori templomot.⁸⁵³ Nagyberényben a 100 m magas Temetődombon az egyházat kör alakú, 15–16 m széles és 3–5 m mély vizesárok és sánc vet-

⁸⁴⁸ Belényesy–Marton–Oross 2002. 9–14.

⁸⁴⁹ Ritoók 1977. 166.

⁸⁵⁰ Kubinyi 2005. 16.

⁸⁵¹ Mező 1996. 32., AOT I. 144., Tolnai 2001. 23.

⁸⁵² RRM Adattár II/12/127.

⁸⁵³ RRM Adattár I/15/7., 776. Draveczy B. terepbejárása, 1963.

te körül – ez alkotta a belső várat. A vár kétrészes volt, és az egész hegytetőt magában foglalta. A külső vár déli végén ugyancsak nyomon követhető egy árok vonala.⁸⁵⁴ A valamikori jódi templom a vele azonos nevű szőlő keleti szélén Török-templom néven ismert; maradványait sánc övezte.⁸⁵⁵ Az algamási, sánccal körülölelt templom Balatonlellétől délre, az Illés-tetőn állt.⁸⁵⁶ Lengyeltóti templomának erősített voltára egy 1870 körüli ábrázolásból következtethetünk (Greguss János metszete). Az egykori hadi út mellett, a helység legmagasabb pontján álló templomdombot a 18. századig őrhelyként használták, és sáncokkal övezték.⁸⁵⁷ A felsorolt templomok erősítésére nézve okleveles forrásaink nincsenek, pontosabb keltezésüket csak régészeti ásatással lehetne eldönteni.

A somogyi bencés monostorok megerősítése

A szentjakabi monostor erősítését 2. periódusú építkezései során kapta, a 14–15. század fordulóján, a templom és a kolostor gótikus átépítése nyomán. Az újonnan kiépült kolostorszárny nyugati felét erős támpillérekkel erősítették meg (ez eredetileg az 1. periódusú kolostor körítőfala volt), így védőfunkciót is betölthetett. Komolyabb erősítése a 16. század elejére keltezhető, amikor a monostor keleti zárófalán kívül külső téglafalat húztak fel – ekkor alakult ki várfunkciója. 1500-ból az apátság várnagya, castellanusa ismeretes.⁸⁵⁸ 1548-ban a helytartótanács tervezete mint szóba jöhető erősítéssel számol a kolostorral, 1555-ben pedig Nádasdy Tamás nádor Kapos és Mére (Kaposmérő) várával együtt sorolja fel.⁸⁵⁹ Ugyanebben az évben török kézre került, mivel védői elfutottak. A törökök még 1664–6-ban is használták, amikor Evlia Cselebi török utazó felkereste.⁸⁶⁰

A Szent László által alapított somogyvári bencés monostor eredetileg a sánccal övezett, korai ispánsági székhelyen létesült. Az erősítésnek bronzkori előzményei is vannak. Az erősséget a fennsík felől két árok határolta, melyek között 5 m magas sánc húzódott. Bakay Kornél 2002-ben a török kori erősítés 7×7 m-es, négyzetes délkeleti saroktornyát, valamint az ispánsági vár részét alkotó fagerenda szerkezetű sánccfalakat kutatta.⁸⁶¹ 1535-ben erősítették, s 1543-tól végleg harcászati jelentőségre tett szert: ekkortól tornyát bástyaként hasznosították, és a kolostor vizesárkát, sáncát megújították. Somogyvár stratégiai fontosságát I. Ferdinánd is felismerte, aki 1543-ban némi pénzsegélyt adott, és 15 lovas, valamint 20 gyalogos felfogadását engedélyezte. A várat három oldalról mocsár övezte, bejárata dél és kelet felől nyílt. Az 1546. évi 44. tc. alapján a király kötelessége volt a várról való gondoskodás, ekkor 25 lovassal és 50 gyalogos katonával bírt.⁸⁶² Somogyvár őrségének tervezett létszáma 1548-

⁸⁵⁴ Magyar–Nováki 2005. 96. (Kerek-hegy), RRM Adattár I/24/11., 4416. Bárdos E. jelentése, SMFN 46/137., Pesty 2001. 222.

⁸⁵⁵ SMFN 34/139, Pesty 2001. 169.

⁸⁵⁶ SMFN 2/246., 267., 54–4., RRM Adattár II/2. 121.

⁸⁵⁷ Magyar–Nováki 2005. 161–2., Lukács 1992. 21., 26., B. Benkhard–Lukács 1996. 1–2. A templom műemléki és régészeti kutatását B. Benkhard Lilla és Lukács Zsuzsa végezte 1989–90-ben.

⁸⁵⁸ SMM–K. 79. 52. DL 2097.

⁸⁵⁹ Pálffy 1999. 103., 118.

⁸⁶⁰ Csorba 1974. 31.

⁸⁶¹ Magyar–Nováki 2005. 132.

⁸⁶² Csorba 1974. 18–19., Pálffy 1999. 49.

ban 32 gyalogos, míg a következő évben 24 hajdú, akiknek zsoldja 575 Ft-ot tett ki.⁸⁶³ 1550-ben tovább növelték a létszámot: 32 huszárról és ugyanennyi gyalogosról tudunk. Ezzel együtt a szerzetesek 1554-ig lakták az apátságot⁸⁶⁴ (apátja 1555-ig szerepel), a konvent munkájáról pedig 1539-ig van adatunk.⁸⁶⁵ 1553-ban attól rettegetek, hogy „ha Somogyvárt a török megépíti, jaj Kanizsának, Csurgónak, sőt vége lesz Pettaunak, az egész vidéknek”.⁸⁶⁶ Az 1555-ös háborút követően a király a kolostort (vagy legalábbis annak egy részét) felrobbantotta. 1557-től Csányi Ákos Somogyvár megerősítését szorgalmazta, míg 1560-ban már abbéli félelmének adott hangot, hogy a török az erősséget újra megépíti, ezért a szentegyház lerombolását javasolta.⁸⁶⁷

Feltételezen az erődített monostorok körében említhetjük a babócsai Szent Miklós bencés apátságot is, amelyet a főúri kúriát is magában foglaló téglalap alakú sánccal és árokkal erődítettek meg a 14. századi átépítés során. Az erődítményről keleten két árokkal és sánccal egy elővárát választottak le, nyugatról pedig a Rinya magas partja határolta. Az 1989. évi sáncátvágás felfedte, hogy a sánc két vízszintes gerendasor közötti földtöméssel készült, ami előtt V keresztmetszetű, 3–4 m mély árok húzódott. A sáncok anyagfeltöltését függőleges karósról erősítette, míg köztük vízszintesen elhelyezkedő merevítő gerendák nyomait találták. A sánc feltöltéséből 13–14. századi kerámia került elő. A sáncot a török háborúk idején is használták, mivel a 17. század végéig folyamatosan megújították, sarkaira ekkor félkör alakú, bástyaszerű kiszögellések épültek. Kapujának nyomait északi és déli oldalán lehetett megfigyelni. Feltehetően a vele szemben álló babócsai vár ellenérődje lehetett.⁸⁶⁸

A török elleni háborúk időszakának templomerődítései

A bencés monostorokkal már meg is érkeztünk a templomok erődítésének második korszakába, a török elleni háborúk időszakába. A rendelkezésre álló rövid idő alatt kialakított védművek egész sorát ismerjük a Balaton környékéről: főleg sáncárcok ezek, esetleg négyszögletes palánkok, sarkaikon rondellaszerű toronnyal megerősítve.⁸⁶⁹ A templomok harcászati jelentőségét szilárd építőanyaguk és tornyuk biztosította.⁸⁷⁰ A hadművelési területre került templomokba reguláris őrséget helyeztek el, így a végvár vonal részeivé váltak. Kialakításuk sem tért el a végvárak erődítésétől, amelyeknek számát növelték, így téve sűrűbbé és erősebbé a végvári vonalat. Szembetűnő a kolostorok/monostorok végvárként való alkalmazása: szinte az összes létező kolostor új funkciót kapott ekkor.

Az 1540-es évek második felében a Balatontól délre fekvő területen összesen 454 huszár és 552 hajdú látta el a védelmet. Nádasdy Tamás dunántúli főkapitány (1554-től nádor), majd Késás Pál fel-

⁸⁶³ Pálffy 1999. 103.

⁸⁶⁴ PRT XII/B. 163–4.

⁸⁶⁵ PRT XII/B. 165., ETE V. 426., 513.

⁸⁶⁶ PRT XII/B. 165., Csorba 1974. 19.

⁸⁶⁷ A keszthelyi ferences kolostorhoz hasonlóan. Óze 1996. I. 60., II. 227–8.

⁸⁶⁸ Jankovich 1976. 28., Magyar–Nováki 2005. 20.

⁸⁶⁹ A dél-dunántúli kolostorok török elleni erődítésének kérdését Csorba Csaba dolgozta fel. (Csorba 1974.)

⁸⁷⁰ E tornyok harcászati jelentősége azonban nem volt minden esetben kielégítő, például Zalavárnál az apátsági templom tornya még nagyobb széljárás esetén is megingott. (Óze 1996. I. 17.) A zalavári monostor erődítésének 1557-es megújításáról szemléletes képet kapunk Mezölaky Ferenc Csányi Ákoshoz írott leveléből. (Csorba 1974. 20.)

adatkörébe tartozott a védelmi célokra nem használható kolostorok lerombolása. Hasonlóan döntött 1552-ben Königsberg, majd egy évtizeddel később Gall és Salm a Győr környéki romos templomok elpusztításáról vagy a védelmi rendszerbe való bekapcsolásukról.⁸⁷¹ Győr környékéről így több, a várláncolatba bevont erődített templomról van tudomásunk (Félegyháza, Baráti és Mérges templomai). Harcászati jelentőségük hegytetőn való elhelyezkedésükből adódott, és mint tarisznyavárak, górék töltöttek be szerepet.⁸⁷² Az 1570-es években két egyház: Kenese és Kajár templomának lerombolásáról tudósítanak a források.⁸⁷³

A Dunántúlon nagy volt a végvári rendszerbe tartozó erődített kolostorok száma. (Csorba Csaba innen 22 esetet említ a további 21 országos eset mellett.)⁸⁷⁴ Az egyházi tulajdonban lévő épületeket az 1550-es évektől bérelték, vagy zálogba vették, és katonai célokra alakították át. Amely templomokat, kolostorokat nem erődítették, azokat felrobbantották, nehogy a török építse meg. A kolostorok, főleg a bencés monostorok pusztulása a 15–16. században jelentős méreteket öltött, a rendházak nagy része ebben az időben már világiak birtokában, kommandátorok kezelésében található, amint erről az 1508-as vizitáció is beszámol. **26/a. ábra.** Csorba Csaba Mohács előtt harminc kolostor erődítettségére talált adatot, amelyek fele bencés monostor volt.⁸⁷⁵ A szentjakabi, a somogyvári, a pannonhalmi, a tihanyi, a zalavári, a kapornaki és a dömölki bencés apátság mellett a keszthelyi, a csákányi és a segesdi ferences, a mesztegnyői domonkos, a lövöldi karthauzi, a szentpéteri pálos és a csurgói johannita kolostor játszott szerepet a védelemben, míg a hedrehelyi ferences és a zirci ciszter kolostort a török kívánta őrházzá építeni.⁸⁷⁶

Az 1530-as évektől egyre-másra tűnnek fel írott forrásainkban a dunántúli erődített kolostorok, kezdetben még a kolostori élet kísérőjeként. A helytartótanács 1548. évi tervezetében a kisebb erősségek, köztük az erődített kolostorok és templomok (Szentjakab, Fonyód, Bajom, Mesztegnyő, Szőcsény, Csákány, Marót) megszemlélését, valamint a védelem szempontjából haszontalanok lerombolását írta elő.⁸⁷⁷ Ugyancsak fontos adalékkal szolgál Nádasdy Tamás 1555. március 8-án kelt jegyzéke a Dunántúl megerődített helyeiről és birtokosairól, köztük Szentpéter, Csurgó, Babócsa, Balatonszentgyörgy, Marót, Marcali, Mérő, Fonyód, Csákány, Mesztegnyő, Segesd, Szentjakab, Bajom erősségeiről.⁸⁷⁸ Szigetvár és az ehhez a védelmi vonalhoz tartozó somogyi várak eleste után (1566) a Dél-Dunántúlon újra kellett szervezni a védelmi vonalat Kanizsa körül, így a korábbi templomokból és apátságokból kialakított erősségek hangsúlyosabb szerephez jutottak (lásd Keszthely, Fonyód, Csákány, Szőcsény erődítését).

⁸⁷¹ Pálffy 1999. 52., 74., 87. (A tapolcai erődített templomot és a karthauziak lövöldi kolostorát 1554-ben kiiktatták a védelmi rendszerből, és az utóbbi lerombolását is elrendelte Pallavicini, mivel őrséggel való ellátása nehézségekbe ütközött.)

⁸⁷² Pálffy 1999. 170–1.

⁸⁷³ Pálffy 1999. 126.

⁸⁷⁴ Csorba 1974. 14.

⁸⁷⁵ Csorba 1974. 15.

⁸⁷⁶ Pálffy 1999. 126.

⁸⁷⁷ Pálffy 1999. 103.

⁸⁷⁸ Pálffy 1999. 117–8.

Erődített koldulórendi és pálos kolostorok Somogy megyében

A hedrehelyi ferences kolostorban 1535 elején még 17 szerzetes élt,⁸⁷⁹ 1546-ra azonban már elhagyták. 1550-ben és 1554-ben a kolostor lerombolását javasolják.⁸⁸⁰ 1557-ben Hedrehely városában még élt egy öreg szerzetes, akit 1561-ben gyilkolt meg Kis Ferenc.⁸⁸¹ Később török kézre került, erődítését ekkor építették ki. A külső védelmi vonal maradványai – húszméterenként 1,5 m magas kerek tornyok, valamint a romoktól 50–100 m-re keletre földsánc – a kolostortól északkeletre, a visnyei út mentén húzódtak. Egy 17. századi leírás húsz lépés széles árokról és kettős földerődítésről számol be. Az erődítés végső pusztulása 1695-ben következett be.

1555-ben Nádasdy Tamás a dunántúli magyar végvárak felsorolásában Csákány és Mesztegnyő kolostorát említi, Zrínyi Miklós 1558-ban, Nádasdyhoz írott levelében pedig a töröknek a mesztegnyői kolostort megerősítő munkáiról számol be.⁸⁸² Már 1548-tól értesülünk a kolostor harcászati jelentőségéről.⁸⁸³ Orosztonyi Péter szenyéri várkapitány ugyanebben az évben oly erősnek írta le a kolostort, hogy azt csak ágyúzással lehetne lerombolni.⁸⁸⁴ Az erődített mesztegnyői domonkos kolostor a mai település nyugati szélén, az ún. Kraston-dombon állt.

A csákányi ferences kolostort 1544 körül az Allya család alakította át katonai célokra, ekkor épült ki a Giulio Turco képén látható tornyos várkapu a vizesárokkal. Ábrázolása alapján a kolostort javarészt sánc övezte, csak kisebb, északi részén találunk kettős palánkot. 1544-ben még hallunk gvardiánjáról (Szentlászlai Egyed), később azonban hadászati szerepe kerül előtérbe.⁸⁸⁵ 1555-ben, Korotna török kézre kerülésekor 18 szakállas puskát szállítottak az erődítésbe, ugyanekkor Csányi Ákos lerombolására tett javaslatot: „Csákányt eltörni, kibe csak lopni, embert kínozni vagynak, sem erőssége, sem helye, hogy valamit szolgálhatna a földnek.”⁸⁸⁶ 1556-ban Székely Lukács és Jakab lovasai lakják. 1566-ban, Szigetvár elestekor magyar őrsége felgyújtotta.⁸⁸⁷ 1567-ben a töröké, azonban 1568-ban már ismét magyar kézen találjuk. 1570-ben Musztafa pasa Thury Györgyöt vádolta Csákány és Szöcsény felépítésével.⁸⁸⁸ 1572-be Palat Jeromos kanizsai építőmester tartott szemlét a várban. Leírása szerint egy nyolc láb mély árok övezte, tornyából pedig Segesdig lehetett látni.⁸⁸⁹ 1576-ban kapitánya, Battyány István a gyalogság elmaradt bére miatt panaszkodik.⁸⁹⁰ 1580-ban a segesdi török őrség sikertelen

⁸⁷⁹ Karácsonyi II. 74.

⁸⁸⁰ Karácsonyi II. 74., ETE V. 307. 1550. márc. 3. Somogy megye levele Terjék Tamás kanizsai várnagyhoz így szólt: „Certa fama allata est ad nos, quod ipsi Thurci nituntur et volunt claustrum fratrum Beati Francisci in Hedrehel edificare et possidere, si autem ipsum claustrum ipsi Thurci edificaverunt, certum est, hunc comitatum Simighiensem totum occupabunt, unde etiam aliis confinis periculum imminet.” A megoldást a kolostor lerombolásában látják, nehogy: „...ipsi Thurci amplius attentarent ipsum pro castro et fortalicio edificare...”

⁸⁸¹ Büntetésképpen Kis Ferencet Szenyérben kivégezték. Őze 1996. I. 52., 317–319., II. 239.

⁸⁸² Csorba 1984. 19., 68. lábjegyzet.

⁸⁸³ Őze 1996. I. 58–59., Magyar–Nováki 2005. 162.

⁸⁸⁴ Magyar–Nováki 2005. 162–163.

⁸⁸⁵ Dornyai 1937. 210–211.

⁸⁸⁶ Őze 1996. I. 59., 183–184.

⁸⁸⁷ Karácsonyi II. 24.

⁸⁸⁸ Csorba 1974. 87. lábjegyzet.

⁸⁸⁹ Pálffy 1999. 476.

⁸⁹⁰ Csorba 1974. 25–26.

támadást intézett a vár ellen. 1588-ban még 36 német és 30 magyar gyalogos katona védte.⁸⁹¹ Az 1594. évi, Nádasdy Ferenc-féle védelmi tervzetben is szerephez jutott a kolostor.⁸⁹² Kanizsa eleste után (1600) Csákányban és Pogányszentpéteren együttesen száz hajdú és száz huszár állomásozott.⁸⁹³ Egy 1812-ből való térkép még ábrázolja négyszögletű árkat, romjairól Fényes Elek is megemlékezett. Ma felszíni nyomai nem láthatók.⁸⁹⁴

Segesd ferences kolostorát, amely Báthori András tulajdonában volt, 1535-ben erődítették meg, és 1566-ban pusztult el. 1570-ben a kolostor újabb erődítéséről értesülünk, immáron török kézen.⁸⁹⁵ Csányi Ákos Nádasdy Tamáshoz írott leveleiben 1555 után több ízben említi az erődítés megerősítésének és a katonák létszámnövelésének szükségességét: „A segesdi klastromot nagynak mondják, és palánkját is oly nagy helyen mondják, hogy ezer ember beleférne.”⁸⁹⁶ A magyarok az erődítés visszafoglalásával próbálkoztak, de eredménytelenül (1574, 1586). A segesdi várat az 1618–19. évi zsoldlajstrom szerint 444 török őrizte.⁸⁹⁷

Az erődített kolostorok közé tartozott a pogányszentpéteri⁸⁹⁸ és a nagyszakácsi pálos kolostor is. A szentpéteri apátság erődítése 1555-ben került szóba először.⁸⁹⁹ A nagyszakácsi kolostor négyszögletes sáncát egy 1812-es térkép ábrázolta.

Hasonlóan erődített lehetett a lullai Szent László Ágoston-rendi prépostság, melyet Pesty Frigyes Ságvár délnyugati határában, a Klastromtető-dűlőben lokalizált. A háromszoros mély árokkal övezett, téglafalazattal körülkerített prépostság körül az 1812-es térkép sáncokat ábrázolt.

Régészeti adatok a plébániatemplomok erődítésére a török elleni harcok során

A kolostorokon kívül több egyszerű plébániatemplomot is felhasználtak harcászati célokra. Szőcsény templomának ábrázolása ugyancsak Giulio Turco jóvoltából maradt fenn. A ma is álló kápolna a valamikori vártemplom keleti részének falcsonkjára épült rá, a várépület pedig északról csatlakozott a templomhoz. A 12 támpillérrel ellátott, sokszög-szentélyzáródású teremtemplom északi és nyugati oldalán teremsor húzódott. A palánkkal övezett belső vár kapuja délnyugatról nyílt, északi és keleti részén még több helyiséget találunk. A külső vár sáncszerkezetű lehetett. A várat többszörös árokrendszer övezte, központi részét két belső árokkal osztották fel, keleti sarkában egy szögletes bástya állt. Az árkok szélessége 8–14 m, mélysége 3–5 m körül volt. 1548-ban a helytartótanács már erődítésként veszi számba. 1572-ből Palat Jeromos leírása ismeretes a várról és felszereléseiről: ekkor 17 gyalogos zsoldoskatona szolgált itt, és hadifelszerelése tíz szakállas puskából (150 golyóval), 1 sugárgyűből (5

⁸⁹¹ Magyar–Nováki 2005. 41.

⁸⁹² Pálffy 1999. 215.

⁸⁹³ Csorba 1974. 27.

⁸⁹⁴ Dornyai 1937. 207.

⁸⁹⁵ Csorba 1974. 25.

⁸⁹⁶ Őze 1996. I. 59., 62., 148.

⁸⁹⁷ Csorba 1974. 26., 28.

⁸⁹⁸ 1966-ban Draveczky Balázs, 1967-ben Müller Róbert végzett ásátásokat a kolostor területén.

⁸⁹⁹ Pálffy 1999. 114.

golyóval), fél hordónyi puskaporból és kevés löporból állt. A végvár árka ekkor 3,5 öl mély.⁹⁰⁰ 1581-ben az erődítmény már török kézen van, 1594-ben Zrínyi György a török által felgyújtott várat foglalta vissza.⁹⁰¹

Az 1544–7 körül megerősített fonyódi plébániatemplom (Fonyód-Fácános) 100×112 m-es négyzetes, négy sarokrondellás⁹⁰² külső palánkját külső és belső várra osztották, s árokkal övezték. A 11–13 m széles és 2–3 m mély árokrendszer négyszög alakban vette körül a külső vár palánkfalát. Ovális belső palánkját szintén vizesárok körítette. Első írásos említése 1548–9-ből származik, ekkor Magyar Bálint a várkapitány. 1551-ben Csányi húsz puszkást küldött a várba, s 1554-ben a vörsi hegyről (feltehetően a Bari-hegyről) letekintve – ahonnan Fonyód és Somogyvár is látszott – Fonyód megerősítésének szükségességét érzékelte.⁹⁰³ 1555 után, Kaposvár elestével a végvári rendszer első vonalába került. A kis erődítés 25 védővel két török ostromot is visszavert. 1571-ben 50 lovasa és 50 gyalogosa volt. Helyőrségét 1574-ben 40 gyalogos, 9 őrmester, 2 tüzér és 3 egyéb foglalkozású alkotta, ám az 54 fő mellett a hivatalos nyilvántartás alapján még 41 katona hiányzott (összesen 95 fő). Fonyód alatt Magyar Bálint katonái vízi csatákat is vívtak a törökkel.⁹⁰⁴ A fonyódi erődítésről Giulio Turco készített felmérést (1571–2). 1572-ben a már betegeskedő Magyar Bálintot Takaró Mihály váltotta fel a várkapitányi poszton, majd 1573-tól a birtokos, Lengyel András került az erődítés élére.⁹⁰⁵ Egy 1575. augusztus 6-i levél tanúsága szerint már török kézen volt a vár, akik azt le is rombolták.

Babócsa lerombolása és Szigetvár elzárása után Csányi félelme szerint a török az iharosi templomot fogja megerősíteni, amely a kanizsai út mentén, stratégiaileg kedvező helyen, a legmagasabb ponton állt. 1557-i leveléből kitűnik, hogy vagy az egyház megerősítését és várként való hasznosítását, vagy lerombolását véli üdvözítő megoldásnak.⁹⁰⁶

Somogysámson-Marótpusztán, a Vári-dűlőben álló templomot és a temetőt Fonyódhoz hasonlóan egy 30×30 m belső területű, négy sarokrondellás földvár övezte. Az ásató az erődítés megújítását az északi oldalon tudta nyomon követni, ahol a korábbi keskenyebb árkat egy szélesebb sáncárok váltotta fel. A vár bejárata dél felől nyílt, ahol 4–5 m-re északra egy belső cölöpsor volt megfigyelhető. A sáncot támasztó cölöpsor árkát, valamint a sarokrondellákat beleásták a szélső sírokba. A 16. század közepére a plébániafunkció háttérbe szorult, bár a temetőt még az erődítmény pusztulása után is használták. Erődítésárkából 16. századi érmék kerültek elő.⁹⁰⁷ 1548-ban, Nádasdy Tamás szemléje során dönteni kellett Marót, Szentjakab, Fajsz, Orda(csehi), Fonyód, Bajom, Mesztegnyő, Szöcsény és Csákány

⁹⁰⁰ Veress 1996. 119., 122.

⁹⁰¹ Magyar–Nováki 2005. 135.

⁹⁰² Feld István e képződményeket méretük miatt nem tartja valódi rondelláknak, én is csak a terminológia hiányossága miatt használom ezt az elnevezést.

⁹⁰³ Óze 1996. I. 80., 110.

⁹⁰⁴ E célra a Dráván, Berzencén és Bélavár környékén épített hajókat használták. Óze 1996. I. 23., 125.

⁹⁰⁵ Pálffy 1999. 140.

⁹⁰⁶ Óze 1996 I. 338–339., 344–346. Ugyanebben az évben Zele Jakab kanizsai tisztartó így irt Csányinak: „Jó volna, ha uram ő nagysága akarná, az iharosi szentegyházat megerősítenünk, az szentpéteri kalasthoromnál jobb volna mind istrása helynek, mind az szegénységnek oltalmára és a kóborló lathor hajduk ellen.” Payr 1924. I.

⁹⁰⁷ Költő 2005. 289–290.

váraitól: vajon a védelem számára felhasználhatók, vagy lerombolásra ítéltnek.⁹⁰⁸ A vár birtokosa ekkor Nagymaróti Komornyik János volt. Nádasdy 1555-ben készített felmérésében castellumként szerepelt.⁹⁰⁹ Egy 1559. februári levélből Marót hadnagyát említik, míg 1562-ben Magyar Bálint a kis-maróti katonák ellen emelt panaszt.⁹¹⁰ Feltehetően 1566 őszén került török kézre Babócsa, Berzence, Vízvár, Zákány, Segesd, Szenyér, Marcali és Lak váraival együtt.

A Buzsák-Fehérkáporna nevű műemléképület azonosítása problematikus – a Fehérkáporna elnevezés nem a település nevére (Fehéregyháza település Karád mellett található), hanem templomának színére/anyagára utal, amely talán a három, egyházzal is rendelkező Kölked egyikének kápolnája lehetett. A temetőt körülvevő egykori ovális körítőfalon kívül egy árokkal övezett, sarokbástyás palánkerődítés látszik, amelyet a kutatók a török időkre datáltak.⁹¹¹

Ugyancsak erődített temploma volt Nagybjomnak, melynek félköríves sánymaradványai a református temető déli sarkában helyezkednek el, és amelyet a II. József-féle katonai felmérés másodlagos funkciója alapján várromként jelölt. Téglalap alakú erődítését észak, nyugat és dél felől árok övezte. Feltehetően egy külső palánk meglétével is számolhatunk, hiszen egyik földesurának, a Várdai családnak állt itt háza.⁹¹² Az erősség 1543-tól a török elleni háborúk kapcsán tűnik fel forrásainkban.⁹¹³ 1550-től – Csákányhoz hasonlóan – Allya Mátyáshoz tartozott. 1554-ben a települést felégetik, ugyanakkor castellumát még 1555-ben is említik. Végleges pusztulása Korotna török általi birtokbavételével következett be.⁹¹⁴

Balatonboglár templomának erődítéséről 1614-ben hallunk, amikor Molart a budai pasához írott panaszában megemlíti, hogy a törökök itt a pusztaszentegyházból palánkot építettek.⁹¹⁵

Ságvár templomerődjét Takaró Mihály jelentései alapján ismerjük. Középkori templomát, melyből a török kastélyt épített, és nyolc védővel felszerelt, Takaró Mihály tihanyi kapitány 1557-ben elfoglalta, és felrobbantotta.⁹¹⁶ 1558-ban Takaró Mihály beszámolója alapján a török az egyházat egy éjszaka alatt megerősítette, ám ő ezt egy óra alatt visszafoglalta. Talán csak a templom kapujának eltörölését jelenthette az erősítés.⁹¹⁷ Ságvár valamikori temploma a Jaba-patak túlsó oldalán, a belterületől délnyugatra, a Bogárházi-völgy–Malomhegy nevű területen állt.⁹¹⁸

Somogysimonyinál 1572-ben a törökök kívánták az egyházat várrá alakítani – felvonóhidas kapuja már elkészült, amikor a magyarok Bornemissza János kanizsai várkapitány vezetésével felrobbantották.⁹¹⁹

⁹⁰⁸ Pálffy 1999. 13. táblázat, 19. jegyzet.

⁹⁰⁹ Pálffy 1999. 117.

⁹¹⁰ Óze 1996. I. 310., II. 392.

⁹¹¹ RRM Adattár 449. Ásatási és műemléki jelentés.

⁹¹² Aradi 1997. 6–7.

⁹¹³ Óze 1996. I. 58.

⁹¹⁴ Magyar–Nováki 2005. 95.

⁹¹⁵ Tolnai 2001. 104.

⁹¹⁶ Koppány 1993. 219.

⁹¹⁷ Tolnai 2001. 29., 89.

⁹¹⁸ RRM Adattár. I/29/25., 385., 985. Gyurkovics János jelentése, SMFN 39/125., 135., 166.

⁹¹⁹ Pálffy 1999. 144., Tolnai 2001. 29., 89.

Szólád templomát a 16–17. században kettős sánccal erősítették. A belső árok szélessége 7–8 m, mélysége 1–1,5 m; tőle északkelet-keletre egykori sírok nyomai láthatók.⁹²⁰ A kőröshegyi Szent Kereszt bencés egyház sánccal való erősítéséről egy 1812. évi leírásból értesülhetünk.⁹²¹ A templom és erősítése homokbányászás következtében pusztult el. A tapsonyi határba beleolvadt Terebezd templomának helyénél szintén „Török-sánccokat” említenek. Feltehetően hasonlóképpen, a templom erősítése során vált város településsé Balatonszentgyörgy. 1555-ben Nádasdy Tamás Sulyok Balázs és István kezén említi a várat.⁹²² 1565-ben Csányi Ákos Nádasdy hitvesének, Kanizsai Orsolyának írott levelében már a vár pusztulásáról számol be.⁹²³

A Báthori András birtokában lévő Marcali erősítését a törökellenes hadjáratok során többször említik, a 16. század második felétől megerősítésére több alkalommal is törekedtek.⁹²⁴ Temploma a *Historia Domus* tanúsága szerint erősített volt. Babócsához hasonlóan az erősítés mind a templomot, mind a Marcaliak által még a 13. század végén épített udvarházat magában foglalta, amelyet már 1456-ban várrá alakítottak. 1526 utánra keltezhető a palánk megerősítése, amely 1566-ban török kézre került.⁹²⁵ A nagyobb területet is felölelő erősítéseket azért érdemes mégis az erősített templomokkal együtt megemlíteni, mivel az erősítés magja a templom, illetve annak tornya volt, így az egyházi épület kiemelkedő szerepet játszott az erősítés létrehozásában.

Törökkoppány először 1552-ben került török kézre, amikor 57 ulufedzsi (nehézlovas) és 29 szerb martalóc (könnyűlovas) állomásozott a koppányi várban. (A feljegyzés szerint Törökkoppányban már a török idők előtt állt erősítés, melyet feltehetően korábbi birtokosa, Török Bálint emelt.) A szigetvári helyőrség még ebben az évben visszafoglalta a várat, amely véglegesen Tujgun budai pasa 1555. évi hadjáratának esett áldozatul.⁹²⁶ A török alatt a település szandzsákszékhelyként működött, amelyhez öt nahie tartozott (a koppányi, a dombóvári, a karádi, a kőröshegyi és a marcali) összesen 190 faluval. Minden nahie székhelyét megerősítették, és helyőrséggel látták el. Az 1558. évi zsoldosjegyzék szerint 58 nehézlovas szolgált a várban, 1565-ben őrsége 123 fős volt, míg három évvel később 115 fő védte (36 janicsár, 31 azáb – lándzsás gyalogos – és 48 ulufedzsi).⁹²⁷ Az erődön 1587-ben rajtaütöttek a magyarok, de két év múlva ismét török kézen találjuk.⁹²⁸ 1597-ben szandzsákbégjének, Dervisnek nyugdíjazásáról értesülünk.⁹²⁹ Evlia Cselebi 17. század közepén keletkezett leírása alapján tudjuk, hogy „Koppány sík helyen épült, ötszög alakú, erős építésű, kőből készült vár”. Egyetlen kapuja nyugaton nyílt. Nemcsak a várat, hanem magát a várost is övezte töméspalánk, sarkain „félelmes”

⁹²⁰ Magyar–Nováki 2005. 141.

⁹²¹ Tóth 1988. 72.

⁹²² Pálffy 1999. 117.

⁹²³ MOL MKAE 185. (Szatlóczy Gábor történész és László István helytörténész kutatásai nyomán.)

⁹²⁴ Óze 1996. I. 59.

⁹²⁵ Magyar–Nováki 2005. 86.

⁹²⁶ Vass 1972. 57.

⁹²⁷ Vass 1972. 59.

⁹²⁸ Pálffy 1999. 156.

⁹²⁹ Pálffy 1999. 212. A rajtaütésről lásd: Pesty 2001. 344–6.

bástyákkal.⁹³⁰ A r. k. templom kertjében folytatott tereprendezés során talán az erődítéshez tartozó falnyomokat találtak.⁹³¹

A török (Ahmed bég) a felsőendrédi templomot és környezetét is átalakította hadicélokra. A templomot ekkor kettős palánkból készült négyszögletes védmű övezte. Az 1756-ban újjáépített templom egyik fala őrzi még az erődítésnyomokat. A plató délkeleti és északkeleti szélét mesterségesen kialakított meredély övezi, délnyugat felől pedig mély árok nyomát észlelhetjük. Az alsó vár északkelet felől csatlakozik a területhez. A település várában 130 török katona állomásozott; 1613-ra ez a szám 36 lovasra és 36 gyalogosra fogyatkozott. Utoljára 1686-ban említették mint török végvárat.⁹³²

Az 1570-es évekre a törökök is kiépítették saját várrendszerüket, amelybe Somogy megyében a fentieken kívül Lak, Bézsény, a szemesi Bolondvár és Karád is beletartozott. A török őrség számbeli fölénye mindenütt látható. A törökök – a keresztényekhez hasonlóan – megpróbálták az erődíthető templomokat is bevonni várláncolatukba.

A török elleni hadjáratok forrásanyagából az is kitűnik, hogy az egyház nem támasztott számottevő akadályt a kolostorok, templomok erődítését illetően. Ennek egyik oka az egyházszervezet felbomlása lehetett, ugyanakkor nem lehet figyelmen kívül hagyni a papok és szerzetesek számának a 16. század közepén bekövetkező drasztikus csökkenését sem. Mindenütt az erkölcsi hanyatlás jelei mutatkoztak. 1560-ban a Somogy megye szomszédságában fekvő zalavári apátságánál nem volt pap, Kapor-nakon pedig egy „inas szerzetes” munkálkodott.⁹³³ Hedrehelyen, mint már az előzőekben említettük, egyetlen öreg szerzetes élt.

⁹³⁰ Vass 1972. 58.

⁹³¹ Magyar–Nováki 2005. 147.

⁹³² Magyar–Nováki 2005. 26.

⁹³³ Mindkét helyen még tudatlan, „alávaló papok is foglalkoztatva vannak”. Őze 1996. II. 187–189. Már ezt megelőzően az 1508-as vizitáció is sötét képet festett a somogyi bencés monostorokban zajló hitéletéről. Lásd: PRT III. 617.

XII. A 13–14. SZÁZAD ÉS A 15–16. SZÁZAD FORDULÓJÁN MEGRAJZOLHATÓ SOMOGYI EGYHÁZSZERVEZET TOPOGRÁFIAI SZEMPONTÚ ELEMZÉSE

A frott források alapján bizonyos periódusonként elkészített térképek tanulságos képet festenek a megye középkori egyházszerkezetről.

Az 1332-7. évi pápai tizedjegyzéket megelőző templomalapítások

Az írott anyagban érintett legkorábbi időszak 1200 előttre tehető, e korszakhoz a megyében 18 templomot sorolhatunk. **34. térkép.** Rögtön szembetűnik a megyén belüli aránytalanság: a segedi főesperesség területének szinte teljes üressége, amely az írott források (és az egyházi birtokosok) hiányának is köszönhető, mivel a következő időszakból már több említést ismerünk. Azonban tény, hogy a segedi főesperesség területe egyházszerkezeti szempontból az egész középkoron át másodlagos marad. Ugyancsak feltűnően üres – talán természetföldrajzi okokra visszavezethetően – a homokos belső-somogyi terület, számosabb egyházat egyedül a megye északkeleti, Balaton-parti, a hadi út menti régiójában, illetve a Somogyvárt körülölelő településeken láthatunk, amihez a zselici régió néhány falva járul. Ezt részint az egyházi birtokosok jelenléte (Pannonhalma a Zselicben is birtokos volt), részint Somogyvár korai központtá válása magyarázza. A települések közül Kőröshegy, Tard, Tepej, illetve a Zselicben Szentmárton, Denna a pannonhalmi apátság birtokában volt, így az itteni kápolna- vagy templomalapításoknak is ez lehet az egyik magyarázata. A Somogyvár környéki Kortó királyi udvarház, valamint a később elhalt Csernekfalva udvarháza szintén korai templomépítésre sarkallt.

Romhányi Beatrix az esztergomi érsekség területén végzett kutatásai alapján a 12. század végére csak 50–60 templomot tételez fel, ami az összes templom 5–7%-át tette ki, és ebből a 14. század eleji pápai tizedjegyzék idején 850–900 templom meg is épült.⁹³⁴ Somogy megyében ha a 18. írásos adatokból ismert templomhoz hozzászámítjuk a 13. század előtt már biztosan felépített templomokat, hasonló arányokat kapunk.

Érdemes megfigyelni, hogy mind Almás, mind pedig a következő korszakban templomos településként jelentkező Varsány, Gercse, Ság falvaknak nincs 14. századi említése, így elképzelhető, hogy a túl sűrű település- és templomhálózat ezen a környéken idővel ritkuláshoz vezetett, összhangban a 13–14. század koncentrációs törekvéseivel. Ugyanakkor lehetséges, hogy a tatárjárásnak estek áldozatul, bár a megyében ennek hatása nem volt túl jelentős. Feltehetően több egyház még fából épült, és nyomtalanul elenyésztek. Péntekhely és Dorog jelzi, hogy a korai piacos helyek is rendelkeztek templommal.

A következő korszakban (1201–1250) újabb 43 egyházzal van adatunk, de az előbb felvázolt tendencia lényegében nem változik meg. **35. térkép.** A hadi út Somogyvár felé leágazó szakasza mentén élénk templomépítésnek lehetünk tanúi, némely templomos település pedig csak 3–5 km-re esett egymástól. A kiteljesülő egyházi birtoklás a Balaton délkeleti partján szintén sűrű hálózatot eredm-

⁹³⁴ Romhányi 1999. 266.

nyezett, bár itt is előfordultak kevésbé életképes települések (Gyugy 2., Jaba). A bencés monostorok száma eddigre kialakult a megyében. Már az előző időszakban megjelent a csurgói és a lullai rendház, amelyekhez 1250-ig a dadai johannita és a juti ferences kolostor társult.

Ugyanakkor érdemes megfigyelni, hogy a patrocíniumokból képzett és -egyháza utótagú helynevek már az első időszakban megjelentek (Szentmárton 1., Fejéregyház 1.), ám ezek a második korban kibővültek, és súlypontjuk egyértelműen a megye déli részére esett (Szentmihály 2., Szentkirály 3., Keresztúr 2., Szentsixtus, Szentmária). E templomok esetében elképzelhetőnek tűnik a templom időrendi prioritása a faluhoz képest – a Szent István-i törvények szellemében történő templomépítés. Megjelenik Segesd a forrásanyagban, valamint a Rinya menti egyházas települések, illetve a Tibold nemzetség központja, Babócsa; azonban a templomok száma még mindig elenyésző e területen.

A 13. század közepéig említett, feltehetően részben még a 12. században épült 61 templomhoz 1300-ra újabb 22 templom csatlakozott, amelyek közül nagy számban fordultak elő kolostorok (Szakácsi, Szentpéter – pálos, Segesd – ferences, Beleg – johannita, Bő – Ágoston-rendi, Kaposfő – premontrai). **36, 37. térképek.** Dél-Somogy e kolostoralapításokat leszámítva teljesen üres, azonban a többi területen egységesebb megoszlást tapasztalhatunk. Ha ezeket az egyházakat összesítjük az előzőekkel, 83 egyházzal van adatunk a tizedjegyzék előtti időszakból. **38. térkép.** Ha ehhez a régészeti és műemlékileg kutatók, a 13. századra datált, de okleveles anyagunkban csak később szereplő egyházakat is odasoroljuk (20 db), 103 templomra egészül ki a felsorolás. A fentiek alapján feltételezhető, hogy a korai templomok száma még tovább növelhető újabb ásatási és műemléki eredmények tükrében. A teljesség kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy a 103 templomból 14 esetben kolostorral/monostorral van dolgunk, amelyek felülreprezentáltsága mind az írásos adatokban, mind a kutatásban jelentkezik. Ez a szám mindenestre így is több mint 1/4-ét (25,68 %-át) teszi ki az írott forrásokban megjelenő 373, illetve az ehhez járuló, csak régészeti/műemléki adattal rendelkező 31 (összesen 404) templomnak (a kápolnákat és oltárokat a felsorolás nem tartalmazza). Ha a mai Somogy megye területére eső 964 középkori településsel számolunk, a templomok száma nem túl magas, valamivel több mint 10 %, azonban figyelembe kell venni, hogy a települések között nagy számban fordulnak elő a pár házas, tanya-szerű, kismemesi települések (lásd: Zselic), melyek kései alapításúak.

A 14. század első fele mint a templomemlékek nagy korszaka

A következő időszak (1301–1350) legalábbis forrásainkat tekintve kiugróan sok, 207 új egyházat eredményezett. **39. térkép.** Fő forrásként természetesen a pápai tizedjegyzék kínálkozik ebben az időszakban 242 plébániával 238 településen (számosat közülük már korábban is említették), azonban ezen kívül is vannak új templomemlékek. Ha a történeti háttérrel vizsgáljuk, a korszak a második felében jelentkező konszolidációig nem igazán kedvez a templomalapításoknak, így feltételezhető, hogy a tizedjegyzékben felsorolt templomok többsége még 1300 előtti. E templomok nagyrészt kegyúri gyökerűek, ám a tizedjegyzék idejére plébániaegyházakká alakultak. Végre a segesdi főesperesség területén is kezd kirajzolódni egy egyházszerkezet, ami azonban jóval ritkább, mint a somogyi vagy akár a segesdi

főesperesség területén. A Dráva mentén, Kanizsa irányában húzódó út sűrű plébániahálózata rögtön szembetűnő, innen azonban a Rinya vidékéig üres sáv húzódik, akárcsak a belső-somogyi részeken. Talán itt a településlánc is ritkásabb volt. A Rinya vidékén és a Zselicben korszakunkra szépen fejlett egyházszerkezet nyomai figyelhetők meg, egymástól 3–5 km-enként templommal, de a megye keleti, a Balatontól délre eső, részben a regölyi főesperességhez tartozó területét ennél is sűrűbb plébániahálózat borította. Ezzel szemben Somogyvár környékén az előzőekhez képest ritkult a sűrű templomhá-
lázat.

Ha az előző időszakokban megjelent egyházakkal együtt vizsgáljuk e korszakot, képet kapunk arról, hogy Somogy megye a legsűrűbben lakott területek közé tartozott a középkorban, és még inkább szembetűnik a keleti és nyugati területek (a két főesperesség) közti aránytalanság. Ha a későbbi mező-
városokat is rávetítjük a térképre, láthatjuk, hogy Szöcsény, Atád, Lábod, Ádánd és Ságvár kivételével a többi már szerepel, sőt – a tizedjegyzékben már idézett módon – jelentőségük is megmutatkozott. Ezeken felül a korai vásároshelyek is mind rendelkeztek plébániával. A pálos kolostorok közül ebben a korszakban a szerdahelyi, a vetahidai, a szemesi Mindszent és a döröcskei Szent Pál épült meg. Ősz-
szességében a 13–14. század fordulójára 279 település (a veszteségeket leszámítva 270) rendelkezett templommal. Ezzel lényegében, úgy vélhetnénk, be is fejeződött a plébániahálózat kialakulása a me-
gyében, ha a 16. század eleji adójegyzék nem árulkodna másról. **40. térkép.**

A súlypont áttevődése, kápolna-, oltáralapítások időszaka

A következő ötven évben nagyon kevés, összesen 15 új egyházas településről értesülünk, és az eddig felvázolt tendencia sem változott meg alapvetően. **41. térkép.** Megjelentek Szöcsény és Atád egyhá-
zai, és befejeződött a pálos kolostorok kiépülése is (Baté/Gercsen, Told). A 14. század második felére látszólag jellemző megrekedés mögött azonban nem az elszegényedés áll, hiszen ezt a korszakot Ma-
gyarország gazdasági fellendülése fémjelezte, hanem inkább a súlypont áthelyeződése a kápolnák, mellékoltárok javadalmazása irányában, egyelőre csak a kolostorokban, majd pedig a mezővárosi plé-
bániatemplomokban is.

A következő időszak (1401–1450) újabb fellendülést hozott, főleg a kápolna- (7 db) és mellék-
oltár- (11 db) alapítások terén. Az alapítások 45 települést érintettek, és a mezővárosok teljesen kiegé-
szültek (Ádánd, Ságvár, Lábod). **42. térkép.** Érdekes, hogy a sűrű plébániahálózattal rendelkező vidé-
kek még mindig képesnek mutatkoztak a sűrítésre. A Nagyberektől nyugatra lévő terület templomhá-
lózata a Marcali-hát nyugati oldalán jelentősen bővült, és valamelyest a Rinya-vidéken is sűrűsödés fi-
gyelhető meg. A déli és középső területek azonban még mindig ritkásak.

Az 1451 utáni alapítások (62 település) arányában egyre növekvő tendenciát mutatnak a kápol-
na- (14 db) és főleg az oltáralapítások (44 db), leginkább a sűrű plébániahálózattal rendelkező területe-
ken. **43. térkép.** A ferences és domonkos kolostorok száma is megnő a korszakban (Igal, Hedrehely,
Köröshegy, Mesztegnyő). Az 1542–4. évi adóösszeírás szerint az 1332–7-i jegyzékhez képest 34 tele-

pülés temploma vált újonnan plébániává. A megyében meglévő területi aránytalanságot azonban nem sikerült felszámolni.

A templomok településen belüli helyzete

Ha a templomoknak a szűken értelmezett településen belüli elhelyezkedését vizsgáljuk, a sporadikus adatok alapján 18 templom biztosan a településen kívül, míg 28 egyház a településen belül állt. **34. ábra.** A kívül álló egyházakból kilenc esetben kolostorral van dolgunk – ebből hét pálos, kettő pedig remeteség –, azonban így is feltételezhető, hogy a plébániatemplomok egy része a településen kívül vagy annak szélén állt (úgy tűnik az adatok alapján, hogy főleg a korai időszakban). Érdekes Baráti egyházának esete, amely Baráti és Fajsz határán állt, és hovatarozásáról vita támadt. Az ilyen templomok feltehetően szintén a falualapítások előtti időkből származtak, vagy a korai időszakban több falu között, azok együttes erejéből épültek. A templomok többsége azonban a településen belül épült fel, vagy a faluval egy időben, vagy azt megelőzve. A 28-as csoportból az apátságok közül csak a somogyvári bencés és az Ágoston-rendi lullai prépostság sorolható e típusba, korai egyházak azonban itt is előfordulnak. Mindazonáltal kockázatos volna rangsort felállítani a falu- és templomalapítások időpontját tekintve, mivel a legtöbb esetben egymással párhuzamosan jöhettek létre.

A temetők és templomok viszonya is összetett, mivel az egyház előbb is létesülhetett kápolnaként, temetkezési jog nélkül, és csak később, ennek megszerzése után temetkezettek köré, de előfordulhatott, hogy már a meglévő temetőbe építettek templomot (lásd: Gellért-legenda), amely a felszentelés után keresztény temetővé vált. A temetkezés terén az Árpád-korban bizonyos koncentráció figyelhető meg: a nagy számban előforduló, kisméretű honfoglalás kori temetők több település lakosságát is befogadó, nagy temetőkké váltak. Hasonló koncentráció történt a településeknél is, ahol a szórt halmazból némely megerősödött település magához vonzotta a népességet, s ezekből a nucleusokból jöttek létre a középkori falvak, mezővárosok. Ebben a folyamatban a templomok nagy szerepet játszottak (lásd: a szabolcsi zsinati határozat szerint tilalmazták a falvak elköltözését a templomtól, 1092/I/1.). Ugyanakkor nem mondható el, hogy e falvak vagy mezővárosok egyenlő távolságra feküdtek egymástól; míg a ritkábban lakott, kedvezőtlenebb természeti adottságú területeken nem is alakultak ki, máshol egymás szomszédságában, nagyobb számban fordultak elő.

XIII. ÖSSZEFOGLALÁS

Somogy megye középkori egyházszerzetének topográfiai alapon történő rekonstrukciós kísérlete számos eredménye mellett, további megoldandó kérdéseket is felvetett. A templomemlétekből, régészeti, műemléki adatokból és a középkori/újkori térképábrázolásokból nyert információk egybegyűjtése során az eredeti célkitűzések, levonható következtetések és továbbgondolásra alkalmas problémák, a forrásanyagok milyensége miatt sok esetben előre nem látható módon bővültek.

Az egybegyűjtött adatok alapján a mai Somogy megye területén 383 település 404 templomára, 27 kápolnijára és 56 oltárára rendelkezünk információkkal. A megye különlegessége abban is rejlik, hogy területén egyetlen igazi város sem található, épp ezért nagyobb jelentőséggel bírt kiterjedt mezővárosi hálózata.⁹³⁵

A topográfiai kutatások legfőbb eredménye a periodizálást elősegítő, időszakokhoz kötött térképsorozat, amely alapján a különböző időszakokban biztosan létező egyházak területi elhelyezkedésére és a templomsűrűsége nyerhetünk adatokat. Ennek során látszik, hogy Somogy megye egyes régióiban – a Balaton part keleti szegletében, Somogyvár környékén és a Kapos folyó mentén – már a 12. század előtt épültek templomok, míg Segesd környéke, illetve a segesdi főesperesség területe jószerével üresnek mondható. Ez Segesd, és az azonos nevű főesperesség későbbi alapítását látszik alátámasztani, és egyben magyarázza azt a tényt is, hogy hogyan alakulhatott ki a két főesperesség közti nagy eltérés a templomsűrűség tekintetében.

Somogy megye korai többközpontúságára utal, hogy a somogyvári központon kívül, egy másik, a városiaság korai elemeit is felmutató központ található a Kapos mentén, amely azonban a korai birtokadományozások miatt nem tudott kifejlődni. A harmadik, Balaton parti terület templomsűrűsége az egyházi birtoklással függ össze. Tanúságos megjegyezni, hogy e korai templomok, az egyházszerzetben már korán szignifikánsan megjelenő későbbi mezővárosi templomokon kívül, a tizedfizetés terén is kitűntek.

Egy adott terület plébániasűrűségét több tényező befolyásolta. A plébániahatárok kiterjedését a magától értetődő demográfiai okok mellett a természeti, gazdasági adottságok (víz és főútvonalak közelsége) és a birtoklás (egyházi birtokosok jelenléte, osztott birtoklás, birtokakkumuláció) jelentette. A túl sűrű egyház-, és településhálózat falvak, és ezzel együtt templomaik felhagyását, elhagyását eredményezhette a korai időszakban (ld. Somogyvár környékén). A templomok megszűnésének okai közt szereplő 13-14. századi településkonzentráció és az ezzel együtt járó pusztásodás mellett, a hatalmaskodás, a tatárjárás és a hódoltság korának pusztításai is szerepet játszottak.

Az is szembevetjük, hogy a plébániahatárok, a megyehatárokhöz hasonlóan nem voltak megváltoztathatatlanok, még ha erre ritkán is kerítettek sort. Egyes plébániák területének nagysága között így is lényeges különbség lehetett. Az egyházszerzet tekintetében sem találunk egységes koncepció alapján történő, a topográfiai adottságokat figyelembe vevő elrendezést. A falurendszer kialakulását, a

⁹³⁵ Bár Somogyvárt az Árpád-korban még civitasként említik, eladományozása után mezővárossá süllyed.

falvak határainak stabilizálását nem egy esetben biztosan megelőzték a templomalapítások, ugyanakkor a Szent István-i törvényben szereplő „villa” elnevezés az udvarházak körül mégiscsak feltételez egy szolgáltatófalvakból álló láncolatot, amelyhez a korai egyházak is kapcsolódtak. A magyar egyházszerkezet felső szintjén nyomon követhető egy egységes egyházszerkezeti koncepció vagy legalábbis annak érvényesítésére való törekvés, azonban az alsó szinteken a korai birtokeladományozások miatt több spontaneitást kell feltételeznünk. A falusi templomok alapítói döntő többségükben a világi vagy egyházi birtokosok köréből kerültek ki, akik saját érdekük alapján döntöttek. A középkor későbbi időszakában, ha a birtokösszevonások révén nagyobb területek gazdái lettek, birtokközpontokat is alakíthattak, és az egyházi struktúrát is ehhez idomították (lásd: Ötvös).

Egy-egy település jelentőségére utal egyházi intézményeinek nagy száma, mely leginkább a főesperesi, esperesi székhelyeken, mezővárosok esetében, illetve birtokközpontoknál figyelhető meg. Az oppidumok későbbi jelentőségére már az 1332-7 évi pápai tizedjegyzékből következtethetünk. A 15-16. században az oltárok (és oltárigazgatók) nagy száma jellemzi a mezővárosi plébániákat. E fejlődés tükröződik a mezővárosi papság életvitelében is, itt az iskolázottságra utaló nyomokon kívül közösségként való megjelenésük is feltűnik a forrásokban. Az anyaegyházként megjelenő, központi helyzetű egyháznál együtt élő papok e központokból látták el saját egyházuk ügyeit (ld. Marcali).

A templomok településen belüli helyzetére utaló források alátámasztják a kutatás alapján már korábban más megyékben felvázolt tényt, hogy a templomok többsége a településen belül és azzal egy időben épült fel. Ezzel szemben a kolostorok többségét a falun kívül találjuk. Előfordult, hogy egy-egy templom hovatartozása miatt vita keletkezett, mivel az két falu határában állt.

A régészeti és műemléki módszerekkel megkutatott templomok jellemzőinek összehasonlítása nyomán a periodizálás, formai osztályozás lehetősége is felmerült. A románkori templomok bővítésének, gótikus stílusú átépítésének igénye, új templomok alapítása a 13-14. században érezteti hatását, ugyanakkor a 15-16. század fordulóján egy újabb egyházépítési láz nyomait lehetett megfigyelni a megyében. Az alaprajzi változtatások nem egy esetben liturgiai változtatásokkal, oltáralapításokkal függenek össze. A somogyi kutatások alapján szokatlanul nagyméretű templomokra találunk adatokat: a 13-14. században a templomok külső mérete 60-119 m² között mozog, míg a 15-16. századra ez meghaladja a dupláját is.

Az egyházak egy sajátos funkciója értékmegőrző szerepükben rejlett. Mint a települések egyetlen szilárd anyagból megépített épülete, a fontos oklevelek és egyéb javak őrzője lett. A templomokat körülölelő temetőkertekben régészeti módszerekkel is bizonyítottan pincék, tárolóvermek, lakó-, és gazdasági épületek helyezkedtek el (ld. Balatonszárszó). A török elleni háborúk során, főleg a monostorokat, kolostorokat, de egyes templomokat is hadászati céllal, végvárként hasznosítottak.

Egy eddig kevésbé vizsgált kérdés az egyházi birtokosok jószágigazgatóságainak kérdése, amely jól nyomon követhető Somogy megye északkeleti részében. E jószágigazgatóságokat 1-2 szerzetes irányította, akik a birtokon laktak, némely esetben cenobiumot és kápolnát is építettek (pl. Kö-

röshegy, Remete). A hevenyészetten előforduló adatok arra utalnak, hogy e szervezett birtokigazgatás terén a pannonhalmi apátság járt az élen.

Somogy megye patrocíniumainak térképi ábrázolása sem volt tanúság nélküli. A 264 ismert titulus közül 28 %-ban szerepelnek harcos szentek, míg 6,8 %-ot lehetett a magyar szentek csoportjához sorolni, akik közül Szt. László tisztelete magasodik ki. A korai titulusok általában plébániák, parókiális egyházak védőszentjeként jelennek meg. Ezek között nagy számban találunk egyedi szenteket. Ugyanakkor sok, a 12-13. században kanonizált szent említése is ismert, melyeket sokrétűen (kolostorok, kápolnák, oltárok esetében) alkalmaztak. Az oltár-, és kápolna titulusok terén Szűz Mária és a női szentek előretörése, valamint a korai szentek hiánya figyelhető meg.

A kutatás másik részét az egyházszerkezet felépítésének jogi szabályozásai, illetve azok konkrét, sok esetben a nevezéktannal összefüggő vetületei jelentették.

A korai egyházszerkezet tanulmányozásának nélkülözhetetlen elemét képezik az anyaegyházak (*mater ecclesiae*), melyek jelenléte Somogy megyében is bizonyítható. Az anyaegyházak alá rendelt filiák jogi szempontból is elkülönültek, általánosságban csak misetartásra, néha temetkezésre kaptak jogot. Papját vagy az anyaegyház papjai közül választhatta, vagy bemutatási kötelezettséggel tartozott, az adományok 2/3-ából az anyaegyház részesült, és a filiális kápolna felszentelésének jogát is az anyaegyház plébánosa gyakorolta. Emellett az anyaegyház védőszentjének ünnepén a papnak és a híveknek kötelező volt az anyaegyházhoz zarándokolni. Az alapításkor a filiális templomokat is megfelelő adományokkal kellett ellátni. A filiális kápolnák létrehozásának okát legtöbbször a plébániatemplomtól való nagy távolságban jelölték meg.

A dolgozat a segesdi plébánia kapcsán az *exemptio* egyházszerkezetben elfoglalt helyzetére és fajtáira is kitért. Tárgyalja a segesdi egyház királyi kápolnarendszerhez kötődő kapcsolatát, a megyés püspök fennhatósága alóli kivettséget, illetve ennek hatását. Ugyancsak a vizsgálat tárgyát képezte a kutatás által nem kellően hangsúlyozott, a *plebania* és *parochia terminus technicusok* közti különbségtétel. Valódi plébániának csak a megyés püspök alól kivett, és az esztergomi érsek alá rendelt templomok számítottak, melyek a plébános választás és a *libera decima* jogával rendelkeztek, és a szentszéki peres ügyekben is dönthettek. Egy másik kategóriába sorolhatók a közvetlenül a megyés püspök alá tartozó egyházak, a késő középkorban ezeket ugyancsak plébániáknak említették, melyek a már említett jogokat vagy megváltották, vagy a templom építésében és fenntartásában vállalt közreműködésük révén szereztek ezt meg. Végül a legszélesebb csoportot a parókiák alkották, melyek jogi tekintetben a főesperesek alá tartoztak.

Egy másik problémakört jelentett a szerzetesrendek részvétele a lelkipásztori munkában, amely a tiltások ellenére az egész középkoron át igazolható. Ehhez az egyes rendek más-más jogi alappal rendelkeztek. A bencések a korai időszakban a paphiány okán, később pedig saját alapítású plébániákon láttak el bizonyos lelkipásztori feladatokat (pl. misézés). A premontreiek pápai privilégium alapján vettek részt a lelkigondozásban, míg a johannitáknak saját papjaik voltak, akik nem tartoztak a megyés püspök alá. A koldulórendek, bizonyos megkötésekkel plébániái funkciókat láttak el (temetési

jog, prédikáció, gyóntatás, áldoztatás, pl. Mesztergyő esetében), míg a pálosok a 15. század elejétől szintén elnyerték e jogokat. A szerzetesrendek illetően előretörése ellen a plébánosok sok esetben erőszakosan léptek fel.

Mi az, ami Somogy megye középkori egyházszervezetében specifikusan jelentkezik, és mi az, ami országos jellegzetességeket tükröz? Az elmúlt időszakban örvendetesen megnövekedő egyházszervezettel kapcsolatos feldolgozások talán lehetőséget nyújtanak általánosabb tendenciák megfogalmazására.

A régészeti és írott források összegyűjtése alapján egyre jobban teret hódít az a nézet, hogy a korai egyházak között a fatemplomok aránya jóval magasabb lehetett, mint ahogy ma, a műemléki kutatások alapján az feltételezhető. Országos tendencia, hogy a templomalapítások nagy korszaka a 13. századhoz köthető, ugyanakkor a század vége felé már a templombővítések, gótikus jellegű átépítések kerülnek előtérbe. Somogy megyében a gótikus templomok és templombővítések magas aránya – Tolna megyéhez hasonlóan – a középkori népességszám növekedését tükrözi.⁹³⁶ A korábbi, 11-12. századi templomépítések arányaiban és számában azonban még az ország központi területének kiemelkedő helyzete követhető nyomon; míg itt a későbbi templomok 10 %-ára, Somogy megyében ennek csak a felére rendelkezünk adattal. Bár a templomok többsége a 14. század előtt megépült, mégis az újabb kutatások során feltáruló kép arányaiban is nagyszámú templom alapítását helyezi a 14-15. századra (Tolna templomainak száma a pápai tizedjegyzék és a 16. század között megkétszereződött, Somogyban ez az arány 270 – 373, és Pest megyében is 23 előzmény nélküli templommal számolhatunk a késő középkorból).⁹³⁷

Az egyházszervezet azonban egy megyén, sőt még egy főesperességen belül sem mutatott egységes képet – néhol néhány kilométeren belül helyezkedtek el a templomok, míg máshol jóval ritkábbak voltak. Nagymaros és Cegléd határában már a 12-13. században majd minden faluban állt templom.⁹³⁸ Hasonló templomsűrűséggel Somogy megye egyes régióiban – Balaton DK-i partvidéke, Somogyvár környéke, Kapos mente – is számolhatunk, amely mögött birtoklástörténeti, gazdasági és geopolitikai okokat kereshetünk. Tolna megyéhez hasonlóan, Somogyban is jelentős a különbség a főesperességek (Tolna-Regöly, Somogy-Segesd) templomhálózata között. Általánosságban megfogalmazható, hogy a fő folyók mentén, világi és egyházi központok közelében már a korai időszakban sűrűbb templomhálózat alakult ki. Dél-dunántúli specifikumnak számít, hogy a templomok építőiről kevés adattal rendelkezünk, ami az osztott birtoklás nagyfokú elterjedéséből következik.

A titulusadás terén a szabolcsi zsinat által felsorolt, kötelezően megünnepelt szentek magas aránya országos tendenciákat tükröz, azonban a kevésbé elterjedt szentek esetében lehet helyi specifikumokat is megfigyelni.

⁹³⁶ A Tolna megyei adatok K. Németh András: A középkori Tolna megye templomai című doktori disszertációjából származnak, amiért a szerzőnek külön köszönettel tartozom.

⁹³⁷ Tari 2000. 200.

⁹³⁸ Tari 2000. 193.

Speciálisan geopolitikai okokra vezethető vissza, hogy míg a tatárjárás a dél-dunántúli régiót arányaiban megkímélte, a hódoltság korában a korszak templomállományának nagy része megsemmisült. Ugyanakkor a törökkori háborúk hozományaként azonosított erődtített templomok és kolostorok nagy száma mellett, a kutatások új irányvonalát jelentheti az ezt megelőző korszak templomerődítéseinek vizsgálata.

Végül egy problémakör, amit nem sikerült megnyugtató módon tisztázni; Somogy megye egyházi fennhatóságának kérdése. Bár általánosságban elfogadott, hogy amíg a somogyi tizedszedés a pannonhalmi alapítólevélben megfogalmazott kiváltság okán a bencés apátságot gazdagította, lelki és területi értelemben az a veszprémi egyházmegyéhez tartozott. Ez azonban nem ad magyarázatot arra a tényre, hogy az 1009. évi, a veszprémi püspökség ún. alapító okirata miért nem említi az ekkorra már biztosan létező megyét; az erre a kérdésre született magyarázatok nem kielégítőek. Ugyancsak bizonytalanságban vagyunk a pannonhalmi apátság tizedszedésének megszűnése kapcsán, amit a kutatások a zágrábi püspökség alapításának idejére tesznek. Ennek látszik ellentmondani az a tény, hogy pl. 1332-ben Pannonhalma tizedfizetésre kívánta kötelezni Segesdet, ami sohasem volt az apátság birtoka, sőt még a hódoltság után, 1726-ban is magának követelte a somogyi tizedeket.

RÖVIDÍTÉSEK FELOLDÁSA

AÉ = Archaeologiai Értesítő
Acta Arch. = Acta Archaeologica
Arch. Közl. = *Archaeológiai Közlemények*
Balatoni Múzeum Adattára
Bud. Rég. = *Budapest Régiségei*
Canonica visitatiók
DMÉ = *Déri Múzeum évkönyve*
EMÉ = *Egri Múzeum évkönyve*
Fol. Arch. = *Folia Archaeologica*
HOMÉ = *Herman Ottó Múzeum évkönyve*
JPMÉ = *Janus Pannonius Múzeum évkönyve*
Magyar Műemlékvédelem megfelelő évfolyamai
MFMÉ = *Móra Ferenc Múzeum évkönyve*
MNM A = Magyar Nemzeti Múzeum Adattára
Művtört. Ért. = *Művészettörténeti Értesítő*
RégFüz = *Régészeti Füzetek* megfelelő évfolyamai
RRM A = Rippl-Rónai Múzeum Adattára
SMK = *Somogyi Múzeumok Közleményei*
SMM = *Somogy Megye Múltjából Levéltári évkönyv*
Stud. Com. = *Studia Comitatus*
TKM = Tájak Korok Múzeumok Kiskönyvtár
VMMK = *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*
WMMÉ = *Wosinszky Mór Múzeum évkönyve*

IRODALOMJEGYZÉK

- Acta Cassae Parochorum. Egyházmegyék szerint besorolt iratok. 7. füzet. Erdélyi, váci és veszprémi egyházmegye, 1733–1779. Művészettörténeti adatok. Az MTA Művészettörténeti kutatócsoportjának forráskiadványai. XVII. Budapest. 1980*
- Ákrit = Szentpétery Imre – Borsa Iván (szerk.): *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico dipl.* I. kötet. 1–3. füzet, II. kötet. 1–4. füzet. 1923–1987. Budapest
- Allgemeine Landestopographie des Burgenlandes. Der Verwaltungsbezirk Eisenstadt und die Freistädte Eisenstadt und Rust.* II/1–2. 1963. Eisenstadt
- Amon 1995 = Amon, Karl: Stadt und Pfarre. In: Hye, Franz-Heinz: *Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas.* 13. 1995. Linz/Donau
- AOM = Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula (szerk.): *Codex Diplomaticus Hunagricus Andegavensis (Anjou-kori Okmánytár).* I–VII. 1878–1920. Budapest
- AOT = *Anjou-kori Oklevéltár. Documenta Res Hungaricas tempore regum Andegavensium Illustrantia.* I–XXIV. 1990–2001. Szeged
- Aradi 1997 = Aradi Csilla: Adalékok a Várday család XIII–XVI. századi történetéhez. In: *SMM.* 28. 1997. Kaposvár. 3–10.
- Aradi 1998 = Aradi Csilla, M.: A főnyed-gólyásfai Árpád-kori temető és település eddigi ásatásának összegzése. In: *SMK.* 13. 1998. Kaposvár. 113–154.
- Aradi 2003 = Aradi Csilla: A bodvicai rotunda. In: *Műemlékvédelem.* 2003/4. 263–266.
- Aradi-Rózsás 1994 = Aradi Csilla, M. – Rózsás Márton: A középkori Valkó templomának régészeti feltárása. In: *SMK.* 10. 1994. Kaposvár. 95–104.
- Aston 1985 = Aston, M.: *Interpreting the landscape.* 1985. London
- ÁÚO = Wenzel Gusztáv: *Codex Diplomaticus Arpadianus continuatus (Árpád-kori Új Okmánytár).* I–XII. 1860–1873. Pest–Budapest
- B. Benkhard–Lukács 1996 = Benkhard Lilla, B. – Lukács Zsuzsa: *Lengyeltóti plébániatemplom.* TKM. 549. 1996
- B. I. Regnum = Borsa Iván: A kaposszerdahelyi pálos kolostor középkori oklevelei. In: *Regnum.* 6. 1944–6. 40–58.
- Badál = Badál Ede: *Kőröshegy középkori templomainak történetéről.* Kézirat. 1955
- Bakay 1973, 1975 = Bakay Kornél: Jelentések a somogyvári bencés apátság feltárásáról. In: *SMK.* 1–2. 1973, 1975. Kaposvár. 342–348., 191–207.
- Bakay 1985 = Bakay Kornél: *Somogyvár. Bencés apátság romjai.* TKM. 201. 1985
- Bakay 1992 = Bakay Kornél: Szent László somogyvári apátsága és a somogyi ispáni vár. In: *Műemlékvédelem.* 1992/2. 106–110.
- Balanyi 1938 = Balanyi György: Szt. István mint a magyar keresztény egyház megalapítója és szervezője. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján.* I. 1938. (Reprint 1988.) Budapest. 331–359.
- Bálint 1962 = Bálint Alajos: A középkori Nyársapát lakóházai. In: *MFMÉ* 1962. Szeged. 39–111
- Bálint 1974 = Bálint Sándor: Szent Egyed tisztelete a régi Magyarországon és a mai néphagyományban. In: *SMM.* 5. 1974. Kaposvár. 3–6.
- Bálint 1977 = Bálint Sándor: *Ünnepi Kalendárium.* I–II. 1977. Budapest
- Bálint–Barna 1994 = Bálint Sándor – Barna Gábor: *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza.* 1994. Budapest
- Balogh 1953 = Balogh István: Adatok az Alföld középkori történetéhez. In: *AE.* 80. 1953. 141–150.
- Balogh József (szerk.): *Szenyér története.* I. 1994. Szenyér
- Bándi 1963 = Bándi Gábor: Adatok Baranya megye Árpád-kori településtörténetéhez. In: *JPMÉ.* 1963
- Bánhegyi 2000 = Bánhegyi B. Miksa: A bencés monostorok szerepe Szt. István államában. In: *Válaszúton. Pogányság-kereszténység, Kelet–Nyugat. Konferencia a 10–11. sz. kérdéseiről.* 2000. Veszprém. 121–127.
- Bárdos 1978, 1987 = Bárdos Edith: Középkori templom és temető Kaposvár határában. I–II. In: *SMK.* 3. 1978. Kaposvár. 187–234., *SMK.* 7. 1987. Kaposvár. 5–82.

- Bárdos 1979 = Bárdos Edith: Árpád-kori népi építészetünk emlékei Somogyban. In: *Műemlékvédelem*. 1979/4. 308–315.
- Barna 1992 = Barna Gábor: Szent László és Somogyvár. In: Magyar Kálmán (szerk.): *Tanulmányok a 900 éves somogyvári bencés apátság emlékezetére*. 1992. Kaposvár. 107–114.
- Békefi 1907 = Békefi Remig: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. In: Lóczy Lajos (szerk.): *A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei*. 1904–1920. 3. 1907. Budapest
- Belényessy 1975 = Belényessy Alajos: Légrád-hegyi Szent Mihály templom. In: *Műemlékvédelem*. 1975/2. 83–86.
- Belényessy 1976 = Belényessy Alajos: Csurgó (Somogy megye), Óvárosi templom. In: *Műemlékvédelem*. 1976/4. 251–2.
- Belényesy 2001 = Belényesy Károly: Templom körüli erődítés Balatonszárszó határában. In: Cseri M. – Tárnoki J. (szerk.): *Népi építések a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig*. 2001. Szentendre–Szolnok. 421–435.
- Belényesy–Marton–Oross 2002 = Belényesy Károly – Marton Tibor – Oross Krisztián: Balatonszárszó-Kiserdei-dűlő. In: *A tervezett M7 autópálya Somogy megyei szakaszán 2000–2001-ben végzett megelőző régészeti feltárások előzetes jelentése. II.* SMK. 2002. Kaposvár. 9–14.
- Bendefy 1976 = Bendefy László: Mikovinyi Sámuel Somogy megyei térképei. In: *SMM*. 7. 1976. Kaposvár. 131–163.
- Bendefy–Nagy 1969 = Bendefy László – Nagy Imre, V.: *A Balaton évszázados partvonalváltozásai*. 1969. Budapest
- Benkő 1998/a = Benkő Loránd: A szlávok népnevei Anonymusnál és ómagyar nyelvi hátterük. In: *Név és Történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. 1998. Budapest. 58–75.
- Benkő 1998/b = Benkő Loránd: Ómagyar kori helyneveink vizsgálatának néhány szempontja. In: *Név és Történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. 1998. Budapest. 111–120.
- Berckhard–Lukács 1996 = Berckhard Lilla, B. – Lukács Zsuzsa: *Lengyeltóti plébániatemplom*. TKM. 549. 1996
- Berry 1987 = Berry W. E.: Southern Burgundy in late Antiquity and the Middle Ages. In: Cramley, C. L. – Marquard, W. H. ed.: *Regional dynamics. Burgundian Landscapes in Historical Perspectives*. 1987. N. C.
- Biczó 1987 = Biczó Piroska: *Adatok Bács-Kiskun megye középkori építészetéhez. Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében*. 1987. 71–80.
- Blair 1985 = Blair, J.: Secular minster churches in Domesday Book. In: Sawyer, P. ed.: *Domesday Book. A Reassessment*. 1985. London. 104–142.
- Blair 1988 = Blair J. ed.: The English Parish Church in the 11th and Early 12th Centuries: A Great Rebuilding? In: *Minsters and Parish Churches, The Local Church in Transition 950–1200, Oxford University Committee for Archaeology Monograph No. 17*. 21–30. 1988
- Blair 1995 = Blair J.: Debate. Ecclesiastical organization and pastoral care in Anglo-Saxon England. In: *Early Medieval Europe*. 4. 2. 1995
- Blair–Pyrah 1996 = Blair, J. – Pyrah, C. ed.: *Church Archaeology – Research Directions for the Future*. CBA Research Report 104. Council for British Arch. 1996
- Blair–Sharpe 1992 = Blair, J. – Sharpe, R. ed.: *Pastoral care before the parish. Studies in the early history of Britain*. 1992. Leicester
- Blazovich 1996 = Blazovich László (szerk.): A Körös–Tisza–Maros-köz települései a középkorban. In: *Dél-alföldi évszázadok*. 9. 1996. Szeged
- Bogdán 1981 = Bogdán Tibor: Varjaskér történelmi emlékei. In: *Somogyi Honismereti Híradó*. 1981/2. 10–15.
- Bogdán 1987 = Bogdán Tibor: Templomok, kőkeresztek Somogyszentpálon. In: *Műemlékvédelem*. 1987/4. 270–274.
- Bognár 1987 = Bognár Tibor: Fejezetek Szulok történetéből, 1750–1812. In: *SMM*. 18. 1987. Kaposvár. 221–227.
- Bogyai 1943–4 = Bogyai Tamás: Elpusztult és átépített középkori templomok a Balaton vidékén. In: *Balaton Szemle*. 1943–4. 390–396.
- Bogyai 1944 = Bogyai Tamás: A Balatonvidék műemlékei. In: *Magyar Építőművészet*. 1944. 508–510.

- Bont C. de 1992 = Bont C. de: Leaving the church behind. In: A. Verhoeve, A. – Vervloet, J. A. J. ed.: *The transformation of the European Rural Landscape*. 1992. Brussels. 12–22.
- Borovi 1962 = Borovi József: *Az esztergomi érseki egyházmegye felosztásának és a besztercebányai–rozsnyói–szepesi püspökségek alapításának története*. 1962. Eger. 1–50.
- Borovi 1974 = Borovi József: Parallele zwischen der böhmisch–polnischen und der ungarischen Kirchenorganisation. In: *Millenium dioceseos Pragensis. 973–1973*. Wien–Köln–Graz. 1974. 50–63.
- Bossányi 1916 = Bossányi Ágoston: *Regesta supplicationum. A pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású okmányai*. I–II. 1916–8. Budapest
- Bozsóky 1993 = Bozsóky Pál Gerő: *Segesdi krónika*. (A veszprémi egyházmegye múltjából, 15.) Szerk. Körmeny József. 1993. Szeged
- Bősze 2000 = Bősze Sándor: *Nyolc évszázad krónikája. Adatok Ecseny történetéhez*. 2000. Ecseny
- Bősze 2000/a = Bősze Sándor: *Somogyvár*. 2000. Budapest
- Bősze 2001 = Bősze Sándor (szerk.): *Nagyatád monográfiája*. I–II. 2001. Nagyatád
- Brooke 1980 = Brooke, C. N. L.: Rural ecclesiastical Institutions in England: The search for their origins. In: *Settimane di Studio del centro Italiano di Studi sull'alto Medioevo*. XXVIII. 1980. II. 685–711.
- Brown A. 1996 = Brown, A.: The late medieval English church: Parish devotion in buildings and the landscape. In: Blair, J. – Pyrah, C. ed.: *Church archaeology. Research directions for the future*. CBA Research Report. 104. 1996. 63–84.
- Burics 1933 = Burics László: *Nagyatád község múltja és jelene*. 1933. Nagyatád
- C. D. = Fejér György: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. 1829–1844. Buda–Budapest
- Cartographia Hungarica. I. 1972. Magyarország térképei a XVI–XVII. sz.-ból*. (Összeállította: Nemes Márta.)
- Csánki = Csánki Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*. I–III., V. 1890–1913. (IV. Fekete Nagy Antal, 1941.) II. Somogy megye. 1890. Budapest
- Csorba 1957 = Csorba József: *Somogy vármegye ismertetése*. 1857. Pest
- Csorba 1974 = Csorba Csaba: Erődített és várrá alakított kolostorok Dél-Dunántúl török kori végvári rendszerében. In: *SMM*. 5. 1974. Kaposvár. 13–47.
- Csóti 2000 = Csóti Csaba: *Andocs*. 2000. Budapest. (Száz magyar falu könyvesháza.) Szerk. Bősze Sándor
- Csukovits 2003 = Csukovits Enikő: *Középkori magyar zarándokok*. 2003. Budapest
- Darnay 1932 = Darnay/Dornyai Béla: Balatonszemes reneszánsz pasztofóruma. In: *Balaton*. 1932. 27–48.
- Darnay 1937 = Darnay/Dornyai Béla: A Somogy megyei Szöcsény és Csákány. In: *Vasi Szemle*. IV. 1937. 203–13.
- Darnay 1938 = Darnay/Dornyai Béla: A balatoni műemlékek sorsa. In: *Balatoni Kurír*. 1938/3. aug. 3.
- Darnay 1941 = Darnay/Dornyai Béla: Balatonvidéki szentségházak. In: *Balatoni Múz. Ért.* Keszthely. 1941
- Dávid 1974 = Dávid Katalin: *Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiája*. 1974. Művészettörténeti füzetek. 7.
- Dávid–Gergelyffy 1969–70 = Dávid Ferenc – Gergelyffy András: Országos Műemléki Felügyelőség falkutatásai, 1969–70. In: *Magyar Műemlékvédelem*. 4. 432.
- De Cevins 1999 = Cevins, Marie-Madeleine de: Les paroisses Hongrois au Moyen Age. In: Csernus S. – Korompay K. (szerk.): *Les Hongrois et L'Europe: Conquête et intégration*. 1999. Párizs–Szeged. 341–357.
- De Cevins 2003 = Cevins, Marie-Madeleine de: *Az egyház a késő középkori magyar városokban*. 2003. Budapest
- Dercsényi 1934 = Dercsényi Dezső: *A somogyvári Szent Egyed apátság maradványai*. 1934. Budapest
- Dercsényi 1943 = Dercsényi Dezső: *A középkori magyar falu temploma*. Szépművészet. 4. 1943
- Dercsényi 1972 = Dercsényi Dezső: *Románkori építészet Magyarországon*. 1972. Budapest
- DHA = Györffy György: *Diplomata Hungariae Antiquissima I., 1000–1131*. 1992. Budapest
- Dinnyés 1972 = Dinnyés István: Adatok Erdély XVI–XVII. századi ötvösségéhez. In: *Stud. Com.* 1. 1972. 263–270.

- Dobai 1983 = Dobai András: Somogy megye az első katonai felvétel (1782–5) idején. In: *SMM*. 14. 1983. Kaposvár. 89–161.
- Dóber 1997 = Dóber Viktor: *Somogyárd és Nagybajom egyházi és világi története a középkortól 1920-ig, I–II*. 1997
- Dobszay 1988 = Dobszay László: A középkori magyar liturgia István-kori elemei. In: Glatz Ferenc – Kardos József (szerk.): *Szent István és kora*. 1988. Budapest. 151–155.
- Dobszay 2002 = Dobszay László: A középkori magyar liturgia István-kori elemei. In: Veszprémy István (szerk.): *Szent István és a magyar államalapítás*. 2002. Budapest. 506–510.
- Doc.Art.Paul. = *Documenta Artis Paulinorum*. 1–3. kötet. MTA Művtört. Csoport Forráskiadványai. XII–XIV. kötet. 1976
- Dombai 1960, 1961 = Dombai János: Árpád-kori temetők Baranyában. I–II. In: *JPMÉ*. 1960–1. 135–158., 69–84.
- Dombóvári 1986 = Dombóvári László: *Csokonyavisonta, Rinyaiújlak múltja és jelene*. 1986
- Draveczky 1970 = Draveczky Balázs: *Somogy megye régészeti képeskönyve*. Somogyi múzeumi füzetek, 17. 1970
- Dümmerling 1944 = Dümmerling Ödön: *A Ferencrend középkori csúcsíves stílus építészetének emlékei Magyarországon*. Élet. 1944
- ELJK 4, 7 = Dóka Klára (szerk.): *Egyházlátogatási jegyzőkönyvek katalógusa*. 4. Veszprémi egyházmegye. 1997. 7. Pécsi egyházmegye. 1999. Budapest
- Engel–Glatz = Engel Pál – Glatz Ferenc (szerk.): *Magyarország története térképeken elbeszélve. I. kötet. Virágkor és pusztulás 1606-ig*. 1995. História Könyvtár. Atlaszok Magyarország történetéhez
- Engel 1997 = Engel Pál: Az Anjou- és Zsigmond kori Magyarország történeti demográfiájának problémái. In: Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája*. KSH. 1997. Budapest. 111–116.
- Engel–Kristó–Kubinyi 1998 = Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András: *Magyarország története, 1301–1526*. 1998. Budapest
- Entz 1959 = Entz Géza: Nyugati karzatok román kori építészetünkben. In: *Művészettörténeti Értesítő*. 8. 1959. 130–142.
- Entz 1978 = Entz Géza: *A gótika művészete*. 1978. Budapest
- Entz 1994 = Entz Géza: Az európai koldulórendi építészet. In: *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Művészettörténet-Műemlékvédelem*. 7. 1994. 22–30.
- Entz–Gerő 1958 = Entz Géza – Gerő László: *A Balaton környék műemlékei*. 1958. Budapest
- Erdei 1975 = Erdi Ferenc: A szenyéri r. k. templom helyreállítása. In: *Műemlékvédelem*. 1975/2. 95–97.
- Erdő 2001 = Erdő Péter: *Egyházzog a középkori Magyarországon*. 2001. Budapest
- Erdő 2001/a = Erdő Péter: A Szent István-i egyházszerzés és Európa. In: Hamza Gábor (szerk.): *Szent István és Európa*. 2001. Budapest. 43–53.
- Éri 1967 = Éri István: A látrány-rádpusztai templom feltárása és állagmegóvása. In: *VMMK*. 6. 1967. 183–195.
- Érszegi 1983 = Érszegi Géza: *Árpád-kori legendák és intelmek*. 1983. Budapest
- Érszegi 1991 = Érszegi Géza: A kereszténység első századai. In: Somorjai Ádám – Zombori István (szerk.): *A katolikus egyház Magyarországon*. Ecclesia Sancta I. 27–35. 1991
- Érszegi 1996 = Érszegi Géza: Szent István pannonhalmi oklevele. In: Takács Imre – Szovák Kornél – Monostori Martina (szerk.): *Mons Sacer*. 1996. Pannonhalma. I. 996–1996. 47–89.
- ETE = Egyháztörténeti emlékek a magyar hitújítás korából. I–V. 1902–1912. Budapest
- Fallenbüchl 1943 = Fallenbüchl Ferenc: *Az ágostonrendiek Magyarországon*. Szt. István Akad. II. Osz. Ért. III/3. Budapest. 1943
- Farkas–Reöthy = Farkas G. – Reöthy F.: *A szárszói r. kat. templom története*. Kézirat
- Fehring 1987 = Fehring, G.: *Einführung in die Archäologie in der Mittelalters*. 1987. Darmstadt
- Fejérpataky 1887 = Fejérpataky László: A pápai adószedők Magyarországon a 13–14. sz.-ban. In: *Századok*. 21. 1887. I. 493–517., II. 589–609.
- Fekete Nagy 1937 = Fekete Nagy Antal: Településtörténet és egyháztörténet. In: *Századok*. 72. 1937. 417–431.
- Fényes = Fényes Elek: *Magyarország geográfiai szótára*. I–IV.

- Fényes 1847 = Fényes Elek: *Magyarország leírása*. 1847. Pest
- Fitz 1961–2 = Fitz Jenő: A fonyódi vár feltárása. In: *Alba Regia*. II–III. 1961–2. 103–114.
- Forster 1906 = Forster Gyula: *Magyarország műemlékei*. II. 1906. Budapest
- Földes 1983 = Földes László: Telkek és költözködő falvak a honfoglalás és Árpád-kori magyar gazdálkodásban. In: Tőkei Ferenc (szerk.): *Nomád társadalmak és államalakulatok*. 1983. 327–348.
- Freisinger = Freisinger, H.: Beiträge zur Besiedlungsgeschichte der Nördlichen Niederösterreich in 9–11. Jahrhundert. I. In: *Acta Austr.* 37. 79–114., 38. 44–85.
- Friesz 1997 = Friesz Kázmér (szerk.): *Zamárdi középtörténeti tanulmányok*. 1997. Zamárdi
- Fuxhoffer–Czinár = Fuxhoffer D. – Czinár M.: *Monasteriologia Regni Hungariae*. I–II. 1858–60. Pest
- Fügedi 1944–6 = Fügedi Erik: Középkori település- és egyházszervezet az egykori Nyugat-Felvidéken. In: *Regnum*. 6. 1944–46. 117–140.
- Fügedi 1959 = Fügedi Erik: Kirchliche Topographie und Siedlungsverhältnisse im Mittelalter in der Slovakei. In: *Studia Slavica*. V. 1959. 363–400.
- Fügedi 1974 = Fügedi Erik: *Uram, királyom*. 1974. Budapest
- Fügedi 1981 = Fügedi Erik: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek*. 1981. Budapest
- Fügedi 1991 = Fügedi Erik: Sepelierung corpus eius in proprio monasterio. A nemzeti monostor. In: *Századok*. 125/1–2. 1991. Budapest. 35–67.
- Gál 1992 = Gál József: Pálos kolostor Nagyszakácsiban. In: *SMK*. 9. 1992. Kaposvár. 217–231.
- Gál 1994 = Gál József: Birtokok, falvak a szenyéri uradalom okleveleiben. A Tapsonyi Anthimus család és Szenyér. In: Balogh József (szerk.): *Szenyér története*. I. 1994. Szenyér. 26–41., 42–62.
- Gál–Móricz 1983 = Gál József – Móricz Béla: Marcali múltja. 1. In: *Marcali füzetek*. 1. 1983. Marcali
- Gál–Radics 1998 = Gál József – Radics Márta, H. (szerk.): Fejezetek Marcali Bize városrészének történetéből és néprajzából. 1998
- Gárdonyi 1933 = Gárdonyi Albert: Városi plébániák kiváltságos állása a középkorban. In: *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése 80. fordulójának ünnepére*. 1933. Budapest. 163–182.
- Genthon = Genthon István: *Magyarország műemlékei*. I–II. 1951. Budapest
- Genthon 1959 = Genthon István: *Magyarország művészeti emlékei*. I. 1959.
- Gere László: A gyugyi templom régészeti-műemléki kutatásának eredményei. In: *Műemlékvédelem*. 2005. 2. 61–70.
- Gerecse 1895 = Gerecse Péter: Épületi maradványok az Árpádok korából. In: *AÉ*. 1895. 365.
- Gerecse 1896 = Gerecse Péter: A vámosi pusztatemplomról. In: *AÉ*. 1896. 70–72.
- Gerecse 1897 = Gerecse Péter: A somogyvári Szent Egyed monostor templom maradványai. In: *Arch. Közl.* 20. 1897. 131–160.
- Gerevich 1938 = Gerevich Tibor: *Magyarország románkori emlékei*. 1938. Budapest
- Gerevich 1943 = Gerevich László: A csúti középkori sírmező. In: *Bud. Rég.* 13. 1943. 103–167.
- Gerich 1995 = Gerich József: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. 1995. Budapest. (Szent István királyá avatása és egyházszervezése Theotmar krónikájában. 37–42.; A magyar király egyházi vagyonhoz való viszonyának egy átmeneti szakasza a korai Árpád-korban. 62–64.; Politikai viták hatása a magyar nép kereszténységre térítésének korai hagyományára. 71–76.; Szent László uralmának vitás kérdései a legendában és a krónikában. 137–143.; Politikai és jogi gondolkodás Magyarországon VII. Gergely pápa korában. 144–164.)
- Gerő László: A török elleni harcokban átépített vagy újonnan épített bástyás várak kialakulása. In: *Várépítézetünk* 1975. Budapest 325–344.
- Gervers Molnár 1972 = Gervers Molnár Vera: *A középkori Magyarország rotundái*. Művészettörténeti füzetek. 4. 1972. Budapest
- Gieysztoz 1982 = Gieysztoz, Alexander: Le fonctionnement des Institutions ecclésiastiques rurales en Bohême, en Pologne et en Hongrie aux 10e et 11e siècles. In: *Christiizzazione ed organizzazione ecclesiastica delle campagne nell' alto Medioevo. Espansione e resistenze*. 10–16 Aprile 1980. I–II. Spoleto. 1982. Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull' alto Medioevo. 925–954.
- Glaser 1929 = Glaser Lajos: Dunántúl középkori úthálózata az oklevelek alapján. In: *Századok*. 1929/7–8. 257–285.
- Góreczki 1993 = Góreczki P.: *Parishes, Tithes and Society in Earliar Medieval Poland. Ca. 1100–1250*. Transactions of the American Philosophical Society – Philadelphia 82/2 1993.

- Guzsik 1975 = Guzsik Tamás: A törökkoppányi r. k. templom. In: *Műemlékvédelem*. 1975/4. 207–211.
- Guzsik 1975/a = Guzsik Tamás: Tájélopsi rendellenességek a középkori templomépítészetben. In: *Építés-Építészettudomány*. 7. 1975. 91–104.
- Guzsik 1979 = Guzsik Tamás: Veszprém megye középkori templomépítészetének kutatási kérdései. In: *VMMK*. 14. 1979. 163–201.
- Guzsik 1980 = Guzsik Tamás: *A magyar falu középkori templomépítésze. III. Somogy megye parochiális egyházai*. 1980. Budapest
- Guzsik 1983 = Guzsik Tamás: Késő gótikus „pálos” műhelyek Magyarországon. In: *Építés-Építészettudomány*. 15. 1983/1–4. 199–217.
- Guzsik 1986 = Guzsik Tamás: Eltűntnek hitt pálos építészet Somogy megyében. In: *SMM*. 17. 1986. Kaposvár. 5–26.
- Guzsik 1986/a = Guzsik Tamás: *Magyarország középkori építésze*. Budapesti Műszaki Egyetem Építészettörténeli és Elméleti Intézet. Kézirat. 1986
- Guzsik 1987 = Guzsik Tamás: Topográfiai szemle a Koppány-völgyben. In: *Műemlékvédelem*. 1987/4. 229–236.
- Guzsik 1988 = Guzsik Tamás: *Szagrális építészeti terek funkcióelemzése. II. Nyugati középkori liturgiák és építészetiük*. 1988. Budapest
- Guzsik 1990 = Guzsik Tamás: Balatonszárszó középkori történel. In: *Szárszó. Balatonszárszó múltjáról és jelenéről*. Szerk. Ázsóth Gyula. 1990. 77–81.
- Guzsik 2000 = Guzsik Tamás: Westwerk, Nyugati kórus, Nyugati karzat. In: *Építészettörténel II/1*. 2000. (<http://arch.eptort.bme.hu>)
- Guzsik–Fehérváry 1980 = Guzsik Tamás – Fehérváry Rudolf: A magyar pálos rendi építészet kialakulása, első periódusa. In: *Építés-Építészettudomány*. 12. 1980. 193–222.
- Guzsik–Reöthy 1990 = Guzsik Tamás – Reöthy Ferenc: Balatonszemes község középkori történel (és ennek fennmaradt emlékei). In: *Szemes. Tanulmányok Balatonszemes múltjáról és jelenéről*. 1990. 103–119.
- Gyöngyösi 1988 = Gyöngyösi Gergely: *Vitae Fratrum Eremitarum Ordinis S. Pauli Primi Eremitae*. Kiad. Hervay F. 1988. Budapest
- Györfly 1958 = Györfly György: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig I. *Századok* 92. 1958. 12–87.
- Györfly 1963 = Györfly György: Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. In: Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeli demográfiaja*. 1963. 45–62., 428–430.
- Györfly 1970 = Györfly György: Koppány lázadása. In: *SMM*. 1. 1970. Kaposvár. 15–30.
- Györfly 1971 = Györfly György: Szent László egyházpolitikája. In: *Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 20. évfordulójára*. 1971. Túrkeve. 63–71.
- Györfly 1975 = Györfly György: Kaposvár az Árpád-korban. In: *Kaposvár. Város történeli tanulmányok*. Szerk. Kanyar József. 1975. 63–73.
- Györfly 1977 = Györfly György: *István király és műve*. 1977. Budapest
- Györfly 1984 = Györfly György: A pápai tizedlajstromok demográfiai értékelésének kérdéséhez. In: Balázs Éva, H. – Fügedi Erik – Maksay Ferenc (szerk.): *Mályusz Elemér emlékkönyv*. 1984. Budapest. 141–157.
- Györfly 1963–1987 = Györfly György: *Az Árpád-kori Magyarország történeli földrajza*. I–III. 1963–1987. Budapest
- Györfly 1997 = Györfly György: A magyar törzsnevek és törzsi helynevek. In: Kovács László – Veszprémy László (szerk.) *Honfoglalás és nyelvészet*. 1997. Budapest.
- Halaváts 1912 = Halaváts Gyula: A középkori templomok keleteléséről. In: *ÁÉ*. 32. 1912. 262–263.
- Harsányi = Harsányi András: *A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt*. 1938. Debrecen
- Héd.O. = Radvánszky Béla – Závodszy Levente: *A Héderváry család oklevéltára*. I–II. 1909–1922. Budapest.
- Herk 1985 = Herk Mihály: *Karád történel*. 1985. Karád
- Hermann 1973 = Hermann Egyed: *A katolikus egyház történel Magyarországon 1914-ig*. 1973. München
- HO = *Hazai Okmánytár / Codex diplomaticus patrius*. Szerk. Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Paur Iván – Ráth Károly – Véghely Dezső. I–VII. 1865–1891. Győr
- HOL = Nagy Imre – Deák Farkas – Nagy Gyula: *Hazai Oklevéltár, 1234–1536*. 1879. Budapest

- Holub = Holub József: *Zala megye története. A községek története.* I–III. Kézirat a Zalaegerszegi Göcseji Múzeumban
- Hóman–Szegeffü 1935 = Hóman Bálint-Szegeffü Gyula: *Magyar történet* I. 1935. Budapest
- Horváth 1943 = Horváth József: *Balatonlelle története.* 1943. Veszprém
- Horváth 1970 = Horváth József: A vörsi templom története. In: *VMMK.* 9. 1970. 41–48.
- Horváth 1975 = Horváth József: Padányi Bíró Márton veszprémi püspök egyházlátogatási jegyzőkönyve Somogyvárról és leányegyházairól. In: *SMK.* 2. 1975. Kaposvár. 235–248.
- Horváth 1981 = Horváth József: Egyházi viszonyok a déli Balaton-parton a 18. sz.-ban. In: *Somogyi Honismereti Híradó.* 1981/2. 16–30.
- Horváth 1981/a = Horváth Imre: *Hetes község története.* 1981
- Horváth Imre: *Taszár története.* Kézirat
- Horváth-Gondos 2004 = Horváth Zoltán György-Gondos Béla: *Somogy, Tolna és Baranya középkori templomai a teljesség igényével.* 2004. Kaposvár
- Hunyadi 1981 = Hunyadi László: Mozaikok Berzence múltjából. II. In: *Somogyi Honismereti Híradó.* 1981/1. 1–41
- Hunyadi 2002 = Hunyadi Zsolt: Cruciferi domus hospitalis per Hungariam et Sclavoniam. A johanniták Magyarországon a 14. század végéig. In: *Aetas.* 2002/4. 52–76.
- Hunyadi 2006 = Hunyadi Zsolt: A johanniták a középkori Magyarországon a 14. század végéig. In: Laszlovszky József-Majorossy Judit-Zsengellér József (szerk.) *Magyarország és a kereszties háborúk. Lovagrendek és emlékeik.* 2006. Máriabesnyő-Gödöllő. 195–208.
- Hunyadi Zsolt: Signs of conversion in Early Medieval Charters. In: *Christianizing Peoples and Converting Individuals.* ed. Guyda Armstrong – Ian Wood. International Medieval Research. Vol. 7. 105–113.
- Izményi Éva – Nagy Jenő – Troszt Tibor (szerk.): *Somogy megye kézikönyve.* 1998. Budapest
- Jáger 2000 = Jáger Márta, G.: *Mesztegnyő.* 2000. Budapest. (Száz magyar falu könyvesháza.) Szerk. Bősze Sándor
- Jankovich 1959 = Jankovich Miklós: Buda-környéki plébániáink középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. In: *Bud. Rég.* 19. 1959. 57–98.
- Jankovich 1976 = Jankovich B. Dénes: Adatok a Rinya-völgy középkori településtörténetéhez. In: *SMM.* 7. 1976. Kaposvár. 3–38.
- Jankuhn 1977 = Jankuhn, H.: *Einführung in die Siedlungsarchäologie.* 1977
- Janssen 1968 = Janssen, W.: Mittelalterliche Dorfsiedlungen als archäologisches Problem. In: *Frühmittelalterliche Studien.* 2. 1968. 305–367.
- Jónás 1999 = Jónás Ilona, Sz.: Saint Étienne at l'Europe. In: Csernus S. – Korompay K. (szerk.): *Les Hongrois et L'Europe : Conquête et intégration.* 1999. Párizs–Szeged. 257–263.
- Jónás 2001 = Jónás Ilona, Sz.: Az európai Szent István-kép kialakulása. In.: Hamza Gábor (szerk.): *Szent István és Európa.* 2001. Budapest. 109–117.
- Kákossy Árpád Elek: *Emlékkönyv a 800 éves Karád jubileumára.* RRM. Adattár. 969. Kézirat
- Kanyar 1985 = Kanyar József (szerk.): *Fonyód története.* 1985. Fonyód
- Kanyar 1989 = Kanyar József (szerk.): *Siófok. Várostörténeti tanulmányok.* 1989. Kaposvár
- Kanyar 1989 = Kanyar József (szerk.): *Harminc nemzedék vallomása Somogyról. Történelmi olvasókönyv.* 1989. Kaposvár
- Kanyar 1991 = Kanyar József (szerk.): *Marcali története. Várostörténeti tanulmányok.* I. 1991. Marcali
- Kanyar–Kerecsényi–Knézy 1967 = Kanyar József – Kerecsényi Edit – Knézy Judit : *Fejezetek Pogányszentpéter történetéből.* 1967. Kaposvár
- A Kaposvári Egyházmegye névtára.* 2003
- Karácsonyi I–II. = Karácsonyi János: *Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig.* I–II. 1922–1924. Budapest
- Kázmér 1970 = Kázmér Miklós: *A „falu” a magyar helynevekben. XIII-XIX. század.* 1970. Budapest
- Kisbán 1938 = Kisbán Emil: *A magyar pálos rend története.* 1938. Budapest
- Kiss 1988 = Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* I–II. 1988. Budapest
- Kiss 1999 = Kiss Gergely: La fondation de l'abbaye bénédictine de Somogyvár. In: Csernus S. – Korompay K. (szerk.): *Les Hongrois et L'Europe : Conquête et intégration.* 1999. Párizs–Szeged. 327–339.

- Kiss 2000 = Kiss Gábor: A történeti Vas vármegye 11–12. századi templomairól. In: Bende L. – Lőrinczy G. – Szalontai Cs. (szerk.): *Hadak útján*. X. Szeged. 2000. 379–391.
- Kiss 2001 = Kiss Gergely: A somogyvári bencés apátság alapítása és francia kapcsolatai. In: *Egyháztörténeti Szemle*. 2. 2001. 43–60.
- Kiss Lajos: Korai magyar helységnévtípusok. In: *Honfoglalás és Nyelvészet*.
- Kiss–Tóth–Zágorhidi Czigány 1998 = Kiss Gábor – Tóth Endre – Zágorhidi Czigány Balázs: *Savaria–Szombathely története a város alapításától 1526-ig*. 1998. Szombathely
- Klaniczay 1981 = Klaniczay Gábor: A középkori magyarországi szentkultusz kutatás problémái. In: *Történelmi Szemle*. 1981. 273–286.
- Klaniczay 1999 = Klaniczay Gábor: Rex Iustus. Le saint fondateur de la royauté chrétienne. In: Csernus S. – Korompay K. (szerk.): *Les Hongrois et L'Europe : Conquête et intégration*. 1999. Párizs–Szeged. 265–291.
- Klaniczay 2000 = Klaniczay Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. 2000. Budapest
- Kloczowski 1977 = Kloczowski, J.: *Les paroisses en Bohême, en Hongrie et en Pologne (XIe–XIIIe siècles)*. Le istituzioni ecclesiastiche della società Christiana dei secoli XI–XII. Diocesi, pievi e parrocchie. Actes du colloque de Milan. (1–7 Settembre 1974) Miscellanea del Centro di Studio Medioevali. VIII. 1977. 187–198.
- Kloczowski–Müllerowa–Skarbek 1994 = Kloczowski, J.–Müllerowa, L.–Skarbek, J.: *A katolikus egyház Lengyelországban*. Ecclesia Santa 3. 1994. Budapest
- Kniezsa 1938 = Kniezsa István: Magyarország népei a XI. században. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. II. 1938. Budapest. 365–472.
- Kolba 1980 = Kolba Judit, H.: Vésett gótikus talpas keresztjeink. In: *Fol. Arch.* 31. 1980. 239–263.
- Kolba Judit, H.: Ötvösség. In: *Művészet I. Lajos király korában*. 1982. Székesfehérvár. 297–314.
- Komjáthy 1975 = Komjáthy Miklós: A középkor végi Kaposvár. In: *Kaposvár. Várostarténeti tanulmányok*. Szerk. Kanyar József. 1975. 75–92.
- Komjáthy 1985 = Komjáthy Miklós: A középkori Fonyód. In: *Fonyód története*. Szerk. Kanyar József. 1985. 105–111.
- Koppány 1963 = Koppány Tibor: A Balaton-felvidék román kori templomai. In: *VMMK*. 1. 1963. 81–114.
- Koppány 1964 = Koppány Tibor: Késő gótikus építészeti emlékek a Balaton-felvidéken. In: *VMMK*. 2. 1964. 189–199.
- Koppány 1967, 1972 = Koppány Tibor: Középkori templomos és egyházas helyek Veszprém megyében. In: *VMMK*. 1967. 117–150., 1972. 213–241.
- Koppány 1993 = Koppány Tibor: A Balaton környékének műemlékei. In: *Művészettörténet és műemlékvédelem*. III. 1993. 195–225.
- Kosza 1988 = Kosza László: A kereszténység kezdetei és az egyházszerzés Magyarországon. In: Kristó Gyula (szerk.): *Az államalapító*. 1988. 153–207.
- Kosza 1991 = Kosza László: *Adalékok az esztergomi és a kalocsai érsekség viszonyához a 13. század elején*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. 3. 1991. Budapest
- Kosza 1993 = Kosza László: A középkori magyar egyházra vonatkozó történeti kutatások, 1948–1988. In: *Aetas*. 1993. 1.
- Kosza 1999 = Kosza László: L'organisation de l'Église Chrétienne en Hongrie. In: Csernus S. – Korompay K. (szerk.): *Les Hongrois et L'Europe : Conquête et intégration*. 1999. Párizs–Szeged. 293–306.
- Kosza 2000 = Kosza László: Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban. In: Kollár T. (szerk.): *A középkori Dél-Alföld és Szer*. In: *Dél-alföldi évszázadok*. 13. 2000. Szeged. 41–80.
- Kovács 1967 = Kovács Béla: Román kori templomok feltárása Heves megyében. In: *EMÉ*. 5. 1967. 35–63.
- Kovács 1987 = Kovács Béla: *Az egri egyházmegye története 1596-ig*. 1987. Eger
- Kovács 1990 = Kovács Béla: Magyarország középkori patrocíniumai. In: *Agria*. 25–26. 1989–1990. 407–419.
- Kovács 1968 = Kovács Éva: *Limogesi zománcok Magyarországon*. 1968. Budapest

- Kovalovszky 1957 = Kovalovszky Júlia: *Régészeti adatok Szentes környékének településtörténetéhez*. Rég. Füz. I/5. 1957. Budapest
- Kozák 1963 = Kozák Károly: Három- és négykaréjos templomok Magyarországon. In: *Arrabona*. 5. 1963. 171–192.
- Kozák 1965 = Kozák Károly: Győr-Sopron megye középkori egyenes záródású templomairól. In: *Arrabona*. 7. 1965. 133–156.
- Kozák 1965/a = Kozák Károly: Borsod megye egyenes szentélyzáródású középkori templomai. In: *HOMÉ*. 5. 1965. Miskolc. 223–257.
- Kozák 1966/a = Kozák Károly: Félköríves szentélyű templomaink a XI. században. In: *AÉ*. 1966/2. 47–65.
- Kozák 1967 = Kozák Károly: Kereszt alakú nyílások Árpád-kori templomainkon. In: *VMMK*. 6. 1967. 151–162.
- Kozák 1969 = Kozák Károly: XI–XIII. századi egyházi építészet Veszprém megyében. In: *VMMK*. 8. 1969. 223–233.
- Kozák 1978 = Kozák Károly: Téglából épített körtemplomaink és centrális kápolnáink a XII–XIII. században. In: *MFME*. 1976–7/1. 49–89.
- Kozák 1982 = Kozák Károly: Lovagrendek és ispotályosok építkezése Magyarországon. In: *Acta Arch*. 34. 1–4. 1982. 86–89.
- Kozák 1984 = Kozák Károly: Korai sokszögzáródású templomok megjelenése az ország középső és nyugati részén. In: *Magyar Műemlékvédelem*. 9. 1984/1. 73–114.
- Kozák 1985 = Kozák Károly: Közép-Európa centrális templomai, IX–XI. sz. In: *VMMK*. 1985. 107–144.
- Költő 2005 = Költő László: 16. századi templom körüli temető feltárása Somogyfőszemen. In: *Ritók Ágnes – Simonyi Erika (szerk.): „...a halál árnyékának völgyében járok”. A középkori templom körüli temetők kutatása*. Opuscula Hungarica. VI. 2005. Budapest. 289–295.
- Körmendy 1986 = Körmendy Adrienne: A falusi plébániák hatása a faluközösség kialakulására. A Szepesség példája. In: Fügedi Erik (szerk.): *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. 1986. Budapest. 117–158.
- Körmendy 1986/a = Körmendy Adrienne: *Plébániaszervezet szerepe a Szepességben. Művészettörténeti tanulmányok*. 1986
- Körmendy 1971 = Körmendy József: Fa- és sövénytemplomok a Veszprémi Egyházmegye területén a XVIII. században. In: *VMMK*. 10. 1971. 53–83.
- Kralovánszky 1956 = Kralovánszky Alán: Adatok az ún. S végű hajkarikák etnikumjelző szerepéhez. In: *AÉ*. 1956. 206–212.
- Kristó 1963 = Kristó Gyula: Magyarország lélekszáma az Árpád-korban. In: Kovacsics József (szerk.): *A honfoglalás- és Árpád-kor népessége. Magyarország történeti demográfiája*. I. 1963. 42–95.
- Kristó-Makk-Szegfű 1973/1974 = Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfű Gyula: *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez*. I-II. 1973/1974. Szeged
- Kristó 1976 = Kristó Gyula: *Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta Historica Szegediensis LV. 1976. Szeged.
- Kristó 1983 = Kristó Gyula: Az -egyház(a) utótagú helynevekről. In: *Tanulmányok az Árpád-korról*. 1983. Budapest. 450–455.
- Kristó 1988 = Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Nemzet és emlékezet. 1988. Budapest
- Kristó 1996 = Kristó Gyula: Magyarország lélekszáma az Árpád-korban. In: *Honfoglalás és társadalom. Társadalom- és művészettörténeti tanulmányok*. 16. 1996. Budapest. 110–154.
- Kristó 1999 = Kristó Gyula: *A 11. század története*. 1999. Budapest
- Kristó 2000 = Kristó Gyula: *Írások Szent Istvánról és koráról*. 2000. Szeged
- Kristó 2000/a = Kristó Gyula: Joghatóság Somogy felett Szent István korában. In: *Turul*. 73. (2000.) 1–5.
- Kristó-Makk 1988 = Kristó Gyula-Makk Ferenc: *Az Árpád-házi uralkodók*. 1988. Budapest
- Kubinyi 1989 Tapolca = Kubinyi András: Mezővárosok egy városmentes tájon. A középkori Délnyugat-Magyarországon. In: *A Tapolcai Városi Múzeum közleményei*. 1. 1989. 319–332.

- Kubinyi 1994 = Kubinyi András: Egyház és város a késő középkori Magyarországon. In: Jónás I., Sz. (szerk.): *Társadalomtörténeti tanulmányok a közeli és régmúltból. Emlékkönyv Székely György 70. születésnapjára.* 1994. Budapest
- Kubinyi 1996 = Kubinyi András: A magyar királyság népeisége a 15. század végén. In: *Történelmi Szemle.* 38. 1996. 2-3. 135-162.
- Kubinyi 1998 = Kubinyi András: Dél-magyarországi bencés apátságok 1449. évi székszárdi gyűlése. In: *Hermann Egyed Emlékkönyv.* 1998. Budapest. 189–194.
- Kubinyi 1999 = Kubinyi András: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon.* 1999. Budapest. (Plébánosválasztás és egyházközségi önkormányzat a középkori Magyarországon. 269–286.; Egyház és város a késő középkori Magyarországon. 287–300.; Vallásos társulatok a középkori Magyarországon. 341–352.)
- Kubinyi 2005 = Kubinyi András: Késő középkori temetkezések a történeti forrásokban. In: Ritoók Ágnes – Simonyi Erika (szerk.): „...a halál árnyékának völgyében járok”. *A középkori templom körüli temetők kutatása.* Opuscula Hungarica. VI. 2005. Budapest. 13–18.
- Kumorovitz 1964 = Kumorovitz L. Bernát: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. „Pest” legkorábbi említése. In: *Tanulmányok Budapest múltjából.* 16. 1964. 43–83.
- Kurze 1966 = Kurze, Dietrich: *Pfarrenwahlen in Mittelalter. Ein Beitrag zur Geschichte der Gemeinde und der Niederkirchenwesens.* Forschungen zur Kirchenlichen Rechtsgeschichte und zum Kirchenrecht. Bd. 6. 1966. Köln–Graz
- Laczkó 1988 = Laczkó András (szerk.): *Boglárlelle.* 1988. Boglárlelle
- Lakits 1903 = Lakits Ferenc: Régi templomok beirányítása. In: *Mathematikai és Fizikai Lapok.* 12. 1903. Budapest. 220–227.
- Landau 1975 = Landau, Peter: *Ius patronatus. Studien zur Entwicklung des Patronats im Dekretalenrecht und der Kanonistik des 12 und 13. Jhunderts.* Forschungen zur Kirchenlichen Rechtsgeschichte und zum Kirchenrecht. Bd. 12. 1975. Köln–Wien. 171–174.
- Lángi 1995 = Lángi József: A mesztegnyői ferences templom falképei és berendezése. In: *Műemlékvédelmi Szemle.* 1995/1–2. 229–264.
- Laszlovszky 2006 = Laszlovszky József: Keresztes hadjáratok és lovagrendek. In: Laszlovszky József-Majorossy Judit-Zsengellér József (szerk.) *Magyarország és a keresztes háborúk. Lovagrendek és emlékeik.* 2006. Máriabesnyő-Gödöllő. 7-28.
- Lestyán 2000 = Lestyán Ferenc: *Megszentelt kövek.* I–II. 2000. Gyulafehérvár
- Levárdy 1968 = Levárdy Ferenc: A somogyvári apátság román maradványai. In: *Művtört. Ért.* 17. 1968. 165–188.
- Levárdy 1982 = Levárdy Ferenc: *Magyar templomok művészete.* 1982. Szent István Társulat
- Lipszky 1803 = Lipszky Joannes: *Repertorium locorum in XII. tabulis mappae regnorum Hungariae.* 1803
- Lovag 1978 = Lovag Zsuzsa: A kalocsai román kori feszület és köre. In: *Fol. Arch.* 29. 1978. 183–204.
- Lovag 1979 = Lovag Zsuzsa: *A középkori bronzművesség emlékei Magyarországon.* 1979. Budapest
- Lovag 2000 = Lovag Zsuzsa: A 11. sz.-i magyar királyi reprezentáció Bizánci elemei. In: *Válaszúton. Pogányság-kereszténység, Kelet–Nyugat. Konferencia a 10–11. sz. kérdéseiről.* 2000. Veszprém. 113–119.
- Luk = Lukcsics Pál: *XV. századi pápák oklevelei.* I–II. 1931, 1938. Budapest
- Lukács 1992 = Lukács Zsuzsa: Előzetes beszámoló a lengyeltóti római katolikus templom 1991. évi kutatásáról. In: *Műemlékvédelmi Szemle.* 1992/1. Budapest. 19–30.
- Lukcsics 2001 = Lukcsics József (összeáll.) – Mezei Zsolt (szerk.): *A veszprémi egyházmegye könyvészete.* 2001. Pápa
- Magyar 1971 = Magyar Kálmán: Adatok a Szentgyörgy névadás somogyi forrásaihoz. In: *SMM.* 2. 1971. Kaposvár. 3–40.
- Magyar 1975 = Magyar Kálmán: A somogyvári apátság Péter titulusának forrásairól. Adatok a korai magyar egyházszervezés kérdéséhez. In: *SMM.* 6. 1975. Kaposvár. 19–34.
- Magyar 1978 = Magyar Kálmán: Régészeti kutatások a középkori Hedrehely területén. In: *SMK.* 3. 1978. Kaposvár. 161–185.
- Magyar 1978/a = Magyar Kálmán: Árpád-kori díszítőművészet Somogyban. In: *Studium Historicum Simighiense.* 1. Kaposvár. 1978. 204–206.

- Magyar 1978/b = Magyar Kálmán: A babócsai nemzeti központ kutatása. I. Beszámoló az 1978-ban folytatott régészeti ásatásokról. In: *SMK*. 3. 1978. Kaposvár. 131–153.
- Magyar 1979 = Magyar Kálmán: Somogyvár ispánsági és megyeközpontjáról. In: *SMM*. 10. 1979. Kaposvár. 3–50.
- Magyar 1979/b = Magyar Kálmán: Hedrehely mezőváros középkori műemlékei. In: *Műemlékvédelem*. 1979/4. 302–308.
- Magyar 1981 = Magyar Kálmán: Ispánsági és nemzeti központok kutatása Somogyban. I. Egyházak és temetők. In: *SMK*. 4. 1981. Kaposvár. 43–77.
- Magyar 1981/a = Magyar Kálmán: X–XI. sz.-i bizánci kapcsolataink somogyi forrásairól. In: *SMM*. 12. 1981. Kaposvár. 3–22.
- Magyar 1983 = Magyar Kálmán: *Szántódpuszta és környéke a középkorban*. Szántódi füzetek. V. 1983
- Magyar 1985 = Magyar Kálmán: A segesdi királynéi ispánság történetéről, XI–XV. század. In: *SMM*. 16. 1985. Kaposvár. 3–76.
- Magyar 1985/a = Magyar Kálmán: Fonyód története az őskortól a középkorig. In: Kanyar József (szerk.): *Fonyód története*. 1985. 25–104.
- Magyar 1987 = Magyar Kálmán: Babócsa középkori nemzeti központjának régészeti és építészettörténeti kutatásáról, 1978–86. In: *Műemlékvédelem*. 1987. 4. 237–246.
- Magyar 1988 = Magyar Kálmán: A középkori Segesd város és megye története, régészeti kutatása. *Somogyi almanach*. 1988. Kaposvár. 45–49.
- Magyar 1988/a = Magyar Kálmán: A ferences kolostorok Somogyban. *Előadások az OMF-nél. Kol-dulórendi építészeti kutatások Magyarországon*. 1988. Szeged
- Magyar 1988/b = Magyar Kálmán: Boglárlelle a honfoglalástól a késő középkorig. In: Laczkó András (szerk.): *Boglárlelle. Tanulmányok*. 1988. Boglárlelle. 43–80.
- Magyar 1989/b = Magyar Kálmán: Siófok története a honfoglalástól a mohácsi vészig. In: Kanyar József (szerk.): *Siófok. Várostarténeti tanulmányok*. 1989. Kaposvár. 43–128.
- Magyar 1990 = Magyar Kálmán: Babócsa története a honfoglalástól a mohácsi vészig. In: Magyar Kálmán (szerk.): *Tanulmányok Babócsa történetéből*. 1990. Kaposvár. 15–219.
- Magyar 1991 = Magyar Kálmán: Marcali története a honfoglalástól a mohácsi vészig. In: Kanyar József (szerk.): *Marcali története. Várostarténeti tanulmányok*. I. 1991. Marcali. 61–97.
- Magyar 1992 = Magyar Kálmán (szerk.): *Szent László és Somogyvár. Tanulmányok a 900 éves somogyvári bencés apátság emlékezetére*. 1992. Kaposvár
- Magyar 1993 = Magyar Kálmán: *A honfoglalás és az Árpád-kor régészeti emlékei*. Nemzeti Történelmünk. I. 1993. Kaposvár
- Magyar 1993/a = Magyar Kálmán: *Somogy megye régészeti múltja a honfoglalás és a középkor évszázadaiban*. Iskola és levéltár. 37–38. 1993. Kaposvár. 5–93.
- Magyar 1994 = Magyar Kálmán: A babócsai Nárciszos–Basakert Árpád-kori és középkori településtörténete a régészeti kutatások alapján. In: *SMK*. 10. 1994. Kaposvár. 73–93.
- Magyar 1996 = Magyar Kálmán: Nagyatád és környéke XI–XV. századi településtörténete és régészeti emlékei. (Különös tekintettel a várak és települések rendszerére.) In: *SMK*. 12. 1996. Kaposvár. 113–162.
- Magyar 2001 = Magyar Kálmán: *Szent István államszervezésének régészeti emlékei*. 2001. Kaposvár–Szeged
- Magyar Kálmán: *Segesd*. TKM. 502.
- Magyar–Nováki 2005 = Magyar Kálmán – Nováki Gyula: *Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig*. 2005. Kaposvár
- A magyar kereszténység 1000 éve*. Szerk. Cséfalvy P. – De Angelis M. A. – Zombori I. 2001. Budapest
- Magyarország története 1998 = Engel Pál-Kristó Gyula-Kubinyi András: *Magyarország története*. (1301-1526). 1998. Budapest
- Makay 1913 = Makay Béla: A Balaton és vidéke a történeti korban. I. rész. A Balaton a 16. sz. térképén. In: Lóczy Lajos (szerk.): *A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei*. 1904–1920. III. kötet 1. rész. IV. szakasz. 1913. 174–192.
- Makk 1989 = Makk Ferenc: *The Árpáds and the Comneni*. 1989
- Maksay 1969 = Maksay Ferenc: István „koppányi püspök”. In: *Történelmi Szemle*. 1969. 1–2. 129–130.

- Maksay 1971 = Maksay Ferenc: *A középkori magyar falu településrendje*. 1971. Budapest
- Mályusz 1945 = Mályusz Elemér: *A pálosrend a középkor végén*. Egyháztörténet. 3. 1945
- Mályusz 1953 = Mályusz Elemér: A mezővárosi fejlődés. Az egyházi tizedkizsákmányolás. In: Székely György (szerk.): *Tanulmányok a parasztság történetéhez a XIV. sz.-ban*. 1953. 320–333.
- Mályusz 1971 = Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. 1971. Budapest
- Mályusz EK = Balázs Éva, H. – Fügedi Erik – Maksay Ferenc (szerk.): *Mályusz Elemér emlékkönyv*. 1984. Budapest
- Margittay 1936 = Margittay Rikárd: *A Balaton-part vár- és templomromjai*. 1936
- Marics 1991 = Marics József: Fejezetek a marcali plébánia történetéből. In: Kanyar József (szerk.): *Marcali története. Várostörténeti tanulmányok*. I. 1991. Marcali. 157–182.
- Maróczky Erzsébet: A lábodi temetőkápolna (Hosszúfalu középkori parochiális egyháza). In: *Műemlékvédelem*. 1979/4. 318–324.
- Marosi 1969 = Marosi Ernő: *A középkori művészet világa*. 1969. Budapest
- Marosi 1972 = Marosi Ernő: Egy gótikus Madonna Somogyvárról és a Szent Egyed apátság kerengője. In: *Művtört. Ért.* 21. 1972. 93–103.
- Marosi 1975 = Marosi Ernő: *Magyar falusi templomok. Építészeti hagyományok*. 1975. Budapest
- Marosi 1980 = Marosi Ernő: Megjegyzések a 13. sz.-i magyarországi építészet kronológiájához. In: *Építés-Építészettudomány*. 12. 1980. 299–323.
- Marosi 1994 = Marosi Ernő: A koldulórendi építészet Magyarországon. In: *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Művészettörténet-Műemlékvédelem*. 7. 1994. 45–53.
- Marosi 1997 = Marosi Ernő: *A középkor művészete I. 1000–1250*. 1997. Budapest
- Marosi 1996 = Marosi Ernő: Bencés építészet az Árpád-kori Magyarországon. A „rendi építőiskolák” problémája. In: Takács Imre – Szovák Kornél – Monostori Martina (szerk.): *Mons Sacer*. 1996. Pannonhalma. I. 996–1996. 131–141.
- Melich 1898 = Melich János: *A gyöngyösi latin–magyar szótöredék*. I. 1898. Budapest
- Melich 1925-1929 = Melich János: *A honfoglaláskori Magyarország*. 1925-1929. Budapest
- Melis 1983 = Melis Katalin, I.: Adatok a pesti síkság Árpád-kori településtörténetéhez. In: *BTM*. 1983. Budapest. 5–69.
- Mérey 1993 = Mérey Klára, T.: A török uralom végétől az első világháborúig. In: Stirling János (szerk.): *Szólád története*. 1993
- Merhantová 1974 = Merhantová, Anézka (szerk.): *Romanische kunst in Polen, der Tschechoslowakei, Ungarn, Rumanien, Jugoslawien*. 1974. Praha
- Méri 1952, 1954 = Méri István: Beszámoló a tiszalök-rázompusztai és a túrkeve-mórici ásatások eredményeiről. In: *AÉ*. 79. 1952. 52–55., *AÉ*. 81. 1954. 138–152.
- Mesterházy 1970 = Mesterházy Károly: Adatok a bizánci kereszténység elterjedéséhez az Árpád-kori Magyarországon. In: *DMÉ*. 1968 (1970). 145–182.
- Mesterházy 1973 = Mesterházy Károly: Régészeti adatok Hajdú-Bihar megye területe IX–XIII. századi településtörténetéhez. In: *DMÉ*. 1973. 95–174.
- Mező 1996 = Mező András: *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század*. 1996. Budapest
- Mező 2003 = Mező András: *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. METEM. 2003. Budapest
- Mihalik 1898 = Mihalik József: Három egyházi ötvösmű a MNM-ből. In: *AÉ*. 18. 1898. 215–7., 375.
- Mijatev 1981 = Mijatev, Petăr: Bolgár–magyar kapcsolatok a századokon át. Történelmi áttekintés az V. századtól a XV. század elejéig. In: Csavdar Dobrev – Juhász Péter (szerk.): *Tanulmányok a bolgár–magyar kapcsolatok köréből*. 1981. Budapest
- Mikóczi–Solymosi 1979 = Mikóczi Alajos – Solymosi László: *Nagybajom története a középkortól napjainkig*. 1979. Kaposvár
- Módy 1989 = Módy György: Árpád-kori falusi templomok építésze Hajdú-Biharban. In: *Építészet az Alföldön*. I. 1989. Nagykovács. 41–56.
- Móga 2005 = Móga Sándor: Gyurgy r. k. templomának építészeti helyreállítása, 2001–2004. In: *Műemlékvédelem*. 2005. 2. 71–74.
- Molnár 1975 = Molnár István: A magyarországi pálosok Zöld kódexének Somogy megyei regesztái. In: *SMK*. 1975. Kaposvár. 217–233.
- Mon.Rom = Fraknoi Vilmos – Lukcsics József (szerk.): *Monumenta Romana Episcopatus Vespremiensis*. I–IV. 1896–1907

- Mon.Vat. = Fraknoi Vilmos (szerk.): *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrancia*. Series I. Tom. 1–5. 1887–1889. Budapest
- Mons Sacer = Takács Imre – Szovák Kornél – Monostori Martina (szerk.): *Mons Sacer*. 1996. Pannonhalma. I. 996–1996
- Moravcsik 1938 = Moravcsik Gyula: Görög nyelvű monostorok Szent István korában. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. I. 1938. (Reprint: 1988.) Budapest. 406–420.
- Moravcsik 1967 = Moravcsik Gyula: *The role of the Byzantine church in medieval Hungary*. Studia Byzantina. 1967. Budapest. 326–340.
- Móricz 1961–2 = Móricz Béla: Fonyód Fácánosi vár feltárása. In: *Alba Regia*. 2–3. 1961–62. 98–114.
- Móricz 1963 = Móricz Béla: Balatonkeresztúr műemléki templomáról. In: *Műemlékvédelem*. 1963. 4. 235–237.
- Móricz 1991 = Móricz Béla: Marcali a török hódoltság idején. In: Kanyar József (szerk.): *Marcali története. Várostörténeti tanulmányok*. I. 1991. Marcali. 99–156.
- Móricz Béla: Bize. A környék falvai a török hódoltság előtt. In: Gál József – Radics Márta, H. (szerk.): *Fejezetek Marcali Bize városrészének történetéből és néprajzából*. 1998. 39–55.
- Morris 1985 = Morris, R. K.: The church in the countryside – Two lines of Inquiry. In: Hooke, D.: *Medieval village*. 1985. Oxford University. Committee for Archeology
- Morris 1989 = Morris R. K.: *Churches in the landscape*. 1989. London.
- Móznér László – Répay Lajos: *Hédervár története*. Kézirat. RRM. Adattár, IV/20/30.
- Müller 1972 = Müller Róbert: A pogányszentpéteri ásatás. In: *Nagykanizsai Thúry Gy. Múz. jubileumi évkönyve, 1919–1969*. 1972. Nagykanizsa. 265–285.
- Müller 1974 = Müller Róbert: *A középkori településhálózat kutatása. (A magyar középkorkutatók nagyvázsonyi konferenciája.)* 1974
- Müller 1975 = Müller Róbert: A Fonyódi járás középkori településhálózata. In: *SMM*. 6. 1975. Kaposvár. 35–60.
- Müller 1996 = Müller Róbert: Zalasabar-Borjúállás-sziget. In: Költő László – Vándor László (szerk.): *Évezredek üzenete a láp világból. Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén, 1979–1992*. 1996. Kaposvár–Zalaegerszeg. 135–141.
- Nagy 1973 = Nagy Emese: Előzetes jelentés a kaposzentjakabi apátság feltárásáról. In: *SMK*. 1. 1973. Kaposvár. 335–339.
- Nemeskéri–Acsády 1952 = Nemeskéri J. – Acsády Gy.: Történeti demográfiai vizsgálatok a kerpusztai XI. századi temető anyagából. In: *AE*. 1952. 134–147.
- Németh 1967 = Németh Péter: Az első magyar egyházmegye kialakulásának kérdéséhez. In: *Székesfehérvár évszázadai. I. Az államalapítás kora*. 1967. 117–124.
- Németh 1997 = Németh Péter: *A középkori Szabolcs megye települései*. 1997. Nyíregyháza
- Németh 2001 = Németh András, K.: A középkori Tolna vármegye korai templomairól. In: *WMMÉ*. 23. 2001. Szekszárd. 391–405.
- Ortvay 1882 = Ortvay Tivadar: *Magyarország régi vízrajza a XIII. század közepéig*. 1882. Budapest
- Ortvay 1891–2 = Ortvay Tivadar: *Magyarország egyházi földleírása a XIV. sz. elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve*. I–II. 1891–2. Budapest
- Öze 1996 = Öze Sándor: *500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz, 1549–1562*. I–II. 1996. Budapest
- Pákay 1971 = Pákay Zsolt: *Somogy megye dikális összeírása*. 1971. Veszprém
- Pálffy 1999 = Pálffy Géza: *A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története, 1526–1598*. 1999. Győr
- Pálóczy 1973 = Pálóczy Horváth András: Régészeti és demográfiai módszerek Árpád-kori településtörténeti kutatásainkban. In: Éry, I.: *A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozásán elhangzott előadások, hozzászólások*. 1973. Veszprém. 41–67.
- Pannonia Regia 1994 = *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon, 1000–1541*. 1994. Budapest
- Papp 1931 = Papp László: Ásatások a XVI. sz.-ban elpusztult Kecskemét vidéki falvak helyén. In: *AMNM Néprajzi Tárának Ért.* 23. 1931. 137–152.
- Papp 2001 = Papp Szilárd: Pannonhalma és Somogyvár. Bencés reform és építészet Magyarországon a 15-16. század fordulóján. In: Takács Imre (szerk.): *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. 2001. Pannonhalma. 289-315.

- Papp-Váry - Hrenkó. 1989. = Papp-Váry Árpád – Hrenkó Pál: *Magyarország régi térképeken*. 1989. Budapest.
- Parádi 1967 = Parádi Nándor: Hács-béndekpusztai Árpád-kori edényégető kemence. In: *AE*. 94. 1967/1. 20–38.
- Paradisum Plantavit 2001 = Takács Imre (szerk.): *Paradisum Plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. 2001. Pannonhalma
- Pásztor 1941 = Pásztor Lajos: A magyarság vallási élete a Jagellók korában. In: *Századok*. 75. 1941. 1–3. 39–57., 4–6. 140–183.
- Patay 1977 = Patay Pál: *Régi harangok*. 1977. Budapest
- Patay 1978 = Patay Pál: Harangok Somogy földjében. In: *SMK*. 3. 1978. Kaposvár. 235–242.
- Payr 1924 = Payr Sándor: *A Dunántúli evangélikus egyházkerület története*. I. kötet. 1924. Sopron.
- Pesty 1864 = Pesty Frigyes: *Magyarország helynevei. Somogy vármegye*. 1864
- Pesty 1867 = Pesty Frigyes: Magyarország vízhalózata a régi korban. In: *Századok*. 1867. I.
- Pesty 2001 = Pesty Frigyes: *Somogy vármegye helynévtára. Fontes Comitatus Simighiensis*. 1. Szerk. Bösze Sándor. 2001. Kaposvár
- Pethő 1929 = Pethő Lénárt: *Az andocsi búcsújáróhely ismertetése*. 1929. Andocs
- Pfeiffer = Pfeiffer Miklós: A domonkosrend magyar zárdáinak vázlatos története. In: Horváth Sándor (szerk.): *A Szent Domonkosrend múltjából és jelenéből*. 1916. Budapest. 177–221.
- Pfeiffer–VEL 1947 = Pfeiffer János: *A veszprémi egyházmegye legrégebbi egyházlátogatásai, 1554–1760. A veszprémi egyházmegye múltjából*. 10. 1947. Veszprém
- Piller 1966 = Piller Dezső: Zamárdi község helynevei. In: *VMMK*. 5. 1966. 299–314.
- Pirigyi 1988 = Pirigyi István: A bizánci szertartású kereszténység helyzete Magyarországon Szent István korában. In: Glatz Ferenc – Kardos József (szerk.): *Szent István és kora*. 1988. Budapest. 161–165.
- Platt 1978 = Platt, C.: *Medieval England. (A social History and Archaeology from the Conquest to 1600 A.D.)* 1978. London
- Pókay 2000 = Pókay Péter: Egy kései tanúság a magyarok választásáról a keleti és nyugati kereszténység között. In: *Válaszúton. Pogányság-kereszténység, Kelet–Nyugat. Konferencia a 10–11. sz. kérdéseiről*. 2000. Veszprém. 83–89.
- Poole 1958 = Poole, Austin Lane: *Medieval England*. I–IV. 1958. Clarendon Press Oxford. Vol. I. 26.
- PRT = Erdélyi László – Sörös Pongrác (szerk.): *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története*. 1–12/B. kötet. 1902–16. Budapest
- Puskás 2000 = Puskás Béla (szerk.): *Kaposfüred*. 2000
- Püspöki 1988 = Püspöki Nagy Péter: Szent István egyházszerkezete. Előzmények kánonjogi háttere. In: Glatz Ferenc – Kardos József (szerk.): *Szent István és kora*. 1988. Budapest. 59–90.
- Rabb Péter 2004 = Rabb Péter: Középkori fejtörő, avagy összetéveszthető-e Szent István király alakja Szent István protomártíréval. In: *Építészettörténet* 6/4. 2004. Budapest. <http://arch.eptort.bme.hu/epitesz>
- Rác 1991 = Rác Lajos: Egyház, állam közigazgatás. In: Bárdos I. – Beke M. (szerk.): *Egyházak a változó világban*. 1991. Esztergom. 99–107.
- Rác 2001 = Rác György: Az Árpádok korától a török megjelenéséig. In: Bösze Sándor (szerk.): *Nagyatád monográfiája*. I–II. 2001. Nagyatád. 64–97.
- Radnóti Aladár – Gerő László: *A Balaton régészeti és történeti emlékei*. 1952. Budapest
- Radó = Radó Polikárp: A magyar liturgia eredete a XI. században. In: *Vigilia*. 22. 391–399.
- Rászlai 1986 = Rászlai Tibor: Johanniták a középkori Somogy megyében. In: *Somogy*. 1986. 77–84.
- Récsei 2000 = Récsei Balázs: *Zala*. 2000. (Száz magyar falu könyvesháza.) Szerk. Bösze Sándor
- RégFüz II/13 = Kocztur Éva: *Somogy megye régészeti leletkatasztere*. Régészeti füzetek. II/13. 1–163.
- Reiszig = Reiszig Ede: *A jeruzsálemi Szent János lovagrend Magyarországon*. I. 1925. Budapest
- Reiszig 1906 = Reiszig Ede: A János lovagrend Csurgón. In: *Katolikus Szemle*. 1906. 26–40.
- Reöthy 1977 = Reöthy Ferenc: A balatonszemesi r. k. templom története. In: *Műemlékvédelem*. 1977/3. 158.
- Reöthy 1977/a = Reöthy Ferenc: Elveszettnek hitt műemlékek nyomában Balatonszemesen. In: *Műemlékvédelem*. 1977/2. 114.
- Reöthy 1988 = Reöthy Ferenc: *Kőröshegy*. TKM. 1988
- Reöthy 1990 = Reöthy Ferenc: *Kőröshegy. Kőröshegy múltjáról és jelenéről*. 1990

- Répay Lajos: *Hedrehely ferences kolostor leírása*. Kézirat. 1970. RRM. Adattár, IV/20/12.
- Ritoók 1977 = Ritoók Ágnes: Falusi templom körüli temetők. In: *Fol. Arch.* 46. 1977. 165–177.
- Rómer 1876 = Rómer Flóris: *Rómán és átmenetkorú építmények hazánk területén*. Arch. Közl. 1876
- Rómer Jk. = Rómer Flóris Jegyzőkönyvei
- Romhányi 1999 = Romhányi Beatrix: Korai egyházak az esztergomi érsekség területén. In: *Magyarok térben és időben*. Tatabánya–Esztergom, 1996. Tudományos füzetek 11. 1999. 265–276.
- Romhányi 2000 = Romhányi Beatrix, F.: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. 2000. Budapest
- Rosser 1992 = Rosser, G.: The care of souls in English towns before 1000. In: Blair, J. – Sharpe, R.: *Pastoral care before the parish. Studies in the early history of Britain*. 1992. Leicester University Press
- Rosser 1996 = Rosser, G.: Religious practice on the margins. In: Blair, J. – Pyrah, C.: *Church archaeology. Research directions for the future*. CBA Research Report. 104. 1996.
- Rupp I–III. = Rupp Jakab: *Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézményekre, vagyis a nevezetesebb városok, helységek és azokban létezett egyházi intézetek püspökmegyék szerint rendezve*. I–III. 1870–1876. Pest–Budapest
- Ruttkay–Slivka 1985 = Ruttkay, Alexander – Slivka, Michal: *Kirchliche Institutionen und ihre Stellung in der Wirtschafts- und Siedlungsentwicklung der mittelalterlichen Slowakei*. Archaeologica Historica. 10. 1985. 333–356.
- Ruzsás 1979 = Ruzsás Lajos: *Barcs a feudalizmus korában. Barcs múltja és jelene*. 1979
- Sági 1989 = Sági Károly: Siófok története az őskortól a középkorig. In: Kanyar József (szerk.): *Siófok. Várostörténeti tanulmányok*. 1989. Kaposvár. 7–41.
- Sági 1991 = Sági Károly: Szőlősgyörök története a magyar államalapítástól a mohácsi vészig. In: Koltay Péter (szerk.): *Szőlősgyörök története*. 1991. Szőlősgyörök. 53–57.
- Sági–Cséby 1991 = Sági Károly – Cséby Géza: Marcali régészeti emlékei. In: Kanyar József (szerk.): *Marcali története. Várostörténeti tanulmányok*. I. 1991. Marcali. 48–60.
- Sági–Cséby 1993 = Sági Károly – Cséby Géza: Régészeti és történeti emlékek. In: Stirling János (szerk.): *Szólád története*. 1993
- Sági–Cséby–Mihály 1996 = Sági Károly – Cséby Géza – Mihály Gyula: Régészeti emlékek. In: Stirling János (szerk.): *Kötcse monográfiája*. 1996. 25–48.
- Schmeller 1954 = Schmeller, A.: *Neues zur Baugeschichte der Stadt Pfarrkirche in Eisenstadt*. ÖZKD 8. 1954
- Schwartz 1933 = Schwartz Elemér: A patrocínium a helységnévfejtés és a településtörténet szolgálatában. In: *Századok* 67. 1933. 188–191.
- Serédi 1938 = Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. I–III. 1938. Budapest
- Simon 1978 = Simon József: *Balatonszentgyörgyi képes krónika*. 1978
- Simon 1998 = Simon József: *Beleg története*. 1998. Beleg
- Sipos–Szalay 2003 = Sipos Imre – Szalay János: *Zics története*. 2003. Miklósi
- SMFN = Végh József (szerk.): *Somogy megye földrajzi nevei*. 1974. Budapest
- SMM–B. 78, 79 = Borsa Iván: A szenyéri uradalom Mohács előtti oklevelei. In: *SMM*. 9–10. 1978–9. Kaposvár. 57–86., 59–150.
- SMM–B. 81 = Borsa Iván: A szenyéri uradalom 1524-i összeírása. In: *SMM*. 12. 1981. Kaposvár. 26–46.
- SMM–B. 83 = Borsa Iván: A Somogy Megyei Levéltár Mohács előtti oklevelei. In: *SMM*. 14. 1983. Kaposvár. 3–82.
- SMM–B. 84 = Borsa Iván: A szenyéri uradalom a török időkben. In: *SMM*. 15. 1984. Kaposvár. 77–134.
- SMM–B. 85 = Borsa Iván: A szenyéri uradalom 1550/1551-ben. In: *SMM*. 16. 1985. Kaposvár. 87–186.
- SMM–B. 86 = Borsa Iván: A szenyéri várkastély öt leltára a XVI. századból. In: *SMM*. 17. Kaposvár. 73–86.
- SMM–B. 87 = Borsa Iván: Csepelyi falukép 1412-ből. In: *SMM*. 18. 1987. Kaposvár. 3–40.
- SMM–B. 89 = Borsa Iván: Királyi rendeletre tartott megyei közgyűlés Somogyvár mellett 1444-ben. In: *SMM*. 20. 1989. Kaposvár. 5–28.

- SMM–B. 90 = Borsa Iván: A megyei levéltárak és a megyék középkori oklevelei. In: *SMM*. 21. 1990. Kaposvár. 3–14.
- SMM–B. 92, 93.a. = Borsa Iván: A Mérey család levéltára. I–III. 1265–1525. In: *SMM*. 23–25. 1992–4. Kaposvár. 3–28., 3–26., 23–50.
- SMM–B. 93 = Borsa Iván: A somogyi konvent II. Ulászló-kori oklevelei az Országos Levéltárban. In: *SMM*. 24. 1993. Kaposvár. 27–30.
- SMM–B. 95–2002 = Borsa Iván: A somogyi konvent oklevelei az Országos Levéltárban. 1215–1300 – 1421–1440. In: *SMM*. 26–33. 1995–2002. Kaposvár. 1995. 3–18. (1215–1300); 1996. 49–68. (1301–1330); 1997. 11–44. (1331–1350); 1998. 3–40. (1351–1370); 1999. 7–54. (1371–1380); 2000. 7–60. (1381–1400); 2001. 7–78. (1401–1420); 2002. 7–58. (1421–1440)
- SMM–B. Zs. 1986 = Bándi Zsuzsanna: A szakácsi pálos kolostor középkori oklevelei. In: *SMM*. 17. 1986. Kaposvár. 27–66.
- SMM–K. 70, 71, 72 = Komjáthy Miklós: A somogyi konvent II. Lajos-kori oklevelei. In: *SMM*. 1–3. 1970–1972. Kaposvár. 31–54., 41–50., 47–56.
- SMM–K. 73–89 = Komjáthy Miklós: A somogyi konvent II. Ulászló-kori oklevelei az Országos Levéltárban. In: *SMM*. 4–20. 1973–1989. Kaposvár. 1973. 45–54.; 1974. 7–12.; 1975. 61–70.; 1976. 39–50.; 1977. 3–10.; 1978. 47–56.; 1979. 51–58.; 1980. 47–60.; 1981. 23–28.; 1982. 3–8.; 1983. 82–88.; 1984. 71–76.; 1985. 77–86.; 1986. 67–72.; 1987. 41–44.; 1988. 93–96.; 1989. 29–32.
- SMM–R. 88 = Reöthy Ferenc: Fejezetek a dél-balatoni borvidék 18–19. sz.-i történetéből. In: *SMM*. 19. 1988. Kaposvár. 145–186.
- SMM–Ti. 96, 99 = Tímár Péter: A Szerdahelyiek Somogy megyei birtokai. I–II. In: *SMM*. 27., 30. 1996, 1999. Kaposvár. 69–92., 55–124.
- SMM–To. 1984 = Tóth Péter: Somogy megyére vonatkozó oklevelek a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban. In: *SMM*. 15. 1984. Kaposvár. 41–52.
- SMúz. 2. = Draveczy Balázs – Sági Károly – Takács Gyula: *A Somogy megyei múzeumok régészeti adattára*. 1964. Kaposvár. (Somogyi Múzeum 2.)
- Solymosi 1976 = Solymosi László: A helytörténet fontosabb középkori forrásainak kutatása és hasznosítása. In: *Történelmi Szemle* 1976. 123–155.
- Solymosi 1996 = Solymosi László: Albeus mester összeírása és a pannonhalmi apátság tatárjárás előtti birtokadománya. In: Takács Imre – Szovák Kornél – Monostori Martina (szerk.): *Mons Sacer*. 1996. Pannonhalma. I. 996–1996. 515–526.
- Solymosi 1999 = Solymosi László: Püspöki joghatóság Somogyban a XI. sz.-ban. In: *Turul*. 1999/3–4. 100–107.
- Solymosi 2000 = Solymosi László: *A veszprémi püspökség és a somogyi régió a 11. sz.-ban*. In: Veszprém megyei honismereti tanulmányok. XVIII. 2000. Veszprém
- Solymosi 2001 = Solymosi László: Püspöki joghatóság a somogyi régió felett Szent István korában. In: *Turul*. 74. 2001. 38–43.
- Somogy vm. = Borovszky Samu – Csánki Dezső: *Magyarország vármegyéi és városai. Somogy vármegye*. [1914]. Budapest
- Stirling 1993 = Stirling János (szerk.): *Szólád története*. 1993
- Stirling 1996 = Stirling János (szerk.): *Kötcse monográfiája*. 1996
- Sümegei 1998 = Sümegei József: Adatok a penitencia és a búcsúk történetéhez a középkori Magyarországon. In: Sümegei József – Zombori István (szerk.): *Hermann Egyed Emlékkönyv*. 1998. Budapest. 101–153.
- Szabó 1936 = Szabó Ferenc: *Borsod megye Árpád-kori templomai*. 1936
- Szabó 1938 = Szabó Kálmán: *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei*. In: Bibliotheca Humanitatis Historica. III. 1938. 79–135.
- Szabó 1965 = Szabó István: Magyarország népessége az 1330. és 1526. évek között. In: Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája*. 1963. Budapest
- Szabó 1966 = Szabó István: *A falurendszer kialakulása Magyarországon, X–XV. sz.* 1966. Budapest
- Szabó 1969 = Szabó István: *A középkori magyar falu*. 1969. Budapest
- Szabó 1976 = Szabó Tünde, L.: A kaposszentjakabi bencés apátság műemléki helyreállítása. In: *Műemlékvédelem*. 1976/3. 165–168.

- Szabó 1984 = Szabó János Győző: Adatok a patai főesperesség korai történetéhez. In: Havassy P. – Kecskés P. (szerk.): *Tanulmányok Gyöngyösről*. 1984. Gyöngyös. 21–89.
- Szakács 2000 = Szakács Béla Zsolt: Az államalapítás korának építészeté Magyarországon. In: *Műemlékvédelem*. 2000/ 2. 67-74.
- Szakács 2004 = Szakács Béla Zsolt: A templomok nyugati tételrendezése és a „nemzeti monostor” kérdése. In: D. Marcu-Istrate-A. A. Rusu-P. L. Szócs (szerk.): *Architectura religioasă medievală din Transilvania*. 3. 2004. Satu Mare 71-98.
- Szakály 1973 = Szakály Ferenc: A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a XVI. sz. derekán. In: *SMM*. 4. 1973. Kaposvár. 55–112.
- Szalai László: *Kazsok. A két bölcső gyermekei*. É. n. Kaposvár
- Szántó 2000 = Szántó László: *Nemesvid története*. 2000
- Székely 1962 = Székely György: *Gemeinsame Züge der Ungarischen und Polnischen Kirchengeschichte des XI. Jh.* Acta Univ. Scient. Hist. 4. 1962. Budapest
- Szentirmay 1959 = Szentirmay, Alexander: Die Anfänger des Rechts der Pfarrei in Ungarn. *Österreichisches Archiv für Kirchenrecht. Vierteljahresschrift*. 1959. 33–36.
- Szigetvári 1973 = Szigetvári György: *Építészeti emlékek Somogyban*. 1973. Kaposvár
- Szilágyi 1961 = Szilágyi Lóránd: *Árpád-kori törvények*. 1961. Budapest
- Szita 2001 = Szita László: A török hódoltság másfél száz esztendeje. In: Bősze Sándor (szerk.): *Nagyatád monográfiája*. 1–2. kötet. 2001. Nagyatád
- Szőke 2000 = Szőke Béla Miklós: Mosaburg – egy Karolig kori civitas. In: Alfried Wieczorek-Hans-Martin Hinz (szerk.): *Európa közepe 1000 körül*. 2000. Stuttgart. 136-138.
- Szőnyi 1924 = Szőnyi Ottó: *A kőröshegyi középkori templom*. 1924
- Szuromi 2002 = Szuromi Szabolcs Anzelm: *A temetésre vonatkozó egyházfegyelem a XII–XIII. században*. 2002. Budapest. (Bibliotheca Institutii Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholici de Petro Pázmány Nominatae III. Studia 4.)
- Szuromi 2005 = Szuromi Szabolcs Anzelm: A templom körüli temetkezés a korai egyházfegyelem tükrében, 12–13. sz. In: Ritoók Ágnes – Simonyi Erika (szerk.): „...a halál árnyékának völgyében járok”. *A középkori templom körüli temetők kutatása*. Opuscula Hungarica VI. 2005. Budapest. 9–12.
- Szücs 1978 = Szücs Jenő: A kereszténység belső politikuma a XIII. század derekán. IV. Béla király és az egyház. In: *Történelmi Szemle*. 1978. 1. 158–181.
- Tari 1995 = Tari Edit: *Árpád-kori falusi templomok Cegléd környékén*. 1995. Cegléd
- Tari 2000 = Tari Edit: *Pest megye középkori templomai*. Stud. Com. 27. 2000. Szentendre
- Tengerdi 2000 = Tengerdi Győző: *Balatonkeresztúr község története*. 2000. Marcali
- Theiner = Theiner Ágoston: *Vetera Monumenta Historica Hungariam Sacram Illustrancia*. I–II. Romae. 1859–1860
- Thoroczkay 1999 = Thoroczkay Gábor: Az első magyar érsekség kérdéséhez. In: Homonnai S. – Piti F. – Tóth I. (szerk.): *Tanulmányok a középkori magyar történelemről*. 1999. Szeged. 129–142.
- Thoroczkay 2002 = Thoroczkay Gábor: Oklevelek, intelmek, várak, apátságok. In: Veszprémy László (szerk.): *Szent István és az államalapítás*. 2002. Budapest. 237–263.
- Tímár 2001 = Tímár György: A szentisztelet Pécsen a középkorban (patrocinium, titulus, ecclesiae). In: Font Márta (szerk.): *Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon*. Tanulmányok Pécs történetéből. 9. 2001. Pécs
- Tolnai 2001 = Tolnai Gergely: *Templomvárak, erőtemplomok Magyarországon*. 2001. Esztergom
- Tóth 1988 = Tóth Péter: Somogy vármegye leírása 1812-ből. In: *SMM*. 19. 1988. Kaposvár. 41–91.
- Tóth 2000 = Tóth Sándor (szerk.): *Csalogányok völgye. Tanulmányok Lengyeltótiról*. 2000. Lengyeltóti
- Tóth-Marosi 1978 = Tóth Melinda – Marosi Ernő (szerk.): *Árpád-kori kőfaragványok*. 1978. Székesfehérvár
- Török 1982 = Török Sándor: Mi volt a neve a három kabar törzsnek? *Századok* 116. 1982. 988-1059.
- Török 1985 = Török József: A középkori magyarországi liturgia története. In: *Kódexek a középkori Magyarország történetéhez*. 1985. Budapest. 49–66.
- Török 1992 = Török József: Szent László alakja a liturgikus szövegek tükrében. In: Magyar Kálmán (szerk.): *Tanulmányok a 900 éves somogyvári bencés apátság emlékezetére*. 1992. Kaposvár. 101–105.

- Török 1994 = Török József: *Doctor et apostol. Szent István tanulmányok*. Studia Theologica Budapestiensi. 10. 1994.
- Török 1997 = Török József: A latin liturgia hazai történetének kezdetei. In: Hajdú Ákos – Kokas Zsuzsanna (szerk.): *Egyház és művelődés. Pannonhalma, 996–1996*. 1997. Budapest. 80–90.
- Török 2000 = Török József: Egyházmegye-alapítások vitatott kérdései. In: *Válaszúton. Pogányság-kereszténység, Kelet–Nyugat. Konferencia a 10–11. sz. kérdéseiről*. 2000. Veszprém. 103–112.
- Török 2000/a = Török József: *A katolikus egyház és liturgia Magyarországon*. Mundus. 2000. Budapest
- Török 2002/a = Török József: *A tizenegyedik század magyar egyháztörténete*. Keresztény századok. 2002. Budapest
- Török 2002/b = Török József: *A tizenkettedik század magyar egyháztörténete*. Keresztény századok. 2002. Budapest
- Török 2003 = Török József: *A tizenharmadik század magyar egyháztörténete*. Keresztény századok. 2003. Budapest
- Török 2004 = Török József: *A tizennegyedik század magyar egyháztörténete*. Keresztény századok. 2004. Budapest
- Török M. 2000 = Török Marcell: A kaposfüredi plébánia története. In: Puskás Béla (szerk.): *Kaposfüred*. 2000. 27–45.
- Urbaria et conscriptiones*. 4. MTA. Múvtört. Kutató csoportjának kiadványa. 1967. XI. 1975
- Uzsoki 1991 = Uzsoki András: A veszprémi püspök Szent Mihály patrocíniuma. In: Bárdos I. – Beke M. (szerk.): *Egyházak a változó világban*. 1991. Esztergom. 87–89.
- Uzsoki 1997 = Uzsoki András: I. András király példaképe, a Szent István-i kereszténység. In: Hajdú Ákos – Kokas Zsuzsanna (szerk.): *Egyház és művelődés. Pannonhalma, 996–1996*. 1997. Budapest. 17–25.
- V. R. = Kumorovitz L. Bernát: *Veszprémi regeszták, 1301–1387*. 1953
- Váczy 1938 = Váczy Péter: Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. I. 1938. Budapest
- Valter 1964 = Valter Ilona: Régészeti adatok a Bodrogek köz honfoglalás-kori településtörténetéhez. In: *HOMÉ*. 4. 1964. 131–141.
- Valter 1969 = Valter Ilona: Egyházashelyek és templomok a középkori Bodrogek közben. In: *HOMÉ*. 8. 1969. 115–142.
- Valter 1974 = Valter Ilona: A Bodrogek köz honfoglalás-kori és középkori településtörténete. In: *Agrártörténeti Szemle* 1974. 1-2. 1-55.
- Valter 1975 = Valter Ilona: Somogyvámosi templomrom. In: *Műemlékvédelem*. 1975/2. 87–92.
- Valter 1975/a. = Valter Ilona: A szenyéri r. k. templom. In: *Műemlékvédelem*. 1975/2. 92–94.
- Valter 1976 = Valter Ilona: Románkori templomok kutatása Zala megyében In: *Műemlékvédelem*. 1976/2. 62–89.
- Valter 1985 = Valter Ilona: Középkori egyházi épületeink kutatása. In: *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszzerű feladatai*. 1985. Budapest. 317–341.
- Valter 1985/a. = Valter Ilona: *Romanische Sakralbauten Westpannoniens*. Burgenland Mosaik. 1985/1. Eisenstadt
- Valter 1991 = Valter Ilona: Templomépítés, kegyuraság, birtokok Nyugat-Dunántúlon Árpád-házi királyaink idejében. In: Bárdos I. – Beke M. (szerk.): *Egyházak a változó világban*. 1991. Esztergom. 119–122.
- Valter 1994 = Valter Ilona: A magyarországi szerzetesrendi építészet kutatása In: *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Művészettörténet-Műemlékvédelem*. VII. 1994. 27–34.
- Valter 2000 = Valter Ilona: A magyar keresztény államiság építészeti emlékei a Dél-Dunántúlon – Zala, Somogy, Tolna megyében. In: Huszár Z. (szerk.): *Kereszténység és államiság Baranyában*. 2000. Pécs. 111–138.
- Valter 2004 = Valter Ilona: *Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon*. 2004. Budapest
- Valter–Erdei 1983 = Valter Ilona – Erdei Ferenc: A somogyvámosi templomrom. In: *Építés-Építészettudomány*. 15. 1983. 469–500.
- Várkonyi 1984 = Várkonyi Imre: *Somogy megye helységneveinek rendszere*. 1984. Kaposvár

- Vass 1972 = Vass Előd: Törökkoppány 1556. évi első török adóösszeírása. In: *SMM*. 3. 1972. Kaposvár. 57–73.
- Vékony 2001. = Vékony Gábor: Népesedési viszonyok az Árpád-korban. In: *A KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének 2001. évi Történeti Demográfiai Évkönyve*. 2001. Budapest. 81-103.
- Velics = Velics Antal – Kammerer Ernő: *Magyarországi török kincstári defterek*. I–II. 1886–1890. Budapest
- Veszprémy 2002 = Veszprémy István (szerk.): *Szent István és az államalapítás*. 2002. Budapest
- Wolf 2005 = Wolf Mária: Ecclesia baptismalis, ecclesia parochialis. A bordosi ispánsági vár templomai. In: Ritoók Ágnes – Simonyi Erika (szerk.): „...a halál árnyékának völgyében járok”. *A középkori templom körüli temetők kutatása*. Opuscula Hungarica. VI. 2005. Budapest. 131–140.
- ZO = Zichy Okmánytár. Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső (szerk.): *A Zichy és Vászonkeői Gróf Zichy család idősb ágának okmánytára*. (Magyar Történelmi Társulat.) I–XII. 1871–1931. Pest–Budapest
- Zoltay 1925 = Zoltay Lajos: *Települések, egyházas és egyházatlan falvak Debrecen város mai határa és külső birtoka területén a XI–XV. századokban*. 1925. Debrecen
- ZSO = Mályusz Elemér – Borsa Iván (szerk.): *Zsigmond-kori oklevéltár*. I–V. 1951–1997
- Zsoldos 2001 = Zsoldos Attila: Somogy megye korai történetének forrásairól. In: *Turul*. 2001/1–2. 44–50.
- Zsoldos 2005 = Zsoldos Attila: *Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában*. Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok. 36. 2005. Budapest

ÁBRÁK JEGYZÉKE

1. Somogy megye domborzata és vízrajza
2. Ábra G. Jones caput elméletéhez és Királyi kápolnák Jankovich M. nyomán
3. A plébániaszám növekedés modellezése W. E. Berry nyomán és Plébániák nagysága Lengyelországban a középkor végén J. Kloczowski alapján
4. Plébániahatárok alakulása W. G. Hoskins nyomán
5. Pannonhalma tatárjárás előtti birtokai és egyházai Somogyban
6. Somogy megye főbb útvonalai
7. Magyarország leggyakrabban használt középkori titulussai
8. A Dunántúl leggyakrabban használt középkori titulussai
9. Az egri püspökség leggyakrabban használt középkori titulusa
10. Az Erdélyi püspökség leggyakrabban használt középkori titulusa
11. Somogy megye leggyakrabban használt középkori titulussai
12. Veszprém megye leggyakrabban használt középkori titulusa
13. Zala megye leggyakrabban használt középkori titulussai
14. Pest megye leggyakrabban használt középkori titulussai
15. A középkori templomok titulussainak megoszlása Magyarországon
16. Törzsnévi eredetű helynevek Somogyban
17. Szolgáltatófalvak Somogy megyében
18. A –laka/-falva típusú helynevek nagy számban fordulnak elő a Zselicben
19. Mezővárosok, vásáros helyek Somogy megyében
20. Anyaegyházak, filiák rekonstruált kapcsolata a középkorban
21. Somogy megye régészetileg és műemléki szempontból megkutatott középkori templomai
22. Régészetileg feltárt, vagy műemlékileg megkutatott középkori templomok, kolostorok Somogy megyében
23. A megkutatott templomok alaprajzi/műemléki csoportosítása
24. Somogy megye megkutatott templomos falvainak említése és korszakolása
25. Feltehetően a középkori templom maradványaira épült újkori templomok Somogy megyében
26. A Tolnai Máté féle bencés vizitáció útvonala és Somogy megye Árpádkori templomai
27. Középkori harangok Somogy megyéből
28. Keresztek és középkori faragványok
29. Somogy megye Lázár deák és Lazius térképén
30. A Balaton Mercator és Zsámboki térképén
31. A Balaton környéke Mikovinyi 1732-es térképén és A Kapos folyó és ártere Rózsás térképén 1792-ből
32. A veszprémi püspökség területét bemutató térkép 1771-ből.
33. Veszprém egyházmegyei térkép 1841-ből
34. A templomok elhelyezkedése a települések viszonylatában
35. Andocs, gótikus kápolna
36. Babócsa egyházai
37. A béndeki templom
38. A nagyberényi templom feltételezett középkori részletei és Az Örtilos-Kakonyai templom alaprajza
39. A balatonberényi gótikus templom maradványai
40. A Nagyatád-Bodvicai rotunda
41. A boglári templom feltárt alaprajza
42. A Bodrog Búi plébániatemplom és prépostság alaprajza
43. Csákány mai templomának középkori részletei és az erődített ferences kolostor G. Turco felmérésén
44. Nagycsepely ref. templomának alaprajza és gótikus maradványai
45. A csurgói johannita kolostortemplom alaprajza és középkori részletei

46. Balatonkeresztúr rk. templomának középkori alapokon nyugvó alaprajza és a dennai templom ásatási helyszínrajza
47. A fonyódi erődített templom, G. Turco rajzán és ma
48. A gigei templom falának középkori részletei és A középkori eredetű gombai templom alaprajza
49. A gyugyi templom
50. A hadrehelyi ferences kolostor régészeti rögzített alaprajza és középkori maradványai
51. A hetesi templom románkori és gótikus részletei
52. A Lábod-Hosszúfalusi kápolna
53. Igal templomának gótikus szentélye
54. Istvándi templomának gótikus tornya
55. A balatonszárszói és a juti Limogesi korpusz és Balatonöszöd mai egyházának középkori maradványai
56. A jutai r.k. templom és A Kaposvári 61-es úti ásatás (Kesző) templomának maradványai
57. Rómer jegyzetei Kercseliget középkori templomáról
58. A varjaskéri templom romja
59. Az Ádánd-Hetyei templomrom
60. A törökkoppányi gótikus templom
61. Buzsák-Fehérkápolna (Kölked?)románkori temploma
62. Kőröshegy ferences kolostorának maradványai
63. Marcali rk. templomának alaprajza a középkori részletekkel
64. A maróti templomerőd ásatási helyszínrajza
65. Mernye templomának gótikus szentélye
66. A Vörs-Máriaasszonyszigeti templom szentélyének maradványai
67. A rádi középkori templom
68. A segesdi plébániatemplom és környezete és Sírkövek
69. A somogyvári bencés apátsági templom és faragványai
70. Balatonszabadi romtemploma
71. A balatonszárszói templomerőd helyszínrajza
72. Balatonszemes középkori temploma és a Mindszenti (Balatonszemes) pálos kolostor feltételezett alaprajza
73. A szentjakabi bencés apátság és kápolna alaprajza és maradványai az erődítéssel
74. A szentpáli (Döröcske) pálos kolostor feltételezett alaprajza
75. A (Pogány)szentpéteri pálos kolostor feltételezett alaprajza
76. A szenyéri középkori templom
77. A somogyszili templom alaprajza és gótikus részletei
78. Az erődített szőcsényi templomról készült G. Turco felmérés és annak ma is látható maradványai
79. Taszár és Zala templomának középkori maradványai
80. Teleki románkori temploma
81. A lengyeltóti templom alaprajza és románkori részletei
82. A tótújfalusi templom feltételezett középkori maradványai
83. A somogytúri relief és Rómer felmérése a templomról
84. A Barcs-Vukovári mezőn feltárt templom alaprajza és maradványa
85. Somogybükkösd temploma
86. A gadányi templom középkori maradványai
87. Kürtöspusztai kápolnája a románkori diadalívvel
88. A főnyed-gólyásfai temető a sírok által körülhatárolt templommal
89. A somogyvámosi templomrom
90. Románkori templomok Somogy megyében
91. Somogy megye felmért kolostorainak alaprajza
92. Somogy megye gótikus templomai

TÉRKÉPEK JEGYZÉKE

1. Szerzetesrendi jószágigazgatóságok, grangiák Somogy megyében
2. Középkori egyházas települések Somogyban
3. Szűz Mária titulusú kápolnák aránya Somogy megyében
4. Szűz Mária titulusú oltárok aránya Somogy megyében
5. Szűz Mária titulusok elterjedése Somogy megyében
6. Szent Márton titulusok elterjedése Somogy megyében
7. Szent György titulusok elterjedése Somogy megyében
8. Mindszent titulusok elterjedése Somogy megyében
9. Szent Miklós titulusok elterjedése Somogy megyében
10. Szent Kereszt titulusok elterjedése Somogy megyében
11. Szent Péter és Pál titulusok elterjedése Somogy megyében
12. Szent Mihály titulusok elterjedése Somogy megyében
13. Szent László titulusok elterjedése Somogy megyében
14. Keresztelő Szent János titulusok elterjedése Somogy megyében
15. Szent Kozma és Damján titulusok elterjedése Somogy megyében
16. Szent Erzsébet titulusok elterjedése Somogy megyében
17. Szent Katalin titulusok elterjedése Somogy megyében
18. Női szentek titulusainak elterjedése Somogy megyében
19. Szent András titulusok elterjedése Somogy megyében
20. Szent Lőrinc titulusok elterjedése Somogy megyében
21. A magyar szent királyok titulusainak elterjedése Somogy megyében
22. Három ízben adott titulusok Somogy megyében
23. Települések két ízben említett titulussal
24. Települések egyedi titulussal
25. A középkori templomok és az 1332-7 tizedjegyzék egyházainak aránya
26. Esperességek, főesperességek Somogy megyében
27. Plébániák és egyéb templomok aránya Somogy megyében
28. Esperességek, főesperességek kapcsolata a mezővárosi hálózattal
29. Monostorok, kolostorok kapcsolata a mezővárosi hálózattal
30. Monostorok, kolostorok a középkori Somogy megyében
31. Ekléziák a középkori Somogy megyében
32. Kápolnák a középkori Somogy megyében
33. Középkori oltárok Somogy megyében
34. Egyházak okleveles említése 1200 előttről
35. Egyházak okleveles említése 1201-1250 között
36. Egyházak említése 1250-ig
37. Egyházak okleveles említése 1250-1300 között
38. Egyházak említése 1300-ig
39. Egyházak okleveles említése 1301-1350 között
40. Egyházak említése 1350-ig
41. Egyházak okleveles említése 1350-1400 között
42. Egyházak okleveles említése 1401-1450 között
43. Egyháza, kápolnák, oltárok említése 1451 után